
UDC 93/99 (058)

ISSN 0350 1159

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI CONTRIBUTIONS

Prilozi 45, Sarajevo, 2016.

Prilozi 45, Sarajevo, 2016.

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

REDAKCIJA:

- dr. Safet Bandžović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- dr. Sonja Dujmović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- dr. Fahd Kasumović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- dr. Muhamed Nametak, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- dr. Hrvoje Klasić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska
- dr. Dragana Kujović, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, Crna Gora
- dr. Vera Kržišnik Bukić, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Slovenija
- dr. Hatidze Oruç, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya, Ankara, Turska
- dr. Marko Atilla Hoare, Faculty of Arts and Social Sciences Kingston University, London, Engleska
- sekretar Redakcije: Enes Dedić, MA

Glavna i odgovorna urednica:

DR. SENIJA MILIŠIĆ
(senija.milisic@iis.unsa.ba)

Naučna gledišta u prilogima odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

Štampu ovog broja *Priloga* finansijski su podržali:

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke
Fondacija za izdavaštvo Sarajevo
Ministarstvo obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
-----------------	---

ČLANCI I RASPRAVE

Esad Kurtović UTVIČIĆI IZ FOČE (BOSANSKO ILI DUBROVAČKO PORIJEKLO?).....	13
Hana Younis “BREZ NIKOGA U DIJARU GURBETU”.....	41
Sonja Dujmović O PRIVREDNOJ SARADNJI GRADSKIH ELITA U BOSNI I HERCEGOVINI U VRIJEME AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE	77
Mitsutoshi Inaba PISANJE JAPANSKIH LISTOVA O SARAJEVSKOM ATENTATU.....	97
Muhamed Nametak PRIVILEGOVANA ZEMALJSKA BANKA ZA BOSNU I HERCEGOVINU 1914–1918.	119
Seka Brkljača REGULATIVA O GRADOVIMA U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1878. DO 1941. GODINE	133
Denis Bećirović IZVORI FINANSIRANJA ISLAMSKJE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI (1945–1962) S POSEBNIM OSVRTOM NA DIREKTNU DRŽAVNU POMOĆ	147

Željko Karaula PRILOZI POZNAVANJU POLITIKE VODSTVA CK SK HRVATSKE I HRVATSKE INTELIGENCIJE PREMA PITANJU PRIZNAVANJA MUSLIMANSKE NACIJE I NJEN STAV PREMA BOSNI I HERCEGOVINI (1967.–1972.).....	169
Sabina Veladžić SLUČAJ “GORDOG POSRTANJA” 1969. GODINE – DRUŠTVENO-POLITIČKI ODJECI I RASPRAVE	201
Edin Omerčić NIJE SVAČIJE KROZ SELO PJEVATI – BOSANSKA KRAJINA U PROJEKCIJI ORGANICISTIČKIH INTELEKTUALACA (1991–1992).....	231
Mesud Šadinlija TERITORIJALNA ODBRANA REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE NA PODRUČJU PRIJEDORA OD APRILA 1992. DO APRILA 1993. GODINE	259
Jasmin Medić PRIPREME, TOK I RAZMJERE NAPADA NA KOZARAC 1992. GODINE.....	297
František Šistek RAT, IDENTITET I EGZIL U DJELU RAYMONDA REHNICERA	315

PRIKAZI

Julia Dücker, <i>Reichsversammlungen im Spätmittelalter. Politische Willensbildung in Polen, Ungarn und Deutschland</i> (Nedim Rabić).....	341
Зборник радова: <i>Пад Босанског краљевства 1463. године</i> (Enes Dedić).....	343
András Kubinyi, <i>Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn, Studien zur Geschichte Ungarns</i> (Nedim Rabić).....	347

Korak protiv redukcionizma u historiografiji i općem poimanju <i>Ahmed Akgündüz, Nepoznata Osmanska država kroz sedam stoljeća</i> (Ramiza Smajić)	351
Daniel Barić, <i>Proziran i prezren Njemački jezik u hrvatskom društvu u prvoj polovici 19. stoljeća</i> (Sabina Veladžić)	355
Mary Sparks, <i>The Development of Austro-Hungarian Sarajevo 1878–1918: An Urban History</i> (Muhamed Nametak)	358
Nenad Ž. Petrović, <i>Ideologija varvarstva: fašističke i nacionalsocijalističke ideje kod intelektualaca u Beogradu (1929–1941)</i> (Sanja Gladanac).....	361
Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri, <i>Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.</i> (Sanja Gladanac)	365
Dragan Markovina, <i>Jugoslavenstvo nakon svega</i> (Dženita Sarač Rujanac).....	371
Ivo i Slavko Goldstein, <i>Tito</i> (Dženita Sarač Rujanac)	375
INDEKS AUTORA.....	383
UPUTE SARADNICIMA.....	385

PREDGOVOR

Nova Redakcija časopisa *Prilozi* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu teži zadržati visoke naučne standarde u svojoj izdavačkoj djelatnosti. U broju 45 nalazi se 13 radova i 10 prikaza koji hronološki obuhvataju period od srednjeg vijeka do kraja 20. stoljeća.

Esad Kurtović kroz primjer Radiča Milovčića Utvičića iz Foče rješava jednu dilemu, odnosno potvrđuje stanovište da je riječ o domaćem fočanskom trgovcu koji je stekao dubrovačko građanstvo a i dalje ostao vezan za Bosnu.

Hana Younis prikazuje iseljavanje porodice Bakarević, jedne od najuglednijih, bogatih, starosjedilačkih porodica u osmanskom periodu iz Sarajeva krajem 19. stoljeća i njihovu svakodnevnicu u prvim godinama nakon doseljenja u Istanbul. Kroz migraciju ove porodice i preživljeno iskustvo otvara se jedna perspektiva muhadžira, njihov odnos prema dijelu porodice koji je ostao u Sarajevu, prema ostalim muhadžirima, ali i samom Carstvu koje su izabrali za nastavak života.

Rad Sonje Dujmović odnosi se na privrednu saradnju gradskih elita u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske vladavine. Na primjeru Gligorija Jeftanovića, najuticajnijeg i najbogatijeg Srbina Bosne i Hercegovine tog vremena, prikazan je jedan od načina ekonomskog uspona bosanskohercegovačke privredne elite u međusobnoj saradnji, a uz svesrdnu podršku same vlasti.

Mitsutoshi Inaba analizira pisanje japanskih listova o sarajevskom atentatu. Pri tome autor donosi i nešto što nam je do sada bilo nepoznato: opis japanskih posjetilaca koji su u Bosni i Hercegovini boravili prije izbivanja Prvog svjetskog rata. Sam atentat razmatran je u kontekstu upravljanja kolonijama, naročito Formozom. Obje analize pokazuju kakvu je ulogu atentat zauzimao u japanskoj slici svijeta, odnosno njegovog položaja u geopolitičkom kontekstu neposredno pred izbivanje rata.

Muhamed Nametak je autor članka u kome se govori o djelatnosti Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu za vrijeme Prvog svjetskog rata. Analizom promjena nastalih izbivanjem do tada navećeg sukoba u historiji

čovječanstva, dolazi se do zaključka da je tok rata pružao prilike za dalji razvoj, ali je i nanio dalekosežnu štetu poslovanju banke. Ishod rata je doveo do preokreta u djelatnosti ovog novčanog zavoda kao i početka novog poglavlja u njegovom razvoju.

U svom radu o regulativi o gradovima u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine Seka Brkljača naznačava osnovne faktore koji su determinirali grad u Bosni i Hercegovini u navedenom razdoblju. Autorica godinu 1918-u posmatra kao tačku cijepanja, koja, i na primjeru reguliranja gradskog života potvrđuje osnovne principe prevrata kao nerevolucionarnog i mirnog prelaska iz jednog državnog okvira u drugi.

Na osnovu neobjavljenih izvora i dostupne literature Denis Bećirović istražuje osnovne izvore prihoda Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na državne subvencije u obliku direktnih dotacija od 1945. do 1962. godine.

Na osnovu arhivske građe Hrvatskog državnog arhiva, brojne literature i memoara sudionika toga razdoblja, Željko Karaula nastoji djelimično rasvijetliti složene nacionalne odnose u socijalističkoj Jugoslaviji tokom 1960-ih i početkom 1970-ih godina. Autor analizira stavove vodstva CK SKH i hrvatske inteligencije unutar Matice hrvatske, ali i izvan nje, prema priznavanju muslimanske nacije u Bosni i Hercegovini te položaju Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji.

Objavljivanje dijela romana *Gordo posrtanje* književnika Vojislava Lubarde u sarajevskom književnom časopisu *Život* 1969. godine potaknulo je niz rasprava i napisala. Sabina Veladžić u svom radu analizira jedan njihov dio. Rasprave je potaknula književna interpretacija historijskih dešavanja u gradiću istočne Bosne-Rogatici, za vrijeme Drugog svjetskog rata. Kontroverznost Lubardine historijsko-književne naracije proizlazila je iz njene bremenitosti ideološkim revizionizmom i “tradicionalnom” srpskom nacionalnom kulturom pamćenja, što je prijetilo antagoniziranju međunacionalnih odnosa i koje se nije podudaralo sa proklamiranom politikom bratstva i jedinstva.

Na primjeru uspostave Autonomne regije Krajina Edin Omerčić sagledava ulogu intelektualaca u procesu disolucije SFRJ i teritorijalno-pravnog rasparčavanja bosanskohercegovačkog teritorija tokom 1991. i 1992. godine. Banja Luka, politički centar navedene samoproglashene cjeline okupljala je srpsku političku i intelektualnu elitu čiji su se pogledi na “regionalizaciju”, odnosno “saoizaciju” Bosne i Hercegovine znatno razlikovali od onih srpske političke elite u Sarajevu. Posebna pažnja u radu je posvećena ulozi i doprinosu intelektualaca u projektiranju i formiranju relativno kompaktnog političko-pravnog teritorija.

U Prijedoru, općini sa bošnjačkom etničkom većinom, nakon izvršenog udara i suspenzije legalnih organa vlasti, nasilno uspostavljena srpska vlast je pristupila genocidnom projektu stvaranja trajne etničke dominacije Srba. Rad Mesuda Šadinlije se bavi nastojanjima na organiziranju zaštite i stanovništva i teritorije od strane jedinica Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine na području Prijedora od aprila 1992. do aprila 1993. godine, oblicima i formama njihovog ustrojstva i djelovanja od početka oružanog sukoba na teritoriji općine do likvidacije posljednjih razbijenih grupa na terenu.

Jasmin Medić se u svom radu bavi pripremama, tokom i posljedicama napada na Kozarac 1992. godine. Političke i vojne pripreme bosanskih Srba za zauzimanje područja Kozarca kulminirale su napadom vojske, policije i “paravojnih jedinica” 24. maja 1992. Na području Kozarca, koji je za srpske snage bio od strateške važnosti, ubijeno je u toku napada oko 800 bošnjačkih civila. Rezultat ratnih zločina su sistematska ubistva, plansko razaranje privatnih i vjerskih objekata, odvođenje civila u koncentracione logore, u potpunosti protjerano bošnjačko stanovništvo. Od početka napada do aprila 1993. pobijeno je najmanje 1226 Bošnjaka. Cjelokupno područje nekadašnje općine Kozarac ulazi u sastav “Srpske republike Bosne i Hercegovine”, kasnije preimenovano u Republika Srpska, kao entitet u sastavu Bosne i Hercegovine.

František Šitek u svom radu donosi diskurzivnu analizu i kontekstualizaciju ključnih tema esejističkog djela sarajevskog urbaniste Raymonda Rehnicera, koji je nakon 1992. godine živio u praškom egzilu. Autor se posebno fokusira na problematiku multikulturalnog suživota, uzroke rata u Bosni i Hercegovini, dihotomiju urbanog i ruralnog i ulogu Rehnicerovog jevrejskog identiteta nakon izbijanja rata i njegovo konceptualiziranje Srednje Evrope kao posebnog historijskog i kulturnog prostora.

Na kraju, tu je i 10 prikaza, čiji su autori saradnici Instituta za historiju.

ČLANCI I RASPRAVE

Esad Kurtović

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

UTVIČIĆI IZ FOČE (BOSANSKO ILI DUBROVAČKO PORIJEKLO?)

Apstrakt: Kroz primjer Radiča Milovčića Utvičića iz Foče riješena je jedna dilema odnosno potvrđeno je stanovište da se radi o domaćem fočanskom trgovcu koji je stekao dubrovačko građanstvo a i dalje ostao vezan za Bosnu. Radič Milovčić Utvičić, poput brojnih drugih domaćih trgovaca iz Bosne, i kao dubrovački građanin, nastavio je sa poslovanjem i životom u ranijem mjestu življenja. Milovčići-Utvičići nisu Dubrovčani koji je su iz Dubrovnika sa čitavom porodicom prešli u Foču te postavka o migraciji brojnih familija iz Dubrovnika u Bosnu, koja je bazirana samo na jednom, upravo ovom primjeru, pokazuje se neodrživom.

Ključne riječi: Radič Milovčić Utvičić, Foča, Dubrovnik, Bosna.

Abstract: The example of Radič Milovčić Utvičić from Foča solved a dilemma, namely, it confirmed the standpoint that he was a local merchant from Foča who had acquired Ragusan citizenship and remained tied to Bosnia. Radič Milovčić Utvičić, like numerous other local merchants from Bosnia, and as a Ragusan citizen, continued his trading activities and life in the former place of residence. The Milovčić-Utvičić family were not natives of Ragusa who moved from Ragusa to Foča with the entire family, therefore, the thesis on migration of numerous families from Ragusa to Bosnia, which is based only on this particular example, proves untenable.

Keywords: Radič Milovčić Utvičić, Foča, Ragusa (Dubrovnik), Bosnia.

Sužena je izvorna podloga za historiju srednjovjekovne Bosne, pa je otuda i u okrilju jedne generacije istraživača učestalo pretresanje istih izvora radi pojašnjavanja različitih aspekata srednjovjekovlja. Nije rijetka situacija ni to da, pored krupnih i poznatih te stalnijih (“vječitih”) tema i problema, na nekim mjestima autori u više navrata prilaze istoj građi i u ne manje važnim, ali za mnoge sitnijim dilemama. Jedno takvo pitanje, uokvireno većim brojem informacija, detalja koji neobično krase bosansku medievalnu stvarnost i iznova zadivljuju njene ljubitelje, i ovdje je na površinu postavljeno, a to je dilema da li su pripadnici porodice Utvičić porijeklom iz Foče ili su se doselili iz Dubrovnika? Pored ovog ključnog pitanja, na kojem se definišu i iznova sagledavaju privredne migracije u srednjem vijeku na relaciji Bosna – Dubrovnik i obrnuto, literatura posjeduje i niz drugih nejasnoća koje treba problematizirati a ponegdje, prema mogućnostima, dopuniti i ispraviti. To je cilj ovoga rada.

Značajne informacije o predstavnicima Utvičića dala je Desanka Kovačević-Kojić u djelu o trgovini u srednjovjekovnoj Bosni te u zasebnom radu posvećenom knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne bosanske države. Kratak ali značajan osvrt ista autorica dala je i u djelu o gradskim naseljima u srednjovjekovnoj Bosni, kao i u jednom zasebnom radu značajnom za ovu problematiku o domaćim trgovcima iz Bosne kao dubrovačkim građanima.¹ Nalazeći prostor za sveobuhvatniju obradu, poseban rad ovoj porodici posvetio je Pavo Živković, koji je značajno proširivši dotadašnja saznanja i na osnovu njih u nekim aspektima predložio drugačija rješenja. Svoje rezultate o ovoj porodici izložio je i u knjizi posvećenoj Radanovićima, Mikojevićima, Tezalovićima i Ozrisalićima.²

¹ Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13, Sarajevo, 1961; *Ista* (D. Kovačević-Kojić), “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* 6, Sarajevo, 1971, 333–345; *Ista*, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1978; *Ista*, “Домаћи становници – дубровачки грађани у градским насељима средњовјековне босанске државе”, *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, Београд, 1995, 150–151.

² Pavo Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 31, *Razdio povijesnih znanosti* 18, Zadar, 1993, 163–178; *Isti*, *Bosanski srednjovjekovni plemićki rod Radanovića-Mikojevića-Tezalovića-Ozrisalića (Kopijevića)*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak Zagreb, Podružnica Osijek, Osijek, 2006.

Među nejasnoćama koje se pojavljuju u dosadašnjoj literaturi je i pitanje identifikacije i porijekla Utvičića. Bilo je ispravki u čitanju pojedinih imena i prezimena, ali to pitanje nije na kraju dobilo zadovoljavajuće rješenje. U knjizi posvećenoj trgovini u srednjovjekovnoj Bosni Desanka Kovačević-Kojić je Radiča Utvičića (čitajući Utivčić) identificirala kao Dubrovčanina, dubrovačkog trgovca koji je boravio u koloniji Dubrovčana u Foči u periodu 1425–1446. godine, te kao osobu koja se javlja i u Goraždu (1437) i Višegradu (1440).³ Kasnije je u radu o knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne ispravila Radičevo prezime u Utvičić te potvrdila da je on pouzdano Dubrovčanin.⁴ Međutim, u svome djelu o gradskim naseljima srednjovjekovne bosanske države autorica je izričita u tome da je Radič Utvičić Fočak koji je postao dubrovačkim građaninom, navodeći da je “bilo još dosta domaćih ljudi koji su nakon prijema u dubrovačko građanstvo ostajali da žive u svome rodnom mjestu”, te da sve takve slučajeve “nije jednostavno otkriti, jer zahtijevaju svestrano proučavanje svih podataka o svakoj ličnosti pojedinačno”. Pored toga, autorica je iznijela podatak kojim se djelatnost ovog trgovca kao konzula vezuje i za Fojnicu.⁵ Slične stavove o Radiču Utvičiću, kao Fočaku koji je stekao dubrovačko građanstvo, iznijela je i u radu upravo posvećenom razmatranju takve pojave na širem području Bosne.⁶

U pravcu svestranijeg proučavanja Radiča Utvičića pokazalo se da je upravo najviše djelovao Pavo Živković. Proširujući spoznaju o ovoj porodici, ovaj autor identificira Radiča kao *Radiča Mikočića zvanog Utvičić*, a porodicu, nazivajući je rodom *Mikočić-Utvičić*, opisuje kroz genealogiju u tri naraštaja. *Mikočićima-Utvičićima* daje dubrovačko porijeklo, zatim djelovanje u Višegradu i Fojnici. Nalazeći da su u odnosima Dubrovnika i Bosne u razvijenom srednjem vijeku migracioni talasi podrazumijevali obostrani smjer, Pavo Živković konstatira da “među mnogobrojnim familijama koje su napustile Dubrovnik i nastanile

³ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 76–77.

⁴ D. Kovačević-Kojić, “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, 335, 337–338.

⁵ Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 244. Авторца је изричито: “Радич Утвичић судјелује у раду дубровачких судских комисија у Фочи, од 1425. до 1446. године, често као конзул и судија. У својству конзула извјештава дубровачку владу о једној пресуди конзулата, на чијем се челу налазио. Међутим, овај угледни дубровачки грађанин је у ствари Фочак, у сродству са породицом Тезаловић. Утвичићи су иначе позната породица из Фоче”, Исто.

⁶ Д. Ковачевић-Кojiћ, “Домаћи становници – дубровачки грађани у градским насељима средњовјековне босанске државе”, 150–151. Став о Радичу Утвичићу као домаћем трговцу авторца је изнијела и недавно у: *Средњовјековна Сребреница XIV–XV вијек*, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, 668, Одељење историјских наука, 29, Београд, 2010, 98, напомена 4.

se u Bosni i Humu (...) treba ubrojiti i članove obitelji Mikočić-Utvičić, koji se na početku 15. stoljeća nastaniše u Foči, posjedu Sandalja Hranića”, te da je to “obitelj koja je uživala veliki ugled ne samo u Gradu podno Srđa već i u Bosni”.⁷

Kada se detaljnije sagledaju sve elaboracije, postaje primjetno da sve navedeno nije najbolje složeno i da kao takvo nije u cijelosti prihvatljivo. Nekim aspektima ovdje posvećujemo detaljniju pažnju. Mada ima odstupanja kod oba autora, ime prvog poznatog predstavnika ove porodice ne bi trebalo navoditi kao Radić nego kao Radič. Ime Radič je jasno navedeno u ćirilskom izvoru (Radič)⁸, a i u latinskoj varijanti češće navedeno **Radič / Radiz** obično se daje, prilagođava i prevodi kod većine autora kao Radič. Istina, u nekoliko navrata je navedeno **Radich**, no kao ime to bi ukazivalo na ime Radik. Ovo je manja ispravka koja ipak nije beznačajna jer može poslužiti za izvođenje određenih pretpostavki i zaključaka. To se naročito vidi u slučaju kada se radi o ovdje upotrebljavanom prezimenu **Mikočić** kod Pave Živkovića jer nam formom patronimika aludira na ime Radičevog oca. Dakle, Desanka Kovačević-Kojić je identificirala Radiča Milovčića i Radiča Utvičića vezujući ih za Foču, ali kao dvije osobe.⁹ Mada na osnovu nove dokumentacije ispravlja ovo pogrešno stajalište navodeći da se radilo o jednoj osobi¹⁰, te i sam citira dokument kojim daje prezime *Milovčić* na uvid javnosti¹¹, Pavo Živković potpuno neopravdano Radiča Milovčića zvanog Utvičić ili Radiča Milovčića Utvičića dosljedno naziva **Radič Mikočić Utvičić**. Čak je i u naslovu rada porodica (kod autora rod) navedena pod imenom *Mikočić-Utvičić*. Dalje, linijom patronimika od prezimena Mikočić autor njegovog oca pronalazi u izvjesnom *Mikoču*! To je upravo primjer da jednom pogrešno upisana identifikacija

⁷ P. Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, 165.

⁸ “од сѣдѣгѣ вашѣхъ Радича Ѣтвичика и Ивана Младеновѣика и Младина Гѣдѣлевѣика” (21. 07. 1444. g.), Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма, I/2, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, 24, Београд-Сремски Карловци, 1934, 430–431.

⁹ D. Kovačević-Kojić, “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, 335, 337, 339.

¹⁰ P. Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, 167, 175; Isti, *Bosanski srednjovjekovni plemićki rod Radanovića-Mikojevića-Tezalovića-Ozrisaljića (Kopijejića)*, 20.

¹¹ P. Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, nap. 2. na str. 166, te nap. 28. na str. 175; Isti, *Bosanski srednjovjekovni plemićki rod Radanovića-Mikojevića-Tezalovića-Ozrisaljića (Kopijejića)*, nap. 6. na str. 20.

može da posluži kao prostor dodatnoj pogrešnoj pretpostavci i da ostavi još većeg pogrešnog traga budućim istraživačima. Ne znamo zašto se na ovom mjestu autor odvojio od izvora koje koristi i koje ima pred sobom i zašto se umjesto izvorne forme Milovčić odlučio za Mikočić.

Od svih poznatih primjera kojim se prezentira identifikacija Radiča Milovčića Utvičića izdvaja se onaj iz marta 1440. godine kada je njegovo prezime nepotpuno zapisano: Radiz Milozch comes; Radiz Millozich consul.¹² U nekoliko navrata se prezime Utvičić daje skraćeno kao Utičić (**Utichich**).

Uvid u cjelinu rada autora Pave Živkovića pokazuje da je ovakvom previdu možda kumovalo ime Radičevog sina Mihoča. Bilo kako bilo, Mikoč ili Mihoč (Michoç, Michoz, Michoçius, Michozius) nema u zabilježenoj praksi, u poznatim srednjovjekovnim izvorima nema izveden patronimik tipa **Mikočić**, ali ima patronimik tipa **Mikčić** i **Mikočević**! Mogu se pronaći Mikač (Mihač) i izvedeni patronimici **Mikčić**, **Mikačić**, **Mikačević**.¹³ Od Mihoča (Mikoča) imamo poznato samo Mikočević. Primjera radi, tako je u knjigama zaduženja augusta 1459. godine spomenut Marin Mikočević iz Drijeva.¹⁴ Nešto kasnije spominje se čuveni Milivoj Mikočević iz Foče¹⁵, otac Mustafe (Mustaj-bega) Milivojevića.¹⁶ Prezime Mikočević zabilježeno je u upotrebi i u Dubrovniku.¹⁷ U isto vrijeme nismo pronašli primjer za prezime Mikočić. No, i kada bismo našli, to ne bi pomoglo u ovom našem slučaju jer na konkretnim mjestima kojima se to izvorom treba potkrijepiti ne piše **Mikočić** nego **Milovčić** (*Miloucich*, *Milouçich*).¹⁸ Radi se

¹² “Radiz Milozch comes consul (...)” (02. 03. 1440. g.), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Consilium Minus (dalje: Cons. Minus), VIII, 136v; “Radiz Millozich consul (...)” (15. 03. 1440. g.), Isto, 139v.

¹³ “Ego Radossauus Michzich de Gorasde” (09. 07. 1431. g.), DAD, Debita Notariae (dalje: Deb. Not.), XV, 95v. Nešto ranije spomenut kao Mikić / Mihić: “Ego Radossauus Michich de Gorasda.” (12. 02. 1431. g.), Isto, 32; “Nos Vuch Michzich et Vuchassinus Vucemilouich de Dobruna.” (18. 06. 1474. g.), Isto, XLII, 190v; “Ego Giurien Michaceuich de Popouo” (03. 12. 1487. g.), Isto, LI, 192; “Ego Gregur Michaçeuich de Narento” (19. 09. 1404. g.), Isto, XII, 196.

¹⁴ “Ego Marinus Michozeuich de Narente” (29. 08. 1459. g.), DAD, Deb. Not., XXXIII, 139.

¹⁵ “Miliuoium Micozeuich de Coza jurisdictionis herceg.” (01. 04. 1465. g.), DAD, Lamenta de foris (dalje: Lam. de foris), XXXVI, 226; “Miliuoium Micozeuich de Choza et contra Radognam Zripouich similiter de Choza et contra Radicum Seganouich de Coza.” (07. 08. 1473. g.), Isto, XLIII, 185v.

¹⁶ P. Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, Univerzal, Tuzla 1986, 193–194.

¹⁷ “Epiuchus Micozeuich de Ragusa.” (23. 07. 1498. g.), DAD, Deb. Not., LIX, 203.

¹⁸ Nekoliko primjera: “Radiz Miloucich Uticich.” (24. 07. 1408. g.), DAD, Diversa Cancellariae (dalje: Div. Canc.), XXXVII, 93v; “Ego Radiç Miloucich dicto Uticich.” (07. 02. 1421. g.),

o Radiču Milovčiću Utvičiću, a njegovog oca trebamo eventualno tražiti u liku izvjesnog Milovca. Dakle, ova porodica se ne može nazivati i prepoznavati kao Mikočići-Utvičići nego kao **Milovčići-Utvičići**.

Ističući to da se za prezime Utvičić “ne zna po čemu ili po komu” je nastalo, Pavo Živković je otvorio problemsko pitanje ovoga prezimena koje još uvijek nije razriješeno i založio se za postavku da je Radičev otac, “utemeljitelj roda”, ovo prezime dobio kao nadimak.¹⁹ Koliko je poznato, Vladislav Skarić i Marko Vego su svojevremeno pokušavali kroz prizmu prezimena Utvičić da razriješe ime naselja Utvica kod Vitine (u zapadnoj Hercegovini). Oni su ovo naselje povezali sa Radičem Utvičićem (po ćirilskim podacima iz 1444. i 1467. godine) navodeći da se Utvica upravo po njemu prozvala.²⁰ Teško je povezati ovako dva udaljena prostora, Foču i Utvicu kod Vitine, kako su to Vladislav Skarić i Marko Vego svojevremeno uradili, ali u nedostatku opcija možemo konstatirati da je ime ne ovog nego nekog drugog naselja upravo moguć put za rješenje porijekla prezimena Utvičić.

Vrijeme pojave Radiča Milovčića Utvičića na historijskoj pozornici nije najjasnije postavljeno. Desanka Kovačević-Kojić time se nije ni bavila. Ona daje vremenske okvire egzistencije Radiča Utvičića 1425–1446. godine najviše prateći njegovu prisutnost u Foči, tamošnju dubrovačku koloniju, konzulate i gradskog kneza u Foči.²¹ Pavo Živković nudi dosta nepreciznosti i nejasnoća. Na jednom mjestu smješta djelatnost ove porodice u prvu polovinu XV stoljeća, tačnije “između

Deb. Not., XIII, 260v; “Ego Radiç Miloucih dicto Uticich.”, *Isto*, 261; “Nos Radiç Milouçich Utuizich et Micoç filius ipsius Radiç.” (03. 09. 1426. g.), *Isto*, XIV, 52; “Nos Radiç Utuiçich et Radoe et Micoç filii dicti Radiç.” (30. 09. 1429. g.), *Isto*, 338v; “Ego Radiç Miloucih Utuiçich et nos Radoe et Micoç filii dicti Radiç.” (01. 10. 1429. g.), *Isto*, 339. Više primjera kod pregleda zaduživanja.

¹⁹ P. Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, 167.

²⁰ Владислав Скарић, “Стара босанска властела у данашњој топономастици”, Гласник Географског друштва, 7–8, Београд, 1922, 134; Marko Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957, 122.

²¹ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 77; Ista, “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, 337–338.

1402. do 1446. godine”. Na drugom mjestu navodi da se Radič pojavljuje “na samom početku 15. stoljeća i to u svojstvu trgovca i dužnika koji podiže robu i novac na zajam od veoma uglednih i utjecajnih Dubrovčana”, a prema ponuđenim podacima taj njegov posao započinje 1421. godinom.²² Zastupajući tezu da se “familija” doselila u Bosnu, Živković konstatira da je teško odrediti kada se to desilo, ali je izričit u tome da se to desilo prije 1435. godine kada Radiča nalazi kao konzula u Foči. Podatak za taj konzulat izostaje. Kasnije Radiča i njegovog sina Mihoča na službi konzula i suca navodi u razdoblju 1440–1446. godine²³, pa prvo Radičevo spominjanje u svojstvu komisija ili konzula, prema njegovom tumačenju, “datira iz 1439. godine i s manjim prekidima traje sve do 1446. godine”.²⁴ Moglo bi se zaključiti da je ranije navođena 1402. godina bila lapsus, pogrešno data godina bez potkrijepljenog podatka, dok aktivnost Radiča Milovčića Utvičića po dokumentaciji knjiga zaduženja sigurnije prati u periodu od 1421. godine.²⁵

U neobjavljenoj građi postoje i ranije informacije koje spominju Radiča Milovčića Utvičića. U testamentu Dubrovčanina Miltina Pribojevića iz aprila 1404. godine spomenuti su njegovi rođaci braća Radič i Radivoj Milovčić (*Radiç Millouaçich et de Raduoy so fradello mey cusini*).²⁶ Juna 1405. godine izvjesni Radič Milovčić se spominje u knjigama zaduženja.²⁷ No tek u informaciji iz augusta 1408. godine uz Radičevo prezime Milovčić pridodato je i Utvičić. Tada on daje izjavu da je kupio konja Mikoja Mikoila Jurjevića za dvije libre i četiri unce srebra. Ispostavilo se da je konj bio vlasništvo zlatara Dabiživa Stanišića, pa ga je Radič dao Dabiživu za isti iznos za koji ga je on kupio.²⁸ U jednom dokumentu

²² P. Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, 164, 166.

²³ Isto, 167, 170.

²⁴ Na istom mjestu Živković ispravno uočava lapsus kod Desanke Kovačević-Kojić koja Utvičiće u konzulatima spominje u periodu 1426–1446, *Isto*, 174; Д. Ковачевић-Кojiћ, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 244. Međutim, relevantnije informacije o konzulatima Radiča Milovčića i Radiča Utvičića (1435–1446) nalaze se u: “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, nap. 32. i 33. na str. 337.

²⁵ P. Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, 168, 172.

²⁶ (05. 04. 1404. g.), DAD, Testamenta Notariae (dalje: Test. Not.), IX, 61.

²⁷ “Nos Sotchus Nicholich et Radiç Milloçich socii confitemur quod super nos et super omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Helie Batchouich et Dabisiuo Priboyeuich ducatos treginta auri usque ad unum mensem proxime futurum. Et sit de presenti viazio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Ser Marinus de Chaboga iudex et Ruschus magistri Christofori testis.” (27. 06. 1405. g.), DAD, Deb. Not., XII, 257.

²⁸ “Radiz Miloucich Utuicich facit manifestum quod de mense february vel circha emit unum equum baio clarum cum bria lista alba super mostacium a parte anteriori et uno pede posteriori similiter destro albo in zintura tibie et cum naris apertis et in petore habet duo signa alba a

iz novembra 1426. godine spomenut je Radič Utvičić sa obavezama iz decembra 1408. godine. U spisku dužnika dubrovačkog vlastelina Luke Bunića navedeno je zaduženje izvjesnih Gojslava, Miroslava i Brajka iz Foče, a za koje je jemac bio Radič Utvičić.²⁹ Knjige zaduženja nisu očuvane za period 1405–1418. da bi se mogla pratiti djelatnost trgovaca iz zaleđa, ali jedan dokument iz reformacija iz februara 1414. godine pokazuje da su trojica spominjanih Fočaka Gojslav, Miroslav i Brajak braća Milunovići i da su imali dubrovačko građanstvo. Tada je izabran sudski kolegij za tužbu koju je protiv njih u Foči podigao upravo spomenuti vlastelin Luka Bunić. A kao konzul tada se pojavljuje Radivoj Milovčić.³⁰ Zaključak u vezi s pojavom Radiča Milovčića je jasan. On se u dosad poznatim izvorima spominje od aprila 1404, a uz prezime Utvičić od jula 1408. godine.

Radičev brat Radivoj Milovčić imao je problema sa dubrovačkom vlastelom Gučetići u poslovanju povezanim sa naseljem Podvisoki. Krajem novembra 1412. godine izabran je konzulat koji je imao za zadatak rješavanje probleme sa Fočacima, među kojima je bio i Radivoj Milovčić (*contra Radiuoy Miloucich fratrem Radicii*).³¹ Razlozi za sudski kolegij vidljivi su iz razmatranja pred kne-

Michoye Micoillo Juroyeuich de Ragusio mercatore in Usticolina pro libris duobus et onciis quatuor argenti sine sella. Et cum inuenerit in Ragusio equum predictum esse Dabisiui Stanisich auriffici asserentis sibi furatus fuisse in Tripze de stabulo con domus nono die Quadregexime 1407. Dictus Radiz dedit et restituit dictum equum dicto Dabisiuo pro libris duobus et unciis quatuor pro quibus dixit emisse ipsum equum.” (24. 07. 1408. g.), DAD, Div. Canc., XXXVII, 93v.

²⁹ “Ser Blasius, ser Iunius et ser Marinus} fratres et filii quondam ac heredes ser Luce de Bona eorum patris concorditer et unaminiter tulerunt notario catastici scriptum unum factum per et inter ipsos fratres quod dixerunt firmum et ratum esse uelle inter eos ... [35] ... Debiti sottoscritti oblegadi a nome de ser Luca di Bona padre parte e parte senza obliiga in libro A, zoe: ... [37] ... Goislau et Miroslau e Braiach di Choza die dar oblegadi per carta in 1408 adi 18 decembrio la qual e trata plegio Radiç Vtuizich fola oblega a nome de ser Biagio di Bona e luy feci la podesta dela detta a ser Luca padre nostro pagi all’anno ducatos X monta de non dar per resto. E la podesta e trata fata in 1419 adi 7 nouembri – ducati CVIII (...) [39] (...)” (20. 11. 1426. g.), DAD, Diversa Notariae (dalje: Div. Not.), XV, 35–39.

³⁰ “Radyuoy Miloucich} consul, Michoe Miserlo, Andruscho de Lauriza} iudices, fuerunt electi in Choza ad instantiam ser Luce Mi. de Bona supra Goislau Milunouich, Braicho Milunouich et Miroslau fratres de Coza cum modis et conditionibus consuetis.” (28. 02. 1414. g.), DAD, Reformationes (dalje: Ref.), XXXIV, 112.

³¹ “Ser Andreas de Bonda consiliarius tractus fuerit Rector per texeram loco ser Johannis de Gozis Rectoris non valentis sedere ob parentelam ad instantiam ser Vite Lodouici de Gozis contra Radiuoy Miloucich fratrem Radicii et contra Ratchum Pripcich de Coza.” (25. 11. 1412. g.), DAD, Ref., XXXIV, 50; “Ser Marinus M. de Lucaris} consul, ser Marinus Luce de Bona, ser Nicolaus de Zrieua} iudices, electi fuerunt ad instantiam ser Vite Lodouici de Gozis contra Radiuoy Miloucich pro examinando aliquos testes Sub Visochi. Testes Matcho Velizchouich in Deseuice cum condicione. Item similiter contra Zeuetanum Bogdagnich Sotto Vissochi et supra Milach et fratrem Georgium eius famulum procuratorem.”, Isto.

zom i sucima u Dubrovniku početkom decembra 1412. kada su prezentirana dva zaduženja koja su izvršena u Podvisokom krajem 1411. godine. Jedno od zaduženja upravo se odnosilo na Radičevog brata Radivoja Milovčića (*io Radyuoy Miloucich frar de Radiç*), koji se zadužio kod dubrovačkog vlastelina Vite Aloviza Gučetića na 50 perpera. Zaduženje je izvršeno u Podvisokom.³² Radivoj Milovčić je imao poslovanje vezano za Podvisoki, a među savremenici bio je prepoznatljiv kao Radičev brat i tako se ponekad i identificira u dokumentima.

Nijednim pokazateljem nismo upućeni na Radičevu suprugu. Ipak bi ona bila faktor kojim bi se dokazivala zamišljena linija familijarne migracije iz Dubrovnika u Bosnu. Njihova porodica je u muškoj liniji jasnija. Radič Utvičić je imao brata Radivoja koji je spomenut 1404, 1411–1412. i 1414. godine, i ponovimo, koji je, barem po ponekad zabilježenoj pratećoj dodatnoj identifikaciji, bio prepoznatljiv kao Radičev brat. To ide u prilog razmatranju pitanja starosti među braćom ali i prestižu. Pored brata Radič je imao dva sina: Mihoča, za kojeg se zna od 1426. (oženjen Jelačom, kćerkom čuvenog trgovca i diplomate Braila Tezalovića), i Radoja, koji se spominje od 1429. godine.

Pored Radiča i Radivoja prezime Utvičić nosi izvjesni Brajko Utvičić koji se nalazi na jednom spisku dužnika iz kraja septembra 1423. godine. Njegovo specifično, jedinstveno prezime daje osnova da ga vežemo za Foču i našeg Ra-

³² “Ser Vita Lodouici de Goziis coram domino Matheo de Gradi Rectore et iudicibus curie ser Dobre de Calich, ser Luca de Bona, ser Blasio de Sorgo et ser Simone de Goziis et petiit duo scripta manus registrari eo quia intendit ea mittere extra ciuitatem pro examinando testes subscriptos in eis ut si causa amitterentur dictus ser Vita non posset perdere jura sua. Unde dictus dominus Rector una cum iudicibus antedictis audita dicta petitione mandauerunt dicta scripta registrari quorum tenor talis est: Al nome di Christo amen. 1411 adi 17 decembrio. Sia manifesto a cadauna persona chome io Radyuoy Miloucich frar de Radiç me obligo mi et li mie beni a Vita de Aluyse de Goze perperos zinquanta val perperos 50 a termene fin a zorni 25. Et se non pagasse al deto termene che la vada de V in 6 per anno. Renunciantes. E questa carta nullo testimonio la possa romper in Soto Visochi scripta. Io Bogdan Radouanich fo testimonio, Radissa Radouanich guarente, Radach Bogdanich guarente. Al nome de Dio 1411 adi 8 nouembrio. Sia manifesto a cadauna persona che ve dara questa scripta chome nui Pribetcho Pribleich de Coza et Radoslau Pribilouich oblego mese nui et li nostri boni a Vita de Aluise de Goze ducatorum zenta quatro val ducatorum 104 a termene a Nadal proximo a mio et tenentis del presente viazo. Et se non pagassemo al termene deto vaga de V in 6 per anno et questa carta nullo testimonio se possa romper scripta in Soto Visochi. Io Matcho Velizchouich son testimonio, io Jacobo de Bona sum testis.” (03. 12. 1412. g.), DAD, Div. Canc., XXXIX, 186v.

diča Milovčića Utvičića.³³ I on bi mogao biti Radičev brat. Radičev brat mogao bi biti i Doberko Milovčić iz Foče, poznat u knjigama zaduženja 1435–1441. godine.³⁴ Mogući Radičev brat vjerovatno je i Vukelja Utvičić, koji se javlja u knjigama zaduženja 1441–1442. godine. Mada je jasno naznačeno da je Vukelja iz Foče³⁵, Pavo Živković ga prepoznaje kao srodnika Radiča Utvičića, ali i označava kao “Dubrovčanina koji živi i radi u Foči”.³⁶ Za tu konstataciju nema nika-kvog osnova. Izvjesno je da je navedeni niz Milovčića i Utvičića baza na kojoj se trebaju posložiti Utvičići iz Foče kao srodnici, braća ili sinovi Radiča Utvičića.

Pored Foče, Desanka Kovačević-Kojić vezivala je djelatnost Radiča Milovčića Utvičića još i za Goražde (1437), Višegrad (1440)³⁷ i Fojnicu (1444).³⁸ Međutim,

³³ “Ser Aloisius Martholi de Zriua, ser Georgius Dra. de Goze et ser Stephanus sde Ursii de Zamagno arbitri arbitratores, diffinitores et amici comunes partium infrascriptorum, vigore compromissi in eos facti per dominam Peruulam uxorem olim et que possidet lectum et bonam condam ser Nicole de Georgio et ser Natalem de Proculo ambos tutores et tutorio nomine filiorum et heredes dicti condam ser Nicole de Georgio et per ser Michaellem, ser Leonardum et ser Franchum fratres et filios dicti condam ser Nicole et herdes eiusdem per tribus quartis de voluntate dictorum tutorum parte una ... Questa e la scripta de li debitori como di sotto se contiene, zoe, Goycho Miloseuich et Hostoia Milinouich deno dar nellibro 6 a carta 1 ducatis I grossis 13 paruulum 15, ... Goiach botter a carta 76, ducatis I grossis 6 paruulum -, Siayn de Choza a carta 78, ducatis 15 grossis 17 paruulum -, Braicho Utuičich a carta 83, ducatis 28 grosis 19 paruulum -, Glubach Tuerdisaglich a carta 87, ducatis 49 grossis 0 paruulum -, (...)” (30. 09. 1423. g.), DAD, Div. Not., XIV, 29–32, spomen Brajka Utvičića na foliji 31. Pavo Živković na interesantan način spominje Brajka Utvičića. Najbolje je to u cjelini prenijeti: “*Među brojnim članovima obitelji Mikočić spominju se i sinovi Radiča: Mikoč, Radoje i Brajko, za kojeg nismo sigurni da je bliži srodnik Radiča*”, P. Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, 166.

³⁴ “Nos Pribigna Radutouich, Radossauus Mircouich et Doberchus Milouzech} de Coza confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Milich Pribilouich lanario ducatos auri decem.” (03. 03. 1435. g.), DAD, Deb. Not., XVII, 64v; “Nos Dobercho Milouich et Radichna Tuerdisalich de Coza confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Georgio Bogunouich chiodarolo ducatos auri decem et nouem.” (29. 04. 1441. g.), Isto, XX, 157v.

³⁵ “Nos Vochelia Utuicich et Radiuoy Brayachouich ambo de Coza confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Sigismondo de Georgio ducatos auri quadraginta et dimidium.” (16. 09. 1441. g.), DAD, Deb. Not., XXI, 11; “Ego Voheglia Uticich de Coza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Michaeli Ni. de Poza ducatos auri quatuordecim.” (21. 04. 1442. g.), Isto, 108v.

³⁶ P. Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, 174.

³⁷ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 77.

³⁸ Д. Ковачевић-Кojiћ, “Домаћи становници – дубровачки грађани у градским насељима средњовјековне босанске државе”, 151.

na odnosnom mjestu kod povezivanja za Goražde i Višegrad autorica konstatira da Dubrovčani nemaju svoje kolonije u Goraždu i Višegradu te da se kod imenovanja konzula za ta mjesta kao alternativa navode Foča ili Borač.³⁹ Time se jasnim podrazumijeva da se Radič Utvičić nije ni morao pomjerati iz Foče prilikom imenovanja tih sudskih kolegija, u najmanju ruku da je zbog sudskog kolegija morao živjeti u Goraždu ili Višegradu. To možemo podrazumijevati i kod imenovanja sudskog kolegija s početka augusta 1440. godine u kojem se Radič Utvičić imenuje za konzula “in Visigrad aut in Choza”⁴⁰, a i u slučaju drugog konzulata nešto drugačijeg sastava, ali po istom sastavu tužioca i optuženih.⁴¹

Pavo Živković nije obratio pažnju na sve pokazatelje o vezama Radiča Milovčića Utvičića sa Goraždem i Višegradom. Ne dajući konkretne informacije, na jednom je mjestu spominjao vezu sa Višegradom⁴², ali je zato, kao i Desanka Kovačević-Kojić, iznio pokazatelje za prisustvo Radiča Utvičića u Fojnici⁴³, istina kratkotrajno, u periodu 1444–1446. godine.⁴⁴ Foča i Fojnica nisu tako blizu i nisu u adekvatnoj trgovačkoj korelaciji u privrednom kretanju Dubrovčana u Bosni, pa smo navedene podatke detaljnije provjerili. Radi se o dva konzulata u kojima je Radič Utvičić imenovan za konzula, ali navedeno mjesto ipak nije Fojnica nego Foča. Zaista, u oba navođena dokumenta Foča je umjesto uobičajenijih naziva (*Choza, Coza, Coça*) navedena na specifičan način (kao: *Quoza, Quoza*), što slično dubrovačkom pisanju imena naselja Fojnice (*Quoiniza, Quoyniza, Quouniza, Guoyniza, Chuoyaliza, Choyaliza, Choiniza, Coiniza, Coyniza*), ali navedeno nije Fojnica nego je Foča. Pored toga što to jasno pokazuje napisano i

³⁹ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 76.

⁴⁰ “Radiz Utuizich consul, Maroe Paluschouich, Iuan Sliepzich} iudices electi fuerunt in Viesigrad aliter in Coza ad petitionem Jeronimi magistri Jacobi de la schuola supra Petrum et Bernabam Stani Illich cum modis et condicionibus consuetis.” (06. 08. 1440. g.), DAD, Cons. Minus, VIII, 182. Maroje Pavlušćević (Paluschouich) je naveden kao Pribisković (Pribiscovich) u: Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460), Историјски институт, Грађа 33, Извори за историју српског народа у средњем веку, Књига 1, Београд, 1997, 453.

⁴¹ “Stipan Nenouch consul, Marinus Thome Zidilouich et Iuan Slipcich} iudices electi fuerunt in Visigrad aut in Coza ad petitionem Jeronimi magistri Jacobi supra Petrum et Bernabam Stani cum modis et condicionibus consuetis.” (08. 08. 1440. g.), DAD, Cons. Minus, VIII, 183.

⁴² P. Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, 164.

⁴³ Isto, nap. 7. na str. 167; Isti, *Bosanski srednjovjekovni plemićki rod Radanovića-Mikojevića-Tezalovića-Ozrisaljića (Kopjevića)*, 20.

⁴⁴ Pavo Živković prezentira pokazatelje o sudskim kolegijima u Foči i Fojnici tokom 1444. u kojima učestvuje Radič Milovčić Utvičić, pa konstatira to da “čini se da je on u Fojnicu na položaj konzula pošao na kraće vrijeme da bi se onda vratio u Foču gdje zauzima mjesto suca 1446. godine”, P. Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, 168.

njegova transkripcija, to pokazuju i imena ostalih članova konzulata, kao i okrivljenih koji se ne pojavljuju tada u Fojnici nego u Foči.⁴⁵ Dovoljno je pregledati sastave sudskih komisija te tužitelja i okrivljenih pa da se shvati da pripadaju dubrovačkoj koloniji u Foči.⁴⁶ Dubrovčani zaista nemaju razloga da za eventualne sporove u Fojnici imenuju svoje građane iz Foče. Fočaci ne poznaju dobro prilike u Fojnici kako to znaju tamošnji dubrovački trgovci. Istina, Fojnica upravo od 30-tih godina XV stoljeća preuzima primat u trgovini u srednjovjekovnoj Bosni, a tako i dubrovačka kolonija u ovom naselju, i zaista je registrirano prelijevanje Dubrovčana iz Visokog i Zvornika u Fojnicu. No, nije registrirano da njihovi trgovci iz Foče prelaze u Fojnicu.⁴⁷ Mada je detaljno istraživala trgovce u Fojnici, Desanka Kovačević-Kojić je, kao i Pavo Živković, djelatnost jednog konzulata Radiča Utvičića iz Foče neopravdano vezivala za Fojnicu, a to je očito zbog toga što je identifikaciji naselja (*Quoza*) dala prednost nad identifikacijom trgovaca koji se javljaju u okviru tog konzulata i samoj tužbi.⁴⁸

Kada se govori o sudskim kolegijima u dubrovačkim kolonijama, mora se znati da to nisu stalni suci, na šta aludira Pavo Živković.⁴⁹ Sa izuzecima na području Drijeva i Srebrenice, dubrovački sudski kolegij se u Bosni imenuje “ad hoc” za svaki pojedini slučaj.⁵⁰ Pred tolikim brojem Dubrovčana u Fojnici koji svoje probleme sami rješavaju tu se nikako ne uklapaju dva sudska kolegija imenovana sa djelatnicima, trgovcima iz Foče. Najzad, imenovanje za sudski kolegij u Dubrovniku znači tek vrijeme od kada počinje taj sudski posao. To pokazuju primjeri koji se dešavaju upravo u vrijeme kada se navodno Radič

⁴⁵ “Radiz Utuizich consul, Ifchus Mladinouich, Radiuoy zimator judices, ellecti fuerunt in Quoza ad petitionem suprascripti Jacobi [Miladini Sez] supra Allegretum Michaeli. (26. 06. 1444. g.), DAD, Cons. Minus, X, 48; “Radiz Utuizich consul, Iuchus Sliepzich, Zuietchus Stanisalich judices, ellecti fuerunt in Quoza ad petitionem Vlacusse Latincich supra Jachsam Miladini Sez. (10. 07. 1444. g.), *Isto*, 51.

⁴⁶ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 76.

⁴⁷ D. Kovačević-Kojić, “Fojnica u srednjem vijeku”, *Fojnica kroz vijekove*, Skupština opštine Fojnica, “Veselin Masleša”, Sarajevo, Fojnica-Sarajevo, 1987, 35–62.

⁴⁸ Д. Ковачевић-Кojiћ, “Домаћи становници – дубровачки грађани у градским насељима средњовјековне босанске државе”, 151.

⁴⁹ Pavo Živković kratkotrajnu djelatnost Radiča u Fojnici od 1444. godine opisuje riječima: “Nije nam poznato da li je Radič Utvičić u Fojnici boravio duže vremena, no svakako to nije moglo biti duže od nekoliko mjeseci ili najviše godinu dana, jer ga ponovo nalazimo u Foči na istim poslovima u istoj službi 1446. godine (...) Čini se da je on u Fojnicu na položaj konzula pošao na kraće vrijeme, da bi se onda vratio u Foču, gdje zauzima mjesto suca 1446. godine”, P. Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, 167–168.

⁵⁰ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 83–84.

Utvičić treba nalaziti u Fojnici. Radič Utvičić je 27. aprila 1444. godine u Foči imenovan za konzula sa sucima Ivanom Mladenovićem i Mladinom Gudeljijcem.⁵¹ Taj je konzulat ostavio traga i u ćirilskoj građi. Članovi sudskog kolegija 21. jula 1444. godine iz Foče javljaju u Dubrovnik o izvršenom poslu.⁵² U međuvremenu Radič Utvičić i ostali trgovci iz Foče, kako članovi sudskog kolegija tako tužioc i okrivljeni, nisu bili u Fojnici. Navedenim se u potpunosti odbacuje vezivanje Radiča Milovčića Utvičića za Fojnicu kroz prizmu dubrovačkih sudskih kolegija.

Utvičići su dubrovački građani i to neće biti sporno. No, da li su porijeklom Dubrovčani, to je pitanje koje je, vidjeli smo, različito tretirano u literaturi. Prateći Radiča Utvičića na pozicijama na kojima se uglavnom nalaze Dubrovčani, prije svega u svojstvu članova sudskog kolegija, pa i gradskog kneza u Foči, Desanka Kovačević-Kojić smatrala je da se radi o Dubrovčaninu, ali se na kraju ipak opredijelila za soluciju da se radi o Dubrovčaninu koji je bio porijeklom iz Foče, dajući jasno obrazloženje da su brojni slični primjeri koji prije ukazuju na osobe iz domaće sredine.⁵³ Vidjeli smo da je na drugoj strani Pavo Živković sve vrijeme bio sklon tezi da se radi o Utvičićima kao Dubrovčanima, dubrovačkoj familiji koja se iz Dubrovnika doselila u Bosnu, konkretno u Foču.

Argumenti kojima se pokazuje da je Radič Utvičić Dubrovčanin su njegova imenovanja za sudski kolegij u Foči, a to je izvjesno 1435. godine.⁵⁴ Inače, u sudskim tijelima ne učestvuju oni koji nisu Dubrovčani, tj. oni koji nemaju dubrovačko vlastelinstvo (plemstvo) i dubrovačko građanstvo. Bosanci i drugi

⁵¹ “Radiz Utuizich consul, Iuan Miladinouich, Mladin Gudeglieuich} iudices, ellecti fuerunt in Coza ad petitionem Jacobi Miladini Sez supra Vlacussa Latinzich. (27. 04. 1444. g.), DAD, Cons. Minus, X, 32. Ovaj kolegij nisu registrirali ni Desanka Kovačević-Kojić ni Pavo Živkovića.

⁵² “Главной и сзможной господи кнезѣ и сѣдѣямъ почтеного град Дѣрвѣника од сѣдѣга вашех Радича ствичика и Ивана Младеновика и Младина Гѣделевича. Господо прѣимисмо коньсѣлатъ госпства вашего ѣ комъ писахѣте за такшѣ Зеца и за Влахѣшѣ Латинчикѣ за 3 комаде свите ѣе ли мѣ ихъ Влахѣша ѣзео ние ли. Господо ми по вашемъ законѣ искасмо и нагосмо (...) Я писанъ виеше кѣньсѣлатъ на 27 дни априла писана ѣ хотче на 21 дань люма на 1444.” (21. 07. 1444. g.), Љ. Стојановић, Старе српске повеле и писма, I/2, 430–431.

⁵³ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, 76–77*; Ista, “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, 335, 337–338; Ista, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 244.

⁵⁴ D. Kovačević-Kojić, *O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne*, nap. 32. i 33. na str. 337.

koji su primili dubrovačko građanstvo kao Dubrovčani učestvuju u tim kolegijima. Radičevog brata Radivoja Milovčića nalazimo kao konzula u Foči 1414. godine.⁵⁵ Radivoj Milovčić je imao dubrovačko građanstvo 1414, a optužbe na njegov račun u Podvisokom 1412. i prateće zaduženje vode ga u tu poziciju čak od 1411. godine.

Računanje na angažman Radiča Utvičića u korist Dubrovčana tokom Konavoskog rata (novembra 1430. godine) je uvjerljiv pokazatelj da je on imao dubrovačko građanstvo. Od strane dubrovačke vlade njihov poslanik kod vojvode Sandalja Hranića mogao se za novac snaći kod Radiča ili kod drugih Dubrovčana ili kod samoga vojvode (*o da Radiç Utuizich o da altri nostri Ragusei o da voiuada*).⁵⁶ I u ovom slučaju ne pravi se razlika između onih koji su Dubrovčani porijeklom i onih koji su stekli dubrovačko građanstvo.

Još ranija informacija koja bi ukazivala na dubrovačko građanstvo Radiča Utvičića je ona iz oktobra 1429. godine, koja spominje da je Radič sa svojim sinovima Radojem i Mihočem vlasnik kuće u Dubrovniku. Godišnji zakup od te kuće je garancija, jemstvo, za kredit koji oni uzimaju kod Antonija Butkovića.⁵⁷ Uzimajući u obzir činjenicu da bi vlasništvo nad kućom u Dubrovniku podrazumijevalo posjedovanje dubrovačkog građanstva, vrijeme u kojem se njegovo stjecanje treba tražiti svakako je prije oktobra 1429. godine.⁵⁸ No kuća u Dubrovniku stečena je još 1404. godine. U ranije spominjanom testamentu Miltina Pribojevića braća Radič i Radivoj Milovčić upravo su stekli ovu kuću koja se spominje 1429. godine (*la quarta caxa in la quale sta Bogoye perperis octanta de grossi*

⁵⁵ “Radyuoy Milouich} consul, Michoe Miserlo, Andruscho de Lauriza} iudices, fuerunt electi in Choza ad instantiam ser Luce Mi. de Bona supra Goislau Milunouich, Braicho Milunouich et Miroszlau fratres de Coza cum modis et conditionibus consuētis.” (28. 02. 1414. g.), DAD, Ref., XXXIV, 112.

⁵⁶ “Per le spese vostre perche non abiamo per chi mandarui di qua non possiamo prouedere, ma di la cerchate de ritrouarui o da Radiç Utuizich o da altri nostri Ragusei o da voiuada, se da altri non potreti ritrouar di quali faremo lo pagamento secondo scriuereti.” (22. 11. 1430. g.), DAD, Lettere di Levante, XI, 10v.

⁵⁷ “Nos Radiç Milouizich Utuizich et Radoe et Michoç eius filii confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Antonio de Butcho ducatus auri triginta unum et grossos decem septem usque ad tres annos proxime futuros, pro quibus ego Radiç et nos Radoe et Michoç assignamus eidem Antonio affictum domus quam habemus hic in Ragusio quod annuatim recipere habere et exigere et petere debeat idem Antonius quousque perceperit ex ipse affictu solutione suprascripti debiti. Et sit de presenti viagio. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra.” (05. 10. 1429. g.), DAD, Deb. Not., XIV, 340.

⁵⁸ Da je teza o doseljavanju dubrovačke “familije” Utvičić u Bosnu tačna, ovo bi bio pokazatelj da su prije početka oktobra 1429. godine napustili kuću u Dubrovniku i prešli u Bosnu.

voglo che sia de Radiç Millouaçich et de Raduoy so fradello mey cusini).⁵⁹ Time je pitanje njegovog građanstva, ako se vezuje za kuću i posmatra kroz kuću u Dubrovniku, predmet razmatranja još od 1404. godine. Dok je to moguće uporište za vrijeme stjecanja građanstva, istovremeno je kroz ovu kuću suvišno posmatrati migracije porodica ako je kuća ostala u njihovom posjedu u periodu 1404–1429. godine. Marta 1415. godine kuća je bila pod zakupom Nikolice Jurjevića (*Nicolize Jurgeuich qui stat in domo Radiç et Radiuoye Miloucich fratrum*).⁶⁰ No, kuća je kod ove porodice u vlasništvu i na izdavanju u zakup izvjesno do kraja XV stoljeća. Nasljednici Mihoča i Radoja spominju se kao vlasnici spomenute kuće. U prvoj polovini aprila 1489. godine Mustafa Milivojević, zaveden kao Mustafabeg Turčin, sin pokojnog Milivoja Mihočevića iz Foče (*Mustaphabegh Turchus filius olim Miliuoy Michoçuich de Chothza*), zajedno sa Dragunom Radojevićem iz Foče bio je vlasnik kuće u Dubrovniku. To je kuća pokojnog “Miotina Pribojevića zvanog Kjukić” koja je smještena u Dubrovniku u ulici iznad mjesta gdje stanuju Latinčići. U kući je stanovao tekstilac Radoslav Ivković, koji isplaćuje vlasnicima – Mustafi 7 dukata i 27 groša, a Dragunu u dva dijela ukupno 4 dukata i 15 groša.⁶¹ Novembra 1493. godine u jednom započetoj a nezavršenom

⁵⁹ “Testamentum Miltini de Priboye. M^oIII^c quadrigessimio quarto, indictione undecima, die quinto mensis aprilis, Ragusii, coram testibus subscriptis. Io Miltino de Priboye faço lo mio ultimo testamento siando impedido dela gotta mia habiando mia sana mente et memoria bona. In prima lasso ... Ancora dele caxe cinque mie le quale xe una apresso del altra voglio che sia la prima caxa nela quale sta Alberto e ducatis quindexe de oro per signo de amor a Decussa figlola mia et mugliere de Mathio de Bizia, la segunda caxa la quale xe cum la gisterna e ducatis quindexe d’oro per signo d’amor voglio che sia de Nicholetta mia figlola et mugliere de Jacomo de Vodopia, la terza caxa sta Veselcho et perperos quaranta de grossi voglo che sia de Decussa de Dobril mio nieuo, la quarta caxa [60v] in la quale sta Bogoye perperis octanta de grossi voglo che sia de Radiç Millouaçich et de Raduoy so fradello mey cusini, la quinta caxa in laqual sta Bogetta vogglo che sia de Bogetta et de Ziucha sua mugliere mia coxina et del so herede. Ancora lasso altero figlole de Bogetta et de Ziucha perperis L de grossi per parte de maritaxon (...) [61] (...) Qui Miltinus obiit die quarto aprilis MCCC quarto, indictione XII et publicauit die sequenti [61v].” (05. 04. 1404. g.), DAD, Test. Not., IX, 60v–61v

⁶⁰ “Milas preco retulit se mandato domini Rectoris domini Marini de Crieua et iudicum curie ser Blasii de Sorgo, ser Michaelis de Resti et ser Pauli de Gondola, sequestrasse ad petitione Ziuchi Milienouich sequestrasse in manibus Nicolize Jurgeuich qui stat in domo Radiç et Radiuoye Miloucich fratrum totum afflictum quod soluere tenetur eisdem fratribus de dicta domo vigore duorum instrumentorum debiti que idem Ziuchus habet supra dictos fratres. Et eidem precepisse et mandasse quatenus nemini det vel soluat dictos denarios usque ad jus cognitum.” (21. 03. 1415. g.), DAD, Div. Canc., XL, 139v.

⁶¹ “Mustaphabegh Turchus filius olim Miliuoy Michoçuich de Chothza et Dragun Radoeuich de Chotza tanquam participes in domo que fuit olim Miotini Priboeuich dicti Chiuchich posita in Ragusio in via illorum de Latiniza ascendendo per dictam viam, confessi fuerunt habuisse et recepisse a Radossauo Ifchouich textore qui tenet dictam domum, videlicet, dictus Mustaphabegh

dokumentu, koji se očito ticao imovine koju su imali u Dubrovniku, navedeno je to da je Mustafa bio pokojni. Nova ličnost koja se pojavljuje je Nazuf Turčin, sin i nasljednik pokojnog Milivoja Mikočevića iz Foče i također zastupnik svoga brata pokojnog Mustafe.⁶²

Ova kuća nije jasno uporište za razmatranje dubrovačkog građanstva. Ni u drugoj ranijoj dokumentaciji ne nalazimo jasne pokazatelje o dubrovačkom građanstvu Radiča Milovčića Utvičića, ali ni jasne oznake da je on Dubrovčanin. Vidjeli smo iz podatka datiranog jula 1408. godine da je Radič Milovčić Utvičić kupio konja od Mikoja Mikoila Jurojevića. Dok za Radiča ništa nije navedeno, za Mikoja je kazano da je dubrovački trgovac u Ustikolini.⁶³

Prema pokazatelju iz 1415. godine znamo da su braća Radič i Radivoj Milovčić bili dužnici kod Živka Milienovića, zbog čega je sekvestrirana njihova imovina od zakupa njihove kuće.⁶⁴ Ti debitni ugovori nisu sačuvani. U knjigama zaduženja u periodu 1421–1432. nigdje nije izrijekom navedeno da je Radič Dubrovčanin. Inače, Radič Milovčić Utvičić se zadužuje sam, sa svojim sinovima Mihočem (prvi spomen 1426) i Radojem (prvi spomen 1429), ili sa drugim trgovcima. Njihova ukupna zaduženja u tom periodu su značajna (2.956 dukata, 824,5 perpera, 73 groša i 15 parvula), a izražena u dukatima iznose oko 3.230 dukata.⁶⁵

ducatos auri septem grossos viginti septem et dictus Dragun Radoeuich in una partita ducatos duos grossos nouem et in una alia partita ducatos duos grossos sex. Et hoc de ratione affictum dicte domus. Et qui Dragun sponte fuit contentus quod dicta domus pro quanto ad eum spectat sit dicti Radossai Ifchouich. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra.” (13. 04. 1489. g.), DAD, Div. Not., LXIX, 47.

⁶² “Naxuph Turchus filius et heredis olim Miliuoi Michoeuich de Coza et tanquam cessionarius olim Mustaphe fratris sui.” [samo toliko], (22. 11. 1493. g.), DAD, Div. Not., LXXII, 70.

⁶³ “Radiz Miloucich Utuicich facit manifestum quod de mense february vel circha emit unum equum ... a Michoye Micoillo Juroyeuich de Ragusio mercatore in Usticolina.” (24. 07. 1408. g.), DAD, Div. Canc., XXXVII, 93v.

⁶⁴ (21. 03. 1415. g.), DAD, Div. Canc., XL, 139v.

⁶⁵ To je daleko više od onoga što je Pavo Živković prikupio o njihovim zaduživanjima; P. Živković, *Bosanski srednjovjekovni plemićki rod Radanovića-Mikojevića-Tezalovića-Ozrisaljića (Kopijejića)*, 21.

Zaduživanja Radiča Utvičića i njegovih sinova 1421–1432. godine

Dužnik	Kreditor	Iznos	Datum i signatura
Radič Miloucih dicto Uticich	ser Junio de Gradi	ducatos auri nonaginta duos grossos viginti septem	7.2. 1421, Deb. Not., XIII, 260v
Radič Miloucih dicto Uticich	Jurach Branchouich	yperperos triginta duos et dimidium	7.2. 1421, Deb. Not., XIII, 261
Radič Miloucih Utuzich et Michoç filius ipsius Radiç	ser Junio Matci de Gradi	ducatos auri sexcentos octuaginta septem	3.9. 1426, Deb. Not., XIV, 52
Radič Miloucih Utuzich et Michoç filius ipsius Radiç	Antonio de Butcho	yperperos ducentos viginti septem grossos de Ragusio	3.9. 1426, Deb. Not., XIV, 52
Radiç Uthuicih et Michoç eius filius	Radossauo Turcinouich	yperperos ducentos et quatuor grossorum Ragusii	27.8. 1427, Deb. Not., XIV, 139
Radiç Utuzich dictus Miloucih	ser Johanni Teo. de Prodanello	ducatos auri centum nonaginta quinque	29.8. 1427, Deb. Not., XIV, 139
Radiç Miloucih dictus Utuzich et Mi- choç eius Radiç filius	ser Tome de Bona	ducatos auri trecentos decem octo	1. 9. 1427, Deb. Not., XIV, 140v
Radiç Miloucih dictus Utuzich et Mi- choç eius Radiç filius	Petro Pantelle mercatori in Ragusii	ducatos auri ducentos quadraginta	1. 9. 1427, Deb. Not., XIV, 140v
Radiç Miloucih dictus Utuzich et Mi- choç eius Radiç filius	Johanni Marci de Ragusio	yperperos centum et quadraginta grossos de Ragusio	1. 9. 1427, Deb. Not., XIV, 140v
Radiç Utuzich et Radoe et Michoç filii dicti Radiç et Maroe Pribiseuich	Petro Pantelle	ducatos auri ducentos et quinquaginta nouem et grossos sex	30. 9. 1429, Deb. Not., XIV, 338v
Radiç Miloucih Utu- içich et nos Radoe et Michoç filii dicti Radiç	ser Tome de Bona	ducatos auri trecentos et quinquaginta	1. 10. 1429, Deb. Not., XIV, 339

Dužnik	Kreditor	Iznos	Datum i signatura
Radiç Miloucich Utuiçich et nos Radoe et Michoç filii dicti Radiç	ser Tripcho de Buchia	yperperos centum septuaginta octo et grossos quatuor peruulos quindecim	1. 10. 1429, Deb. Not., XIV, 339
Radiç Miloucich Utuiçich et Radoe et Michoç eius filii	ser Junio de Gradi Ma.	ducatos auri triginta quatuor	2. 10. 1429, Deb. Not., XIV, 340
Radiç Milouzech Utuizich et Radoe et Michoç eius filii	Antonio de Butcho	ducatos auri triginta unum et grossos decem septem	5. 10. 1429, Deb. Not., XIV, 340
Radiç Miloucich dictus Utuizich et Radoe eius filius	Petro Pantelle	ducatos auri ducentos quinquaginta quatuor et grossos XVIII	13. 2. 1432, Deb. Not., XV, 168
Radiç Miloucich dictus Utuizich et Radoe eius filius	ser Tripcho de Buchia	ducatos auri [prazan prostor] et grossos [prazan prostor],	13. 2. 1432, Deb. Not., XV, 168
Radiç Miloucich dictus Utuizich et Radoe filius ipsius Radiç	ser Marino Ju. de Sorgo	ducatos auri centum et quatuordecim	14. 2. 1432, Deb. Not., XV, 168v
Radiç Miloucich dictus Utuicich et Michoç eius Radiç filius	Stephano Alexii dicti Capsella et Boicho Nenchouich sociis	ducatos auri centum quinquaginta duos	18. 11. 1432, Deb. Not., XV, 294
Radiç Milouzech dictus Utuizich	ser Nicola Ru. de Saracha	ducatos auri quinquaginta duos	19. 11. 1432, Deb. Not., XV, 294v
Radiç Milouzech dictus Utuizich et Michoç eius filius	Antonio de Butcho	yperperos quadraginta sex grossos	19. 11. 1432, Deb. Not., XV, 294v
Ukupno:		2.956 dukata, 824,5 perpera, 73 groša i 15 parvula	

Pored toga, u knjigama zaduženja tri su ugovora Radiča Milovčića Utvičića i njegovih kompanjona vezana za kupovinu soli kod dubrovačkih solara (salinara),

a izražena su kao zaduženja. Odobrilo ih je Malo vijeće.⁶⁶ Njihov ukupan iznos je preko 1.655 perpera (oko 551 dukat) za 1.520 modija soli.

Dužnik	Kreditor	Iznos	Datum i signatura
Radiç Utuiçich tanquam principalis debitor et ego Junius Mathi de Gradi tanquam plegius pro eo	ser Marino de Prodanello et ser Stephano de Zamagno salinariis comunis Ragusii	yperperos septingentis quinquaginta quinque grossos de Ragusio et grossos tres pro modiis salis predicti noningentis quinquaginta et de pluri crescimentum salis predicti ad sex pro centenario dati michi dicto Radiçio Utuiçich ad rationem grossos nouem pro quolibet modio	30. 8. 1427, Deb. Not., XIV, 139v
Radiç Utuizich tanquam principalis et Petrus Pantella tanquam eius plegius	ser Nicole Matei de Georgio et ser Nicole Io. de Caboga salinariis comunis Ragusii	yperperos quadringentos quinque grossos quinque et paruulus duodecim yperperos quadringentos quinque grossos quinque et paruulus duodecim pro modiis quingentis decem salis cum acrescimento de pluri ad rationem de sex pro centenario	18. 9. 1429, Deb. Not., XIV, 334v–335

⁶⁶ “Captum fuit de dando libertatem salinariis nostri comunis quod dare debeat de sale nostri comunis Radiçio Utuiçich modia mille ad terminum consuetum in credentia et de acceptando ser Junium Mathi de Gradi et acceptatus fuit pro plegio ipsi Radizi et principale pagatorem insolidum et ad meliustenendum tam pro capitale quam pro pena quarti et quod salinarii nostri comunis obligaris eos debeat in notaria Ragusii secundum usum ut superius continetur.” (18. 08. 1427. g.), DAD, Cons. Minus, IV, 104v; “Captum fuit de dando libertatem officialibus salinariis comunis quod dare debeat de sale comunis Radiç Utuizich a modis sexcentos infra salis ad precium et terminum consuetum ipso dante bonam plegariam in minus consilium approbando et obligando ipsum et plegium in notariis secundum morem ad meliustenendum pro quo Radiç Petrus Pantella acceptatus et approbatus in minori consilio extitit plegius.” (18. 09. 1429. g.), Isto, 264v; “Captum fuit de dando libertatem salinariis nostri comunis quod dare debeant Radiç Utuizich Milouzich et Radoe eius filio de sale nouo ad precium et terminum secundum ordinis modios sexcentos salis. Pro quibus Radiç et eius filio tam pro capitali dicti salis quam pena si comitteretur Laurentius Martoli de Goze pro medietate et Boichus Nenhouich pro alia medietate quilibet eorum ad meliustenendum pro sua medietate cum dictis Radiç et eius filio approbati in minori consilio secundum usum extiterunt plegii, quos principales et plegios pro dicto sale obligare debeant ipsi salinarii in notaria cum cautelis oportunis.” (09. 08. 1434. g.), Isto, VI, 159v.

Dužnik	Kreditor	Iznos	Datum i signatura
Nos Radiç Utuizich Milouzich et Radoe eius Radiç filius} tanquam principales et nos Laurentius Martoli de Goze et Boichus Nencouich tanquam ipsorum plegii	pro Marino Bla. de Menze et sociis salinariis comunis Ragusii	yperperos quadringentos quingenta grossos Ragusii pro valuta et amontantia modia sexaginta salis ad mensuram Ragusii ad grossum nouem pro quolibet modio	9. 8. 1434, Deb. Not., XVI, 253–253v

Jedne su se prilike, novembra 1432. godine, Radič Milovčić Utvičić i njegovi sinovi obavezali svojim kreditorima da će umjesto novca vratiti kredit u olovu, a ako to ne budu mogli, onda će kredit vratiti u novcu. Za kredit u iznosu od 152 dukata trebali su dopremiti olovo u Dubrovnik po cijeni od devet dukata po jednom milijaru olova.⁶⁷ To bi bilo oko 17 milijara olova. To je bio planirani *modus operandi*, ali nije poznato na koji su način vratili ovaj dug.

Rijetka su mjesta na kojima se može pratiti djelatnost ljudi iz zaleđa u Dubrovniku mimo njihovih uobičajenih poslova. Jedno od specifičnih mjesta na kojem bi se pratila djelatnost Radiča Utvičića u Dubrovniku kod Pave Živkovića vezana je za njegove dobre veze sa Petrom Pantelom, čuvenim dubrovačkim suknařom. Pavo Živković navodi da se Radič Utvičić obavezao naći Petru Panteli stručnjaka za bojenje sukna i obradu vune te da mu je pronašao “jednog od poznatih stručnjaka bojadisara Jurja Pripčinovića koji po nagovoru Radiča odlazi na rad kod Petra Pantele uz određenu nadoknadu” (septembra 1429).⁶⁸ Na drugom mjestu

⁶⁷ “Nos Radiç Miloucich dictus Utuicich et Michoç eius Radiç filius confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Stephano Alexii dicti Capsella et Boicho Nenchouich sociis ducatos auri centum quingenta duos usque ad sex mensis proxime futuros. Pro quibus ducatos CLII debemus et tenemus in dicto termino dare et consignare ipsis creditoribus plumbum in Ragusio ad ducatos nouem pro quolibet miliare usque ad integram solutionem dicti totius debiti. Et si plumbum non factum fuerat debemus dare et soluere solumnoi ducatos auri et non plumbum dum per nos condecenter constatam fuerit per testes idoneos plumbum factum non fuisse. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra.” (18. 11. 1432. g.), DAD, Deb. Not., XV, 294.

⁶⁸ P. Živković, “Dubrovački rod Mikočić-Utvičić u Bosni tijekom 15. stoljeća”, 167.

to je nešto drugačije kazano – za Jurja Pripčinovića se kaže da je porijeklom iz Bosne.⁶⁹ Odnosni dokument ne sadrži takve podatke. Naravno, radi se o Jurku Pripkoviću, podstrigaču sukna (*Giurach Pripzouich çimator*), a ne bojadisar u (*tinctor*), koji se pojavljuje pred Petrom Pantelom kao jemac za Radiča Utvičića. Za Jurka u ovom dokumentu nema osnova da se nazove Bosancem i on sa navedenim “nagovorima” od strane Radiča Utvičića nema ništa.⁷⁰

Radič Milovčić Utvičić sarađivao je sa više dubrovačkih trgovaca, građana i plemića, između ostalog, i sa dubrovačkim vlastelinom Ivanom An. Vučetićem. Početkom oktobra 1429. godine njih dvojica likvidiraju sva svoja ranija zajednička poslovanja.⁷¹ Ipak, njih dvojicu ne pratimo u poznatim kreditnim poslovanjima.

⁶⁹ “Utvičići su Pantelu opskrbljivali stručnjacima za bojanje tkanina podrijetlom iz Bosne. Spominje se tako bojadisar Juraj Pripčinović koji radi kod Petra Pantele po nagovoru Radiča Utvičića”; P. Živković, *Bosanski srednjovjekovni plemićki rod Radanovića-Mikojevića-Tezalovića-Ozrisaljića (Kopijevića)*, 21.

⁷⁰ “Nos Radiç Utuizich tanquam principalis et Petrus Pantella tanquam eius plegius hodie approbatus et acceptatus in minori consilio qui me constituo principalem confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Nicole Matei de Georgio et ser Nicole Io. de Caboga salinarius comunis Ragusii nomine [334v] ipsus comunis yperperos quadringentos quinque grossos quinque et paruulus duodecim promodiis quingentis decem salis cum acrescimento de pluri ad rationem de sex pro centenario per me Radiç habitis et receptis a dictis officialibus salinarius ex sale comunis ad pretium consuetum dantibus vigore partis minoris consilii hodie capte usque ad sex menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra in pena quarti plurius etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Judex ser Andreas demenze et Ruschus magistri Christofori testis [335].” (18. 09. 1429. g.), DAD, Deb. Not., XIV, 334v–335; Ispod: “1429, indictione 7, die XXII septembris Giurach Pripzouich çimator promisit super se et omnia sua bona Petro Pantelle presenti et stipulanti eundem Petrum eiusque heredes et bona indeminem et illessum et indemina et illessa conseruare a plegaria suprascripta per ipsum Petrum facere pro suprascripto Radiç pro sale habito ut supra ab omni eo quod occaxione ipsius plegarie contingeret ipsum Petrum soluere et ab omni damno, dispendio et interesse quod predicta causa pateretur et ei sequeretur. Renuntiando. Judex et testis ut supra. cassum de voluntate Petri Pantelle.”; Isto, 334v; Sa strane: “Cassum de voluntate ser Tome de Sorgo, ser Marini Si. de Goze et ser Benedicti de Gondola officiales salinarum anni 1430 die VIII marcii quia sibi dixerunt solutum.”; Isto, 334v.

⁷¹ “Ser Johannes An. de Volzo pro se, heredes et sucessores suos tanquam heredes patris sui et eius proprio nomine et Radiç Milouçich dictus Utuizich similiter pro se et heredibus suis simul et vicissim, videlicet, unus alteri et econuerso fecerunt finem, remissionem et quietationem et pactum perpetuum de ulterius non petendo de omni jure et actione et omnibus et singulis in et pro quibus dicte partes una alteri et altera hactenus alteri foret obligata quecumque jure, modo, forma vel causa tam cum cartis, scripturas obligationibus et promissionibus quibuscumque quam aliter et alio quocumque modo. Et hoc ideo quia ipse simul et vicissim confesse fuerunt esse tacitas et contentas pro omnibus obligationibus, cartis scriptis et promissionibus quibuscumque in et pro quibus una pars alteri et econuerso foret obligata ut supra usque in presentem diem hodiernum, volentes dicte partes usque nunc dictas omnes obligationes, instrumenta debita, scripturas et promissiones quascunque fore cassas, irritas et nullius efficacie vel momenti tanquam si nunquam facere essent. Promittentes dicte partes vicissim omnia et singula

Prema poznatim podacima, pravo mjesto za određivanje vremena od kada je Radič Milovčić stekao dubrovačko građanstvo moglo bi se nalaziti u jednoj dubrovačkoj tužbi. Ova tužba je bila svojevremeno poznata Desanki Kovačević-Kojić pri određivanju vremena od kada se Radič Utvičić prati u Foči.⁷² Naime, početkom novembra 1425. godine Radač Vidnić podnio je tužbu za pljačku izvršenu u Foči, a među svjedocima je nabrojano više osoba koje su označene da su Dubrovčani i uz njih izvjesni Radič Utvičić (*Raichus Gudelich, Miladin Obradouich, Bogoslau Grupzich, Dobrasin Mirnich*) *Ragusei et Radiç Utisich*.⁷³ Da je Radič Utvičić tada bio dubrovački građanin, i on bi, kao i ostali Dubrovčani, ovdje bio tako označen.

Na osnovu navedenog moglo bi se zaključiti da je moguće da je u periodu 1425–1429. godine Radič Milovčić Utvičić stekao dubrovačko građanstvo. Mogao ga je steći i ranije, recimo već od 1404. godine kada je sa bratom Radivojem Milovčićem posjedovao kuću na području Dubrovnika. Svakako, veliki je broj pokazatelja koji ne idu u prilog tome da je Radič Milovčić Utvičić Dubrovčanin koji je svoju porodicu doveo iz Dubrovnika u Foču i sva bajkovita priča o migraciji familija iz Dubrovnika u Bosnu, koja je spala na ovaj jedan primjer i koja se samo na njemu bazira, nije i ne može biti tačna.

Kao dubrovački građanin Radič Milovčić Utvičić učestvovao je u sudskim kolegijima (kao konzul i sudac) koje su imenovali Dubrovčani za svoje građane na području Foče i njezine okoline (Goražda i Višegrada).

suprascripta firma et rata habere et non contrafacere vel venire sub obligatione omnium suorum bonorum presentium et futurorum.” (01. 10. 1429. g.), DAD, Div. Canc., XLVI, 44v.

⁷² D. Kovačević-Kojić, “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, 338.

⁷³ “Radaç Vidnich coram nobili et sapienti viro domino Rectore ser Benedicto P. de Gondola conqueritur. Eo quia die lune post Pasca resurrectionis proxime preteriti dum esset in Choza in domo sua de nocte sibi furtiue accepte fuerunt petie due panni et brachia nouem panni, petia una fustanea, libre octo sirici storazi. Et quod sero mane Radoslauus Miozich ei restituit petiam unam panni. Et cum ipse Radaç ab eo peteret restum sibi dixit accepti istam. Et de aliis per quiras et petas prout melius scis. Testes: Raichus Gudelich, Miladin Obradouich, Bogoslau Grupzich, Dobrasin Mirnich} Ragusei et Radiç Utisich. Item conqueritur quod eodem die suprascripto et in ipsa domo Pribich Ostoich sibi furtiue accepte fuerunt bisazie due, libre quinque sirici caprizi, miliaria duo acrum, libre tres piperis et martores tres.” (05. 11. 1425. g.), DAD, Lam. de foris, VI, 171.

Konzulati u kojima učestvuje Radič Milovčić Utvičić

Konzul	Sudije	Mjesto	Tužilac	Okrivljeni	Datum i signatura
Ser Ursatus de Sorgo	Radič Utuizich, Bogossauus Xubaç	in Choza	Braian Xoranouich	Radoe Nouacouich	20.9. 1435, Cons. Minus, VI, 281v
Radich Utuizich	Iuan Mladinouich, Miladien Gudegleuich	in Coza	ser Marini de Sorgo	Braian Zoranouich	4.1. 1437, Cons. Minus, VII, 116
Ifuchus Mladinouich	Radiz Utuizich, Rados-sauus Pribatouich	in Coza et Gorasde	Vlacotte Goytanouich et Milisse Petchouich	Vuchossauum Radosalich	6.10. 1437, Cons. Minus, VII, 154
Radiz Utuicich	Maroe Paluschouich et Vochota Voytanouich	in Choza	Radochne Rachouich et Radiz Iuchouich	Iuchum et Iuan fratres Slipzich	17.9. 1439, Cons. Minus, VIII, 89
Radiz Milozch comes	Bogossauus Nouachouich, Radossa Pribatouich	in Choza	Maroe Paluschouich	Radochnam Ratchouich	2.3. 1440, Cons. Minus, VIII, 136v
Radiz Millozich	Miladin Gudelich, Bogossauus Nouachouich	in Choza	Vlachusse Pellozich	Vochossauum Radosalich et Marcum Slietzich	15.3. 1440, Cons. Minus, VIII, 139v
Radiz Milouzich	Boglossau Sorzich, Miladin Gudelich	in Coza	Vlachusse Zuretchouich	Brayanum Slietzich	27.5. 1440, Cons. Minus, VIII, 162v
Radiz Millozich	Bogossauus Nouachouich, Iuan Slietzich	in Choza	Mladin Gudelich	Radoye et Milutinum Noucahouich	27.5. 1440, Cons. Minus, VIII, 162v
Radich Milouicich	Maroe Paluschouich, Miladinus Gudelich	in Coza	Vlachusse Pelloçich	Iucho Slietzich	13.6. 1440, Cons. Minus, VIII, 167v

Konzul	Sudije	Mjesto	Tužilac	Okrivljeni	Datum i signatura
Radich Miloučich	Bogossaus Xubzich, Radoslaus Pribatouich	in Chotza	Vlachusse Peliozich	Maroe Paluschouich	13.6. 1440, Cons. Minus, VIII, 167v
Radiz Utuizich	Maroe Paluschouich, Iuan Sliepzich	in Viesigrad aliter in Coza	Jeronimi magistri Jacobi de la schuola	Petrum et Bernabam Stani Illich	6.8. 1440, Cons. Minus, VIII, 182
Radiz Uticich	Miladin Gudieleuich, Iuan Miladinouich	in Coza	Vochote Goytanouich et Radiz eius socium	Maroe Pauluschouich	11.12. 1440, Cons. Minus, VIII, 209v
Radiz Uticich	Iuan Sliepcich, Miiladin Gudelich	in Quoza	Vlachusse Latinzich	Jachsam Milladini Sez	24.5. 1443, Cons. Minus, IX, 177v
Ser Johannes Lampre de Catharo	ser Nicola Mi. de Sorgo et Iuan Mladinouich	in Codza	Blaxii Latinzich	Radiz Uticich	4.2. 1444, Cons. Minus, X, 12v
Radiz Utuizich	Iuan Mladinouich, Mladin Gudeglieulich	in Coza	Jacobi Miladini Sez	Vlacussa Latinzich	27.4. 1444, Cons. Minus, X, 32
Radiz Utuizich	Slipzich, Radossaus Xucho dictus Pripetouich	in Chotza	suprascripti [Vlacussa Latinzich]	supra Paschoe suprascripti [Zegliubnouich]	28.5. 1444, Cons. Minus, X, 41
Radiz Utuizich	Ifchus Mladinouich, Radiuoy zimator	in Quoza	Jacobi [Miladini Sez]	Allegretum Michaeli	26.6. 1444, Cons. Minus, X, 48
Radiz Utuizich	Iuchus Sliepzich, Zuietchus Stanisalich	in Quoza	Vlacusse Latinzich	Jachsam Miladini Sez	10.7. 1444, Cons. Minus, X, 51
Ser Dragoe domini Alouixii de Goze	Radiz Utuizich, Matchus cimator	in Coza	Radiz Bogeinouich	Cuetchum Stanissau	10.11. 1446, Cons. Minus, XI, 53v

Radič Milovčić Utvičić je na različite načine povezan za 19 sudskih kolegija u periodu 1435–1446. godine. U 15 slučajeva je konzul (1437, 1439, 1440, 1443, 1444), u tri slučaja sudija (1435, 1437, 1446), a jedne je prilike on bio okrivljeni (1444). Tokom 1440. Radič Milovčić Utvičić biran je osam puta za konzula, a 1444. godine četiri puta. Njegov brat Radivoj Milovčić bio je konzul u Foči još 1414. godine.⁷⁴ Prema tome, bilo bi da je Radivoj stariji, da je ranije primio dubrovačko građanstvo iako je Radičeva poslovna i životna priča u očuvanim izvorima ostala bogatije ispisana.

Kao dubrovački građanin Radič Milovčić Utvičić bio je na poziciji gradskog kneza u Foči. U izvorima je zabilježen u četiri navrata u tom zvanju (1440–1444). Po svemu sudeći, funkciju gradskog kneza u Foči obavljao je upravo u tom periodu.

	Vrijeme i signatura
Radiz Milozch comes	2.3. 1440, Cons.Minus, VIII, 136v
Radiç Utuicigh comes de Goza	15.8. 1440, Lam. de foris, XIV, 14
Radiç Utuicigh comite de Coça	20.7. 1443, Lam. de foris, XVI, 267v
Radiç Utuicich comitem Coze	5.2. 1444, Isto, XVII, 179v

Zaključak

Radič Milovčić Utvičić je Fočak, Bosanac koji je poznat u historijskim izvorima od 1404. godine. Njegov otac je izvjesni Milovac. Milovac je imao dva sina: Radiča i Radivoja Milovčića. Njihovi srodnici kao braća ili sinovi mogli bi biti Brajko (1423) i Vukelja Utvičić (1441–1442). U knjigama zaduženja Radič Milovčić Utvičić prati se u periodu 1421–1432. godine. On se zadužuje sam, sa svojim sinovima Mihočem i Radojem, ili sa drugim trgovcima. Njihova ukupna zaduženja u tom periodu su značajna (2.956 dukata, 824,5 perpera, 73 groša i

⁷⁴ “Radyuoy Miloucich} consul, Michoe Miserlo, Andruscho de Lauriza} iudices, fuerunt electi in Choza ad instantiam ser Luce Mi. de Bona supra Goislau Milunouich, Braicho Milunouich et Mirosiau fratres de Coza cum modis et conditionibus consuetis.” (28. 02. 1414. g.), DAD, Ref., XXXIV, 112.

15 parvula), a izražena u dukatima su oko 3.230 dukata. U periodu 1425–1429. godine Radič stječe dubrovačko građanstvo. Kao i drugi domaći trgovci sa dubrovačkim građanstvom, on i dalje svoju trgovačku djelatnost obavlja na području Foče. Učestvuje u sudskim kolegijima u dubrovačkoj koloniji u Foči u periodu 1435–1446. godine. U 15 slučajeva je konzul (1437, 1439, 1440, 1443, 1444), u tri slučaja sudija (1435, 1437, 1446), a jedne je prilike on bio i okrivljeni (1444). Tokom 1440. Radič Milovčić Utvičić biran je osam puta za konzula, a 1444. godine četiri puta. Bio je gradski knez u Foči (1440–1444). Imao je dva sina, Mihoča (1426) i Radoja (1429), sa kojima je napravio više zajedničkih zaduživanja. Njegov brat Radivoj Milovčić konzul je u Foči 1414. godine. Braća Radič i Radivoj su vlasnici kuće u Dubrovniku koju su davali pod zakup (1429) i ostavili u amanet nasljednicima i poslije pada Bosne pod osmansku vlast.

Utvičići predstavljaju tipičan primjer domaćih ljudi, Bosanaca koji su sticanjem dubrovačkog građanstva olakšavali svoj dotadašnji trgovački posao. Iako je stekao dubrovačko građanstvo i posjedovao nekretnine (kuću) u Dubrovniku, Radič Milovčić Utvičić, poput brojnih drugih domaćih trgovaca iz Bosne, kao Dubrovčanin je nastavio sa biznisom i životom u mjestu ranijeg življenja. Kroz prizmu ovog rada potvrđen je stav Desanke Kovačević-Kojić o porijeklu Radiča Milovčića Utvičića, kao i o njegovoj vezanosti za ranije mjesto življenja iako je u međuvremenu stekao dubrovačko građanstvo.

The Utvičićs from Foča (Bosnian or Ragusan Origin?)

Summary

Radič Milovčić Utvičić was from Foča, a Bosnian appearing in historical documents from 1404. His father was a man named Milovac. Milovac had two sons, Radič and Radivoj Milovčić. Their relatives, perhaps brothers or sons, might have been Brajko (1423) and Vukelja Utvičić (1441-1442). Radič Milovčić Utvičić is tracked in debt records in the period from 1421 to 1432. He incurred debts himself, together with his sons Mihoč and Radoje or other merchants. Their total debt in this period was substantial (2,956 ducats, 824.4 perpers, 73 piasters and 15 parvuls), a total of 3,230 ducats. Radič acquired Ragusan citizenship in the period from 1425 to 1429. Like other local merchants who had Ragusan citizenship he continued his trading activities in the territory of Foča. He participated in court sessions in Ragusan colony in Foča in the period from 1435 to 1446. He was a consul in 15 cases (in 1437, 1439, 1440, 1443 and 1444), a judge in three cases (in 1435, 1437 and 1446), and on one occasion a defendant (in 1444). Radič Milovčić Utvičić was elected as consul eight times in the course of 1440, and four times in 1444. He was a Rector in Foča from 1440 to 1444. He had two sons, Mihoč (b.1426) and Radoje (b.1429) with whom he made multiple joint borrowing ventures. His brother Radivoj Milovčić was a consul in Foča in 1414. Brothers Radič and Radivoj owned a house in Ragusa which they leased out (in 1429) and bequeathed it to their heirs after the fall of Bosnia under the Ottoman rule.

The Utvičićs are a typical example of local people, Bosnians who facilitated their trading activities through the acquisition of Ragusan citizenship. Although he had acquired Ragusan citizenship and owned property (a house) in Ragusa, Radič Milovčić Utvičić, like many other local merchants from Bosnia, as a citizen of Ragusa continued his trading activities and life in the former place of residence. Desanka Kovačević-Kojić's viewpoint regarding the origin of Radič Milovčić Utvičić, as well as his ties to the former place of residence despite acquiring Ragusan citizenship in the meantime, is confirmed through the prism of this paper.

Hana Younis

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

“BREZ NIKOGA U DIJARU GURBETU”¹
Svakodnevni život porodice Bakarević u Istanbulu
krajem 19. i početkom 20. stoljeća

Apstrakt: Autorica u radu opisuje iseljavanje dijela porodice Bakarević iz Sarajeva u Istanbul krajem 19. stoljeća i njihovu svakodnevnici u prvim godinama nakon doseljenja u glavni grad Osmanskog carstva. U radu je na početku napravljen osvrt na historiju porodice Bakarević, jedne od najuglednijih, bogatih, starosjedilačkih sarajevskih porodica u osmanskome periodu. Kroz njeno iskustvo otvara se jedna lična perspektiva muhadžira, njihov odnos prema dijelu porodice koji je ostao u rodnom gradu, prema ostalim muhadžirima, ali i samom Carstvu koje su izabrali za nastavak života. Kroz studiju slučaja autorica prikazuje migraciju porodice i preživljeno iskustvo. Kroz lične zabilješke analiziran je također i odnos vlasti prema njima, posebno u burnome periodu kada je i samo Osmansko carstvo bilo suočeno sa stalnim nemirima i ratovima, kao i prisilnom smjenom na prijestolu.

Ključne riječi: Bakarević, svakodnevni život, Istanbul, Sarajevo, muhadžiri, iseljavanje.

Abstract: The author is describing in work migrations of one part of family Bakarević from Sarajevo to Istanbul in the late 19th century and their everyday life during their first few years after moving in the ca-

¹ Citat iz pisma koje je napisala Esmā Bakarević iz Istanbula amidži Mustafi Bakareviću u Sarajevu 1909. godine. (*Dijaru gurbetu* – živjeti u tuđini).

pital of Ottoman Empire. In the beginning is made a review of family Bakarević's history, which was one of the most prominent, wealthiest, indigenous families in Sarajevo during the Ottoman period. A personal perspective of emigrants has opened through their experience, their relationship with the part of the family which stayed in their hometown, with other emigrants, but also with the Empire which they had chosen for continuing their lives. Through the case study, the author shows the migration of the family and their experience. Also, through the personal notes is analyzed the attitude of government towards them, especially during the turbulent years when the Ottoman Empire was confronted with constant riots and wars, as well as with the forced resignation on the throne.

Keywords: *Bakarević, everyday life, Istanbul, Sarajevo, emigrants, migrations.*

O migraciji Bošnjaka u periodu austrougarske okupacije napisan je značajan broj naučnih djela.² Stoga se ovaj rad neće baviti tim pitanjima. Cilj nam je pokazati, kroz primjer slučaja, na način življenja jedne imućne sarajevske muhadžirske porodice u Istanbulu, na njihovu svakodnevnicu, kao i percepciju *domaćeg* i *stranog*, ali iz njihovog ugla posmatranja, koji ponekad obiluje sitnim, samo za tu porodicu važnim detaljima, ali kroz te podatke otkriva se realna slika vremena

² Vidi: Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006; Isti, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta: 1876.–1923*, Sarajevo, 2013; Isti, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirski pokret i pribježišta 'sultanovih musafira': 1683–1875*, Sarajevo, 2013; Isti, *Bošnjaci i Turska: deosmanizacija Balkana i muhadžirski pokreti u XX stoljeću*, Sarajevo, 2014; Tomislav Kraljačić, "Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku prvog balkanskog rata", u: *Migracije i Bosna i Hercegovina, Zbornik radova* (gl. i odg. urednik Nusret Šehić), Institut za istoriju Sarajevo – Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1990, 151–162; Nusret Šehić, "Politika iseljavanja i useljavanja na području Bosne i Hercegovine 1918–1921. godine", u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 195–222; Vojislav Bogičević, "Emigracije muslimana iz Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878–1918", Sarajevo, *Glasnik VIS*, Vrhovno islamsko starješinstvo, br. 7/9, god. II/1951, 261–275; Sulejman Smlatić, "Iseljavanje jugoslavenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini", u: *Iseljeničtvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb, 1978, 249–256; Fikret Karčić, Mustafa Jahić, "Jedna važna fetva o pitanju iseljavanja Bosanskih muslimana u vrijeme austrougarske uprave", u: *Studije o šerijatskom pravu*, II dopunjeno izdanje, CNS – El-Kalem, Sarajevo, 2011, 132–144.

i prostora koji se opisuju. Kroz pisma Ibrahima Bakarevića i njegove porodice također će se propitati uticaj političkih zbivanja na njihovu svakodnevnicu, kao i povezanost muhadžira sa bližom i daljom rodbinom koja je ostala u rodnom gradu. Njihova zapažanja i odnos prema *ostavljenom* i *stečenom* najbolje se mogu oslikati i prikazati upravo kroz privatne zabilješke. Međutim, radi stvaranja kompletnije slike o samoj porodici Bakarević, prije analize pisama kratko ćemo izložiti podatke o poznatim članovima te porodice i njihovoj ulozi u osmanskom periodu i prvim decenijama austrougarske okupacije.

Bakarevići

Porodica Bakarević se u dokumentima spominje još od 16. stoljeća.³ Od tih prvih spominjanja Bakarevići se vežu za lokalitet mahale Kečedži hadži Sinana i za istoimenu džamiju izgrađenu u 16. stoljeću.⁴ Upravo na tom području oni su stoljećima imali porodične kuće i magaze.⁵ Prema dostupnim izvorima, bogatstvo i ugled stekli su kao pripadnici janjičarskog odreda serdengedžija⁶ u osmanskoj vojsci, ali su se stoljećima bavili i trgovinom, što je povećalo njihove prihode i osiguralo kapital, posebno u periodu pred kraj osmanske uprave i u prvim decenijama austrougarske okupacije.⁷ O ugledu te porodice jasno svjedoči i njihovo

³ Halid Buljina navodi da se Bakarevići spominju u drugoj polovini 16. stoljeća, a Behija Zlatar nabrajajući džamije i mesdžide podignute u Sarajevu do kraja 16. stoljeća spominje i mesdžid Hadži Mehmeda Bakarevića. Međutim, Husnija Kamberović je, analizirajući podatke o povezanosti starih plemićkih bosanskih porodica i titule beg, ukazao na podatak da je M. L. Tembel naveo kao moguće "starobosanske plemićke obitelji", pored ostalih, i Bakareviće. Vidi: Halid Buljina, Bistrik (II), *Glasnik VTS*, br. 1, god. L/1987, 85; Behija Zlatar, "Podizanje i održavanje objekata Islamske arhitekture u Sarajevu u XVI vijeku", *Anali Gazi Husrev-begove bibiloteke*, br. XIII–XIV, 1987, 199; Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjed u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918*, II izdanje, Naučni institut IBN Sina, Sarajevo, 2005, 52.

⁴ O historiji ove džamije više vidi: *Džamija Hadži Sinan Kečedži*, sakupio i uredio Ahmed Alibašić. Tekst dostupan na: www.isaneh.com/dzamija.pdf (20. 02. 2016).

⁵ Pred kraj osmanske uprave mahala je dobila ime upravo po porodici Bakarević i, sa kratkom vremenskom pauzom, ona sve do danas nosi naziv Bakarevića ulica. Vidi: Alija Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva: topografija, geneza i toponimija*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1973, 143.

⁶ Serdengedžija je pripadnik posebnog dijela janjičarske vojske koji su bili prethodnica ostalim jedinicama, a odabirani su iz redova akindžija kao dobrovoljci. Vidi: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1966, 560.

⁷ Vladislav Skarić Bakareviće uvrštava u "Naročitu trgovačku grupu" trgovaca čohom. On dalje piše: "Njihove poznate porodice (misli na muslimane, op. a.) bile su Mornjaci, Bakarevići, Mašići i Hadži-Durakovići." I Buljina piše da su bili "trgovci čohanom i drugom stanbolskom i venecijanskom robom (...)" U djelimičnom popisu trgovaca muslimana, koji je napravio Osman

spominjanje u sevdalinkama.⁸ Važno je istaći da porodica Bakarević spada u red rijetkih sarajevskih muslimanskih porodica čiji je arhivski fond bar djelimično sačuvan i dostupan istraživačima.⁹ I pored toga, pokušaj pravljenja njihovog porodičnog stabla nailazio je na mnogobrojne probleme. Jedan od ključnih problema bio je mali broj podataka u dokumentima, njihova rasparsanost, miješanje imena Mehmed / Muhamed i njihovo stalno ponavljanje.¹⁰ Pored toga, u građi, a posebno u privatnim pismima, nije se pojašnjavalo na koju se od istoimenih osoba misli te je tako problem *podrazumijevanja* bio stalna kočnica tom istraživanju. Zbog toga smo u tekstu često bili prinuđeni na osnovu analize dostupnih podataka iznijeti logične pretpostavke bez mogućnosti potvrđivanja tih pretpostavki. Smatramo da to nije umanjilo vrijednost rada s obzirom na to da ti podaci nisu ključni za ovo istraživanje.

Prema dostupnim izvorima, možemo reći da je najstariji poznati član ove porodice Hadži Mehmed Bakarević po kojem se u 16. stoljeću zvao jedan

Sokolović, spominje se i Bakarević Mehaga, koji je imao momka-pomoćnika Mehmeda. O bogatoj trgovačkoj mreži najbolje svjedoče trgovački defteri te porodice koji se nalaze u Historijskom arhivu Sarajeva. Vidi: Vladislav Skarić, *Izabrana djela I*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1955; Halid Buljina, *Bistrik (II)*, 85; Osman A. Sokolović, *Djelomičan popis trgovaca-muslimana iz Bosne i Hercegovine pod kraj turske uprave*, Islamska dionička tiskara, Sarajevo, 1943, 33; Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HASA), Zbirka deftera, kutija br. 15, defteri br. 161–168.

⁸ U jednoj od sevdalinke “Majka Nuru počesto izruži”, koju je zabilježio Alija Bejtović, spominju se i Bakarevići. Sevdalinka glasi: “Kćeri Nuro, jedna pustahijo, Sve djevojke na tebe su mani, Što zavidiš momke i udovce, Čelebije, age Sarajlije. Šta li čekaš, što se ne udaješ? Majko moja, almasli leptiru, ne karaj me, ne ljuti se na me, ne znam kog’ ću momka izabrati, svaki ima po jednu mahanu, ponajdraži dvades’ i četiri: Neću Džine, ne mogu se s njime, neću Kline, ružno mu je ime, neću Svrze, sve ga cure mrze (...) Turhanije, jadne divanije, Ni Sarića, ni Bakarevića, Dva jangina, što ću, majko, s njima? (...)” Sevdalinka dostupna na stranici: <http://www.sevdalinke.com/2007/02/najljepe-sevdalinke-5.html> (08. 04. 2016).

⁹ U Historijskom arhivu Sarajevo nalazi se svega 16 porodičnih fondova (Bakarević, Ćurčić, Džebo, Džinić, Fadićpašić, Glođo-Svrzo, Hadžišabanović, Handžić, Kabadaja, Krečo, Kumašin, Mravović, Pertev, Saračević, Užičanin-Kreševljaković, Zildžić) koji su djelimično sačuvani, a koji predstavljaju neiscrpan izvor za sagledavanje historijskih tokova, posebno u periodu osmanske uprave i austrougarske okupacije. Slična situacija je i kod hrišćana i jevreja.

¹⁰ Kao primjer navest ćemo muško ime Mustafa. U svakoj generaciji imamo bar jednog Mustafu; tako Ibrahim (Mustafe) Bakarević od četiri sina ima jednog Mustafu. Od njegova četiri sina djelimično su nam poznata imena djece od njih trojice i tu opet imamo tri puta ime Mustafa. Svi oni u građi se spominju kao Mustafa Bakarević, dosta rijetko nailazimo na ime oca kao smjernicu o kome se radi. Kod ženskih imena tu je kao primjer ime Vasvija. To je ime koje se u isto vrijeme spominje kod četiri različite osobe, a sve su dio porodice Mustafe Bakarevića pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća. Prva je Vasvija sestra Mustafe Bakarevića, udata Sokolović, dok su njene dvije snahe Vasvija Bakarević rođ. Zildžić i Vasvija Bakarević rođ. Mutavelić. Tu je i Vasvija, rođena Sokolović a udata Bakarević, udovica hadži Mustafe Bakarevića. Sve ove Vasvije se u dokumentima, posebno privatnim, spominju samo po imenu.

mesdžid.¹¹ Iz narednog stoljeća, zahvaljujući Mula Mustafi Bašeskiji koji je u svom *Ljetopisu* zapisivao i imena umrlih, imamo podatke o tri Bakarevića: Omeru (?–1763/4), Huseinu (?–1783) i Hadži Mustafi (?–1783).¹² Spomenuti hadži Mustafa je imao sina Ibrahima o kojem analizirani dokumenti pružaju nekoliko podataka. Prvi se odnose na vlasništvo dva rukopisa: prvog iz 1788. godine, koji govori o nekom od vezira, i drugi, koji govori o tefsiru i hadisima iz Kur’ana iz 1799. godine.¹³ Naredni podatak vezan je za Ibrahimovu kćerku Fatimu koja se 1809. godine udala za sina kadije Mehmeda Seida efendije – Ibrahima Edhema efendiju.¹⁴ Ibrahim-aga je pogubljen po naređenju Abdurahman-paše 10. šabana / 9. 3. 1827. godine.¹⁵ Pored kćerke Fatime, Ibrahim je imao i sinove Halida, Avdagu, Mustafu i Mehmeda.¹⁶

Nije nam poznato da li je i koliko je djece imao Halid, a za razliku od njega, dokumenti ukazuju da je Avdaga umro oko 1880. godine ostavivši suprugu Hasniju i punodobnu djecu: Šerifu, Nuriju, Hašemu, Fatimu, Nafisu, Muhameda i malodobne Ibrahima i Mustafu.¹⁷ Njegova kćerka Šerifa udavala se dva puta: prvi put u porodicu Kazandžić, a poslije za Rašida ef. Hasanbegovića.¹⁸ Šerifa je

¹¹ B. Zlatar, “Podizanje i održavanje objekata Islamske arhitekture u Sarajevu u XVI vijeku”, 199.

¹² Uz ime Bakarević, Husejin-aga, Bašeskija je zapisao: “(...) zvali su ga mula Husejin, imao je čifluke čiji su prihodi iznosili dvadeset kesa; bio je čokadžija, pa je to napustio. Imao je poslovne veze s begovima. Dobio je nekakvu bolest u jednoj nozi; bogat čovjek, iz 53. džemata.” S druge strane, pored imena hadži Mustafe Bakarevića zapisao je: “čohadžija, koji je Džafer-paši davao novac na kamatu i zadužio Džafer-pašu četrdeset i pet kesa.” Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis: 1746–1804*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1997, 64. i 229.

¹³ Kasim Dobrača (obradio), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak prvi, Rijaset Islamske zajednice u BiH – Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, London-Sarajevo, 2000, 5. i 539.

¹⁴ Alma Omanović-Veladžić pored ovog podatka o vjenčanju Fatime Bakarević iznosi i podatak da je Ibrahim Bakarević bio jedan od svjedoka prilikom vjenčanja obavljenog 22. 08. 1808. godine. Vidi: Alma Omanović-Veladžić, “Iz sarajevske svakodnevice početkom XIX stoljeća (Bračni ugovori 1800–1810. godine)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 57, Sarajevo, 2007, 236. i 234.

¹⁵ Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, El-Kalem, Sarajevo, 1999, 890.

¹⁶ Gazi Husrev-begova bibiloteka (dalje: GHB), Fond osmanske građe, A-2309/TO. Zahvaljujem se hfz. Hamzi Laviću koji mi je pronašao dokumente iz ovog fonda; Hamdija Kreševljaković, “Dženetići, prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini”, *Radovi*, knjiga II, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga I, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1954, 151; HASA, Zbirke i fondovi na orijentalnim jezicima, Porodični fondovi, Bakarević (dalje: FB), kutija br. 1, Kasam defteri.

¹⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Vrhovni šerijatski sud (dalje: VŠS), E, V-5-21, kutija br. 43, 1881/33.

¹⁸ ABiH, VŠS, F, V-5-89, kutija br. 163, 1898/37.

umrla krajem 1886. godine, nije imala djece, pa su je nakon smrti naslijedila braća i sestre.¹⁹ Njena sestra Hašema bila je udata za Kambeniju, druga sestra Nurija u porodicu Čamo, a treća Nefisa je bila udata za Mehmeda ef. Mašića.²⁰ Nefisa je najvjerovatnije umrla na porodu jer je nju naslijedila kćerka koja se zvala isto kao i ona.²¹ Taj ogranak porodice Bakarević odnosno djeca Avdage i Hasnije Bakarević imali su velike probleme nakon smrti Avdage sa malodobnom braćom, posebno Ibrahimom zbog njegovog neodgovornog ponašanja, koji je bio 1884. godine sudski proglašen i rasipnikom.²² Međutim, u godinama poslije srećemo ga kao punodobnog i poslovnog čovjeka.²³ Pored toga, porodica je nakon smrti Avdage imala probleme i sa imovinom koju je on izdavao, tako da je Hasnija godinama sudski pokušavala naplatiti sve rente i sačuvati naslijeđeni imetak.²⁴

Hamdija Kreševljaković ostavio je zapis o postojanju Mustafe Bakarevića, sina Ibrahim-age, i njegovoj ženidbi sa Mejrom, kćerkom Alibega Dženetića.²⁵ Da li su imali djece i kada je on preminuo, nije nam poznato.

O Mehmedu Bakareviću, sinu Ibrahim-age, nemamo mnogo podataka, a iz analize dostupnih kasam deftera (defetri o podjeli imovine, op. a.) može se zaključiti da je bio izuzetno bogat te da se bavio trgovinom. Nije nam poznato ko mu je bila supruga, ali dokumenti otkrivaju da je imao kćerke Ašidu i Vasviju te sinove Salima (?–29. 11. 1894), Asima (1854–12. 06. 1896), Vejsila (1831–1914/15), Ibrahima (?–22. 01. 1906.) i Mustafu (1837–1913).²⁶ Ogranak porodice Mehmeda sina Ibrahimovog je predmet interesovanja ovog rada te će se prezime Bakarević na narednim stranicama odnositi isključivo na njih.²⁷

¹⁹ Isto.

²⁰ GHB, Fond osmanske građe, A-2309/TO.

²¹ Isto.

²² ABiH, VŠS, E, V-5-21a, kutija br. 44, 1884/14.

²³ Ibrahim je 1890. godine imenovan za tutora malodobnom bratu Mustafi, a 1902. godine je ispred Gradske uprave imenovan za bašmuhtara podjele drva sirotinji u Sarajevu. Tri godine poslije obavio je hadž. Vidi: GHB, Fond Periodika, Bošnjak, Broj 49, 03. 12. 1903, god. XIII, 2; HASA, Fond Šerijatski sud Sarajevo, br. 3447, 1889. Zahvaljujem se Fuadu Ohranoviću koji mi je ustupio podatke iz ovog dokumenta; Zijad Šehić, "Putovanje bosanskohercegovačkih hodočasnika u Meku u doba austrougarske uprave 1878–1918", *Saznanja, časopis za historiju*, Društvo historičara Tuzle, Tuzla, 2008, br. 2, 81.

²⁴ ABiH, VŠS, E, V-5-21, kutija br. 43, 1881/33, 1881/43 (...).

²⁵ Kreševljaković je također zapisao da je Mejra umrla 1858/9. godine. Hamdija Kreševljaković, "Dženetići, prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini", 151.

²⁶ HASA, FB, kutija br. 1, Kasam defteri.

²⁷ Od ostalih Bakarevića koji se spominju u dostupnoj građi, a koje nismo imali osnova rodbinski tačno povezati, neophodno je spomenuti sljedeće: Muhamed Bakarević, jedan od sa-

Godine 1888. Mehmedova djeca su djelimično podijelila imovinu koju su naslijedila od oca, a deset godina poslije braća su otkupila jedan znatan dio imovine koju su, prema šerijatskom zakonu, dobile njihove sestre Ašida i Vasvija.²⁸ I pored toga, potrebno je istaći da je Ašida Bakarević bila jedina žena koja je imala samostalno vlasništvo nad dućanom u Tašlihanu i Bezistanu, upisano na njeno ime i prezime.²⁹ Ona je također posjedovala lični štambilj kojim je ovjeravala svoje isprave u kojem je pisalo samo njeno ime arapskim pismom.³⁰ Kada se Ašida udala, nije nam poznato, ali je već 1894. godine bila udovica. Njen suprug Afun-beg Hrasnica bio je iz poznate begovske, veleposjedničke porodice

rajevskih velikodostojnika koji je protjeran u vrijeme Omer-paše Latasa; Salih Bakarević, o kojem imamo podatak da je imao dva sina – Muhameda i Mustafu. Muhamed je zasigurno bio obrazovan čovjek jer jedina dostupna bilješka koju smo pronašli o njemu govori da je on bio vlasnik jednog rukopisa iz prve polovine 19. stoljeća. O njegovom bratu Mustafi znamo samo toliko da je ukopan na mezarju Alfakovac 1297/1879. godine; Hadži Mehmed Bakarević, koji je prema popisu umrlih preminuo 03. 08. 1897. godine; Šemsa Bakarević, preminula 04. 07. 1898. godine, upisana je kao dijete, ali bez imena oca, te nam nije poznato čija je bila kćerka; Mustafa Bakarević, terzija, koji je prilikom popisa stanovnika 1910. godine imao 80 godina, bio je udovac i živio je sam u vlastitoj kući u mahali Buzadži hadži Hasana; Haša Bakarević, imala je također 80 godina 1910. i bila je udovica, zemljoposjednica sa 2 čifluka, stanovala je u vlastitoj kući sa kćerkom Fazilom koja je bila udata za Hilmiju Šahinagića; Zuhdi ef. Bakarević (1850–1932), završio je ruždiju nakon koje se zaposlio kao kotarski predstojnik pri Zemaljskoj vladi u Rudom. Bio je oženjen dva puta i u prvom braku je imao dva sina, Subhi ef. i Hamdi ef., dok je drugi put oženio neku Fatimu, sa kojom je imao sina Sami ef. i kćerku Raziju. Zuhdijin sin Subhi također se ženio dva puta, prvi put Paulom Marijom, koja je nakon vjenčanja izabrala ime Esma Hanaman. Sa njom je imao sina Rudolfa, a razveo se 1906. godine. Četiri godine poslije, Subhi ef. je bio oženjen Mulijom koja je bila kućevlasnica i posjedovala čifluk; Zahida Bakarević je u dokumentima Vrhovnog šerijatskog suda upisana kao kćerka Muhamed-age Bakarevića, dok je u jednom dokumentu-punomoći u arhivu GHB upisana kao kći Mehmed-bega Bakarevića. Promjena imena iz Mehmed u Muhamed ili Mustafa i titule aga u beg u dokumentima je uočljiva. Zahida je bila udata za Omer-bega Čemerlića, a razvela se u martu 1893. godine. Ona je imala sestru Nasihu i Šahzu / Šahsenu. Šahsena je preminula 10. 06. 1889. godine, nije bila udata, a kadija je zapisao da njena imovina nije ustanovljena niti podijeljena. Vidi: HASA, Fond Statistički odsjek Zemaljske vlade za BiH, Popis žiteljstva u BiH – Sarajevo (1910. god.), sign. SUGO-2 (Zahvaljujem se kolegici Almiri Alibašić-Fideler na pronalasku porodice Bakarević u sklopu navedenog popisa); Zejnil Fajić (obradio), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak broj tri, Mešihat IZ – El-Kalem, Sarajevo, 1991, 351; Vidi: http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2555; Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne* 2, 1047; GHB, Fond osmanske građe, A-2238/TO; ABIH, VŠS, B, V-5-11, kutija br. 19, 1893/11, E, V-5-39, kutija br. 85, 1898/1, E, V-5-35, kutija br. 79, 1896/42.

²⁸ HASA, FB, kutija br. 1, Kasam defteri; GHB, Arhiv osmanskih dokumenata, A-2214/TO.

²⁹ Vera Štimac, Samija Sarić, "Gazi Husrev-begov Bezistan i Tašlihan u Sarajevu 1889–1890", *Anali GHB*, br. XXI–XXII, 2003, 113.

³⁰ Radi se o okruglom pečatu, najvjerovatnije napravljenom na prstenu ili privjesku. Vidi: HASA, FB, kutija br. 1, Kasam defteri.

Hrasnica.³¹ Nakon njegove smrti Ašida je sa malodobnom djecom doselila u Kačedži Sinanovu mahalalu, gdje su Bakarevići tradicionalno živjeli stoljećima.³² Njena sestra Vasvija je bila također udata u uglednu sarajevsku porodicu Sokolovića za Sunulah efendiju.³³ Vasvija je bila druga supruga Sunulah ef., a udala se za njega nakon smrti njegove prve žene. Ona je 1883. godine ostala udovica, a u braku sa Sunulahom nije imala djece. Vasvija je bila dosta bliska sa braćom, posebno s Mustafom koji joj je pomagao ne samo oko privatnih nego i poslovnih obaveza.³⁴ Salim Bakarević je prvi od braće preminuo, i to 29. 11. 1894. godine. Prema zapisu sarajevskog kadije iz 1895. godine, iza njega nije ostalo gotovog novca. Međutim, ostala je *pokretnina* u vrijednosti od 549 forinti i 45 novčića, zemlja u vlasništvu-mulk 1.850 forinti, te zemlja koja je vlasništvo države sa posebnim pravom raspolaganja-erazi mirija u vrijednosti od 1.930 forinti. Kadija je dalje zapisao da je rasprava o podjeli imovine obavljena, ali da je imovina ostala nerazdijeljena.³⁵

Salim je bio oženjen Vasvijom, kćerkom Alijage Zildžića, i sa njom je imao troje djece: Ragiba (1885–?), Aišu (1892–?) i Ašidu (1894–?).³⁶ Asim Bakarević je bio oženjen Almasom i Penbom rođenom Turhanić.³⁷ Sa Almasom je imao sina Ešrefa, dok su nakon njegove smrti kao malodobna djeca iz braka sa Penbom upi-

³¹ Oni su imali kćerke Zulejhu i Sazu i sina Abdul Sellama. HASA, FB, kutija br. 1, Odluke, tapije.

³² GHB, Arhiv osmanskih dokumenata, A-2214/TO.

³³ Sunulah ef. Sokolović (1815–1883) bio je izuzetno ugledna ličnost. Godine 1861. je imenovan za člana komisije za izradu agrarnog zakona u Istanbulu, a poslije austrougarske okupacije radio je kao Vrhovni šerijatski sudija. HASA, FB, kutija br. 1, Tapije: *Preporod*, 1971, 15. 08. 1971, broj 23, 12; VŠS, V-5-87, F, kutija br. 162, 1897/12.

³⁴ Vidi: HASA, FB, kutija br. 4, Razni ugovori.

³⁵ ABiH, VŠS, E, V-5-36, kutija br. 79, 1896/2.

³⁶ Hamdija Kreševljaković navodeći trgovce u Gazi Husrev-begovom Bezistanu 1908. godine spominje i Ragiba Bakarevića. On se najvjerojatnije te godine i oženio Nurihanumom Muhibić, koja je u svojoj 20 godini u popisu stanovnika 1910. godine upisana kao zemljoposjednica sa 20 čifluka! Njegova sestra Aiša bila je udata za Mehmed-bega Hrasnicu. Husnija Kamberović navodi da je Aiša kao udovica Mehmed-bega posjedovala devet selišta. Njena sestra Ašida je bila udata za kadiju Kadić Naim efendiju. Vidi: Hamdija Kreševljaković, “Naši Bezistani”, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. BiH, Sarajevo, 1954, 237, fusnota 10; M. Mujezinović, “Merhum šejh Sejfudin Fehmi efendija Kemura kao epigrafičar”, (uz 40 godina njegove smrti 1863–1917, *Glasnik VIS u FNRJ*, IX/1958, br. 3–8, 479; HASA, Fond Statistički odsjek Zemaljske vlade za BiH, popis žiteljstva u BiH – Sarajevo (1910. g.), sign. SUGO-2; Husnija Kamberović, “Begovski zemljišni posjed u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.”, 362; ABiH, Imenični registar zaposlenika Zemaljske vlade Sarajevo; Zahvaljujem se Nedimu Bakaloviću, šefu matičnog odjela Općine Centar, na potvrdi podataka o djeci Salima Bakarevića kroz matične knjige rođenih / umrlih.

³⁷ HASA, Zbirka deftera, kutija br. 20, defter br. 202, 329.

sani Džemal i Hajrija.³⁸ Asim je umro 12. 06. 1896. u 42 godini, a iz hronograma koji je tim povodom napisan saznajemo da je bio pošten i da se, pored ostalog, bavio i kaligrafijom.³⁹ On u toku života nije obavio hadž, ali je porodica nakon njegove smrti poslala bedela, nekog Derviša koji je obavio hadž za njega.⁴⁰ Vejsil Bakarević rođen je 1831. godine.⁴¹ On je, kao i njegov brat Asim, imao dvije supruge. Prva je bila Fatima, kćerka Mehmeda Zečevića, sa kojom nije imao djece.⁴² Najvjerovatnije još dok je Fatima bila živa, Vejsil se oženio i Šuhretom.⁴³ Na ovu pretpostavku ukazuje činjenica da se iste godine, 1907, kada je Fatima umrla, Šuhreta porodila. Iste godine ona počinje da se spominje i u privatnoj korespondenciji. Vejsil je u drugom braku dobio dvoje djece: kćerku Zakiru 1907. godine i sina Vejsila 1914/15. godine.⁴⁴ Šuhreta je sina Vejsila rodila nakon smrti supruga te je dijete dobilo ime po tek preminulom ocu. Vejsil je pored trgovačkih poslova obavljao funkciju gradskog zastupnika, a bio je dugo godina i mutevelija vakufa

³⁸ Hajrija je u popisu stanovnika 1910. godine upisana kao zemljoposjednica, udata za Aliagu Kapa, sa kojim je tad imala četvero djece, HASA, Zbirka deftera, kutija br. 20, defter br. 202, 329, HASA, FB, kutija br. 1, Posjednice, HASA, Fond Statistički odsjek Zemaljske vlade za BiH, Popis žiteljstva u BiH – Sarajevo (1910. g.), sign. SUGO-2.

³⁹ U tom hronogramu mu je upisano da je imao 42 godine. Međutim, na jednom putnom listu datiranom iz 1894. godine stoji da je Asim imao 37 godina, što bi značilo da je 1896. godine trebao imati 39. Jedan od ova dva podatka nije tačan, ali takav problem je dosta čest s obzirom da su godine upisivane uglavnom proizvoljno. M. Mujezinović, “Merhum šejh Sejfudin Fehmi efendija Kemura kao epigrafičar”, 164; HASA, FB, kutija br. 6, Putne isprave.

⁴⁰ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo na kojem piše šubat.

⁴¹ U putnoj ispravi datiranoj 1879. godine, kada je Vejsil krenuo u Novi Pazar, upisan je njegov lični opis, kao i podatak da je tada imao 48 godina. Međutim, u popisu stanovnika 1910. godine njemu je upisano da ima 72 godine, dakle 8 godina manje. Ovaj podatak bi se mogao povezati sa činjenicom da je Vejsil 1910. godine bio oženjen po drugi put Šuhretom, koja je te godine imala 28 godina. Vidi: HASA, FB, kutija br. 6, Putna isprava; HASA, Fond Statistički odsjek Zemaljske vlade za BiH, Popis žiteljstva u BiH – Sarajevo (1910. g.), sign. SUGO-2.

⁴² Fatima je umrla 06. 08. 1907. godine, a prema zapisu šerijatskog suda u Sarajevu, njena imovina nije se mogla podijeliti jer nasljednici nisu došli u zakazano vrijeme na ročište. Vidi: ABiH, VŠS, E, V-5-60, kutija br. 122, 1908/1. Također vidi: Mehmed Mujezinović, “Muhamed Enveri – efendi Kadić kao epigrafičar”, 17. 01. 1855–21. 2. 1931, *Glasnik VIS u FNRJ*, 1960, god. XI, 478.

⁴³ Šuhreta je bila iz ugledne porodice Isević. U popisu stanovnika 1910. godine upisana je kao zemljoposjednica. Imala je posjede sa i bez kmetova, kao i tri čifluka. Iako je bila mlada od supruga najmanje 44 godine, umrla je veoma mlada u 34 godini, tj. dvije godine nakon njega. O bogatstvu Vejsil-age svjedoči i podatak da je 1910. godine u njegovoj kući bilo čak pet sluga koji su živjeli sa njegovom porodicom. Podatke o porodici i godini smrti Šuhrete dobili smo od njenog unuka Seje Bakarevića, na čemu mu se zahvaljujemo; HASA, Fond Statistički odsjek Zemaljske vlade za BiH, Popis žiteljstva u BiH – Sarajevo (1910. g.), sign. SUGO-2.

⁴⁴ Prema pričanju Seje Bakarevića, unuka Vejsila i Šuhrete, sina Vejsilovog, Zekira se udala u porodicu Fočo.

hadži Atije hanume.⁴⁵ Godine 1892. obavio je hadž, a umro je 1331/1914. godine i ukopan je na Hanbinovj carini.⁴⁶ Mustafa Bakarević rođen je 1837. godine.⁴⁷ Bio je oženjen Ašidom, sa kojom je imao dvoje djece: Muhameda (1895–1928) i Zehru (1899–?).⁴⁸ Mustafa se bavio trgovinom, ali je niz godina bio i zastupnik u gradskoj skupštini Sarajeva.⁴⁹ Za obavljanje te funkcije 1903. godine bio je odlikovan carskim ordenom.⁵⁰ Mustafa je bio zastupnik i privatno svojim sestrama i braći u raznim poslovima, posebno prilikom prodaje, izdavanja ili kupovine nepokretne imovine.⁵¹ On je također nadgledao skrbništvo nad malodobnom djecom Afunbega Hrasnice.⁵² Također je Hašemi Bakarević, tutorici djece i udovici Mehmeda Bakarevića, pomagao u sastavljanju finansijskog izvještaja koji je morala predati Okružnom sudu.⁵³ Mustafa je bio član i raznih komisija, poput one koja je 1882. godine imala zadatak da istraži kako pomoći *siromašnom i bijednom stanovništvu* u Sarajevu.⁵⁴ Pored toga, obavljao je funkciju mutevelije Mejrem-hanume

⁴⁵ On je u ljeto 1888. godine izgradio jednu kuću u sklopu ovog vakufa uloživši u nju ličnog novca 600 forinti. Da bi se kuća kompletno završila prema planu, nedostajalo je još 100 forinti te se Vejsil obratio Zemaljskom vakufskom povjerenstvu, napomenuo je da bi se kuća s obzirom na lokaciju i veličinu mogla izdavati godišnje najmanje za 400 forinti. U istom zahtjevu on je tražio od povjerenstva i da mu se “isposluje građevna dozvola”. Vejsil je ubrzo dobio dozvolu, ali ne i novac. Povjerenstvo ga je uputilo da se obrati Bosanskohercegovačkoj banci kako bi dobio novac “na zajam”. Vidi: GHB, Zemaljska vakufska komisija, br. 1237, 25. 06. 1888, br. 4221, 02. 08. 1888. Zahvaljujem se Muhamedu Hodžiću koji mi je ustupio kopije ovih dokumenata. Također vidi: HASA, FB, kutija br. 5, Vakufska dokumentacija.

⁴⁶ List Bošnjak objavio je spisak hadžija za navedenu godinu kao i podatak da se hadži Vejsilaga Bakarević vratio kući 11. 09. 1893. godine zajedno sa hadži Avdagom Limunadžijom, dok su sve ostale hadžije došle vozom narednog dana. GHB, Fond periodika, *Bošnjak*, br. 30, 27. 07. 1893, god. III, 2, br. 37, 14. 09. 1893, god. III, 3.

Također vidi: M. Mujezinović, “Merhum šejh Sejfudin Fehmi ef. Kemura kao epigrafičar”, 479.

⁴⁷ Na popisu stanovnika 1910. godine Mustafi je upisano da ima 73 godine. HASA, Fond Statistički odsjek Zemaljske vlade za BiH, popis žiteljstva u BiH – Sarajevo (1910. g.), sign. SUGO-2.

⁴⁸ Muhamed je studirao medicinu u Zagrebu, a diplomu medicinskih nauka je stekao u Beču. Nakon završetka studija vratio se u Sarajevo, gdje je otvorio ordinaciju i rentgenološki institut. Međutim, umro je veoma mlad u 33 godini života. Povodom njegove smrti objavljen je članak u listu *Novi Behar*. Vidi: GHB, Periodika, Omer Bahtijarević, “Merhum Dr. Muhamed Bakarević”, *Novi Behar*, god I, br. 23, 01. 04. 1928, 390.

⁴⁹ HASA, FB, kutija, br. 4, Obavijesti o sjednicama; GHB, Periodika, *Bošnjak*, br. 3, 21. 01. 1892, 3.

⁵⁰ GHB, Periodika, *Bošnjak*, 1903, broj 18, 30. 04. 1903, god. XIII, 1.

⁵¹ HASA, FB, kutija br. 1, Sudski predmeti, kutija br. 4, Privatno pravna i lična dokumenta, kutija br. 6, Čifčijski ugovori.

⁵² HASA, FB, kutija br. 1, Odluke.

⁵³ HASA, FB, kutija br. 1, Sudski predmeti.

⁵⁴ HASA, FB, kutija br. 4, Društveni organi.

Bakarević vakufa i upravitelja vakufa Mutevelić hadži Asim-bega.⁵⁵ Zbog ugleda koji je imao među stanovništvom, često je pozivan kao svjedok prilikom podjele imovine ili razgraničenja posjeda.⁵⁶ Mustafa je obavio hadž zasigurno prije 1882. godine, a umro je 1913. godine i ukopan je na Hanbinoj carini.⁵⁷ Njegov brat Ibrahim je, prema dostupnim izvorima, imao dvije kćerke – Esmu i Zehru, i troje unučadi: Nevzetu, Nezihu i Hikmeta.⁵⁸ Njegova supruga Vasvija je bila iz ugledne porodice Mutevelića.⁵⁹ On je također obavio hadž, a bio je jedini član porodice koji je iselio iz Bosne nakon austrougarske okupacije. Njegova sačuvana pisma iz Istanbula ukazuju da je bio blizak sa braćom i sestrama, a posebno bratom Mustafom. Njihova prepiska će biti predmet analize na narednim stranicama ovog rada. S obzirom na to da je Ibrahim bio jedan od muhadžira koji je Sarajevo kao mjesto boravka zamijenio Istanbulom, on je tamo i preminuo 22. 01. 1906, gdje je i ukopan.

Bakarevići su pripadali redu veleposjednika, međutim, ni prihodi od trgovačkih poslova koje su obavljali nisu bili zanemarljivi. Štaviše, analiza deftera jasno ukazuje na to da je porodica imala znatnu dobit od bavljenja ovim poslom te da je njihova poslovna mreža bila razgranata širom Bosne i pojedinih dijelova Osmanskog carstva.⁶⁰ Ukoliko pogledamo samo dućane koje su posjedovali na lokalitetu Tašlihana i Bezistana, pronaći ćemo da su oni bili vlasnici njih osam, ali je potrebno istaknuti da su oni imali dućane i van ovih lokacija.⁶¹ Pored dućana, magaza, kuća i jednog mlina u samoj jezgri grada Sarajeva, Bakarevići su posjedovali imanja i u: Hrasničkom kotoru u Lužanima, u Crnotinjskom džematu, u

⁵⁵ Dokumentacija vakufa Mejreme hanume Bakarević relativno je očuvana u sklopu porodičnog fonda u Historijskom arhivu. Pored ostalog, u dokumentima se nalazi 11 godišnjih obračuna ovog vakufa počevši od 1290/1873. godine, iz kojih se vidi da je prihod od izdavanja vakufske imovine bio namijenjen džamijama u Hadži Sinanovoj mahali i Ćemaluši. Podaci jasno ukazuju da je Mustafa bio mutevelija ovog vakufa te da je za to primao godišnju platu od oko 10 forinti. Ostali prihodi vakufa, na godišnjem nivou, bili su raspoređeni na sljedeći način: za čitanje Kur’ana, za 4 kurbana, za sirotinju da se razdijeli hljeba kao i eventualni popravci vakufa. Pored toga, dio novca je uplaćivan za državni porez. HASA, FB, kutija br. 5, Vakuf Mejreme hanume, kutija br. 1, Razne tapije.

⁵⁶ HASA, FB, kutija br. 1, Sudski predmeti.

⁵⁷ U dokumentima se Mustafi nakon 1882. godine obavezno prije imena dopisivala titula hadžije. M. Mujezinović, “Merhum šejh Sejfudin Fehmi efendija Kemura kao epigrafičar”, 479.

⁵⁸ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 28. 01. 1909.

⁵⁹ HASA, FB, kutija br. 1, Erazi mirije.

⁶⁰ HASA, Zbirka deftera, kutija br. 15, defteri br. 161–168.

⁶¹ Salim Bakarević je imao pola dućana u Kujundžiluku, dok je njegov brat Ibrahim imao magazu u istoj mahali. Vidi: Vera Štimac, Samija Sarić, “Gazi Husrev-begov Bezistan i Tašlihan u Sarajevu 1889–1890”, 113: HASA, FB, kutija br. 1, Razne tapije.

Visočkom kotoru, u Ljubničima, Kurozičima, Čemernu, Trnovu, Otesu, Vlakovu, na Rajlovcu, Koševu, u Ilovači, Kopačama, Pazariću, Zeniku itd.⁶² Kuće za odmor imali su na području iznad današnje željezničke stanice u Sarajevu, dijelu koji se zvao Bakarevac.⁶³ Koliki su to posjedi bili, najbolje ilustruje opis posjeda u Butmiru, koji je bio u zajedničkom vlasništvu braće Bakarevića a sastojao se od: 16 oranica, 4 pašnjaka, kuće, kuhinjske ostave, štale i jednog guvna. Mustafa je posjed u Butmiru 1898. godine izdao Ristanu, Milanu i Jovici, starješinama zadruge Tomić, na godinu dana.⁶⁴ Potrebno je napomenuti da su braća Bakarević pored vlastitog imetka koji su naslijedili od roditelja, ili su ga stekli samostalno, svoje materijalno bogatstvo uvećavali i bogatim ženidbama.⁶⁵

Iako su Bakarevići u periodu austrougarske vladavine nastavili uobičajene poslove uklopivši se u novonastalu situaciju, pa čak i obavljajući značajne zvanične funkcije, nisu sva braća okupaciju prihvatila jednako. Dolazak *novog carstva* i promjena u svim strukturama vlasti posebno je predstavljala problem Ibrahimu koji je bio vojno lice sa činom bimbaše – majora. Ostati pod vlašću *nemuslimanskog cara* i služiti njegovoj vojsci za Ibrahima je tada najvjerojatnije bilo neprihvatljivo. Stoga je odluka o iseljenju bila neminovna. Kontakt sa ostatkom porodice u domovini Ibrahim je održavao čestim slanjem pisama, karata / dopisnica i telegrama.

Pisma koja su Ibrahim i njegova kćerka Esmā pisali iz Istanbula bratu / amidži Mustafi u Sarajevo predstavljaju važan izvor za sagledavanje života iseljenika u prvoj deceniji 20. stoljeća.⁶⁶ Iako su pisana iz lične perspektive, ona su ipak bila jasan odraz jednog vremena i ako ih uporedimo sa drugom dostupnom korespondencijom, možemo zaključiti da njihova pisma obiluju detaljima u kojima

⁶² Vladimir Trifković u knjizi o Sarajevskom polju kada opisuje Koševo navodi da se jedan dio “najbolje zemlje” nazivao Bakarevića polje. Vidi: HASA, Zbirka deftera, kutija br. 15, defteri br. 161–168; FB, kutija br. 1, Tapije, odluke, posjedovnice, popisi imanja: Vladimir Trifković, “Sarajevska okolina, antropogeografska promatranja”, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1909, 251–255.

⁶³ Alija Bejtić, “Ulice i trgovi Sarajeva”, 91.

⁶⁴ HASA, FB, kutija br. 4, Ugovori.

⁶⁵ Ašida – supruga Mustafe, Vasvija – supruga Ibrahima, Fatima i Šuhreta – supruge Vejsila, Vasvija – supruga Salima i Almasa – supruga Asima imale su vlastitu imovinu na koju su plaćale porez u vrijeme austrougarske okupacije. Vidi: HASA, FB, kutija br. 2, Poreske knjžice.

⁶⁶ Osnovu za analizu čini 38 datiranih i 22 nedatirana pisma, 4 dopisnice i 12 telegrama. Ti dokumenti su pisani u periodu 1894–1910. godine, a u radu smo ih, radi lakšeg pronalaska, označili kao nedatirane i datirane s obzirom na to da nisu pojedinačno inventarisani. Vidi: HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija i telegrami.

je oslikana njihova muhadžirska svakodnevica.⁶⁷ S obzirom na godine u kojima su pisana, ona jasno ukazuju i na burnu političku situaciju u Osmanskom carstvu i njene posljedice na njih, tada već stanovnike Istanbula, osmanske državljane.⁶⁸

Dragi brate / amidža

Datum iseljenja Ibrahima Bakarevića iz Bosne teško je prema dostupnoj arhivskoj građi egzaktno utvrditi. U porodičnom fondu nije sačuvan niti jedan konkretan podatak o tome, a u popisu iseljenih i onih koji su tražili dozvolu za iseljenje od Zemaljske vlade Bakarevića nema.⁶⁹ Posebnu konfuziju stvara činjenica da je on i prije selidbe sa porodicom često boravio u Istanbulu. Tako imamo podatak da je njegov brat Mustafa u martu 1886. godine izdao mlin i vrt na Koševu u njegovo ime, pri tome napisavši da je on u Carigradu.⁷⁰ Međutim, u novembru 1889. godine Ibrahim je prodao magaz u Gazi Husrev-begovom vakufu, što znači

⁶⁷ U fondovima arhiva u Sarajevu može se pronaći poneko pismo pisano od strane muhadžira prijateljima ili članovima porodice. Iako ta pisma nisu dovoljna da bi se napravila paralela sa životom Bakarevića, ona su ipak važan izvor za upotpunjavanje slike o životu muhadžira. Tako se u Zbirci poklona i otkupa ABiH nalaze tri pisma koja je Svrzo Safvet iz Istanbula pisao prijatelju Ismetagi Merhemiću u Sarajevo. Safvet piše Ismetagi da se dobro osjeća i raspituje se za prijatelje poimenično. On također u sva tri sačuvana pisma pokušava nagovoriti Ismetagu da mu se pridruži u Istanbulu. Njegova pisma su karakteristična za bogate osobe koje su iselile same bez porodice, a koji su život u Istanbulu pokušavali pokazati kao zabavu. Za razliku od njega, izjave siromašnih muhadžira koji su se vratili u Bosnu ukazuju na to da su oni živjeli u oskudici, da su se uglavnom vraćali pješke, a da su mnogi zbog loših uslova umrli. Oni ističu da su informacije koje su dobivali od muhadžira o lijepom životu bile lažne. Ako uporedimo te izjave sa podacima koje su Bakarevići razmjenjivali, uočiti će se da oni o svakodnevnom životu pišu iskreno i detaljno. To potvrđuje i jedno pismo u kojem je Esmā napisala amidži: “ (...) ja nejmam prečeg od tebe pa ja tebi pišem kako je moj hal i sikintiju i hastaluk jer odma mi lakše bude kad tebi pišem (...)”, što jasno ukazuje da su Bakarevići sa ostatkom porodice u Sarajevu dijelili iskreno sve dobro, ali i loše. Uporedi: ABiH, Zbirka otkupa i poklona (dalje: ZPO), kutija br. 61, dokumenti br. 977; Sandra Biletić, “Iskustva bosanskohercegovačkih povratnika iz iseljništva za vrijeme austro-ugarske uprave (1878–1903)”, *Građa ABiH*, god V, br. 5, ABiH, Sarajevo, 2013, 20–182; ABiH, VŠS, E, V-5-49, kutija br. 99, 1902/7; HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 13. 07. 1909.

⁶⁸ O iskustvu muhadžira u Prvom svjetskom ratu vidi: Ramiza Smajić, “Iskušenja svakodnevce u periodu Prvog svjetskog rata – iskustva muhadžira”, u: Zbornik radova sa Međunarodne konferencije *Arhiv, mediji i kultura sećanja u Prvom svjetskom ratu*, Novi Sad, 2014, 212–224.

⁶⁹ U građi Zemaljske vlade BiH u ABiH nalaze se spiskovi iseljenika, onih koji su tražili dozvole za iseljenje, kao i onih koji su se željeli vratiti u Bosnu. Vidi: ABiH, Zemaljska vlada, 1890-kutija, br. 69, signatura K.1.Š10, 1899–signatura K62-65-Š.10-696 i dalje, 1902-inv. br. 49–52, šifra 10, 1905-kutija, br. 22, signatura 21.

⁷⁰ HASA, FB, kutija br. 4, Ugovori.

da je tada bio u Sarajevu.⁷¹ Ovaj podatak je ujedno i posljednji koji bi mogao potvrditi Ibrahimovo prisustvo u Sarajevu te možemo reći da je iselio nakon 1889. a prije 1894. godine, od kada datiraju prvi kontinuirani dostupni telegrami i pisma. Međutim, jedna slučajna zabilješka u štampi možda krije tačan datum iseljenja Ibrahima i njegove porodice. Radi se o članku u *Sarajevskom listu* u kojem su navedena imena gradskih zastupnika koji su potpisali odluku sa zasjedanja od 09. 10. 1893. godine, a u kojem se navodi kako hadži Mustafa Bakarević nije potpisao navedenu odluku jer nije ni prisustvovao sjednici zbog toga što mu je taj dan brat selio u Istanbul.⁷² S obzirom na to da niti jedan drugi Mustafin brat nije odselio iz Sarajeva, možemo reći da se ovaj podatak zasigurno odnosi na Ibrahima i njegovu porodicu.

Hadži Ibrahim Bakarević je bio vojno lice, a Dževdet-paša ga u svojim pismima spominje kao jednog od prvih momaka koji su se regrutovali u novoj reformnoj uniformi.⁷³ Koliko mu je vojna titula bila važna, jasno ukazuje podatak da se na najstarijem datiranom telegramu iz Kirklisse potpisao sa “Binbaša hadži Ibrahim”.⁷⁴ Ta činjenica je najvjerojatnije bila i presudna u odluci Ibrahima da iseli sa svojom porodicom u Istanbul, centar Osmanskog carstva. On je sa sobom poveo kompletnu porodicu, suprugu Vasviju, kćerke Esmu i Zehru sa njihovim porodicama. Prije nego je iselio, Ibrahim je jedan dio svoje imovine prodao, a drugi iznajmio, dok je zajedničku imovinu dao na upravljanje bratu Mustafi.⁷⁵ Njegova supruga Vasvija je također imala ličnu imovinu koju je povjerila djeveru Mustafi, te joj je on redovno slao novac koji je dobivao na njeno ime od rente.⁷⁶

Mnogobrojna migracija kao jedan od najvažnijih razloga za iseljenje u izvještajima spominje sultanovo obećanje da će dobiti kuću, zemlju i novac, a da li su to bili i Ibrahim-agini razlozi, teško je utvrditi, posebno jer je on bio izuzetno bogat čovjek.⁷⁷ Njegovo stečeno i naslijeđeno bogatstvo u domovini mu je i u

⁷¹ GHB, Fond Zemaljsko vakufsko povjerenstvo, dokument br. 3182, 03. 11. 1889.

⁷² GHB, Fond Periodika, *Bošnjak*, br. 41, 12. 10. 1893, god. III, 2.

⁷³ Hamdija Kreševljaković, “Dževdet pašina pisma o Bosni iz 1864 godine”, u: *Izabrana djela IV*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991, 69, fusnota br. 56.

⁷⁴ HASA, FB, kutija br. 3, Telegrami, 03. 12. 1894.

⁷⁵ HASA, FB, kutija br. 4, Ugovori.

⁷⁶ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 8. ramazan.

⁷⁷ Mnogobrojni povratnici u Bosnu su na saslušanjima kao razlog zbog kojeg su iselili navodili upravo obećanje da će dobiti zemlju i kuću. Oni su u svojim izjavama detaljno opisivali putovanje do mjesta gdje ih je osmanska vlast naseljavala, kao i povratak, ali i izuzetno teško stanje Bošnjaka u ovim mjestima. Vidi: Sandra Biletić, “Iskustva bosanskohercegovačkih povratnika”, 20–182. Također vidi: ABIH, ZPO, kutija br. 13, dokumenti 426–427 (Vojno zapovjedništvo

Istanbulu omogućavalo lagodan život, a dokumenti ukazuju na to da nikada nije ni pokušavao dobiti kuću i zemlju na račun svog muhadžirskog statusa. Međutim, on je kao vojno lice, a s obzirom da više nije bio vojno aktivan, dobivao “tekavud”. To je bila redovna mjesečna penzija koja je određivana na godišnjem nivou.⁷⁸ Njegova penzija je bila zaslužena nagrada za višedecenijsku službu koju je Ibrahim okončao u činu majora. Međutim, ovaj podatak nam ukazuje i na jednu veoma važnu činjenicu – da se Ibrahim očito nije smatrao *klasičnim* muhadžinom pa nije ni prava tražio na osnovu tog statusa, nego je dobio penziju kao pripadnik osmanske vojske. Upravo tu možemo tražiti njegove motive selidbe, koji se mogu povezati sa činjenicom da je život odlučio nastaviti u Carstvu kojem je služio i kojem je osjećao pripadnost.

Prva datirana korespondencija koju je Ibrahim poslao bratu jeste telegram iz decembra 1894. godine.⁷⁹ Telegram je pisan iz Kirklisise, jednog gradića u sklopu Osmanskog carstva prema granici sa Bugarskom, a njegova analiza ukazuje na to da se on neko vrijeme tu zadržao. Koliko je ostao u tom gradu, teško je utvrditi, ali su zasigurno razlozi njegovog ostanka bili zdravstvene prirode. Da je njegova bolest bila ozbiljna, ukazuje i podatak da mu je u posjetu dolazio brat Vejsil.⁸⁰ Kratki sadržaji telegrama iz tog perioda ne daju mnogo podataka o njegovom životu, dok se ostatak porodice u njima ne spominje uopće.⁸¹

Prva datirana pisma iz Istanbula Ibrahim je napisao u martu 1902. godine. To ni u kojem slučaju ne znači da je on tek tad doselio u Istanbul sa porodicom. U izvještaju špijuna, koji je napisan Zemaljskoj vladi 1902. godine, on je spomenut kao već nastanjen u Istanbulu, sa stalnom adresom.⁸² Možemo pretpostaviti da Ibrahim sa porodicom doseljava u Istanbul 1312/1895. god. iz više razloga. Kao prvo, posljednji telegrami iz Kirklisise napisani su sredinom 1895. god., dok u jednom pismu na kojem je zapisana samo godina 1312. Ibrahim piše kako mu Čelhadžić Mehmed-beg pomaže da se navikne u Istanbulu i kako mu je objasnio šta je “stambolski adet”.⁸³

traži od Gradskog zastupstva mišljenje o imovinskim prilikama porodica koje sele u Tursku – Odgovor Gradskog zastupstva Vojnom zapovjedništvu o stanju porodica koje se sele u Tursku).

⁷⁸ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 10. tešrin-evel.

⁷⁹ Vidi: HASA, FB, kutija br. 3, Telegrami, 03. 12. 1894.

⁸⁰ Vejsil je brata posjetio u aprilu 1895. godine. HASA, FB, kutija br. 4, Telegrami.

⁸¹ HASA, FB, kutija br. 4, Telegrami.

⁸² ABiH, Zemaljska vlada, serija I.B., Zapisi Osmana N. Đukića o bosanskim emigrantima u Carigradu i drugim muslimanima (dalje: ZV, I.B., Zapisi Osmana N. Đukića).

⁸³ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 1312. h.

Kad je stigao u Istanbul, Ibrahim je prvo iznajmio jednu kuću u Hasan-pašinoj ulici na Karakouju.⁸⁴ Pisma jasno ukazuju da su tu živjeli Ibrahim, njegova supruga Vasvija, njihove kćerke Esmā i Zehra i unučad Nezīha, Nevzeta i Hikmet. Sa njima je kao posluga jedno vrijeme živio i Husein, koji je sa njima došao iz Sarajeva.

U svakodnevnoj korespondenciji pored Ibrahima, Vasvije te njihovih kćerki Esme i Zehre redovno se spominju Nazif-beg i Nezīha, a tek u jednom od pisama spominje se sve troje Ibrahimove unučadi – Nevzeta, Nezīha i Hikmet. Pošto su sva pisma pisana bližoj rodbini, niti u jednom od njih se ne objašnjava srodstvo ukućana koji se redovno spominju. Prvi problem *podrazumijevanja* nametnuo je pitanje ko je Nazif-beg?

S obzirom na njegovo redovno spominjanje, te da se opisuje svaki detalj vezan za njega bez obzira ko piše – Ibrahim ili Esmā, jasno je da je on bio član porodice, tj. zet. Ovakav zaključak nam potvrđuju i sljedeći podaci. U jednom spisku koji je sačinio špijun Osman N. Đukić napisano je da Nazif-beg stanuje na istoj adresi kao Ibrahim, što je jasno i iz pisama, ali i to da je njegova sestra udata za visokopozicioniranog oficira u sultanovoj pratnji preko kojeg je bosanska deputacija pokušavala isposlovati da ih sam sultan primi.⁸⁵ Dakle, Nazif-beg je imao sestru koja je živjela u Istanbulu, a koja nije imala nikakve veze sa Bakarevićima. Pored toga, njemu je u posjetu jednom prilikom dolazila majka, koja je također spomenuta samo radi informacije da je neko od Nazif-begove rodbine došao.⁸⁶ Da je on Zehrin muž, ukazuje jedna rečenica u kojoj je Ibrahim napisao bratu kako je Zehra bolesna pa su joj iznajmili jednu kuću gdje joj je zrak više prijao, te da su tamo otišli ona, Nazif-beg, djeca i sluga.⁸⁷ Na liječenje je otišla Zehra sa svojom porodicom. Da Nazif-beg nije Esmin muž, sasvim je jasno iz više pisama. Ipak, njegov odnos sa Esmom možemo okarakterisati kao *bratski*, njih dvoje su se brinuli o zdravlju ostatka porodice, a sve probleme su dijelili zajednički. Stoga je ona amidže izvještavala o svim Nazif-begovim problemima, poslovima, mišljenju, nedaćama koje su preživljavali zajednički kao porodica.

Naziha je također poput Nazif-bega spominjana skoro u svakom pismu. Da je bila Ibrahimova unuka, dokumenti su jasno ukazivali, ali se postavlja pitanje ko joj je majka. Zehra je imala dvoje djece, Nevzetu i Hikmeta, i njih dvoje se, kao što smo već spomenuli, samo jednom spominju u dostupnoj korespondenciji.

⁸⁴ ABiH, ZV, I.B., Zapisi Osmana N. Đukića.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 03. 06. 1909.

⁸⁷ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 18. haziran.

Neziha je, prema tome, mogla biti samo Esmina kćerka.⁸⁸ Na to ukazuje i činjenica da je Neziha sve vrijeme provodila sa Esmom, a kada je bila bolesna za nju je zadužena bila i brinula se isključivo Esma. Međutim, iz dostupnih pisama je jasno da Esma nema supruga, ali to ne znači da nije mogla biti udovica. Na takav zaključak upućuje i činjenica da ona i Neziha u pismima redovno “ljube ruku Mujagi Mašiću”, ali samo njih dvije.⁸⁹ To otkriva veliko poštovanje, ali ukazuje i na specifičnost njihovog odnosa. Jednom prilikom kada ih je Mujaga Mašić posjetio, one su bile presretne, posebno Neziha, a Esma je to amidži opisala na sljedeći način: “Dragi amidža da ti kažem naše i Nezihine veselje kad je Mašić Mujaga došo Bogu šućur kad je Neziha dočekala u životu pa se vidjela (...)”⁹⁰

S obzirom na to da je Mujaga Mašić bio stariji čovjek, veoma cijenjen i poštovan prijatelj porodice Bakarević, možemo zaključiti da je on bio Nezihin dedo. Da je on njen dedo, potvrđuje i opis posjete jednog od bošnjačkih iseljenika, hadži Kasima Agića, sa njegovom porodicom Bakarevićima, koja je uslijedila nakon Mašićeve. Njemu se Neziha “vrlo obeselila pa kao kad je deda joj došo”, napisala je Esma.⁹¹ Ukoliko je zaista Mujaga Mašić bio dedo Nazihe i Esmin svekar, onda se postavlja pitanje gdje je njegov sin? Na to pitanje odgovor nudi jedan dokument Vrhovnog šerijatskog suda koji govori o tome da je Mašićev sin Ragib umro u Carigradu 1901. godine.⁹²

S obzirom na navedeno, možemo pretpostaviti da je Esma bila njegova supruga, a Neziha kćerka.⁹³ Na to ukazuje i podatak da se nakon Ragibove smrti Esma

⁸⁸ Drugo dvoje Ibrahim-aginih unuka, Nevzeta i Hikmet, samo se u jednom pismu spominju poimenično. Vidi: HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, uporedi pisma 28. 11. 1908, 18. 01. 1909, 28. 01. 1909. i 12. 02. 1909.

⁸⁹ U sačuvanim pismima, bez obzira ko ih je pisao, na kraju su se selamili najbliži članovi porodice, nekada poimenično, a ponekad zajednički kao “amidže i tetke i sva akraba / rodbina”. Međutim, Mujagi Mašiću se na samom kraju, ukoliko je Esma pisala, dodavalo: “od mene i Nezihe Mašić Mujagi ruku ljubimo”, a ukoliko je Ibrahim pisao: “Selam ćeš Mašića Mujagi od mene, od Esme i Nezihe ruku mu ljube.” HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pisma 29. 04. 1902. i 22. 07. 1909.

⁹⁰ HASA, FB, kutija br. 3, pismo, 17. 09. 1909.

⁹¹ U pismu je dalje pisalo: “pa mu hizmet (poslužuje ga, op. a.) čini i sve je plakala da mi je vako dedu vidjet pa i nas rasplakala je vrlo začudno nevidjeći je kako ima veliki muhabet (...)” HASA, FB, kutija br. 3, pismo, III. 1909.

⁹² ABiH, VŠS, E, V-5- 92, kutija br. 167, 1901/61.

⁹³ Da su bili rodbinski vezani, ukazuje i činjenica da je hadži Mustafa sestričnu obavještavao u pismima o svim novinama u kući Mašića. Tako je odmah nakon što se Mujaga razbolio poslao telegram o tome Esmi. Ona je isti dan poslala i kartu i telegram Mujaginoj kući da pita za zdravlje, a nakon dva dana je poslala amidži pismo, zabrinuta što “niko dževab (odgovor, op. a.) neda.” HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 08. 02.

osjećala loše, tako je 1902. godinu provela u *Makarčaju* kako bi se oporavila.⁹⁴ Za razliku od ostalih članova porodice, to je bio jedini put da je Esma bila *bolesna*.

Svaki od navedenih članova porodice Bakarević u Istanbulu je na jedinstven način preživljavao prve godine muhadžirskog života. Stoga pisma koja su pisali Ibrahim i Esma bratu / amidži u Sarajevo, iako ponekad dosta jednolična, oslikavaju jedinstvenu a ipak karakterističnu svakodnevnicu muhadžira. U pokušaju nastavka ustaljenog svakodnevnog tempa života, pisma u osnovi ističu nekoliko ključnih tema u međusobnoj korespondenciji između Istanbula i Sarajeva. Kao prvo i najzastupljenije, tu je pitanje zdravlja, zatim materijalni problemi i politički događaji zavisno od vremena i situacije u kojem je pismo pisano. Međutim, indirektno, kroz najzastupljenije teme, pisma otkrivaju mnogo više detalja o njihovom odnosu prema rodnom gradu, uklapanju u novu sredinu i samom osjećaju pripadnosti mjestu u koje su doselili. Svaka od navedenih tema posebno je važna te ćemo ih na narednim stranicama ukratko izložiti.

Kao što smo već naveli, Ibrahim je bio bolestan čovjek u poznim godinama, a tako i njegova žena Vasvija. Njihova bolest je bila takoreći stalna tema pisama, a konstantni troškovi koje je Ibrahim naglašavao svom bratu bile su isplate redovnih posjeta ljekarima i hirurzima. Ibrahim i Vasvija su bili bolesni gotovo uvijek, međutim, i Zehra i Neziha su dosta često pobolijevale. Teško je utvrditi od čega su konkretno болоvali, ali Vasvija je imala nekoliko operacija.⁹⁵ To je bio uzrok stalnim kućnim ljekarskim posjetama, a bolove je imala tako često da je Esma bila stalno zadužena da vodi brigu o njoj. U jednom od pisama Ibrahim je napisao kako on “iz odaje u odaju” preći ne može “od prsa, nikako nejjimam kuveta (snage, op. a.) niti se oprijeti na noge nemogu i u glavi mi je sada oni illet (bolest, op. a.) udario.”⁹⁶ Pored toga, iz istog pisma saznajemo da ni Esma, njegova podrška i, možemo slobodno reći, *desna ruka*, još uvijek nije bila dobro, ali da joj je promjena kućne atmosfere prijala. Ibrahim je napisao: “Esma kako je izašla u Makarčaj sad je bolje.”⁹⁷

⁹⁴ Ibrahim je u pismu bratu napisao: “ako pitaš za Esmu džah (ponekad, op. a.) joj bude jednu heftu (sedmicu, op. a.) bolje džah joj gore (...)” HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 20. kanunsani.

⁹⁵ U jednom nedatiranom pismu koje je napisao Ibrahim pisalo je: “Vasvije h butun butum (savim potpuno, op. a.) virlo hasta opet joj se oni njezin illet povratijo i jučer su hečimi opet amelijat (operacija, op. a.) učinili (...)” Godinama poslije, u decembru 1909. godine, Vasvija je djeveru napisala kako se njene dvije *rane još uvijek nisu zatvorile*. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 22. nisan, pismo decembra 1909.

⁹⁶ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 29. 04. 1902.

⁹⁷ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 29. 04. 1902.

Ni dvije godine poslije zdravstvene prilike se nisu popravile, pa je Ibrahim napisao da mu je *familija puno hasta*, misleći na Vasviju. Koliko je njeno stanje bilo loše, ilustruje podatak da je Ibrahim napisao bratu da će doktori morat konzilij “učinit” kako bi odlučili kako nastaviti liječenje.⁹⁸ Ovo je jedno od mnogih pisama u kojem se Ibrahim na kraju izvinio bratu jer ga je pisao u brzini i nije imao dovoljno vremena za detalje.⁹⁹ Krajem iste godine svoju brzinu i nestizanje da odgovori na sva pisma pripisao je “sebeb hastaluka a gjuturumluk i aliluk i matuhluk sve je se skupilo kod mene”.¹⁰⁰

Ibrahimova bolest je bila vrlo često i jedina informacija koju je telegramom slao kući u Sarajevo. Njegovo stanje se u martu 1905. godine znatno pogoršalo. Tada je već imao probleme sa plućima, koji su se manifestovali u stalnim napadima koje je on opisao na sljedeći način: “mene i svaki dan od 3 sata dana jedan nobet dolazi mi pa do 8 sata dana drži me pa sam onda ujednomu behutu (van sebe, op. a.) ni govoriti nemogu pa sam u veliki zafijet (nemoć, op. a.) pao da nam Bog na jardum (pomoći, op. a.) bude.”¹⁰¹

Međutim, to nije bilo novina – Ibrahim je posljednje četiri godine života, od 1902. god., faktički *preležao na dušeku*. To je porodici predstavljalo poseban problem, prvenstveno jer je neko umjesto njega uvijek morao završavati poslove, dok su u Sarajevu imali problem zbog njegovog pečata.¹⁰² Naime, Ibrahim je redovno sve dokumente, privatne i poslovne, ovjeravao ličnim pečatom koji je bio

⁹⁸ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 30. 05. 1904.

⁹⁹ Ibrahim je u pismu napisao: “(...) oprostite mi piso sam ja na hitnji.” HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija.

¹⁰⁰ Vrlo je interesantno da je u pismu bratu Mustafi kao razlog neredovnog odgovaranja na pisma naveo: bolest, obnemoćalost zbog starosti, zaboravnost i senilnost, opisavši se kao duturuma. To bi moglo značiti da je on stariji brat. Ukoliko nam je poznato da je Mustafa tada imao najmanje 69 godina, onda je Ibrahim trebao imati preko 70, ali to ne možemo tvrditi s obzirom na to da je teško ustanoviti tačne godine rođenja te da se ni podaci koje nalazimo u dostupnoj građi ne uklapaju uvijek. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 30. 05. 1904; Također vidi fusnotu broj 40.

¹⁰¹ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 11. 03. 1905; Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 132, 363.

¹⁰² Mustafa se žalio bratu da muhur koji stavlja na dokumente nije bio priznat, na što mu je Ibrahim odgovorio: “što pišeš mi što muhur leisavam starim muhurom koji do marta ove godine, jedan sam arzuhal načinio i od mahale uzeo šehadet namu (svjedodžbu, op. a.) i od Fevzi paše uzeo raport 3 godine dana kako na dušeku ležem niti na sokak izašao nisam. Pa na tekavud nezaret sanduk dao te su sa istog memuri (službenici, op. a.) došli te vidili u kakovu sam halu, tekavud rejisum zapovijedi sa muhurom i odluku službenu podvorniku da predam, a podvoznik svakoga mjeseca na kućna vrata platu mi donosi i radi toga ne muhurleisavam odpremita pisma.” HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 20. 07. 1905.

registrovan u Šerijatskom sudu u Sarajevu, međutim, promjena pečata ili istek roka registrovanja morali su se potvrditi posebnom sudskom ispravom, hudžetom. Mustafa je Ibrahimu redovno slao novac, međutim, on je morao svaki put ovjeriti potvrdu da je novac primio i vratiti je bratu u Sarajevu. Sa starim pečatom je Mustafa imao problem oko sravnjavanja računa jer se moglo desiti da se potvrda ne prizna.¹⁰³ I Ibrahimova supruga Vasvija je na isti način ovjeravala – *muhurleisala* potvrde o primitku novca od djevera, ali njen pečat nije nikad bio upitan

Troškovi oko liječenja Ibrahima i Vasvije su bili prilično veliki. Ona je imala stalnu terapiju koju je plaćala *džerahu* tj. hirurgu mjesečno po 70 forinti, a od aprila 1905. godine cijena je smanjena na 50 forinti.¹⁰⁴ Koliko su oboje bili bolesni, najbolje ilustruje pismo u kojem je Ibrahim opisao bratu njihov odlazak iz Istanbula za *Makarčoj*, gdje su išli na *tebdil-havu*, tj. promjenu zraka. On je napisao: “Ja sam hasta oni moj illet virlo mi je pritužilo na deset dana prije došli smo u Makirčaj dragi brate da ti kažem is Stanbola naš polazak dostije bilo ko nas je vidijo svako se sažalilo jer hammal je došo meni na karjalu? Pame uzo naleđa pa me snijo u arabu (kola, op. a.), a Vasvija h Nazif beg uzo je u naramak pa je snijo u arabu i u arabi joj ja takna činili tako smo je u Makirčoj doveli i tako smo izašli i dragi brate nemoj mi kusur (greške, op. a.) gledati u velikoj sam gaili (nevolji, op. a.) i u hastaluku.”¹⁰⁵

Interesantno je da je Mustafa obaviješten o poboljšanju zdravstvenog stanja brata u septembru 1905. godine, kada se Ibrahim pohvalio: “sada fala dragom Bogu mi je na bolje.”¹⁰⁶ Pored toga, Ibrahim se nadao da će Mustafa sa porodicom doći u posjetu kod njih za ramazan, koji je te godine bio u novembru. S obzirom na to da se u tom periodu pročulo da ima koleru, Ibrahim je pokušao objasniti bratu da se nema čega bojati i napisao je: “Ovamo u Turskoj nejma nigdje kolere nego samo na Mustajpaši”, i to samo zbog toga što se pročulo: “da tamo negdje

¹⁰³ Problem je bio i ukoliko Ibrahim nije odmah po primitku novca vratio ispečaćenu potvrdu. Tako se Mustafa jednom prilikom naljutio na njega napisavši mu da je pogriješio što mu nije odmah poslao sened, ispravu o primljenom novcu. Ibrahim je na to odgovorio: “Razumijo sam što simi piso i virlo sam se okaharijo što pišeš da sam kusur učinija a uvjeren budi da kusur nisam učinija, četiri knjige što sam ti spremijo razumije se kako nijesi ni jednu primijo, Vasvije h pedeset forinti i trides krajcera oni dan kad je došlo primijo sam pare i što si spremijo napisan senet da Vasvije h muhurleise i one dekike (minute, op. a.) je muhurleisala, pa smo u knjigu metli i tamo spremili, uvjeren budi da nije ni dvajestčetiri sahat zastalo ovđe.” HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 18. šubat.

¹⁰⁴ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 11. 03. 1905.

¹⁰⁵ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 3. haziran; Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 268, 428.

¹⁰⁶ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 27. 09. 1905.

u Austriji ima dosta bolesti, ali ipak zbog toga nemojte se ni najmanje razbijati. U ostalom mi ovamo svi smo zdravi.”¹⁰⁷ Nažalost, Mustafa nije došao tokom ramazana u posjetu bratu, o čemu ga je i obavijestio sredinom oktobra. Ibrahim je bio razočaran i napisao je: “Dragi brate h. Mustafa ef. primijo sam pismo od tebe dvije jednu slavskom jazijom (pismom, op. a.), a jednu turskom 3 tešrin evvela što je pisana i razumijo sam sve što simi pismo i što pišeš što nemorete nijedno amo doč biva nije u kaderu (suđeno, op. a.) da se očima vidimo na dunjaluku nam, ako Bog da u dženetu ćemo se vidjeti.”¹⁰⁸ I zaista se njih dvojica nisu više vidjeli, Ibrahim je već u januaru 1906. godine umro.¹⁰⁹

I pored stalnih bolesti u kući Ibrahima Bakarevića u Istanbulu, oni su redovno pratili šta se dešava sa ostatkom porodice u Sarajevu. S obzirom na to da su sačuvana pisma adresirana uglavnom na kuću Mustafe, u njima se posebno ističe odnos između ova dva brata.¹¹⁰ Koliko je Ibrahim sa svojom porodicom bio vezan za braću i njihove porodice, jasno ukazuje i stalna briga za zdravlje njihove djece. To se posebno odnosi na Mustafinog sina Muhameda koji je bio bolešljivo dijete. Amidža mu je iz Istanbula slao razne recepte i savjetovao njegove roditelje kako da postupaju s njim. U jednom nedatiranom pismu napisao im je: “Jednako vam se brinem vašim zdravljem i Muhamed Haki sad je na selu nedajte mu kukuruza jesti nedajte puno mu vi jesti svašta. Samo svaki dan po dvoje ili troje vrlo taze jaja i mlijeka koliko može neka pije (...)”¹¹¹

Da braća nisu krila pojedinosti iz privatnog života njihovih porodica, ukazuje jedan list pisma u kojem Ibrahim, kao iskusniji i najvjerovatnije stariji brat, kritikuje odnos Mustafe i njegovog punca. On se ljutio na njega jer je, kako je

¹⁰⁷ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 27. 09. 1905.

¹⁰⁸ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 10. tešrin-evel: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 365

¹⁰⁹ Ibrahim je umro 22. 01. 1906. godine, a smrt je prijavljena sarajevskom kadiji 16. 06. 1906. godine. Vrijednost nasljedstva u Bosni bila je: u vlasništvu zemlje 8500 kruna, a erazi-mirije 5000 kruna. Ostavina je završena, nerazdijeljena sudskom ispravom od 20. 08. 1906, broj 2618/06, i nasljednicima uručena. Zahvaljujem se dr. Hatici Oruc preko koje sam, nažalost bezuspješno, pokušala pronaći više podataka o smrti Ibrahima Bakarevića u Bašbakanlik Arşiv-u u Istanbulu; ABiH, VŠS E, V-5-58, kutija br. 118, 1907/1, F, V-5-95, kutija br. 173, 1906/14.

¹¹⁰ Da su se Ibrahim i Esmal redovno dopisivali i sa bratom / amidžom Asimom dok je bio živ, ukazuje jedno sačuvano Esmalino pismo u kojem kaže: “Dragi amidža Asim ef. ruku ti ljubim da mi veliki kusus af (oprostiš, op. a.) učiniš što ti nijesam mogla pisma spremi svaki dan si mi u hateru već razumiš da nijesam imala kad a i pisala sam pa mi nije dževab došo (...) preključer je otac od tebe knjigu primijo i Bogu fala čuli smo za vaše zdravlje (...)” HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 21. ejlul.

¹¹¹ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 21. 08. 1904.

naveo, čuvao “punčeva kredita”. Mustafa je najvjerojatnije bio žirant puncu kada je uzimao kredit u banci, što je Ibrahim smatrao greškom jer je time preuzimao obavezu duga, a kako je sam napisao, njega je “od duga vrlo strah”. On uzima sebe kao primjer, pa kaže: “danaskje šučur Bogu nejmam nikome – 2 pare dužan a u kesi niko nevidi imam li nejmamli.”¹¹² Iskren bratski savjet očito je bio poželjan i praktikovan bez obzira na geografsku udaljenost među njima.

Koliko je Ibrahim nedostajao Mustafinoj djeci, najbolje ilustruje jedno nikad poslano pismo Zehre, kćerke Mustafine, njenom amidži u Istanbul. Radi se najvjerojatnije o prvom napisanom Zehrinom pismu.¹¹³ U njemu je napisala: “Moj dragi amidža ruku ti ljubim i brine se za tvojim zdravljem i Vasvi hanumi ruku ljubim Zehri i Esmi i malijem kćerama mahsus selam i brinem se za Zehrinijem zdravljem i od Boga ištem dame obraduje sa vašijem zdravljem i ~~hatmuću učiniti do tri dana~~ (u originalu precrtano, op. a.)”¹¹⁴ Zehra je očito željela pokazati amidži da se brine za sve njih, ali i podijeliti sreću sa njima o uspjehu u mektebu. Njen polazak u mekteb bio je sretan događaj za cijelu porodicu. Ibrahim je tim povodom napisao posebno pismo u kojem je u svoje ime i cijele svoje familije čestitao bratu i svim ukućanima.¹¹⁵

U narednim godinama Zehra je redovnije pisala Esmi, a u tim pismima je često naručivala iz Istanbula razne materijale za šivanje.¹¹⁶ Nije samo Zehra naručivala modernije stvari od Esme. Kada se Šuhreta, Vejsilova supruga, porodila 1907. godine, Vejsil je od Esme naručio zar. U pismu u kojem je detaljno opisao kakav zar Šuhreta želi, poslao je i relativno veliku sumu novca. Esma je sa Zehrom i Nazif-begom taj *poseban poklon* tražila danima, “pa i bilesi bili i u Bejolu pa tražili”, napisala je amidži Vejsilu. Međutim, problem je bio što je on naručio zar sive boje na pruge, a to više nije bilo moderno. Esma je objasnila amidži da se u Istanbulu nose *džanfez*, tj. svileni, obično u dvije boje, ali je ona naglasila da su najmodernije boje “kahvaji i morast”, dakle, boja kahve i ljubičasta. I pored upoznavanja amidže sa najnovijim modnim trendovima, Esma je smatrala kako je neophodno objasniti da moderno nije najkvalitetnije, napisala je “to za mjesec ispuca jazuk (šteta, op. a.) pare, a ovde hanume svaki mjesec minaju zar, gledaju

¹¹² HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, jedna stranica nedatiranog pisma.

¹¹³ Pismo nema datuma, ali s obzirom na to da je Zehra krenula u mekteb dok je Ibrahim bio živ i da je upućeno njemu, pretpostavljamo da je pisano 1905. godine, kada je Zehra imala 6 godina.

¹¹⁴ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo.

¹¹⁵ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 11. 03. 1905.

¹¹⁶ “i jevo ti šaljem maloj Zehri od veza urneka (uzorak, op. a.) jeli vakiji hotjela”, napisala je Esma u jednom pismu. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 18. 01. 1909.

modu i maskiju (...)”¹¹⁷ Ona je ipak odlučila da kupi kvalitetno te je tako Šuhreta dobila jednu vrstu svilenog platna koje “neće pucat” kako je Esma naglasila, a uz to nije bilo ni skupo. Tako je ostalo novca za koji je Esma kupila i “jedne obuče i dvije okerane jemenije i za zara jednu peču (...)”¹¹⁸ Ova pisma sasvim jasno potvrđuju da je porodica bila izuzetno prisna i brižna, bez obzira na mjesto boravka.

Iako Mustafa nije nikada posjetio brata u Istanbulu, Bakarevićima je iz Sarajeva u posjetu dolazila druga rodbina, ali i poznanici. Prvo ih je posjetio Muhamed, sin Ibrahimovog amidže Avdage, još 1897. godine.¹¹⁹ Kada je saznao da dolazi, Ibrahim je od brata Mustafe naručio da mu pošalje borovnice.¹²⁰ Jedno nedatirano pismo ukazuje da su borovnice zaista došle: “i na tri dana prije došo je Muhamed aga i donijo je što si spremijo borovnica i to sam primijo”, napisao je Ibrahim.¹²¹ Nakon toga, u posjetu su im dolazili: Nazif-begova majka, Huseinova majka, Mustafa Mašić i Ašida, kćerka Ibrahimovog brata Salima. Ibrahim je sa svojom porodicom samo jednom nakon iseljenja posjetio Sarajevo, i to prije 1902. godine.¹²²

Analiza privatnih pisama ukazuje na to da se Bakarevići, iako je u Istanbulu bio znatan broj uglednih bosanskih porodica, nisu mnogo družili. Tek rijetki spomeni u pismima nagovještavaju da su povremeno održavali odnose sa ostalim Bošnjacima. Jedina posjeta koja je spomenuta u pismima bila je kada im je došao hadži Kasim Agić, a zbog Nazihine sreće što je došao neko ko je podsjetio na njenog dedu, sve je ukućane rasplakala.¹²³ To jasno ukazuje da su posjete drugih Bošnjaka bile zaista rijetke te Neziha nije navikla na njih.¹²⁴ Pored Agića i Mehmedbega Čalhadžića, koji im je pomogao kada su doselili, u pismima je spomenuta

¹¹⁷ *Maskija* – maskaraluk označava šalu, neozbiljnost. Vidi: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 447.

¹¹⁸ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 01. 10. 1907.

¹¹⁹ Ovo pismo je nedatirano, međutim, u njemu Ibrahim selami brata Asima koji je preminuo 1897. godine, što znači da je poslano prije toga. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 24. haziran.

¹²⁰ “Amidžin Muhamedaga kad pođe amo kupi mi dvije oke borovnica po njemu mi spremi”, napisao je Ibrahim. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 24. haziran.

¹²¹ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 21. šaban.

¹²² Njihovu posjetu Sarajevu spomenula je Esma, usputno, u jednom pismu napisavši: “kad smo mi bili došli na vidženje u Sarajevo (...)” HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 13. 07. 1909.

¹²³ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo III, 1909.

¹²⁴ Na popisu špijuna Osmana N. Đukića od uglednih muslimana koji žive u Istanbulu i okolini navedena su ukupno 84 imena. Vidi: ABiH, ZV, I.B., Zapisi Osmana N. Đukića.

i Nevzeta, kćerka Hikmeta Bošnjaka, sa kojom se Esmā očito družila, a koju je i njen amidža Mustafa poznao.¹²⁵ Da je Ibrahim održavao kontakte sa drugim Bošnjacima, jasno potvrđuje podatak da je, kada je kupovao kuću, bratu napisao kako su mu to pronašli “dosti i ahababi”, dakle njegovi iskreni prijatelji.¹²⁶ Iako su ti podaci rijetki i najčešće samo usputni, oni pokazuju da su Bakarevići održavali, iako izuzetno rijetko, veze sa drugim Bošnjačkim muhadžirima. Međutim, lokalno stanovništvo Bakarevići nisu niti jednom pomenuli imenično ili u sklopu nekog događaja, ukoliko izuzmemo imena ljekara koji su liječili Ibrahima i Vasviju.

Godina 1905. bila je izuzetno teška za Bakareviće u Istanbulu, bar su oni tako mislili, ne samo zbog stalne bolesti Ibrahima i Vasvije nego i materijalne situacije. Iako su oni redovno dobivali značajnu novčanu sumu iz Sarajeva, stalni troškovi i lagodan život u Istanbulu su ih često koštali više od planiranog. Poseban trošak je predstavljalo stalno liječenje koje su doktori propisivali u obliku *tebdil-have*, tj. odlaska na čist zrak. U novembru 1905. godine Ibrahim je napisao bratu kako je Esmā još u *Makarčaju* sa Nezihom i kako već pet mjeseci plaćaju kiriju po 6 lira mjesečno, zbog čega je odlučio da kupe jednu kuću sa malom baštom za 450 lira, a kaparu od 50 lira je već platio.¹²⁷ Bratu je objasnio da su doktori preporučili njegovoj hanumi da svake godine mora ići na *tebdil-havu*, a da ona to nije uradila tokom 1905. godine, zbog čega joj se stanje pogoršalo. Naglasio je da su doktori tvrdili kako joj rane od operacije neće zacijeliti ni za 10 godina ukoliko ne bude redovno odlazila na *tebdil-havu*.¹²⁸ Ibrahim je zbog kupovine kuće u *Makarčaju* smatrao da je vrijeme da se njihova porodična kuća proda. Bratu je napisao: “Moj dragi brate meni je naj preće gledati sebe i djecu svoju da ja se staram i sobom i sa djecom (...)”, a onda je objasnio da je njima neophodno da se proda njegova kuća na Bistriku te u Rajlovcu čifluk.¹²⁹ Smatrao je da je pametnije da budu u *Makarčaju* i ljeti i zimi, a njihovu kuću u *Karakoju*

¹²⁵ Nevzeta, kćerka Hikmeta Bošnjaka, je spomenuta s ciljem da Esmā objasni amidži da je bolest od koje njena Nezihā boluje imala i Nevzeta, te da je brzo prošla. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 13. 05. 1909.

¹²⁶ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 1. august.

¹²⁷ Kuću je Ibrahim opisao kao “lijepa tamam” sa velikom “baščom”; HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 12. 11. 1905.

¹²⁸ “Nekoliko sam ti puta pisao pa nikako ti nemogu da razjasnim, a ti nemoreš da razumiš koji svake godine vodim na *tebdil havu*, jučer su doktori Vasfi hanumu muajem činili pa kažu kad u kući bude a neode na *tebdil havu* da joj se neće rane zatvoriti za 10 godina, a ove godine nismo išli te su joj i ako se nijesli u ovoj kući jer je sagir (mala, op. a.) (...)”, napisao je Ibrahim. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 12. 11. 1905.

¹²⁹ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 12. 11. 1905.

su planirali u tom periodu izdavati. Pismo je završio rečenicom u kojoj je izrazio nadu da će Mustafa preuzeti prodaju kako on ne bi morao moliti “se na druge strane”, dodavši: “nemoj se ti na ovo ništa ljutiti jer je meni ovo velika nužda meni i mojoj djeci.”¹³⁰ Ibrahim Bakarević se nije želio posvađati sa bratom, ali mu je novac trebao hitno. I pored napomene da neće od drugih tražiti pomoć pri prodaji kuće, iz narednih pisama se vidi da je i od brata Vejsila, ali i od prijatelja, tražio da mu pomognu u tom poslu.¹³¹

Iako je porodična kuća predstavljala nešto mnogo više od puke građevine u domovini, Ibrahim je u jednom pismu napisao kako mu je ona *toliko omrzla* da, i kad bi se vratio u Sarajevu, u nju ne bi ušao.¹³² Zbog toga je smatrao da je najbolje da se njegov dio što prije proda.¹³³ Ovo pismo nagovještava da je povratak ipak bio opcija koju Ibrahim do kraja života nije isključio, ali i da je to što mu je kuća *omrzla* trebalo olakšati odluku o prodaji. On je u porodičnoj kući bio vlasnik samo jednog dijela, stoga je očekivao ili da jedan od braće otkupi njegov dio ili da svi prodaju zajedno kuću. Upravo ova druga opcija je na kraju realizovana, a za kuću su bili zainteresovane Kaukčije. Ibrahim je naglasio da cijena od sedam stotina forinti za njih može biti niža, te da će njih sačekati i sa isplatom.¹³⁴

Kao i roditelji, i Zehra je godinama bolovala. Koliko je njena bolest bila ozbiljna, teško je utvrditi, ali da je trajala niz godina, ukazuje jedno pismo u kojem se spominje i Ibrahimov brat Asim, koji je umro 1897. U njemu je Ibrahim napisao: “što pitaš za naše zdravlje ja sam plaho hasta i Vasvije h jenog koraka, a Zehra vrlo zajif četiri pet doktora gledaju nije jedan hastaluk (...)”¹³⁵ Dok je Ibrahim bio živ, u pismima je često spominjao kako joj doktori savjetuju promjenu klime. Upravo jedan njen odlazak na *tebdil-havu* bio je povod da Ibrahim kupi još jednu kuću “uz Moltepe hastahanu bliže”, na Fatihu blizu Topkapi. Nakon što je kupljena kuća u *Mekarčoju*, Ibrahim je smatrao da je neophodno kupiti veću kuću na boljem mjestu od one u kojoj su živjeli na Karakoju. Ta je kuća, kako

¹³⁰ Isto.

¹³¹ U jednom pismu on napominje brata u vezi s prodajom kuće: “dragi brate što sam ti prije na nekoliko mjeseci pisa tebi i Halidbegu i Mašić Sulejmanu ef. nikako na dževaba uzo nijesam (...)” HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo.

¹³² HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, šubat.

¹³³ Isto.

¹³⁴ “I pisa sam vam ko što si i ti pisa Kavukčijama za sedamstotin forinti dali bismo niže nebismo to njima, a mi ćemo pričekati kad oni hotjeli pa ćemo svih zajedno prodavati”, napisao je Ibrahim. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 18. šubat.

¹³⁵ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 24. haziran.

je Ibrahim naglasio, bila mala, dok je kuća koju su vidjeli na Fatihu bila velika, imala je šest prostorija, veliku baštu sa konjušnicom, kao i selamluk, poseban dio za muškarce, a ona je pored toga bila i kompletno renovirana. Dalje je napisao da su mu kuću našli njegovi “dosti i ahbabi”, a da su “Zehra i Esma na noge pale da ovo kupim da se ove sikintije (teškoće, op. a.) kutarišem”.¹³⁶ Ta kuća je koštala 500 lira i on je novac tražio od brata. Nije nam poznato šta je ovaj put prodao Ibrahim od imovine u Bosni, ali se Bakarevići ubrzo nakon toga preseljavaju u veliku kuću na Fatihu, u kojoj je Ibrahim i preminuo u januaru 1906. godine.¹³⁷

Novac koji su Ibrahim i Vasvija dobijali iz Sarajeva bio je samo dio prihoda od kojih su oni živjeli. Tokom 1904. godine Ibrahim je dobio 650 forinti i 60 krajcara, u toku deset mjeseci, iz Sarajeva od renti.¹³⁸ Analiza dokumenata ukazuje na to da je Ibrahim imao i redovnu mjesečnu penziju. Penziju ili već spomenuti *teka-vud* on nije dobio odmah pri doseljavanju u Istanbul, ali, nažalost, pismo u kojem piše kako penziju prima “evo danas petnest mjeseci” nije datirano.¹³⁹ U pismu također piše kako je u tih petnaest mjeseci dobio samo četiri isplate te da smatra da ostale “nikad ji naplatiti nevidim brate daću”. Ovaj podatak je veoma važan s obzirom na to da nam govori o ekonomskom stanju, ali ukazuje i na stanje u kojem su bili muhadžiri koji su bili oslonjeni samo na dohodak koji su tim putem ostvarivali. Bakarevići nisu zavisili od prihoda koje im je Carstvo dodijelilo, ali činjenica da je od 15 penzija Ibrahim kao visokopozicionirano vojno lice dobio samo 4, a da se nije nadao isplati ostalih 11, jasno potvrđuje navedeno.

Iako je mnogobrojna Ibrahimova imovina u Bosni davana pod kiriju, ipak su troškovi oko njenog održavanja morali biti prvi podmireni. U jednom nedatiranom pismu Ibrahim bratu sugeriše od kojih prihoda da *tamiri* tj. izvrši popravke na Nanića kući i u Vojkovićima. Ibrahim je napisao kako je najbolje da Vojkoviće popravi od prihoda koje dobije sa tog imanja, dok je od prihoda dobivenih prodajom žita iz Rajlovca trebalo popraviti Nanića kuću.¹⁴⁰ Iz istog pisma saznajemo da je, pored troškova popravke, Mustafa poslao bratu 250 forinti od kojih je ispla-

¹³⁶ Ibrahim misli na kirije koje je plaćao za najam kuće na Topkapi gdje je Zehra boravila radi *tebdil-have*.

¹³⁷ Na smrtnom listu koji je poslan iz Istanbula pisalo je da je Ibrahim umro na Bajezitu u vlastitoj kući, kao i to da su njegovi nasljednici nastanjeni na istoj adresi. ABiH, VŠS, V-5-95, F, kutija br. 173, 1906/14.

¹³⁸ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pisma, 28. 03. 1904, 30. 05. 1904, 21. 08. 1904. i 22. 12. 1904.

¹³⁹ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, šubat.

¹⁴⁰ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 21. ramazan.

tio 25 lira kao posljednju ratu za kuću na Fatihu. Pored toga, isplatio je troškove liječenja za četiri mjeseca, a kako je napisao: “ja kućnu idaru od marta ta sam je ajlukom (platom, op. a.) zaklapam”, a onda je dopisao: “i Caru dovu činim, iz Bosne evo dvije godine dana što god je došlo varidata (prihoda, op. a.) sve sam dao džerahu i hečimima i ezahani (apoteka), a u kuću dvije pare potrošio nijesam (...)”¹⁴¹ Pismo nedvosmisleno pokazuje to da je materijalna osnova za život Bakarevića u Istanbulu dolazila od prihoda iz Bosne, štaviše Ibrahim “Caru dovu čini”, istom Caru zbog kojeg je napustio rodni grad i rodbinu, svjestan da bi bez novca iz tada *Careve Bosne* teško preživljavao.

Toga je bila svjesna i Esmā, pa je u jednom pismu iz 1909. godine napisala: “Moj amidža kad čovjek ima para ima se i svašta kupiti i lijepo u Stanbolu živjeti ama brez para nije nikud pristo.”¹⁴² Njena pisma ukazuju na to da se stanje nije mijenjalo. Ona je dobivala novac od amidže, a često je i sama tražila da joj pošalje dodatnu sumu.¹⁴³ Esmā je primala određenu platu, ajluk, ali to ni u kom slučaju, prema njihovim pismima, nije bilo dovoljno. Pored toga, Esmā je bila prisiljena suočiti se s novim izdacima na koje porodica nije navikla u rodnom Sarajevu. Njen amidža Mustafa nije mogao shvatiti o kakvim se troškovima radi, pa je Esmā pokušala objasniti da se radi o plaćanju gradskoj upravi za sakupljanje smeća, napisavši da: “zato imamo u belediji dužni nešto puno jer nismo to davali para kako smo kuću kupili hoće beledija gotove pare a mi nejmamo (...)”¹⁴⁴ Problem sa plaćanjem odvoza smeća u pismima je spominjao i Ibrahim, ali je očito da on nije bio primoran ništa platiti s obzirom na to da je Esmā navela da nisu platili ništa od kad su kupili kuću.

Pitanje jezika je jedna izuzetno važna nit koja je povezivala Bakareviće iz Istanbula, posebno drugu generaciju, sa njihovom domovinom. Dok je Ibrahim bio živ i dok mu je zdravlje dozvoljavalo, on je sam pisao pisma bratu, a kad je bio bolestan, on je pisma diktirao Esmi. Nakon njegove smrti, Esmā je sama sastavljala pisma, što je predstavljalo mali problem. Ona je bosanski jezik kao maternji govorila samo u kući, dok je turski postao dio njihovog svakodnevnog života. Tako je ona s vremenom počela zaboravljati bosanske riječi. U jednom pismu je napisala: “u mene je kusus što neupitam koga pa da mi popravi moj bošnjački kusus (...)”¹⁴⁵ Dok je u drugom pismu amidži, nakon što nije razumio

¹⁴¹ Isto.

¹⁴² HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 12. 02. 1909.

¹⁴³ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 29. 03. 1909.

¹⁴⁴ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 25. 11. 1909.

¹⁴⁵ *Kusus* je polomljen, nepravilan jezik. HASA, FB, kutija br 3, Korespondencija, pismo, 25. 11. 1909.

šta je htjela reći, odgovorila: “što si pita što nijesi razumija što sam ti pisala za supruntiju (čišćenje, op. a.) ovo je turska riječ a bosanski bunišće se rekne, a ja Boga mi, sveti krivo pišem jer neznam pravo bosanski pa se tudega pokvari a šta ću opet Bogu šučur činim kad sam i jovoliko se naučila pisati sad šta bi radili koga bi se molila da mi napiše knjigu pada za vas razumim a Nazifbeg jeza ovaki poso tenbel (lijen, op. a.) pa bilo pravo bilo krivo ja ti pišem pa ako šta nerazumiš vako mi odmah napiši paćuti ispraviti.”¹⁴⁶

Njena želja da ne zaboravi i da usavrši bosanski jezik, pored potrebe da ostane u stalnom kontaktu sa ostatkom porodice u Sarajevu, bila je povezana i sa činjenicom da se u Istanbulu osjećala, bez obzira što je tu živjela godinama, kao stranac. To se posebno uočava 1909. godine, kada je i politička situacija u Carstvu kulminirala, te ona u pismima prvo amidži Mustafi piše: “Dragi amidža od tebe odavno knjige nejma pa se brinem nemoj nas vako knjigama zakasnijvat jer mi sad jedni garibi kad od tebe pisma zakasni”¹⁴⁷, a onda već naredni mjesec i amidži Vejsilu: “af mi učini moj kusur što ti često knjige pospremam ti se razumi ja od H. Amidže u kaka smo halu jedni garibi pa da nas Bog od betera (lošeg, op. a.) sačuva.”¹⁴⁸

Koliko je teško bilo voditi porodicu u burna vremena, nakon što je ostala bez oca, sa bolesnom majkom, sestrom, zetom koji je bio *tuhaf* tj. *čudan* i, kako je napisala “jedva svoj poso damore gledati”, troje djece i slugom Huseinom kojem “ništa od ruke ne dolazi”, Esma je pokušavala amidžama predstaviti i redovnim slanjem dnevnih novina.¹⁴⁹ Dok je Ibrahim pisao pisma, politička situacija u Carstvu se mogla kroz njih samo površno nazrijeti, tako se, recimo, neredi i pobune nisu nikada spominjali. Izuzetak je jedan veoma važan događaj, i to spomenut isključivo zbog Nazif-begovog ličnog prisustva. Radi se o događaju zbog kojeg je pismo, datirano 24. jula, i napisano. S obzirom na činjenicu da je Nazif-beg bio binbašamajor u osmanskoj vojsci, najvjerojatnije se radi o događaju od 21. jula 1905. godine kada je pokušan atentat na sultana Abdul Hamida II koji su izveli Ermenaci.¹⁵⁰

¹⁴⁶ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 25. 11. 1909.

¹⁴⁷ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 30. 08. 1909.

¹⁴⁸ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 16. 09. 1909; Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 140.

¹⁴⁹ Mustafa je smatrao da je to dodatni trošak za njih, pa je jednom prilikom napisao da mu ih više ne šalju. Na to je Esma odgovorila: “pa šta mi pišeš da ti puno džerida (novina, op. a.) nespremam da ne trošim, ah moj dragi amidža đanim (dušo, op. a.) (...) da ja mogu da mi Bog da da ti kakav veliki hizmet učinim i svojoj dragoj Ašide hanumi tako već vam dovu činim da ste nam živi (...)” HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 18. 01. 1909.

¹⁵⁰ Sultan je preživio atentat, i to sasvim slučajno zadržavši se u džamiji malo duže u razgovoru sa Mehmetom Džemaledinom Efendijom, šejhul-islamom. Međutim, u vojnim redovima je

U pismu je Ibrahim napisao: “Dragi moj brate h Mustafa eff ako pitaš za naše zdravlje ja sam i familija sve jednako, a Zehra hanuma je vrlo zajif, a Nazifbeg je dobro i zdravo a bio je meudžud (prisutan, op. a.) na selamluku kad je oni vakat bio i konj mu je pogino fala Bogu njemu nije ništa dokunisalo (naškodilo, naudilo, op. a.) drugo ništa primite mah. selam vaš brat.”¹⁵¹ Cilj tog kratkog pisma bio je obavijestiti rodbinu u Sarajevu da je Nazif-beg preživio. Međutim, podatak da je bio prisutan u selamluku, tj. ceremoniji dočeka sultana pri dolasku na džumu numaz, i da mu je konj poginuo, jasno potvrđuje njegov položaj i značaj u vojnoj strukturi sultana Abdul Hamida II. Interesantno je to da Ibrahim nije želio komentarisati političku situaciju, pa čak ni detalje ovog izuzetno važnog događaja. Stoga možemo reći da je opis Ibrahima koji je sačinio Osman N. Đukić kao pristaša “nezadovoljnih bošnjaka” koji “neagitira” i koji pripada zajedno sa Nazif-begom “skupini mirni ljudi” priklonjenih “čistoj bosanskoj stranki” bio tačan.¹⁵²

Za razliku od njega, Esmā je pokušavala malo detaljnije opisati stanje u glavnom gradu Carstva. Tako je 16. aprila 1909. godine, u burnom periodu pobuna protiv sultana, na sljedeći način opisala dešavanja vezana za pokret poznat kao *Tridesetprvomartovski incident*: “ako pitaš za naš hal da Bog od betera sačuva spremija ti je Nazifbeg gazete pa čitaj pa vidi našeg hala u utornik u sabah rekoše kako se asker kupi hoće kavgu ako im šta hoće nebude i pune džebhane (mjesto gdje se čuva municija, op. a.) to je iznenadi i vrlo nas pripade a naša kuća ko kad je na džadi pa šta god bude ovde se skupljina hiljade svijeta, pa u podne kad asker udari na saresker kapiju i puče puška da vidiš ehaliye (mještana, op. a.) iz straha bježu a vrišću, ko kad nezna niko šta će biti, pa se malo opet ušuti dok bi opet u ponoći sve se asker više skuplja, dok u ponoći u osam sahata kad iznenadi pohiljade pušaka odjednom puče katopovne ato niko ništa nije znao u šta pucaju na Bajezida, već mislismo baš velika udari kavga plaho se pripasmo i najdonji kat sišli, od kuršuma (metci od puški, op. a.) ko kad kiša pada dok razuznasmo kako im što su hotjeli to im potvrdili, pa na to šenluk (slavlje, op. a.) izrađuju ama je

bilo 26 poginulih i 58 ranjenih. O ovom događaju više vidi: Ekmeleddin Ihsanoglu (priredio), *Historija osmanske države i civilizacije*, Orijentalni institut u Sarajevu – IRCICA, Sarajevo, 2004, 129–130.

¹⁵¹ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, nedatirano pismo, 24. juli; Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 222.

¹⁵² Osman N. Đukić je napisao: “Hadži Ibrahimbeg Bakarević rodom Sarajlija, Nazifbeg jusbaš i javer sultanov, Nuri eff. Čereg livnjak brat Azifa i Mustafe kahvedžija Gerbo, pristaše su nezadovoljnih bošnjaka nu ovi neagitirani i mirni ljudi, jedino što je Nazifbeg na mnoge navale od strane Ibrahimbega Kulenovića i drugovah na suludu si sestru navaljivao da ona Eminbega neka gleda sklonuti da kod sultana za muhamedansku deputaciju audijenciju izposlue (...)” ABiH, ZV, I.B., Zapisi Osmana N. Đukića.

plaho svijet se pripo, pa se odma svak ljepo smirijo se, sad za sad ljepo nejma ništa, pa Bogu fala vakiji kad imamo pravije turčina askera na lijepi put hoće svijet da okrene, pa hamdasun (hvala Bogu, op. a.) kad smo u hak dinu vešti epa pričam da vidiš kolkasmo se pripali.”¹⁵³

Nekoliko dana poslije, tačnije 27. 04. 1909, sultan Abdul Hamid II je svrgnut sa prijestola, a na njegovo mjesto je postavljen Mehmed V.¹⁵⁴ Samo tri dana nakon toga Esma je napisala pismo u kojem je svoj strah od budućnosti i neizvjesnost koja je nastala za nju i njenu porodicu opisala na sljedeći način: “Dragi amidža primila sam od tebe telegram i jednu kartu pa sam razumila da se zanama brineš. Moj amidža naš hal i strah da Bog svakog sačuva satti nemogu svašta pisati već ako Bog da života ja ću ti drugi put sve ispisati, mi smo svi zdravi a i on je dobro i zdravo enoga kod kuće sjedi ossela neznam šta će biti još nijesu njega potražili pa šta će nam Bog dati ne znam da nam Allah uyardumu bude evo naš hal vako sjedimo pa šta će biti osalen neznam (...)”¹⁵⁵ Dakle, Esma je stanje porodice opisala detaljno amdži. Koliko je bila zabrinuta, potvrđuje i to što je smatrala da je najbolje i ne spomenuti ime Nazif-bega u pismu, nego koristiti zamjenicu *on* kako bi ga nekako *sakrila* ukoliko neko bude čitao pismo.

To pismo zabrinulo je Bakareviće u Sarajevu, pa je Mustafa odmah odgovorio, ali ne samo Esma nego i Nazif-begu. Situacija je bila izuzetno osjetljiva, pa je Esma u narednom pismu objasnila amidži da nije bilo nikakvih novosti, ali i da mu ona neće “često pisati”.¹⁵⁶ Međutim, pismo nije stiglo na vrijeme u Sarajevo i Mustafa se još više zabrinuo, te je poslao telegram na koji je Esma odgovorila detaljno. Iz pisma datiranog 06. 05. 1909. godine vidimo da se situacija prilično stabilizovala i da su ogroman strah i neizvjesnost polako nestajali. U tom pismu, kako bi dočarala koliko se porodica prepala zbog nemilih događaja, Esma je dopisala: “veš odonog dana ostraha svismo hasta kako ću ti kazat naš strah mati priča kako je bila u Sarajvu kad je švabo došo naki strah baš i jovde smo mi potegli pa osela danam Bog na hajr okrene.”¹⁵⁷ Interesantno je to da Esma majčin strah pri austrougarskoj okupaciji poredi sa strahom koji su preživjeli, ali je mnogo važnije da ona potencira činjenicu da su oni takvu vrstu straha doživjeli unutar

¹⁵³ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 16. 04. 1909; Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 234; O Tridesetprvomartovskom incidentu više vidi: Ekmeleddin Ihsanoglu (priredio), *Historija osmanske države i civilizacije*, 140.

¹⁵⁴ Isto, 142.

¹⁵⁵ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 01. 05. 1909.

¹⁵⁶ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 04. 05. 1909.

¹⁵⁷ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 06. 05. 1909.

Osmanskog carstva. Svjesna promjena koje je smjena sultana donijela, preostala joj je samo nada da će *Bog na hajr okrenuti*.

Stanje u Carstvu je neminovno uticalo i na život unutar zidina Bakarevića kuće na Fatihu. Posebno težak period nastao je upravo nakon smjene sultana 1909. godine. Nazif-beg, kao vojno aktivan i blisko povezan sa bivšim sultanom, našao se na udaru.¹⁵⁸

Cijela porodica u Sarajevu je bila zabrinuta za sve njih, a posebno za Nazif-bega. U samo nekoliko dana iz Sarajeva su dobili nekoliko pisama i dopisnica od amidža i tetki.¹⁵⁹ Već 06. maja Esma je napisala malo više detalja o novim dešavanjima, ali je i u tom pismu Nazif-bega krila iza zamjenice *on*: “ako pitaš za naš hal šta god ima ovde zabita sveji fataju i istintakđine (ispituju, op. a.) ko je kabahatli (kriv, grješan, op. a.) svašta od njega izrađuju, a još nisu nama došli i njega potražili a Bogu hvala on je čist”, smatrala je Esma, a kako bi to potvrdila, dodala je: “nije on oni čojek ko šta oni traže pa se neboji, ama i prava i kriva pozivaju pa kad će njemu sura doći neznam u velikoj smo brigi da nam Bog uyardumu bude, i svašta ima zabita na izvan je poslat hoće, pa i to se brinemo kud će ga shajrom spremi, a to ništa se zasad nemore pravo razaznati se, a kod kuće izlazi na sokak a nezna mu se ništa za poso.”¹⁶⁰ Ovo pismo najbolje ilustruje kroz šta su tih dana prolazili Bakarevići, a posebno Nazif-beg koji se nije kretao dalje od sokaka u kojem su živjeli. Međutim, ta situacija nije potrajala dugo, pa je već početkom narednog mjeseca bilo jasno da će Nazif-beg biti regrutovan, ali je olakšanje bilo to što nije protiv njega podignuta nikakva optužnica i Esma je napisala: “ako pitaš za naše zdravlje svi smo Bogu fala dobro i zdravo a za rahatluk svejednako u misli stajimo kako će biti još se ništa nezna”, a zatim je dodala da još uvijek nisu znali gdje će Nazif-beg biti raspoređen, ali da je ona čula da “ni jednoga u Stanboli ostaviti neće”. Ipak je smatrala da trebaju biti Bogu zahvalni “kad je svjetla obraza” i da mu nije nikakva nesreća došla kao što “svijetu dolazi naglavu”. Na kraju je amidži objasnila da se u tom trenutku “valja priginuti dok sma muhtadž (u oskudici, potrebi, op. a.) pa se nezna još šta će biti ako šta čujemo pisaću vam havadisu”.¹⁶¹ Kao odgovor

¹⁵⁸ O ugledu Nazif-bega kod sultana Abdul Hamida II govori i podatak da je samo dvije godine prije ovih događaja kao poseban sultanov izaslanik boravio u Bagdadu, gdje je proveo tri mjeseca vršeći inspekciju vojnih postrojbi. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 01. 10. 1907.

¹⁵⁹ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 06. 05. 1909.

¹⁶⁰ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 06. 05. 1909; Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 352, 376.

¹⁶¹ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 03. 06. 1909.

na ovo pismo, a posebno na informaciju da su *muhtadž*, Mustafa je iz Sarajeva poslao poštom novac kako se bar oko toga ne bi brinuli.¹⁶²

Glasine o promjenama u vojnoj strukturi koje je štampa prenosila Bakarevići su pratili redovno. Početkom jula *gazete* su pisale kako će se oduzeti činovi, što je Nazif-bega posebno zabrinulo. Esma se bojala toga da će mu plata, ako mu oduzmu *rutbu* i smanje je, biti mala, ali i da će mjesto na koje ga pošalju biti loše.¹⁶³ Samo nekoliko dana poslije, Nazif-begu je saopćeno da će biti stacioniran u Šam i porodica je bila zadovoljna, iako su se još uvijek brinuli oko čina koji je imao i oko toga da li će mu biti umanjen ili će ostati isti. Iako su znali za mjesto gdje će biti poslan, ni krajem jula nije bilo izvjesno kada će otići. Esma je 22. 07. naglasila da Nazif-beg još uvijek čeka da mu se *muamela završi*.¹⁶⁴ U istom pismu ona je opisala i atmosferu u Istanbulu povodom proslave godišnjice od “kako je hurjet izišo” u gradu “šenluk seizradčuje”, napisala je.¹⁶⁵ Iako je to bila samo proslava, porodica se ponovno *ispripadala*.¹⁶⁶

Početkom augusta, tačnije 07. 08. 1909. godine, Nazif-beg je otputovao u Bejrut. Sam odlazak je bio tužan, posebno za njegovu djecu, a Esma je rastanak opisala prilično detaljno: “ah moj dragi amiđa kako nam tesirli (teško, op. a.) bi neumijem ti kazati djeca mu plaho plaču ko kad nikog svog nejmamo osim Boga da nam Bog jardum bude (...)”¹⁶⁷ Bakarevići u Istanbulu nisu imali nikog od rodbine, a nakon svrgavanja sultana osjećali su i egzistencijalnu nesigurnost. Poseban problem bila je stalna Vasvijina bolest, a u nastavku spomenutog pisma

¹⁶² Mustafa je novac poslao poštom, i to Vasviji 47 forinti i 99 krajcera, a Zehri i Esmi 100 forinti i 59 krajcera. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 02. 07. 1909.

¹⁶³ U pismu je pisalo: “a što pitaš za naš hal ovde osvakad jedna briga ko kad je još kačma kanišik (karma karišik-ni za šta se ne zna, sve pomiješano, op. a.) svijet jednom se pripali pa se ustrahu živimo, pa stoga da Bog od betera sačuva ka svet još se nije slega pa svašta govore, pa insan ne zna ni šta će pisati više nit se vjerovati i kažu i šta god je zabita pa je prije šest godina rutbu uzima opet će mu uzet tu rutbu, ima onde paša kažu da će je na juzbašiluk skinut, pa se mi bojimo s Nazif begom, jer kud je pristo s malom rutbom po gurbetu, pa se opet tesilli ići nima još nije svasma karar (savasma karar-ratna odluka, op. a.) dato mebusan? pa Bog je kader da baš vako neizrade košto je gazete (novine, op. a.) pisale jazik (šteta, op. a.) ummeti (naroda, op. a.) Muhameda (...)” Poseban problem oko Nazif-begovog čina bilo je to što je on sam čin majora stekao nakon 1902. godine, jer ga u špijunskom izvještaju Đukić svrstava u juzbaše, tj. kapetane. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 13. 07. 1909; Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 397; ABIH, ZV, I.B., Zapisi Osmana N. Đukića.

¹⁶⁴ *Muamela* – postupak. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 22. 07. 1909.

¹⁶⁵ Isto.

¹⁶⁶ Esma je napisala: “da Allah od kazaja sačuva što smo se isripadali.” Isto.

¹⁶⁷ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 10. 08. 1909.

Esma je to i potencirala napisavši: “a najviše muka i čeder mati vako plaho hasta, hem para zuđluk hem brez nikoga u dijaru gurbetu (...)”¹⁶⁸ Bez obzira na sve probleme, Esma je nadu crpila iz vjere i smatrala je kad *insan* ne bi bio vjernik, *šeno bi*, tj. poludio, a kao i uvijek u teškim trenucima, pismo je završila: “pa da Bog svakom ummeti Muhamedu u jardumi bude.”¹⁶⁹

Već krajem augusta 1909. godine situacija se polako stabilizirala. Nazif-beg je u Šam otišao sa činom binbaše, majora, koji je imao, ali mu taj čin nije bio potvrđen. Kao podrška porodici, sredinom septembra iz Sarajeva je došao Mujaga Mašić.¹⁷⁰ Esma i Vasvija su bile sretne što je pored rodbine u Istanbulu prvo došao njima u posjetu.¹⁷¹ Kod Bakarevića je u to vrijeme bila i Nazif-begova majka, koja je došla još u junu iste godine.¹⁷² Ona je zasigurno bila posebno zabrinuta za sina, a neizvjesnost oko njegovog vojnog čina okončana je u novembru. *Rutba* mu je smanjena i on je postavljen kao *mulazim-evvel* – prvi poručnik. Njemu to nije odgovaralo pa je iz Bejruta napisao kako “neće moći sa ovom rudbom u askerluku biti”, ali “da će prisaburiti do marta”.¹⁷³ Esma je amidži uglavnom prepričavala sve što je Nazif-beg pisao njima u dopisnicama ili pismima.¹⁷⁴ Iz tih pisama saznajemo da je on bio slabog zdravlja, da mu klima nije odgovarala i da se teško navikavao na zadatke koje je sa činom poručnika trebao izvršavati.

U decembru 1909. godine Vasvija je napisala kratko pismo djeveru “kao bratu” u kojem ga je obavijestila da je ona još uvijek bila teško bolesna, ali “Bogu fala mogu klanjat i po kući hodati”, dodala je. Ona je djevera molila da joj javi kako je Mujaga Mašić, za kojeg su čuli da je bolestan, dok je o Nazif-begu napisala da je poslao pismo “i zdravi je i dobro je”, što je bilo i najvažnije. Na kraju pisma Vasvija je poselamila cijelu Mustafinu porodicu od nje, njenih kćerki i unučadi.¹⁷⁵

¹⁶⁸ *Zuđutluk* – siromaštvo. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 655.

¹⁶⁹ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 10. 08. 1909.

¹⁷⁰ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 17. 09. 1909.

¹⁷¹ Između ostalog Esma je napisala: “(...) vrlo mi je drago što je nama pravo došo i mati i mi smo obeselili (...)” HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 17. 09. 1909.

¹⁷² Nije nam poznato do kada je ona bila u posjeti kod Bakarevića. Vidi: HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 03. 06. 1909.

¹⁷³ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 20. 11. 1909.

¹⁷⁴ Nazif-beg je često pisao iz Šama. U početku se žalio na zdravstveno stanje zbog reumatizma, a poslije je uglavnom Esma pisala kratko da je dobro i zdravo. HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, 30. 08. 1909. i dopisnica 08. 12. 1909.

¹⁷⁵ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, pismo, decembar 1909.

Vasvijino pismo je ujedno posljednje u kojem se spominje Nazif-beg, dok je posljednje sačuvano odnosno dostupno pismo Bakarevića iz Istanbula zapravo razglednica napisana u maju 1910. godine. Esma je u njoj napisala: “Dragi amidža primila sam juče od tebe kartu pisana 3. 5. 1910. i razumila sam kako je Mehmedi haki efendija od sandžije hasta to nasekirala i kaharlila (ožalostila, op. a.) i kako je sada piši mi i kako je zafijet Ašide hanuma, zato se svi brinemo, mi smo svi dobro, a mati je zaif plaho i nijezin illet devamim (bavi se njome, op. a.) mati, sestra ja tebi, amidži, tetkama, Ašide hanumi, i svijem akrebi ruku vam ljubi imaš selam Esma.”¹⁷⁶ Očito je da je Esma bila zabrinuta za Mehmedovo i Ašidino zdravlje, kao i to da je ona bila zaokupljena majčinom bolešću. Ta kratka dopisnica je nažalost i posljednja informacija koja govori o Bakarevićima u Istanbulu. Zašto se u njoj ne spominje Nazif-beg i šta se sa njim dogodilo, teško je utvrditi. Činjenica da sadržaj pisma nastavlja sa uobičajenim informacijama, kao prije nemira i smjene sultana Abdul Hamida II, ukazuje na to da su se Bakarevići lagano vraćali ustaljenoj svakodnevnicu ne sluteći skore ratove i velike promjene koje su ih neminovno čekale.

Porodica Bakarević bila je jedna od najuglednijih sarajevskih porodica u osmanском periodu. Veleposjedi koje su sticali stoljećima kao pripadnici vojne elite omogućavali su im lagodan život. I pored toga, Bakarevići su kapital ulagali i u trgovinu, a bogatstvo su uvećavali i bogatim ženidbama. Pripadnost osmanskoj vojnoj strukturi obilježila je život i Ibrahima Bakarevića koji je živio u drugoj polovini 19. stoljeća. On je, kao jedini član porodice Bakarević koji je iselio u periodu austrougarske okupacije, održavao redovnom korespondencijom vezu sa porodicom u Sarajevu. S obzirom na to da je bio bolestan, za njega je pisma često pisala njegova kćerka Esma, koja je nakon njegove smrti nastavila održavati prisnu vezu sa rodbinom.

Ibrahimova, a posebno Esmina pisma iz perioda 90-tih godina 19. i prve decenije 20. stoljeća predstavljaju sliku života samo jedne od stotine hiljada muhadžirskih porodica koje su novi dom pokušale pronaći u centru Carstva u kojem su živjeli stoljećima. Kroz ova pisma nazire se ne samo njihova privatna svakodnevnicu nego se oslikava i sudbina bogatih muslimanskih porodica koje pokušavaju nastaviti tradicionalno prihvaćene okvire svakodnevnicu u sklopu

¹⁷⁶ HASA, FB, kutija br. 3, Korespondencija, dopisnica, 27. 05. 1910.

sultanove zemlje, gdje misle da pripadaju. Međutim, promjene u Osmanskom carstvu, u tom burnom periodu, umnogome su se odražavale i na svakodnevnicu Bakarevića u Istanbulu, posebno zbog toga što je njihov status bio vezan za vojnu strukturu. Iako prodaja porodične imovine u Sarajevu jasno ukazuje da je odluka za život van Bosne bila konačna, stalna pisma i želja za dijeljenjem svih pojedinosti iz života otkrivaju njihovu želju za održavanjem veze sa ostatkom porodice u domovini kao da među njima nije geografska razdaljina tako velika.

Njihova priča oslikava običaje, nadanja, težnje, želje, ali i strahove, ukratko, svakodnevni život jedne porodice koja je napustila rodni grad i preselila u glavni grad Carstva koje su smatrali svojim, ali u kojem su se ipak najčešće osjećali kao “garibi”.

“All Alone in a Foreign Land”

Everyday life of the Bakarević family in Istanbul in the late 19th and early 20th century

Summary

The Bakarević family was one of the most respectable Sarajevan families in the Ottoman period. Large estates which they had been acquiring for centuries as members of the military elite allowed them to live a life of ease. Despite this, the Bakarevićs invested their capital in trading, and furthermore increased their wealth through rich marriages. Ibrahim Bakarević, who lived in the second half of the 19th century, was a member of the Ottoman military. He, as the sole member of the Bakarević family who immigrated in the period of the Austro-Hungarian occupation, maintained regular correspondence with his family in Sarajevo. Given the fact that he was ill, his daughter Esma often wrote letters on his behalf and after his death maintained close ties with the relatives.

Ibrahim’s letters, in particular Esma’s letters from the period of the last decade of the 19th century and the first decade of the 20th century depicted the life of just one of hundreds of thousands of immigrant families who tried to find a new home in the center of the Empire in which they had lived for centuries. These letters not only showed their everyday private life but also depicted the fate

of rich Muslim families who were trying to continue with traditionally accepted everyday life framework within the sultan's land, where they thought they belonged. Nevertheless, changes in the Ottoman Empire in that tumultuous age were greatly reflected on the everyday life of the Bakarević family in Istanbul, especially because their status was tied to the military. Although the sale of family property in Sarajevo had clearly suggested that the decision to live outside Bosnia was final, regular letters and desire to share all the intimate details revealed their desire to maintain ties with the rest of the family in the homeland as though geographical distance between them was not that great.

Their story depicts traditions, hopes, aspirations, desires, but also fears, in short everyday life of a family that left their hometown and moved to the capital of the Empire that they believed was their own, but where they most often felt like 'foreigners'.

Sonja Dujmović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

O PRIVREDNOJ SARADNJI GRADSKIH ELITA U BOSNI I HERCEGOVINI U VRIJEME AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE*

Apstrakt: Na primjeru Gligorija Jeftanovića, najuticajnijeg i najbogatijeg Srbina Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske vladavine, i njegovog učešća u liferacijama za austrougarsku vojsku prikazan je jedan od načina ekonomskog uspona bosanskohercegovačke privredne elite u međusobnoj saradnji, a uz svesrdnu potporu same vlasti.

Ključne riječi: privredna elita, Gligorije Jeftanović, austrougarska vojska, liferacije, saradnja, ekonomski uspon, Bosna i Hercegovina.

Abstract: The example of Gligorije Jeftanović, the most influential and wealthiest Serb in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian rule and his involvement in providing supplies for the Austro-Hungarian military, shows one method of economic rise of the B&H economic elites that cooperated and were fervently supported by the government itself.

Keywords: economic elite, Gligorije Jeftanović, Austro-Hungarian military, supplies, cooperation, economic rise, Bosnia and Herzegovina.

* Izlaganje sa naučnog skupa *Uloga grada i regije u privrednom razvoju i političkom životu Bosne i Hercegovine (1851–1995)*, Mostar, Centar za kulturu Mostar, 30. oktobar 2013. godine.

Svako postavljanje pitanja, pa i onih već zatvorenih i “riješениh”, uvijek ima smisla, a istraživanja uvijek donose nova iznenađenja. Tako i pitanje procesa nastanka privrednih elita, kao i njegovi pojedini segmenti, jedno od onih koje iznova nudi osmišljavanje i produbljivanje razumijevanja ne samo uzlazne linije privrednog uspona jedne društvene grupe nego pruža i nove vidike na bosanskohercegovačku istorijsku i društvenu stvarnost u vrijeme austrougarske vlasti.

Zapitanost za modalitete toka ovog podrazumijevajućeg procesa proistekla je tokom izučavanja geneze srpskog građanstva na prostoru Bosne i Hercegovine, odnosno nedorečenosti u literaturi oko načina transformacije na liniji ekonomskog uspona zanatlija – trgovac – veletrgovac – industrijalac, predvodnik modernizacijskih promjena. Dakle, u svim raspravama u kojima se parcijalno dotiče problem toga kako su se zanatlije postepeno počele baviti trgovinom – pa daljim poslovanjem i ulaganjem postajali veletrgovci, zatim obogaćeni postajali i prvi industrijalci, čiji je novac postajao ona inicijalna osnova za razvoj društva u cjelini – nedostajala je ona životnost i slika bosanskohercegovačkog društva i samih protagonista tog procesa. Ta opisana linija uspona se činila nedorečenom, isuviše pojednostavljenom, bez veze sa stvarnošću i sa teškoćama, bez peripetija i začina koje sam život priređuje. Interes se konstruisao na pitanju šta je, kako i kada dovelo do toga da se prepozna momenat u kome je bilo moguće da se pored trgovine, koja već bremenita svojom osnovnom karakteristikom nesigurnosti i dinamičnosti u tim nestalnim vremenima, krene u novi posao i da pojedinac stekne tu kritičnu masu novaca, osiguranog kapitala kojim može raspolagati bez bojazni da će ga u narednom nekom vremenu izvjesno izgubiti i da ga može ulagati u neko drugo poslovanje koje će ga dodatno obogatiti, materijalno unaprijediti i ponuditi mu dalje mogućnosti poslovnog napretka. Nedostajala je u bosanskohercegovačkoj slici prošlosti ta karika koja bi taj proces oživjela ili iskomplikovala, ili ujedno ponudila neko životnije i realnije razumijevanje.

Dodatno problem leži u činjenici da je taj prepoznatljiviji momenat u kome trgovci ulažu svoj kapital u industriju u Bosni i Hercegovini gotovo izostao, bar u onom obimu koji je poslovično poznat za druga društva. Taj nedostatak proizlazi i iz toga da taj prvi veliki novac zahtijeva određenu “ekonomsku starost”, do čega u Bosni i Hercegovini dakle nije došlo, tj. za šta nije bilo dovoljno istorijskog

vremena. Ali, onaj sloj, ekonomski, a istovremeno i politički vrh građanstva, se s obzirom na prostor i vrijeme ipak pojavio s određenom količinom kapitala vidljivog tadašnjem društvu.¹

Istraživanje arhivske dokumentacije, zaostavštine porodice najbogatijeg i najuglednijeg Srbina, veleposjednika i trgovca te političkog vođe bosanskohercegovačkih Srba Gligorija Jeftanovića pokazuje da taj sloj nije nikada stavljao kocku na jednu kartu, odnosno da je njihova djelatnost izuzetno šarolika, da se sticanje novca nije baziralo na jednom segmentu, nego je tu čitava lepeza djelatnosti koja omogućava postepeno uvećanje bogatstva. Mada primarno zanatlije ćurčije, a potom trgovci kožom zvjerke, Gligorijevi preci, kao i on sam te drugi iz njihove branše, bave se i trgovinom stokom i svim proizvodima vezanim za nju, ali i drugim artiklima,² zakupljuju poreze (trećinu, desetinu, maltarinu i dr.), vrše prve bankarske poslove davanjem novca u zakup, tj. bave se kamatarenjem, rentaju svoje prve izgrađene objekte – ukratko, oni pomoću brojnih poslova umanjuju poslovni rizik, uvećavajući korak po korak svoj imetak. Uključenost mnogostrukim djelovanjem u privredne tokove i isprepletenost poslova u tradicionalnom društvu donosi im dobit, stvara mrežu poslovanja i poznanstava koji to omogućuju – sve to čini jedan obrazac u kojem bosanskohercegovački primjer nije bio nikakav izuzetak.

Među tim poslovima, jedna od bitnih kockica mozaika koji doprinosi razumijevanju načina poslovanja i privrednog uspona mladog građanstva – tim više zanimljivija jer je prisutna u izrastanju kako srpske tako i muslimanske privredne elite, dakle, velikom dijelu bosanskohercegovačkog građanstva u cjelini i što pokazuje sličan ili gotovo istovjetan put – jesu liferacije.

Dosadašnja literatura se uglavnom bavila rasvjetljavanjem političkih pitanja, borbe ili saradnje političkih struja i grupa među bosanskohercegovačkim prvacima, a u naznačenom vremenu prvenstveno taktiziranju muslimanskih i

¹ Kao naročito uspješan period spominje se vrijeme upravljanja Topal Osman-paše. “Kod ovakog blaženog stanja, naši su trgovci, zanatlije i ostali staleži živjeli gospodski, a za jeftine pare, i tada se, kod izobilna rada i posla, moglo štednom mnogo kapitala nagomilati, kao što su ga i pojedini pažljivi trgovci i obrtnici zbilja i nagomilavali, i sva čovječanska prava u miru i spokoju uživali.”, Aleksa Popović-Sarajlija, rukopis o bosansko-hercegovačkom guverneru i turskom veziru Topal Osman Paši, HAS, Zbirka Varia (ZV), br. 107, 30.

² Trgovalo se kožom divljih zvjeri: zeca, lisice, kune, samsare, tvorića, vidre, jazavca, vjeverice, lasice, divlje mačke i kurjaka, a od domaće stoke jarećom i jagnječom kožom, kao i kožom krupne stoke. Predmet trgovine bilo je ruje, vosak, vuna, suve šljive, kukuruzi, žir i šiška; Aleksa Popović-Sarajlija, rukopis o bosansko-hercegovačkom guverneru i turskom veziru Topal Osman Paši, HAS, Zbirka Varia, 107, 98.

srpskih tokom njihove borbe za vakufsko-mearifsku, odnosno za samoupravu srpskih crkvenoškolskih opština, kao i kratkotrajnoj, u historiografiji čak po obimu i karakteru diskutabilnoj saradnji,³ dok je o ekonomskoj bilo manje riječi.

Vezano za problem ekonomskog uspona bosanskohercegovačkog građanstva važno je pomenuti i pitanje zvaničnog izostanka potpore Monarhije u razvijanju domaćeg preduzetništva. Uključenje Bosne i Hercegovine u carinsko područje Monarhije 1. januara 1880. godine je za posljedicu imalo gubitak posredničke trgovine i vezā sa istokom, te je opstanak domaćih trgovaca postao pitanje ličnog snalaženja i nove orijentacije na tržištu Monarhije, ali i već gotovog kapitala, spremnog za ulaganja. U nedostatku povoljnih kredita na početku uprave to se pokazalo kao najznačajnija stavka. Mada domaća ekonomska inicijativa nije zvanično bila sprečavana, kao ni osnivanje lokalnih privrednih institucija, regulisana trgovačkim zakonom iz 1883. godine, režim je bio bar u početku odlučan u stavu “da se ne dozvoli osnivanje nacionalnih preduzeća niti koncentracija kapitala na nacionalnoj osnovi”.⁴ Za sve trgovce nastaju nove, teže okolnosti koje su pokušavali da ublaže,⁵ pa tako i za srpske,⁶ pritisnute od vlasti protežiranom konkurencijom sa kojom se do tada nisu susretali, u vidu favorizovanih došljaka iz Monarhije.⁷ Međutim, jedan vid uključivanja u privredne tokove austrougarske

³ Dževad Juzbašić, “Pokušaji stvaranja političkog saveza između vodstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, Institut za historiju, god. XIV, br. 14–15, Sarajevo, 1978; Nusret Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980; Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo, 1982; Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Sarajevo, 1987; Dževad Juzbašić, “Jezik, pismo i nacionalni odnosi”, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*, Sarajevo, 1999.

⁴ T. Kraljačić, *Kalajev režim*, 171.

⁵ Jedan zajednički sastanak svih trgovca Sarajeva, njih 50, “austrijskih i hrišćanskih, jevrejskih i muhamedanskih”, održan je u februaru 1881. godine “sa ciljem da osnuje komoru; iako je bio izabran odbor od osam članova, koji je u tom pravcu imao da preduzme nužne korake, cela ova akcija je kao preuranjena zamrla.”, Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom (1878–1918)*, Sarajevo, 1960, 181.

⁶ Pred zemaljsko upravno vijeće je 15. marta 1881. godine izašla mala delegacija od tri “viđena Pravoslavca iz Sarajeva”, koji su “u dogovoru sa pravoslavnom opštinom sarajevskom” uputili molbu od 9 tačaka vladi, koja se ticala poboljšanja položaja pravoslavanih, a prva tačka se odnosila na uspostavljanje redovnog trgovačkog suda “kao što je bio za otomanske vlade, koji će svaki dan sjednice držati (...)” te da se “u sporazumu s vladom podigne i trgovačka komora”, Mita Živković, *Sarajevo*, Požarevac, 1893, 19–20.

⁷ Prisutnost došljaka bila je veća u gradskim sredinama, ali pri tome naravno treba imati na umu da se nisu svi bavili trgovinom.

ske domene podržala je sama vlast, ne institucionalnom formom i ne namjenski usmjerenom u cilju ekonomskog poticanja određene domaće nacionalne grupe, ali praktično je omogućila da se pojedinci, odnosno više njih iz privredne elite, u toj mjeri osnaže da uskoro postanu spremni da budu djeca “vremena politike”, braneći tradicionalna, ali i nova prava svoje zajednice.

Njihova cjelokupna djelatnost vezana je za njihovu prisutnost u urbanim centrima, a važnost gradova i drugih mjesta Bosne i Hercegovine, prema istoku isturenih, u strateškim planovima Monarhije ogledala se u činjenici da oni postaju utvrđeni vojni punktovi, a pri tome Sarajevo središte za Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju, sa narastajućim brojem aktivnih vojnika i u mirnodopskom sastavu.⁸ Prisustvo vojske je uz žandarmeriju⁹ – čije je izdržavanje činilo veliku stavku zemaljskog budžeta,¹⁰ a naročito njihova brojnost¹¹ – otvorilo mogućnost eko-

Procenat doseljenika u ukupnom gradskom stanovništvu u navedenim gradovima:

	1885.	1895.	1910.
Sarajevo	12%	28,3%	35,3%
Banja Luka	7%	14,7%	21,8%
Tuzla	9%	23,7%	35,7%
Mostar	4,6%	12%	16%

Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, 1991, 86.

⁸ U Sarajevu je npr. od cjelokupnog broja stanovnika 1910. god. bilo 9,8% aktivnih vojnika, koji je premašen samo tokom I svjetskog rata. Procenat izračunat na osnovu podataka iz tabela; Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, 2004, 50, 304, 317.

⁹ “Na početku 1896. u sastavu bosanskohercegovačkog žandarmerijskog tijela nalazilo se 2.310 osoba, Zijad Šehić, “Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije, 1878–1918.”, *Historiografski vidici* I, Forum Bosne, br. 32, 62, Sarajevo, 2005.

¹⁰ “Do formiranja bosanskohercegovačkih pukova 1894. godine budžet za žandarmeriju je bio viši od budžeta za vojsku. Tada je dostigao iznos od preko 3 miliona kruna, a novo povećanje je zabilježeno u kriznim godinama, 1908/1909., u vrijeme Aneksione krize i 1912/1912. godine u vrijeme Balkanskih ratova.” Budžet u 1885. godini je za vojsku iznosio 880.690 kruna, a za žandarmeriju 2.420.320 kuna. U 1895. troškovi su bili gotovo izjednačeni, oko 3 miliona za oba sastava, da bi stalno rastao u korist vojske i 1913. godine za vojsku iznosio 6.489.400, a za žandarmeriju 5.014.794.”; Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918*, Sarajevo, 2007, 50.

¹¹ Ukupne austrougarske snage sa kojim je stupila Monarhija u BiH iznosile su 82.119 vojnika, ali je otpor u Bosanskoj krajini natjerao austrougarski Generalštab da ih pojača, tako da je obrazovana II armija sa ukupno 262.353 vojnika. Naravno, ovaj broj u mirnodopskom sastavu je smanjen, tako da se 1895. godine u BiH “nalazilo 22.944 vojnika zajedničke vojske, od kojih je 17.777 (75,5%) bilo smješteno u gradovima, a petnaest godina kasnije njihov je broj porastao

nomskog uzdizanja domaćih preduzetnika. Podmirivanje njenih potreba, svakodnevno snabdijevanje živežnim namirnicama i mnogobrojnim drugim artiklima nužnim za njeno funkcionisanje bio je put da se domaći sposobni pojedinci i grupe uključe u vrlo isplative poslovne akcije.

Naravno, granična Bosna i Hercegovina nikad nije, ako ni u čemu a ono u vojsci oskudijevala, pa je uređenje, uprava i atmosfera pokrajina bila značajno određena njenim prisustvom, a njena slika jeste dolaskom austrougarskih trupa promijenjena odorama i jezikom naredbi, ali je jednako ostala prožeta militantnim duhom i karakterom kao u prethodnom periodu.¹²

Iz osmanskog perioda jednako se baštinilo iskustvo saradnje sa vlašću i u poslovima snabdijevanja vojske. Veletrgovac i posjednik Petro T. Petrović – Petraki, zvani Efendija, čije ime nosi danas jedna od ulica sarajevskog centra, još sredinom XIX stoljeća “držaše neke etapne kao liferant” i sa grupom ljudi “uživaše veliko povjerenje tolerantnog guvernera Osman Šerif paše.”¹³ Interes je bio obostran, pa tako dokumentacija govori kako se jedan od kratko boravećih vezira, Safvet-paša, dobro okoristio u Bosni. “Po pričanju ozbiljnih ljudi, koji su češće njemu sa raznim poslovima dolazili, on se je dobro napljačkao zlatnih lira, naročito prihodima licitiranja vojničkih liferacija i izdavanja pod zakup desetine, koja se je za vremena turske uprave, svake godine licitacijom davala pod arentu pojedinim Sarajevskim trgovcima i alalarima.”¹⁴ Isti dokument donosi takođe i primjer kako je to izgledalo: “Pri licitacijama za vojnu opskrbu, koja se je obično svake godine pod jesen, u Sali velike kršle održavala, predsjedavao je u komisiji

na 33.758, što je predstavljalo povećanje od 10.215 vojnika (57%). U gradovima je bilo raspoređeno 27.992 vojnika (83%).”; Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918*, 22, 24. i 52. Najveći broj vojnika bio je prisutan nakon aneksije 1908, kada je još “u pokrajine dovedeno 29 vojnih bataljona i 30.000 rezervista.”; Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, Beograd, 1989, 607.

¹² “u zemlji (je) bilo uvek više žandara nego učitelja.”; Vladimir Čorović, *Bosna i Hercegovina*, Beograd, 1925, 82. Poređenja radi, u izvještaju vlade BiH 1919. godine stoji da je u BiH zatečeno 1.007 nastavnika; Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941*, Sarajevo, 1984, 21.

¹³ Aleksa Popović-Sarajlija, rukopis o bosansko-hercegovačkom guverneru i turskom veziru Topal Osman Paši; HAS, Zbirka Varia, dok. br. 107, 98. Da su zarade bile izuzetne govori i dokument u kome se pominje da je Petraki T. Petrović bio u Carigradu marta 1877. godine i “Odnio sobom maksuz senete i naplatio iz Azne cirka gr. 4,200.000 (...) od kontrata držanog u Bjelini vojsci otomanskoj davate zaire od prije i do 1875.”; HAS, O-J, kut. 1, dok. br. 260. Petrakija Petrović se i u austrijskim dokumentima pojavljuje kao “Armeelieferant”; Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. god.*, ANUBiH, Građa, knj. XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 14, Sarajevo, 1973, 142.

¹⁴ Aleksa Popović-Sarajlija, “Pošljedni turski veziri u Bosni i Hercegovini do 1869. do 1878”, HAS, Zbirka Varia, dok. 108, 6.

valija Derviš paša kao mundir i starješina vojnički, te je po svome starom običaju protežirao one liferante, koji su mu masniju sumu mita, preko njegovog ljubimca mustar age Stočanina, pod šilte podmetali.”¹⁵

Javnih nepravdi, kako se to ovdje pominje, a vjerovatno češće i onih zakulisno dogovorenih, bilo je i kasnije, u vrijeme stroge administrativne monarhije. Tako je iz nepoznatih razloga 2. juna 1881. godine odbijen Risto Đurić, “bivši zakupnik, a da se udovolji novim zakupcima vojno-obskrbe uprave”, sve uvažanim imenima sarajevske moćne društvene elite. Vaso Kraljević, Jovo Savić, Petro Petrović, Gliša Jeftanović, Daniel Baruch, Sakućo Papo, Sadik Finci i Dervo Korjenić dobili su pečat-potpis sarajevskog gradonačelnika Mustafe Fadilpašića na odluci Gradskog poglavarstva, koji im je omogućio poslove sa velikom dobiti.¹⁶ Ova imena se pojavljuju i dvije godine ranije u žalbi na odmjerenu kantariju, gdje stoji obrazloženje da moraju da je plate bez obzira na to da li prodaju robu gradskom kotaru ili ne te da prigovor o tome da se radi o vojničkoj robi ništa ne mijenja.¹⁷

Važno je istaći i kada je ta saradnja počela. Pregledana dokumentacija navedenog fonda govori da se sa njom krenulo netom poslije ulaska austrougarskih trupa u Bosnu i Hercegovinu, i da se još topovske cijevi nisu ni ohladile,¹⁸ a Petro T. Petrović i Gligorije Jeftanović snabdijevaju austrougarsku vojsku sijenom.¹⁹ Već prije 9. septembra 1878. godine oni su “počeli dnevno uzimati 250 do 300 metri iz Mokrog, Vrhovine i Ljubogošte, pa Pale i druga tamošnja mjesta”, te se navodi da je to “poso svaki dan redno i neprestano”. Očigledno da im je jako dobro krenuo, čak je i premašivao njihova očekivanja, te kako kažu, da zbog njegovog obima moguće da “nećemo moći izdržati i biće od nas svašta”, budući da im je bilo potrebno do 300 konja, tj. tovara sijena svaki dan,²⁰ pa su se trudili

¹⁵ Riječ je o Derviš-paši, “koji je svojevremeno sa Omer paša Latasom umirivao bunu.”; A. Popović- Sarajlija, “Pošljedni turski veziri”, 30.

¹⁶ HAS, fond: Ostavština Jeftanovića (O-J), kut. 4, dok. br. 1025. Ugovorom od 6/18. juna 1879. godine prva četvorica su se dogovorila da Petroviću i Jeftanoviću pripada nabavka sijena, a Saviću i Kraljeviću slame; HAS, O-J, kut. br. 8, dok. br. 2369.

¹⁷ Dokument od 12. novembra 1879. godine; HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1018.

¹⁸ Austrougarske trupe su ušle u Sarajevo 19. augusta 1878, dok su se oko Doboja još uvijek vodile teške borbe (od 15. augusta do 5/6. septembra); “Istočna Bosna osvajana je iz Sarajeva u teškim borbama na Glasincu, kod Mokrog, Šekovića (21. IX) i zaposjednuta početkom oktobra ulaskom u Goražde i Foču.”; Ferdo Hauptmann, “Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)”, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, ANU-BiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18, 1987, Sarajevo, 104.

¹⁹ U pismu od 9. septembra 1878. godine se navodi da “ako nalazite ječma i zobi kupite sve ali nam preči je nam poso da se sijeno tovari”; HAS, O-J, kut. 8, dok. br. 2351.

²⁰ Pismo P. Petrovića Gligoriju Jeftanoviću od septembra 1878; HAS, O-J, kut. 8, dok. br. 2354.

da osiguraju stalnu nabavku u saradnji sa muslimanskim zemljoposjednicima.²¹ Poslovni krug se od početka naglo širio, pa je sljedećeg mjeseca, oktobra, sa njima u poslovima nakratko i njihov sugrađanin Avakum G. H. Avakumović,²² da bi već pomenuto društvo u ortakluku redovno kasnije saradivalo,²³ proširujući asortiman liferovane robe. Dokumenti potvrđuju saradnju Gligorija Jeftanovića, Vase Kraljevića, Riste Đ. Besarovića i Riste H. Ristića iz Beča “u liferungu Mostarskom, Zvorniku, Srebrenici i Vlasenicama”, Kalinoviku, Trnovu, pa čak roba ide i za Bihać,²⁴ za “sve etapen artikle kao i goveđe meso i ljeb”.²⁵

Pored ove sarajevske grupe, aktivna je bila i grupa hercegovačkih kompanjona, uzajamno vezana saradnjom i velikim povjerenjem. Tako Ali efendija Aljevac i Mujaga Komadina iz Mostara, te Šehović iz Trebinja daju izjavu 31. oktobra 1880. godine: “Budući mi zakupili davati meso vojnicima u mjestima: Sarajevo, Pale, Mokro, Blažuj, Tarčin, Konjic i Jablanica, Rogatica, Prači, Višegradu, Goraždu, Čajniču i Foči, te da uslijed te zakupnine imademo i novaca primiti od c. k. blagajne obskrbnog vojničkog skladišta u Sarajevu a pošto bi nam štetno bilo, kad bi po jedini od nas morao se u Sarajevu primiti, stoga

²¹ U prepisci P. Petrovića i G. Jeftanovića od 29. septembra i 1/13. oktobra 1878. godine pored već sklopljenog posla sa Mustajbegom Fazlipašićem planiraju dogovor oko sijena sa kmet-skih selišta u Kolaru, Zovićima i na Kostrenima / Kostrešima sa Aliagom Zildžićem, Zaimbegom Đenetićem i Nezir-efendijom Zildžićem. Do tada su u Pofalićima imali uplašćeno 70.000 oka sjena; HAS, O-J, kut. 8, dok. br. 2352. i 2353. Sijeno u Mokrom je preuzeto i od “Ekmičke”, sestre Muhamedage Ćurčića. Pismo P. T. Petrovića od 9. septembra 1878. god.; HAS, O-J, kut. 8, dok. br. 2351. Sljedećeg mjeseca iz istog mjesta od Abdibega Halilpašića; HAS, O-J, kut. 8. dok. br. 2354.

²² Pisma Avakuma G. H. Avakumovića Petri Petroviću u Palama 3, 6. i 8/20. oktobra 1878. godine; HAS, O-J, kut. 8, dok. br. 2356–2359.

²³ “Priznanica Svrhu nar. 400 (...) napoleona (...) na račun kupovanja volova za ces. Kr. vojsku što su početi davati meso za 4 stacie od 1. novembra do 31. decembra ove godine. Za bolje uvjerenje dajem jim ovo pismo, koje neznajući pisati udaram moj muhur Huseinaga Gradzanin. 1879. okt. 13/25.”; HAS, O-J, kut. 8, dok. br. 2362.

“Vaso Kraljević 2.666,18 i drugovi (tj. Petrović i Jeftanović po 1.228,17 i Daniel Baruch 3.088,82 metričkih centi (...)); HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1018; HAS, O-J, kut. 3, dok. br. 724.

²⁴ Pismo Vase Kraljevića G. Jeftanoviću od jula 1892, u kome se “kalinovački” posao pokreće “u gotovom bez interesa 10.000 for.”, a “ako se meso ne bi od drugog kupilo koji bi za naš račun izdavato onda imate još pet hiljada for. sa 6% inte. položiti (...) Ako Bihać ostane na g. Nikoli Jakanoviću iz Bos. Krupe, to smo u pola ove štacije kumpanjoni na pola – to jest pola meni i vama, a pola Nikoli Jakanoviću (...); HAS, kut. 3, dok. br. 819.

²⁵ Dokumenti o saradnji ove četvorice odnose se na 1891, 1892, 1893. i 1894. godinu; HAS, O-J, kut. 3, dok. br. 812, 818, 819, 820. Obračajući se vlastima, G. Jeftanović novembra 1894. traži oprost od tečevine (150 for.) navodeći da je bio “u liferungu sa Kraljevićem” i tu da je izgubio f. 9862,12 kr.; HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 991; kut. 6, dok. br. 1643.

imenujemo našim punovlastnikom Gligorija Jeftanovića iz Sarajeva, eda mjesto nas primi kod gore pomenute blagajne novac, da spusti, mjesto nas dotične namirnice (...)”²⁶ Glavna ličnost, spona saradnje Sarajlija i Hercegovaca bio je svakako Mujaga Komadina,²⁷ čije se ime pominje još od prvih dana poslovanja sa austrougarskom vojskom i prisutno je sve dok je obostrani interes postojao.²⁸ Komadina preko svojih ljudi iz manjih mjesta, npr. Goražda,²⁹ ima uz međusobno

²⁶ HAS, O-J, kut. 3, dok. br. 715. Identičnu izjavu ovi trgovci daju i sljedeće godine; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1482.

²⁷ Mujaga Komadina (1839–1893), najpoznatiji gradonačelnik Mostara, bio je gradski vijećnik od 1893, a gradonačelnik 1909–1918. god. Inicijator izgradnje više građevina evropskog stila i standarda (zgrada mostarske opštine, gradske elektrane, suda, gradskog kupatila, gimnazije, Lučki most, carinski most gradsko kupatilo), ali i džamije, mekteba. Aktivan u političkom i kulturnom životu grada. Komadina je i potpisnik Rezolucije Muslimana BiH u kojoj se traži vjersko prosvjetna (vakufsko-mearifska) autonomija. Osnivač je i predsjednik Hercegovačke banke, član upravnih i nadzornih odbora više privrednih organizacija. Član je, utemeljivač ili učesnik mnogih društava, izdašan sa priložima za mnoge humane akcije. Omiljen i uvažavan od svih svojih sugrađana.

²⁸ Pismo od 9. septembra 1878; HAS, O-J, kut. 8, dok. br. 2354; Kvita Vase Kraljevića u kojoj se kaže da je primio preko Gligorija Jeftanovića od Mujage Komadine “za moju pripadajuću čast dobitka od konja koga liferunga fl. Mostara 400 for. 31 decembra 1880. Komentar G. Jeftanovića na poledini dokumenta: “Kvita Vase S. Kraljevića na primljeni f. 400 dobitka za svoju polovinu u koničkom liferungu. Sarajevo, 2. januara 1880.”; HAS, kut. 3, dok. br. 724.

Priznanica Mujesina Komadine da je “po pismenoj naredbi Gdr. Mujage Komadine od 3. maja dek. god. svu pripadajuću njemu i kompaniji korist od mesa za Sarajevo, Blažuj, Mokro i Pale od 1. novembra pr. 1880. pa do 1. maja ove god. Isto tako pripadajuću korist od mesa za Goražde, Praču, Čajniče i Višegrad od 1. novembra pr. 1880 do 1. maja tek. god u korist od mesa za Foču i Rogaticu (...) do 1. aprila ove god, kao i artikle od Konjica Jablanice i Tarčina od 1. nov. do 1. aprila ove god (...) sve u sumi for.. 4.890 i 87 krajcara od G. Jeftanovića primio.”; 7/19. maja 1881; HAS, O-J, kut. 8, 1478.

“U Mostaru 6. junija 1881. – Prisutni Pristao plem. Tartaglia, official: Allegretti, pa Ali ef. Aljevac iz Mostara i Mujaga Komadina biv. Omera iz Mostara, te su na zapisnik stavili sljedeću Izjavu – za prinos robe c.k. vojsci što smo mi preduzeli iz Dubrovnika, Neumu do Sarajeva i obratno za cielu Hercegovinu počavši o početka god. 1881. do svršetka iste, imademo kod dotičnih vojničkih oblastih primiti raznih svota novaca a pošto naši poslovi nedopuštaju, da se mi iz Mostara udaljimo, s toga ovom izjavom imenujemo našim zastupnikom Gligora M. Jeftanovića iz Sarajeva, da u ime naše takove svote primi spuštajući dotičnu namirnicu te obetavmo, da će mo svaku priznati što gođer on učini kao po nami učinjenom.”; HAS, O-J, kut. 8, 1482.

²⁹ “Uvjerenje i poravnane sa kojim mi dolipodpisani potvrđujemo da smo, kao za kvite mesne, Prače, Goražde Čajniča i Foče od 1. novembra 1880. do 31. oktobra 1881. preko G. Gligorija M. Jeftanovića, a za račun Mujage Komadine i komp. iz Mostara podpuno naplatili i više ništa od gosp. Jeftanovića tražiti nejmamo. Suviše izjavljujemo, u slučaju da slavna Intendancija koju pogrešku u mesnim kvitama iznaći bude, da se ili od nas naplati, ili nama doplati, to da imamo i ovo pošteno svršiti i poravnati sa Mujagom Komadinom i komp. Sarajevo 6/10. nov. – Huso Hajdarhodžić iz Trebinja, Avdo Hađović i Alil Hajdarhođić, Arif Šehović.” Komentar G. Jeftanovića na poledini dokumenta: “Priznanica od Huse i Alila Hajdarhođića, Avde

uvažavanje višegodišnju, uspješnu, pa i prijateljsku saradnju sa Petrom Petrovićem i Gligorijem Jeftanovićem, vodećim prvcima iz tzv. “bosanske linije” i njima podređenim,³⁰ sve do sporazumnog raskida poslovnih odnosa.³¹ Dakle, njihova zajednička domena, uz stalna novčana poravnanja u poslovanju, bila je prenos robe “iz Dubrovnika, Neuma do Sarajeva i obratno za cilu Hercegovinu”,³² dok je “sarajevski centar” za liferaciju bio zadužen, pored navedenih vojnih komandi, garnizona i vojnih ispostava i za one u Pljevljima i Priboju, ali je roba vožena i za Banja Luku i Split.³³ Uspio je i pokušaj Sarajlija da sa Ristom Hadžiristićem, tada nastanjenim u Beču, dobiju područje Donje Tuzle, Brčkog i Bijeljine.³⁴

Hađovića i Arifa Šehovića iz Goražda od naplaćenije sviju kvita mesni, od 1. novembra 1880 do 31. oktobra 1882. i suviše ovde se obvezuju da imadu svaku pogrešku sa Mujagom Komadinom i komp. iz Mostara poravnati.”; HAS, O-J, kut. 3, dok. br. 725.

³⁰ Pismo M. Komadine G. Jeftanoviću, Mostar, dne 17/2. 1881: “Evo ti šaljem po Risti Dučiću u banki f. 9000. Pozdravljam Vas kao izkreni prijatelj Mujaga Komadina.”

“Gore označenu sumu od 9000 primio od G. Jeftanovića za račun Gdr. Komadine iz Mostara – Sarajevo, 9/21 sept. 1882. Savo Antešević.”; Komentar G. Jeftanovića: “Kvita Save Anteševića iz Tešna od naplaćenije f 9000 za volove što je Komadina iz Mostara poslao. – 9/21 februar 1882.”; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1505.

³¹ “Poravnanje – Sa koim mi dolepodpisati Mujaga Komadina Dervišaga Šehović i Kompanija iz Mostara izjavljujemo, da smo danas sa GG. Petrom T. Petrovićem i Gligorijem M. Jeftanovićem iz Sarajeva, sve do danas među nama postojeće račune odnosno vojničkog transporta za Bosnu i Ercegovinu dovršili, tako, da ni mi (...) od pomenute (...) iz Sarajeva niti oni od nas naknadno bilo ma kakvih računa tičućih se pomenutog transporta do danas, tražiti nemamo, te po tom ovi ugovori, li budi kakva šisma tičuća se pomenutog transporta gubeće od danas svoju važnost, i sa ovim poravnanjem uništavaju se. Nenaplaćene kvite od pomenutog transporta nalazeće se kod GG. Petre T. Petrovića i G. Jeftanovića spada u pravo njima naplatiti i novce od istih sebi zadržati, a tako isto nenaplaćene kvite kod nas (...) nalaze se spadaju pravo nama naplatiti i nove od istih sebi zadržati. Posle ovog našeg međusobnog zaključka slučajno, da se povodom pomenutog transporta pokaže budi koja korist ili nedaj Bože šteta, to ostaje jedno i drugo samo za račun nas podpisatih Mujage Komadine, Dervišage Šehovića i kompanije, t.j. što se tiče Ercegovacke linije, a što se tiče Bosanske linije to pripada svak odgovornost bilo šteta ili korist na GG. Petru T. Petrovića i Gligoriju M. Jeftanovića odnosno što bi se od danas zatražilo. – Ovo poravnanje stupa u život od današnjeg dana, kad se ne obe stane međusobno poravnati, i ovo poravnanje u dva jednaka primjerka jedna strane drugoj sa sa vlastoručnom podpisima utvrđeno predadoše 13/25. decembra 1883. god. u Mostaru.”; HAS, kut. 3, dok. br. 777.

³² HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1482.

³³ HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1519, 1573, kut. 7, dok. br. 1853–1859, 1863–1896, 1907, 1910, 1922. itd. “Kopija od predatije transportski kvita u magazin na 27/8. junija”, s. a., govori o trošku od 3205f. i 17. h.; HAS, O-H, kut. 7, dok. br. 2242.

³⁴ “Prepis Molbe poslate visokom ratnom ministarstvu, radi liferunga za 1893. god. u štaciama D. Tuzla, Brčko i Bijeljna, poslano preko g. Riste Hadži Ristića da je preda 10. augusta 1892.” U dokumentu se navodi da je G. Jeftanović bio liferant za ove štacije i u prethodne dvije godine; HAS, O-J, kut. 5, dok. br. 1399. 1400; kut. 8, dok. br. 2373, “Račun liferunga u Posavini” 1891/1892. godine; HAS, O-J, kut. 7, dok. br. 2012, 2025.

Liferacija je obuhvatala raznovrsnu robu – od stoke, sijena, zobi, ječma, preko brašna, hljeba, šećera, masti, masla, mesa, sudžuka, do cigareta,³⁵ čebadi, gvozdениh peći i drugih artikala,³⁶ o čemu je dokumentacija uredno vođena. Gligorije Jeftanović, jedan od glavnih liferanata, organizovao je prevoz konjskim karavanima osiguravajući posao ugovorima sa kramarima, koji su ukrštenim dvjema linijama (X) umjesto potpisa garantovali svoj dio pogodbe.³⁷

Liferacija drveta čini poseban i značajan segment poslovanja sa austrougarskom vojskom. Zadržavanje na ovom pitanju proizlazi iz činjenice što ona svojom širinom i dometom saradnje ukazuje na zajednički i izuzetan interes monarhije sa jedne strane i domaćih preduzetnika sa druge, njihovu međusobnu isprepletenost, a tiče se istovremeno pitanja eksploatacije drveta sa prostora Bosne i Hercegovine, o čemu je historiografija dosta rekla. Putem posebnih ponuda i pogodbi sa pojedinim kupcima austrougarska uprava je do 1885. godine eksploatisala šumsko bogatstvo,³⁸ da bi zvanično od 1886. godine prešla na novi sistem dugoročnih ugovora uz fiksni predujam. Gligorije Jeftanović je bio dio tog posla, koga su odredbe izgleda kasnije sustizale.³⁹ Dozvole za sječū hrastovog drveta dobivao je

³⁵ Primjer kako se knjižio određeni transport. “Uvjerenje (...) da je Risto Miljanović primljeni 7 sanduka cigara vojnički, kila 146-300 u mjesecu februaru 1882. god u Pljevlje donio i c.kr. vojsci u Pljevljima predao podpuno, e po tom i kiriju pogodjenu od Jeftanovića podpuno naplatio. 22. juna 1884. god. u Sarajevu.”; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1573.

³⁶ “Kvita Ferpfleke Magasum iz Sarajeva od plaćenog loja primljenog u Mokrom u februaru mjesecu 1879. – 208 kilograma po 27. kr što iznosi plaćena suma 56.for. i 16. h.”; HAS, O-J, kut. 3, dok. br. 1373.

Inventar robe u Mostaru navodi i sljedeće artikle: pirinač, griz, paprika, biber, mak, kafa, so, krompir; HAS, O-J, kut. 7, dok. br. 2036.

³⁷ “Ugovor između G. Jeftanovića iz Sarajeva te Save Veljovića iz Trnova, Čede Uskovića iz Čajniča, Nikole Kelpića iz Trnova, Mitra Lopatića iz Jelovaca kao kramarah zaključen je (...) G. Jeftanović im daje osim pogodjene kirije za danas natovarene toware iz Sarajeva za Goražde polatiti na konju po 7 grošah naknade. Pogodjena je kirija Mostar, dne 17/2. 1881. a od oke po 24 pare do Goražde. – Sava Veljović za 36 konja, Čedo Usković za 19 konja, Nikola Klepić za 7 konja i Mitar Lopatić sa 6 konja (...) i 7 gr. doplatka za svakog konja (...) da odnesu u Goražde. – Na ovu istu pogodbu pristajemo mi doljepodpisani kramari sa 69 konja da odnesemo toware do Goražda. Pero Lazarević iz Ljubogošte i Vaso Trifković iz Trebevića.”; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1505. Potvrda o vraćanju duga G. Jeftanoviću od strane Jakova Vukovića za iznesenu dugu iz šume Ozrena zvanog Bradova, u ime “moi kramara kirišija”; HAS, O-J, kut. 3, dok. br. 794.

³⁸ U početku se po preporuci šumarskih stručnjaka krenulo sa eksploatacijom hrastove šume, tako da je do 1885. godine uprava prodala oko 144.000 hrastova stabla sa oko 288.000 m² drvene mase; F. Hauptmann, “Privreda i društvo”, 119.

³⁹ “Ovde se meni od Kot. ureda, kao suda javlja da ne smijem ubuduće drvo kupovati od seljaka koje ću kao trgovac prodavati, nego da treba ofert davati u Okr. oblast ili u Zem. vladu ako hoću drvo usjeći 29. okt 1890.”; HAS, O-J, kut. dok. br. 1247.

sa Petrom Petrovićem u državnim šumama Motajice, Prisjeke, za šumske parcele u zeničkom kotaru, u Mrčajskoj šumi kod Žepča, Gostoviću kod Maglaja,⁴⁰ Golubinskom Hrašću i Brodovu kod Gračanice,⁴¹ Kobiljdolu (današnji Kasindol) kod Sarajeva i kod Vogošće,⁴² a rizik posla dijelio je sa brojnim “kumpanijonima”.⁴³ Iz okruga Mokro i Pale izvlačio je jelovo drvo⁴⁴ angažujući gotovo čitava sela⁴⁵

⁴⁰ Ugovor između G. Jeftanovića i gosp. Josipa Mayera iz Kaltenleutgebena kod Beča, “po njegovu zastupniku g. Tomi Hajdinoviću (...) da je sa mnom kumpanijon u šumi Gostoviću uzetoj za f. 26.401 sa 40% (...)”; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1592.

⁴¹ “(...) u zakupljenoj Mrčajskoj šumi kod Žepča koju sada izradzujem, nalazi se među mojim kupljenim hrastovima još cirka nebiljegovani hrastova (...)”; Kopija molbe od 28. februara 1885. godine; HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 953;

Zemaljska vlada za BiH 11. novembra 1885. god., uz potpis Horovica, dozvoljava G. Jeftanoviću “u Golub. Hrašću 1962 hrasta a u Gostoviću 2798 da mogu preko kot. ureda primiti.”; HAS; kut. 4, dok. br. 958;

Dozvola od kotarskog ureda u Gračanici 6/28. novembra 1885. godine za 2605 hrastova u Brodovu II; HAS, O-J, kut. 4, 959. Kučera odobrio 3/14. decembra 1885, a preko kotarskog ureda u Maglaju naloženo da G. Jeftanović “i drugu polovinu stabala u Gostoviću, tj. 2798 komada hrastova” posječe; HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 962.

⁴² “Najamni ugovor; Ja dopipodpisana Mejrem Hanuma Ibrizovič po mojem, glasom punomoći od 10. marta 1889. zasupniku Mustafi Gori, jesam danas iznajmila moju jednu njivu zvanu Luka za mlinom nalazeću se u Wogošći, kraj rijeke Wogošće, koja graniči od jedne strane putem u Hotonj, od druge strane wodom Wogošcom, od treće strane Bektaševa njiva, od četvrtne strane njiva Javer Ef. Barucha pod kiriju Gigoriji M. Jeftanoviću iz Sarajeva na vrijeme od 10⁷. god. (...) uz godišnju kiriju po 30 for. (...) koju će najmoprimac u napried plaćati, i to u svrhu da na istoj splavlja i iztovara razna goriva i druga drva – i dajem mu prava, šta god hoće na istoj njivi neka napravi u svrhu vršenja svoga posla, kao i odbrane od rijeke Wogošće o svom trošku (...)”; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1620.

⁴³ Ugovor G. Jeftanovića, P. Petrovića i Ilije Čolanovića iz St. Gradiške, “jesmo kumpanijoni u koristi a nedaj Bože i šteti na jednake časti, ali u kapitalu polagaće novaca” Petro 40%, Gligorije 40% Čolanović 20%; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1583.

“22. januara 1886, Kvita Zemalj. blagajne u Sarajevu od plaćene druge polovine šum takse za Golub Hrašće f. 10.515, tj. Petro T. Petrović f. 5262,50, a G. Jeftanović f. 5262.50. – HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 967. Februara 1886. isti ugovor za hrastovinu u Brodovu II – po f. 810.80. – HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 969. Molba za usjecanje hrastova na Kobiljdolu po 8. kb metara i kod Vogošće 8. kb metara 28. julija 1889; HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 987. Odobrenje da može usjeći 16. kb. m. hrastova drveta za rešetke u Vogošti i Kobiljdolu, po određenoj šum. taksi, 12/24. 8. 1889; HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1240.

⁴⁴ “Predane molbe Kot. uredu, kao sudu u Sar. radi produljenja termina od 31. 12. '89. do 31. 12. '90. na ofert jelovog mehskog ležećeg drveta 4000–8000 č.m. u šum. Mokranskom i Paljanskom – 23. dekembra 1889.”; HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1244.

“Odobreno usjecanje 1000 č.m. u Morkom i 500 č.m. u Palima suhog ležećeg drveta mehskog po 20 hč.-12.1.1891.”; HAS; O-J, kut. 4, dok. br. 1249.

⁴⁵ Najčešće se pominju sela: Kadino Selo, Jelovci, Mokro i Ljubogošta, ali i Vlahovići, Dvorišta, Munjići, Kijevo, Zavalje, Pustopolje, Barakovci, Radonjići; HAS, O-J, kut. 7, dok. br. 1935.

vezana grupnim⁴⁶ ali i pojedinačnim ugovorima.⁴⁷ Iz istog područja, uključujući rogatički džemat, eksploatisano je smrčevo drvo.⁴⁸ Bukova drva je takođe “izvlačio”, ali izgleda u manjem obimu i predavao ga jednim dijelom opskrbnom magazinu na Koševu.⁴⁹ Za sve ove angažmane oko eksploatacije drveta Jeftanović

⁴⁶ Potvrda da “dolepotpisani” G. Jeftanoviću “u šumi Mokranjskoj, Visu, Tovarnici i Gradcu usječemo jelovih kolača: Krsto Lazarević 10, Milan Lizdek 10, Jovo Muharemović 15, Jefto Andrić 10, Stjepan Paradžina 15, Pero Andrić 5, Milan Jovičić 30, Risto Pekić 30, Sava Andrić 10, Risto Graić 8, Risto Lizdek 10, Vuk Lizdek 10, Milan Stević 6, Gajo Vladičić 10, Risto i sin mu Stjepo CXimiri 10, Vukso Lizdek 15, Djordjo Lučić 10, Djile Lizdek 6 (...) kamara jelovih drva po 4 kub. metara do 25. decembra kod Vode Ajdanovke i na prikladno mjestu za spustanje u vodu služiti.”; 6/18. juna 1884; HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1571.

⁴⁷ Obveznica: “Pero Lazarević iz Ljubogošte obvezujem Tani Tupaiću iz Sarajeva da ću mu po danas učinjenoj pogodbi na testi u Ljubogošti postaviti 120 kolača drva jelovi tako, da svaki kolač sadrži u sebi podpuna 4 kubična metra drva, kao i da ću mu sva ta drva postaviti od danas do Djurdjevadne ove god. uz cijenu svakom kolaču od 46 groša – dobio od Tane 50 for pologa, a ostalo kako bude radio. Svedoci Petro Petrović, G. Jeftanović.”; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1555.

Obveznica Alekse Tadića iz Vučje Luke “da će Tani Tupaiću iz Sarajeva na testu kod kosmajčeva hana na Hrešu postaviti 100 kolača drva (...) do Djurdjeva dne po svakom kolaču 70 gr. – primio od Tane 50 for, a zatim za svaki 25 kolača drva.”; 25/26 februara 1884; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1560.

Potvrda: Vukan Vučićević iz sela Sinjeva u džematu Mokrom potvrđuje da je sa G. Jeftanovićem pogodio da za 125 dana u šumi Tovarnici usiječe 30 kolača jelovih drva po 4 kub. metra i da mu do 25. decembra kod vode Ajdanovke u Mokrom postavi, “a svaki kolač 1 for. “Primio danas 30 for, a rest opet 30 for. kad mu drva predam”, 11. juna 1884; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1565.

Potvrda: “Sava Anić iz Kadina Sela džemat Mokro da za 15 dana nasječem 10 kolača jelovih drva, po 4 kubnih met. do 25 decembra kod vode Ajdanovke u Mokrom.”; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1566.

Potvrda: “Aleksa Lizdek iz Kadina Sela (...) da usječe 30 kolaca jelovih drva.”; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1567, Pero Andrić iz Kadina Sela iste uslove ima; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1568, Vaso Skokić iz Kadina Sela 15 kolača jelovih drva 1569; Dimšo Lizdek iz Kadina sela 35 kolača jelovih drva; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1570.

Ugovor: Pero Šljivo i Risto Radić iz Sela Jošanice, Mahala Čurčina / “Vogoštanska mahala”, sa G. Jeftanovićem i P. Petrovićem “da njihovo 8 konja/kola tovarimo, od danas do 26. okt ove godine”, da plate mjesečno po gr. 250 za “usjecanje drva”, Sarajevo, februar 1880; HAS, kut. 2, dok. br. 721.

Izjave Ilije Milisava, Vasilja Čečara i Spasoja Akule iz Vlahovića koji su dobili od G. Jeftanovića po četiri konja da sa njima do Krstovdana 14/26. septembra 1890. godine iznose bukova drva do vode; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1625.

⁴⁸ HAS, O-J, kut. 3, dok. br. 911, kut. 4, dok. br. 1176, kut. 4, dok. br. 1230, “Ovde su kvite porez ureda od položene kaucije na bukova i smrčeva drva u šum. Mokrom i Palama u god. 1886. 1887. 1888.”; HAS, O-J, kut. 7, dok. br. 1935.

⁴⁹ HAS, O-J, kut. 2, dok. br. 497, kut. 5, dok. br. 1397, kut. 6, dok. br. 1625, kut. 7, dok. br. 1933, 1935.

je morao da ima saglasnost vlasti, čiju potporu je morao i mitom da utvrdi.⁵⁰ To je bio sastavni dio posla, koji je bio prilično unosan i o tome svjedoče očigledno u očekivanju profita i opravdano velika ulaganja. Za “šumski posao” na području Gol. hrašća, Brodova i Gostovića u 1886/1887. godini uloženo je npr. 166.839, 53 forinti.⁵¹ Pretpostavka je da je zarada opravdavala ovaj i ovako uloženi novac⁵² jer je posao opstajao i godinama se samo granao.

Naravno, sve ovo usječeno drvo nije išlo samo za vojsku. Dijelom se Jeftanovićevo učešće u eksploataciji drveta i njegovoj liferaciji odnosilo i na snabdjevanje Sarajeva drvetom za ogrjev, koje je vrlo rano organizovano, i to u društvu sa bratom Dimitrijem M. Jeftanovićem, sa stalnim ortakom i šurom Petrom T. Petrovićem i sa Sarajlijom Hafizom J. Islamovićem, pri čemu su se drva prodavala Petri Petroviću, “sarajevskom trgovcu”, a za sav posao “jedan dioničar Affiz Rakim Eff. Islamović izabran i postavljen ravnateljem odgovoran je za sav tok ortakluka, t.j. postavljati potrebnog namjesnika, i sluge, te nadziravati dali se ili ne pravedno čini, kao i knjigu prihoda i razhoda ortačkog u rukam držati, te račun pokazati kad se god zatražiti bude, kao i druge ortačke pripadke”. Ugovor od 18. marta 1879. godine kojim se utvrdio posao i kojem su svjedoci bili Mehmed Emin H. Jahić, Mehmed Ćurčić i Ahmed Džabija sadržao je i obavezu potpisanih da će na rijeci Miljacki “na bemašu (...) načiniti plot zabrane (...) koji se je slučajem pridolazka vode oborijo”.⁵³

⁵⁰ “Pismo Franza Štajnemeca iz Sarajeva, radi jelovih i smrčevih šuma u dematu Paljanskom, mokranjskom i Rogatičkom ako uzmem od vlade, koji provizion ima se njemu platiti.”; 2/15. marta 1904; HAS, O-J, kut. 3, dok. br. 911.

“Nadoknada na pismo od 2/15. marta 1904. Po kojoj se ja niže potpisani obvezujem da se svakim možebitnim kašnjim nesporazumima predusretne, da bi ja i u tomu slučaju, ako i ne bih dobio sve u mome gornjem pismu od 2/15. marta navedenih šuma od Zemaljske vlade, već samo jedan dio ili ako mi vlada ne bi drvo od panja, sve gotove šutke na štreku postavljeno prepustiti htjela, g. Franji Štajnmeću u gorenjem pismu obećanu proviziju isplatiti morao.”; 23. februar / 8.mart 1906, GJ; HAS, O-J, kut. 3, dok. br. 905.

G. Jeftanović piše F. Štajnmeću da se slaže da su oni sve poslove završili, a prijedlog koji mu je F. Š. dao ne može prihvatiti, 30. april / 13. maj 1906; HAS, O-J, kut. 3, dok. br. 899.

⁵¹ HAS, O-J, kut. 7, dok. br. 1933.

⁵² Mada Gligorije poslovično u žalbi na visinu tečevine navodi da “Na drvima koristi nejmam nikakve nego ču biti vrlo zadovoljan ako samo neizgubim (...) 3 septembar 1889.”; HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 988.

⁵³ Ugovor detaljno navodi podjelu stečenog kapitala među dioničarima, uvjete rada ravnatelja i njegovu dobit od ostala tri dioničara u visini od 15 % nakon ravnomjerne podjele na četvrtinu dobiti, “te će tim načinom isti Islamović od ukupnog dobitka 40% uzeti, a ostatak razdjeliće ostali ortaci ravnim častima. Sarajevo, 18. marta 1879. (po novom).”; HAS, O-J, kut. 8. dok. br. 2363. Brana je doručivana sa dozvolom vlasti; 2. marta 1888; HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1175.

Iz paljanskog i mokranjskog džemata,⁵⁴ odnosno njihovih šuma položenih istočno od grada, Miljackom je drvo “plavljeno” i hvatano na bentu, koji je bio zbog stalne upotrebe povremeno i dorađivan.⁵⁵ Pored stalnih kompanjona Islamovića i Petrovića,⁵⁶ pominju se i drugi saradnici: Muhamedaga Sačaković, Savo Tošić, Vejsil ef. Svrzo,⁵⁷ Amed Bajrić, Alija Đeko, Hadži Mustafa Hasečić, Mehmed Pamuk, Mustafa Čika, Tarahinie.⁵⁸ Račun o troškovima je uredno vođen, kao i njihovo “prebijanje”.⁵⁹

Jednim dijelom se drvo odnosno dūga preko Sijekovca i Broda izvozila za Hrvatsku, u Sisak, što je bio dio saradnje koju je G. Jeftanović imao sa Ristom Hadžiristićem, pri čemu je organizacija transporta, za šta je bio odgovoran Jeftanović, bila vezana za administrativne zaplete i teškoće oko željezničkog prevoza.⁶⁰

Putevi drveta, a kako je već rečeno, i druge robe ojačali su dodatno i liferacijom za vojsku u Bosni i Hercegovini stare poslovne veze i stvorili mnoštvo novih, proisteklih iz poslovnih kombinacija svih učesnika ekonomskih poduhvata austrougarske vlade. Time je finansijski uspon buduće bosanskohercegovačke elite

⁵⁴ HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1179, 1227.

⁵⁵ “U đematu Mokrom – šume: Jesenava, Kavala, Crni Vrh, Dobra pal, Braja (...) od prilike more se sjeći u ovim šumama fat. – 2000. U đematu Palskom – šume: Bakirjam (t), Vjenac, Vardići, Šetalović, Jahorina, Vitez, Javor, Velike Šume, Huljići, Kaluđer, Zec, Selište, Čupoglav, Begovina, Surduci, Orlovina, Radonići, Skaknići, Bjela, Rudine, Borovac, Dvorići.”; HAS, O-J, kut. 8, dok. br. 2368.

⁵⁶ HAS, O-J, kut. 3, dok. br. 713, 755–760, kut. 6, dok. br. 1509, 1515.

⁵⁷ “Erazi mirie – Šumska tapija – za Muharemagu Sačakovića, Gligoriju Jeftanovića, Petra Petrovića, Hafiz eff. Islamovića, Savu Tošića i Vejsil eff. Svrzo iz Sarajeva; naziv i predio: Rujarnica, Hreša – 95 dunuma, 400 m²; opis zemljišta – cesta i zirat Gliše Jeftanovića, potok Lapešnica i Miljacka, potok (...) 20. marta 1888.”; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1658.

⁵⁸ “Opis Bentbaški goreći drva, koja su fasovana na 3/15. dekembra ove god četvrti put. G. Jeftanovića, P. Petrovića i Islamovića kamara 336, Ahmeda Bajrića 35 ½, Alije Gjeke 19, Hadži Mustafe Asečića 39, Mehmeda Pamuka 20, Mustafe Čike 7 ½, Tarahinie (?) 3, kamara 462 svega. – Sarajevo, 3. januara rim. 1882.”; Poravnanju između G. Jeftanovića i H. Islamovića, koje je sastavni dio ovog dokumenta, svjedočio je Mane Hrnjak; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1496.

⁵⁹ Troškovi su se odnosili na izvide (“Ramo i Rašo u polje tražili drva”), “slagačinu”, “čuvačinu”, “za popravak jalije”, “sabiranje plotarske japije”, za izgubljena drva pri plavljenju benta. “Opis troškova oko drva na Bentbaši, učinjeni črez Afiz Ef. Islamovića do 13/25. Februara 1882.”, ukupno 1600 gr.; HAS, O-J, kut. 6, dok. br. 1503.

⁶⁰ G. Jeftanović: “Slavnoj c. kr. Direkcitiji Bos. Željeznice u Sarajevu. Ja sam pokorno potpisati ovog proleća, žljeznicom Sarajevo-Brod, kao i željeznicom Donja Tuzla-Doboj za u Sijekovac transportirao preko 23.000 metr. centi duge (...)”, 14/9, 1886; HAS, O-J, kut. 5, dok. br. 1390; U pismu iz Beča Hadžiristić napominje Jeftanovića: “Odnosno dužica to reči mogu da treba da se u Sjekovac ranije šalju ako se hoće da stignu u maju u Sisak.”; Beč, 24/5. aprila 1886; HAS, O-J, kut. 3, dok. br. 822.

pokazao da su za njegove učesnike tradicionalne zatvorenosti i izgrađene barijere između vjerskih i etničkih grupacija bile upitne i da su, kada je dobit bila u pitanju, igrale sporednu ulogu.⁶¹ Gradnja povjerenja omogućavana je, pored već izgrađenih poslovnih odnosa i uvriježenih etičkih normi, taksativnim navođenjem uslova u potpisanim ugovorima, takođe i stavom koji su očigledno svi učesnici dijelili i koji bi se mogao iskazati riječima G. Jeftanovića izrečenim 1903. godine, upućenim sagovornicima, muslimanskom vođstvu tada već političkog pokreta, u kome je objašnjavao smisao zajedničke saradnje: “Ovaj rad, u koji treba sada zajedno da stupimo, ne tiče se džamije niti crkve, nego samo naše kože i kese (...)”⁶² Srpsko i muslimansko ekonomsko, a potom i političko vođstvo, poštujući taj svoj status, rukovodili su se interesima koji su sa dolaskom austrougarske vlasti bili ugroženi zbog pomenute pripadnosti carinskom području Monarhije i gubitka trgovačkih veza sa Istokom, pa će kasnije zajednički u novim okolnostima učiniti pokušaj i političke, doduše kratkotrajne i u konačnici neuspješne saradnje.⁶³

Ostavljajući po strani, dakle, sve ono što ih bez sumnje očigledno dijelilo, domaći, pa među njima i srpski trgovci-liferanti, vodeći se vlastitim interesom razbijaju barijere, otvaraju poluzatvorene prostore i odnose, povezuju se međusobno i u saradnji sa austrougarskom vlašću u poslovima liferacije pri tome stiču veliki dio kapitala, što im otvara nove poslovne mogućnosti i ubrzano povećava bogatstvo. Stečenim, ali i novim i stalno i redovno pristižućim novcem, sigurnim kapitalom, oni kupuju zemlju, postaju veleposjednici,⁶⁴ posjeduju kmetove⁶⁵ čiji

⁶¹ Ekonomski interes je za stasajuću srpsku elitu bio i prije primat: “O turkofilskim raspoloženjima vodećih srpskih trgovaca govore i vođi političke propagande iz Srbije 1858. godine (...) izričito traže da se ‘strogo i konačno’ čuvaju ‘od velikih bosanskih trgovaca’, koji nikad nemaju patriotskih čuvstava i koji, bojeći se svakoga nemira, mogli bi stvar izdati neprijateljima.”; Todor Kruševac: “Srpska realka – gimnazija u Sarajevu”, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, god. II, Sarajevo, 1963, 103.

⁶² Dževad Juzbašić, “Pokušaji stvaranja političkog saveza između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta”, 194.

⁶³ Saradnja sa muslimanskim prvacima bila je uspješnija u Mostaru nego u Sarajevu: “Ovi ‘naši stari’ imali su još jedan veliki uspeh u svom dugogodišnjem radu – uspostavili su zajedničku akciju Srba i Muslimana u borbi za versko-prosvetnu autonomiju, što je bilo od velike važnosti za buduću političku borbu koju smo počeli mi ‘mladi’. Kad su u godini 1907. provedeni prvi slobodni izbori za gradsku opštinu u Sarajevu i Mostaru, ta zajednica je došla do punog izražaja, s parolom ‘za domaće protiv kuferasa’. U Sarajevu nismo uspjeli.”; N. Stojanović, *Mladost jednog pokoljenja*, (rukopis), 43–44.

⁶⁴ Pokazalo se da i Srbi u BiH imaju 633 svoja feudalca; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, 89.

⁶⁵ Od 1895. do 1910. godine došlo je do porasta zemljoposjednika s kmetovima, i to za 79%. Osim toga, učešće nemuslimana među zemljoposjednicima s kmetovima nije bilo izuzetno veliko (8,85%), “ali je značajna kao simptom.”; F. Hauptmann, “Privreda i društvo”, 148, 151.

su ujedno zajmodavci, nadzirući ih preko oformljenih srpskih novčanih institucija u tzv. agrarnom oslobođenju,⁶⁶ ulažu kapital u izgradnju objekata i u svakom smislu idu putem uzdizanja u privrednu bosanskohercegovačku elitu, koja dođuše nije stigla da dosegne svoj puni zamah. Naravno, pri tome je njihov glavni preduzetnik, od koga oni ovise, vlast monarhije koja funkcioniše kao glavni organizator, sakupljač i distributer prihoda. Istovremeno, ona vlastitom interesnom politikom generiše privredni razvoj, usmjerava kapital u svom interesu, posredno forsirajući dotad usporenu evolutivnu putanju bosanskohercegovačkog društvenog razvoja, ubrzano je u jednom kratkom istorijskom vremenu transformiše i posredno osnažuje društvene grupe, koje će se ubrzo pojaviti na političkoj sceni kao branioci vlastitih interesa i interesa svojih vjersko-nacionalnih zajednica baš pred tom istom austrougarskom upravom.

Liferacija je u ovom slučaju jedna od tačaka presjeka mnogobrojnih procesa kroz koju je moguće nazrijeti svu složenost istorijā ličnosti, grupa, pokreta, pogodna za razumijevanje bosanskohercegovačke društvene i ekonomske prošlosti u jednom društveno prelomnom istorijskom momentu, na prelazu iz XIX u XX stoljeće, pri čemu se pokazuje samo kao djelić, ali značajan kao dokaz prisustva bosanskohercegovačke stvarnosti u jednom globalnom poretku i društvenom razvoju.

Rezime

Rad se bavi pitanjem procesa nastanka privrednih elita u Bosni i Hercegovini, načina transformacije na liniji ekonomskog uspona: zanatlija – trgovac – veletrgovac – industrijalac, predvodnik modernizacijskih promjena, a na primjeru Gligorija Jeftanovića, najuticajnijeg i najbogatijeg Srbina u vrijeme austrougarske vladavine.

Pravoslavni su u grupi zemljoposjednici s kmetovima uzeli učešća sa 6,05%, a u grupi zemljoposjednici bez kmetova sa visokih 17,75%; I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 21.

⁶⁶ Davanje novaca na zajam nije bila novina, nego samo nastavak prakse iz osmanskog vremena. “Trgovci iz provincije imali su kod sarajevskih grosista robne kredite (...) Seljak služio se je pozajmicama pri otkupu kmetovskog zemljišta pozajmljujući novac obično kod onog trgovca, kod koga je kupovao potrebnu mu robu (...)”; Vasa Ristić, Ljubomir St. Kosier, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb, Beograd, Ljubljana, 1924, 7. Pred sam rat odnos slobodnog seljačkog posjeda prema kmetovskom bio je 2:1. U ime kmetskog otkupa bilo je 1912. godine 2.406 aga, a od toga 144 pravoslavnih koji su ukupno primili 21 milion kruna, koji je “spremljen u čarapu”; F. Hauptmann, “Privreda i društvo”, 174, 186.

Čitava lepeza djelatnosti koja je omogućavala postepeno uvećanje bogatstva, isprepletenost poslova u tradicionalnom društvu bila je prisutna u izrastanju kako srpske tako i muslimanske privredne elite, dakle, velikom dijelu bosansko-hercegovačkog građanstva, ali do “ekonomske starosti” prvog velikog novca u Bosni i Hercegovini nije došlo u velikom obimu, tj. nije bilo dovoljno istorijskog vremena. Međutim, onaj ekonomski sloj, a istovremeno i politički vrh građanstva, s obzirom na prostor i vrijeme, ipak se pojavio sa određenom količinom kapitala, vidljivog tadašnjem društvu.

Jedan od načina ekonomskog uspona i međusobno uvezivanje bosansko-hercegovačke srpske i muslimanske privredne elite, a uz svesrdnu potporu same vlasti, bilo je učešće u liferacijama za austrougarsku vojsku, čija je brojnost uz žandarmeriju u graničnoj Bosni i Hercegovini i njene višestruke potrebe otvorila put poslovanju domaćim preduzetnicima. To je bio jedan od načina prevazilaženja problemâ – uključenja Bosne i Hercegovine u carinsko područje Monarhije, odnosno gubitak posredničke trgovine i vezâ sa istokom, nedostatak gotovog kapitala spremnog za ulaganja, nedostatak povoljnih kredita na početku austrougarske uprave, protivljenje režima osnivanju nacionalnih preduzeća i koncentracije kapitala na nacionalnoj osnovi.

Zvanična potpora Monarhije u razvijanju domaćeg preduzetništva je dakle izostala, ali jedan vid uključivanja u privredne tokove austrougarske domene koju je podržala, ne institucionalnom formom i ne namjenski usmjerenom u cilju ekonomskog poticanja određene domaće nacionalne grupe, bila je liferacija za vojsku, čime je praktično omogućila da pojedinci novim i stalno i redovno pristižućim novcem, sigurnim kapitalom, kupuju zemlju, postaju veleposjednici, posjeduju kmetove čiji su ujedno zajmodavci, nadziru ih preko oformljenih novčanih institucija u tzv. agrarnom oslobođenju, ulažu kapital u izgradnju objekata i u svakom smislu idu putem uzdizanja u privrednu bosanskohercegovačku elitu, odnosno u toj mjeri osnaže da uskoro postanu spremni da budu djeca “vremena politike”, braneći tradicionalna, ali i nova politička prava svoje zajednice.

On Economic Cooperation of Urban Elites in Bosnia and Herzegovina within the Austro-Hungarian Monarchy

Summary

On the example of Gligorije Jeftanović, the most influential and wealthiest Serb during the Austro-Hungarian rule, the paper examines the emergence of economic elites in Bosnia and Herzegovina and transformation methods of economic rise in the order of artisan – merchant – wholesale merchant – industrialist – pioneer of modern changes.

A whole range of activities which provided for a gradual increase of wealth, intertwining of jobs in traditional society was present in the emergence of both Serb and Muslim economic elites, namely, a majority of citizens in B&H, however, ‘economic age’ of the first big money in Bosnia and Herzegovina had not happened on a large scale, given that there was not enough historical time. Nonetheless, the economic class, and at the same time political leadership of citizenry, taking into account the space and time, had emerged with a certain amount of capital visible to the society of that time.

One of the methods of economic rise and interconnecting of Serb and Muslim economic elites in B&H, fervently supported by the government itself, was involvement in providing supplies for the Austro-Hungarian military, whose numerosity together with gendarmerie in Bosnia and Herzegovina and its multiple needs had paved the way for local entrepreneurs. It was one way of overcoming problems – inclusion of Bosnia and Herzegovina into the customs territory of the Monarchy, that is, discontinuation of intermediary trade and ties with the East, shortage of capital available for investment, shortage of favourable loans at the beginning of the Austro-Hungarian rule, the opposition of the regime to the establishment of national companies and concentration of capital on a national basis.

Official support of the Monarchy in the development of domestic entrepreneurship was absent, but one form of inclusion into the Austro-Hungarian economy it had supported, not through an institutional form and non-purpose orientation in order to economically stimulate certain domestic national groups, was in fact supply for the military. Thereby it conveniently allowed for individuals to buy land with safe capital, given a new and regular inflow of money, become

landowners, have serfs, simultaneously be their lenders and supervise them through the established financial institutions in the so-called agrarian exemption, invest capital into the construction of buildings and in every respect follow the path of the rise into economic elite of B&H, that is, to strengthen them to the extent of soon becoming prepared to assume the role of children of the ‘time policy’, while defending the traditional and also new political rights of their community.

Mitsutoshi Inaba
Fujieda, Japan

PISANJE JAPANSKIH LISTOVA O SARAJEVSKOM ATENTATU

Apstrakt: Cilj je ovoga rada istražiti kako su Sarajevski atentat razmatrali japanski listovi prije Prvog svjetskog rata. Pritom, predmet analize nisu samo tokijski nego i listovi u lokalnom gradu i kolonijama, sve to kako bismo dobili što svestraniju sliku. U vezi s tim osvrćemo se i na dosada nepoznatu stranu tj. opis japanskih posjetilaca u Bosni i Hercegovini prije Prvog svjetskog rata. Oni prikazuju kontekst o Bosni i Hercegovini u kome se razmatrao sami atentat, tj. kontekst upravljanja kolonijama, naročito Formosom. Obje analize objašnjavaju kakvu je ulogu atentat imao u japanskoj slici svijeta, odnosno njegovog položaja u geopolitičkom kontekstu neposredno prije Prvog svjetskog rata.

Ključne riječi: Sarajevski atentat, Prvi svjetski rat, Bosna i Hercegovina, Japan, Formosa, upravljanje kolonijama.

Abstract: The aim of this paper is to examine how Japanese newspapers covered the Sarajevo assassination before World War I. The analysis includes not only Tokyo newspapers, but also newspapers in the local city and colonies for the purpose of obtaining a more comprehensive picture. In this regard, we will consider the so far unknown side, that is, descriptions provided by Japanese visitors to Bosnia and Herzegovina before World War I. They provide for the context on Bosnia and Herzegovina in which the assassination itself was analyzed, namely, the context of management of colonies, in particular Formosa. Both analysis explain the role that the

assassination had in the Japanese perception of the world, specifically its position in the geopolitical context shortly before World War I.

Keywords: *Sarajevo assassination, World War I, Bosnia and Herzegovina, Japan, Formosa, management of colonies.*

Uvod

Nakon rusko-japanskog rata (1904–1905) sljedeći veliki rat u koji je ušao Japan bio je Prvi svjetski rat.¹ Za razliku od rusko-japanskog rata, dosadašnja historiografija u Japanu nije obraćala pažnju na istraživanje japanskog diskursa o jednom od povoda Prvog svjetskog rata, tj. Sarajevskom atentatu. Odmah poslije atentata, 28. lipnja, japanska ambasada u Beču poslala je Ministarstvu vanjskih poslova u Tokiju telegram o tome.² Međutim, sam atentat za japansku diplomatsku politiku nije predstavljao ništa više od pukog okidača Prvog svjetskog rata.³ Stoga japanskim historičarima nedostaje perspektiva za analiziranje samog Sarajevskog atentata. S druge strane, ni historiografija Bosne i Hercegovine nije obraćala pažnju na pitanje kako se taj atentat predstavljao u tekstovima u istočnoj Aziji vjerovatno zbog toga što nema historičara koji razumiju jezike istočne Azije.

¹ Rusko-japanski rat izazvao je jak odjek u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Naprimjer, dvije grupe muslimana su se u kotaru Višegrad tukle “na način rusko-japanskog rata”; Rusko-japanski rat u Višegradu, *Hrvatski dnevnik*, II, br. 171, Sarajevo, 31. 7. 1907, 4. S druge strane, djeca su “ratovali poput tada zaraćenih Rusa i Japanaca” čak i u Zagrebu. Vidi: Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Leykam international, Zagreb, 2007, 313.

² 日本外交文書デジタルアーカイブ <http://www.mofa.go.jp/mofaj/annai/honsho/shiryo/archives/DT0001/0003/0002/0006/0087/index.djvu>. 1. Poslije Prvog svjetskog rata Ministarstvo vanjskih poslova u Tokiju zaključilo je da je Austro-Ugarska koristila taj atentat kao opravdanje za rat protiv Srbije. 外務省歐米局第二課, 「セルブ・クロアート・スロヴェエヌ」王國建國史, 東京, bez datuma, 31.

³ 恵美東臺, 歐洲大變局, 東京: 帝國圖書普及會, 1914, 9; 伊達源一郎 (編), 現代歐洲, 東京: 民友社, 1914, 47; 大野春秋, 世界の大戦, 東京: 成蹊大書院, 1914, 18; 大日本文明協會 (編), 歐洲大亂の経験, 東京: 大日本文明協會事務所, 1916, 1; 吉野作造, 現代の政治第二 歐洲戰局の現在及び將來, 東京: 實業之日本社, 1916, 1; 長瀬鳳輔, 巴爾幹半島, 東京: 通俗大學會, 1916, 7; 長瀬鳳輔, 歐洲大亂の真相, 東京: 龍川社, 1917, 100; 山口圭蔵, 歐洲大戦と日本の將來, 東京: 東京寶文館, 1917, 36. Rasprava navedenih tekstova o Sarajevskom atentatu odvija se u kontekstu sukoba između pangermanizma i panslavizma, osim članaka Sakuza Yoshina, 吉野作造, n. d., 8.

Ipak, Japan je tada bio zainteresiran za Bosnu i Hercegovinu, preciznije za šumarstvo u njoj, kao uzor za Formosu, jer su se, prema riječima Ludwiga Dimitza, obje države bavile moderniziranjem šumarstva.⁴ Robert Michel tvrdi kako je oko 1910. godine naišao na auto s Japancima u kotlini Vrbasa.⁵ Bosna i Hercegovina, dakle, prije Prvog svjetskog rata Japancima nije bila apsolutno *terra incognita*, iako je to poznavanje bilo u ograničenoj mjeri.

Svrha je ovog rada popunjavanje navedene praznine u nauci. Istražujemo kako je Sarajevski atentat predstavljan u tadašnjim japanskim listovima, pogotovo prije početka Prvog svjetskog rata, jer su listovi igrali važnu ulogu u kreiranju javnog mišljenja. Ovdje ne analiziramo samo listove u Tokiju nego i dva lista u prefekturi Shizuoka te tri lista u japanskim kolonijama.⁶

Analizom različitih listova moguće je pokazati tadašnju višestranu predstavu Japana o tom atentatu. Istovremeno provjeravamo ko su bili japanski posjetoci u onoj mjeri koliko je to danas moguće uvidom u pristupačne nam izvore, što omogućuje razumijevanje konteksta u kome se tada nalazila Bosna i Hercegovina među Japancima.⁷

Japanci u Bosni i Hercegovini prije Sarajevskog atentata

Grupa Japanaca posjetila je Sarajevo 15. siječnja 1902. da istraži sudski sistem u Bosni i Hercegovini.⁸ Ona se sastojala od četiri Japanca: “Sogen Suzuki, predsjednik vrhovnog suda na Formosi, Z. Nakamura, vladin tajnik u Tokiju, Kozo

⁴ Ludwig Dimitz, *Die forstlichen Verhältnisse und Einrichtungen Bosniens und der Hercegovina mit einem allgemein orientierenden Natur – und Kulturbilde und einer Karte dieser Länder*, Wien: Wilhelm Frick, k. u. k. Hofbuchhandlung, 1905, IV; Japanska vlada je 1899. godine odlučila dodijeliti mu japansku medalju za njegovu uslugu japanskim tehničarima koji su istraživali upravljanje šumama u Austriji; Japan Center for Asian Historical Records (dalje: JACAR), Tokyo, Ref. A10112500400 (奥國農務省参事官ルドウィック、デミツ以下二名叙勲ノ件).

⁵ Robert Michel, *Fahrten in den Reichslanden. Bilder und Skizzen aus Bosnien und der Hercegovina*, Deutsch-österreichischer Verlag, Wien und Leipzig, 1912, 139. Međutim, nismo sigurni jesu li oni zaista bili Japanci budući da on nije razgovarao s njima.

⁶ Shiba Riko analizira japansku sliku o Balkanu uglavnom prije 20. stoljeća u japanskim listovima. Međutim, ona ne obraća posebnu pažnju na Sarajevski atentat niti istražuje listove izvan Tokija. Vidi: “Riko Shiba, Images of the Balkans in the Japanese Media of the Meiji Period”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Udruženje za društvenu istoriju, br. 3, Beograd, 2011, 7–16.

⁷ Napominjemo da imena Japanaca pišemo na japanski način, tj. prezime ispred imena, osim citata iz bosanskog teksta.

⁸ Japanesen in Sarajevo, *Bosnische Post*, XIX, br. 12, Sarajevo, 16. 1. 1902, 2.

Hori, profesor, i Chisen Asahina, urednik u Tokiju.”⁹ “Z. Nakamura” je Nakamura Zekou (中村是公), mlađi brat Suzukija Sogena (鈴木宗言). On je bio savjetnik (参事官) na Formosi, iako ga iz napisa *Sarajevskog lista* upoznajemo kao vladinog tajnika u Tokiju.¹⁰ Svrha njihova dolaska bila je proučavanje zakona o zaštiti života i imetka s obzirom na sudski, katastarski, bezbjedonosni i žandarmerijski sistem u Bosni i Hercegovini. Pored toga, oni su dosta pažnje obraćali na ekonomski napredak, npr. pregledajući poljoprivrednu stanicu i ogledni ribnjak na Ilidži. Oni su 20. siječnja otputovali iz Sarajeva u Jajce da pregledaju hidroelektranu. Istovremeno, planirali su posjetiti zatvor u Zenici i državnu solanu u Donjoj Tuzli.¹¹ Poslije povratka, Suzuki je objavio članak o sudskom sistemu u Sjevernoj Americi i Evropi u kome spominje položaj sudaca u Bosni i Hercegovini.¹² Iste godine druga grupa koju je predvodio Goto Shinpei (後藤新平) s Nitobem Inazom (新渡戸稲造) posjetila je Austro-Ugarsku monarhiju da bi proučila metodu njenog upravljanja Bosnom i Hercegovinom kao preporuku za upravljanje Formosom, iako o njima nema napisa u *Sarajevskom listu*.¹³ Goto je

⁹ Japanci u Sarajevu, *Sarajevski list*, XXV, br. 7, Sarajevo, 17. 1. / 4. 1. 1902, 2. Po napisu *Sarajevskog lista* oni su u Sarajevo stigli 16. siječnja. Međutim, prema sačuvanom telegramu, Japanci su 15. siječnja otputovali iz Mostara za Sarajevo, što odgovara napisu u listu *Bosnische Post*. Ovdje moramo imati na umu mogućnost da se taj telegram ne odnosi na navedenu grupu jer se u njemu ne navode imena. S druge strane, *Sarajevski list* izlazio je svaki drugi dan, zbog čega je bilo moguće da promaši datum. Drugi napis o njima u listu *Bosnische Post* zapravo odgovara drugoj arhivskoj građi. Dakle, arhivska građa odnosi se na Suzukijevu grupu. 朝比奈知泉 (Asahina Chisen) je bio novinar *Tokio-Nichinichi-Shinbuna*, dok drugoga čovjeka, “Kozo Hori”, ne možemo identificirati – u listu *Bosnische Post* naveden je kao “Kozo Mori, Professor an der Polizei – und Gefängnisschule zu Formosa”. Die Abreise der Japaner von Sarajevo, *Bosnische Post*, XIX, br. 17, Sarajevo, 22. 1. 1902, 3. 森孝三 (Mori Kozo) se spominje kao profesor na popisu osoblja japanske vlade na Formosi. Dakle, *Sarajevski list* je pogriješio njegovo prezime. 臺灣總督府職員録明治三十六年, 臺北: 臺灣日日新報社, 1903, 114.

¹⁰ JACAR, Tokyo, Ref. A10112572100 (塙洪國大蔵大臣ベンジャミン、フォン、カレードナギカリス以下六名叙勲ノ件); 臺灣總督府職員録明治三十五年, 臺北: 臺灣日日新報社, 1902, 2.

¹¹ Die Abreise der Japaner von Sarajevo, *Bosnische Post*, XIX, br. 17, Sarajevo, 22. 1. 1902, 3. Prema arhivskoj građi, oni su od 20. do 25. siječnja planirali posjetiti Jajce, Lašvu, Zenicu, Donju Tuzlu i Bosanski Brod; Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Zemaljska Vlada u Sarajevu (dalje: ZVS), 1902, kut. 289, sign. 131-80/3. S druge strane, iz te košuljice saznajemo da su u pitanju bila četiri čovjeka s pratiocem dr. Sylágyijem. I list *Bosnische Post* informira da je on bio njihov pratilac.

¹² 鈴木宗言, 司法制度に就いて. 臺灣協會會報, 東京: 臺灣協會, 1902, br. 51, 85.

¹³ JACAR, Tokyo, Ref. A10112572100; ABiH, Sarajevo, Zajednička Ministarstvo Finansija (dalje: ZMF), 1902, br. 13, 733. U prilogu su tri posjetnice: od Gota Shinpeija, Nitobea Inaze i Uchija Ushinosukea. S druge strane, list *Bosnische Post* informira o jasnoj Gotovoj namjeri, tj. “an Ort und Stelle die Vorzüge dieser Verwaltung zur entsprechenden Verwerthung in Formosa kennen zu lernen”. Bosnien-Hercegovina als Muster für Formosa, *Bosnische Post*, XIX,

bio civilni guverner (民政長官) na Formosi, dok je Nitobe bio direktor Odsjeka za poljoprivredu (殖産局長) pod Gotom. Prema Gotovom dnevniku, oni su boravili u Sarajevu od 26. listopada do 1. studenoga 1902. godine.¹⁴ Odmah poslije dolaska predstavili su se ministru Kállayu, civilnom adlatu Kutscheri i vojnom guverneru Appelu. Posjetili su u prvom redu ekonomske i kulturne ustanove kao što su poljoprivredna stanica i ogledni ribnjak na Ilidži, tvornica duhana, srednja tehnička škola (Forst u. Bau Schule), čaršija, šerijatska sudačka škola, ergela (Hengstdepot), Zemaljski muzej itd. Neposredno prije odlaska predali su Zemaljskoj vladi molbu u kojoj zahtijevaju informacije o kotarskoj pripomoćnoj zakladi (Bezirksunterstützungsfond) i novouvedenom plugu (Wendepfluge).¹⁵ Na osnovu toga zaključujemo da je jedan od razloga njihovog posjeta bio razmatranje poljoprivredne politike u Bosni i Hercegovini. Nakon povratka, Nitobe hvali napredak poljoprivrede Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom u usporedbi s “neredom (紊亂)” za vrijeme Turske.¹⁶ On naročito ističe ulogu austrougarske vlade kao zaštitnika na polju poljoprivrede navodeći poljoprivrednu stanicu, oplemenjivanje vrsta konja i svinja te iskorjenjivanje kuge kod goveda nakon uvođenja veterinarskog sistema u cijeloj Bosni i Hercegovini.¹⁷ Imajući na umu Formosu, on ključ ekonomskog, naročito poljoprivrednog, razvitka vidi u paternalizmu vlade jer je to najbolji način za nerazvijene i neobrazovane urođenike Formose. Na kraju svog rada kao razlog uspješnog upravljanja Bosnom i Hercegovinom on citira razgovor s Kállayem u kome se tvrdi da ovdje nema ničega što bi vlada mogla povjeriti slobodnoj volji naroda, osim rađanja.¹⁸

Dvije godine nakon posjete navedenih grupa, “dva činovnika japanske vlade”, tj. Ichijima Naoji (市島直治) i Niimoto Shikanosuke (新元鹿之助), boravili

br. 246, Sarajevo, 24. 10. 1902, 2. Ouchi Ushinosuke (大内丑之助) bio je savjetnik (参事官) na Formosi 1902. godine. 臺灣總督府職員録明治三十五年, 臺北: 臺灣日日新報社, 1902, 2. Formosa je postala japanska kolonija po Ugovoru iz Shimonosekija (1895. god.).

¹⁴ 後藤新平, 出張日誌明治三十四年, u: 後藤新平文書後藤新平記念館所蔵: デジタル版, R24, 東京: 雄松堂書店, 2009. Prije dolaska u Sarajevo oni su posjetili grad Tuzlu, fabriku uglja i solanu u Kreki i Siminom hanu te fabriku amonijak-sode u Lukavcu pod pratnjom okružnog predstojnika Foglára. Interessante Gäste, *Bosnische Post*, XIX, br. 249, Sarajevo, 28. 10. 1902, 3.

¹⁵ ABiH, Sarajevo, ZMF, 1902, br. 15, 916.

¹⁶ 新渡戸稲造, 慕斯尼亞の農政. 臺灣協會會報, 東京: 臺灣協會, 1903a, br. 55, 330–331. Tada se riječ Turska (土耳其) koristila u smislu Osmanskog carstva.

¹⁷ Isti, 332; 新渡戸稲造, 慕斯尼亞の農政. 臺灣協會會報, 東京: 臺灣協會, 1903b, br. 56, 378–380.

¹⁸ Isti, 381. Usp. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 514.

su u Sarajevu da “prouče naše šumarstvo”.¹⁹ Oni su zapravo bili tehničari japanske vlade na Formosi – Ichijima je bio šumarski a Niimoto željeznički tehničar. Jedan od njih je bio onaj s kojim je razgovarao Bernard Wieman, koji navodi da je taj Japanac rekao da želi upravljati japanskim šumama po uzoru na Bosnu i Hercegovinu.²⁰ Njih su dvojica stigli u Sarajevo 1. ožujka 1904. godine. Dva dana nakon toga, poslije pregleda tehničke škole, predstavili su se vojnom guverneru von Alboriju, civilnom adlatusu Kutscheri i vladinom savjetniku Buberlu. Od 5. do 11. ožujka pregledali su šumarsku željeznicu i pilane u Busovači, Zavidovići-ma, Olovu itd. Njihov je interes u prvom redu bio usmjeren na sredstva transporta. Potom su preko Broda otišli u Rijeku.²¹

Pored toga, 27. kolovoza 1904. godine Zajedničko ministarstvo finansija obavijestilo je Zemaljsku vladu da će “Dr. Mochida” od 1. rujna putovati po Bosni da proučava šumarstvo. Istovremeno, najavljeno je da je u planu i ponovna posjeta Ichijime Naojija.²² Njih su dvojica zajedno posjetili firme Eissler und Ortlieb i Giuseppe Feltrineli und Co., a samo Mochida je planirao otići i u Busovaču, Zavidoviće, Han Pijesak i Olovo poslije 7. listopada 1904. godine.²³ Mochida je 10. listopada otputovao za Budimpeštu, dok je Ichijima duže vrijeme (od rujna 1904. do rujna 1905. god.) ostao u Sarajevu da prouči prije svega upravljanje šumama.²⁴ Njegov je konačni zaključak bio da je suradnja vlade i privatnih firmi ključ za uspješan ekonomski razvoj u koloniji, naročito u nerazvijenim oblastima, ali su od

¹⁹ Japanci u Sarajevu, *Sarajevski list*, XXVII, br. 28, Sarajevo, 22. 2. / 6. 3. 1904, 2; “Japanische Gäste”, *Bosnische Post*, XXI, br. 50, Sarajevo, 2. 3. 1904, 3; 臺灣總督府職員録明治三十七年, 臺北: 臺灣日日新報社, 1904, 22. i 49. Niimoto Shikanosuke je bio imenovan za direktora Odsjeka za željeznicu (鉄道部部长) na Formosi 1919. godine. 臺灣總督府職員録大正八年, 臺北: 臺灣日日新報社, 1919, 99.

²⁰ Bernard Wieman, *Bosnisches Tagebuch*, “Kempten und München: Verlag von Jos. Kölschen Buchhandlung”, 1908, 140. Prilikom posjeta Odsjeku za šumarstvo u Zemaljskoj vladi intenzivno su proučavali trošak premjeravanja prašume u Bosni i Hercegovini. Po vladinom izvještaju, oni su tada izjavili da preporučuju da se državna prašuma na Formosi premjeri i dotjera po uzoru na Bosnu i Hercegovinu. ABiH, Sarajevo, ZVS, 1904, kut. 124. sign. 154-2 / 2.

²¹ ABiH, Sarajevo, ZVS, 1904, kut. 124. sign. 154-2/2. Pozadina toga interesa je mišljenje da je razvoj saobraćaja temelj ekonomskog napretka. 新渡戸稲造, n.d., 1903b, 381.

²² ABiH, Sarajevo, ZVS, 1904, kut. 124. sign. 154-2/4. U arhivskim izvorima se ne spominje osobno ime Mochide. Nagadamo da je to bio Mochida Gunjuro (持田軍十郎), koji je u to vrijeme po naredbi Ministarstva poljoprivrede i trgovine studirao šumarstvo u Austriji. 持田軍十郎, 瑞西國及奥國留學修得學科ニ關スル論文, 東京: 農商務省山林局, 1906, 緒言; 官報, br. 6282, 東京, 10. 6. 1904, 247.

²³ ABiH, Sarajevo, ZVS, 1904, kut. 124. sign. 154-2/5; sign. 154-2/6; sign. 154-2/7.

²⁴ JACAR, Tokyo, Ref. A10112678200 (奥国ボスニヤ、ヘルチエゴウイナ州山林總裁勲三等カール、ペトラスチェック外二名叙勲ノ件).

velike koristi i mjere koje je vlada neposredno poduzimala.²⁵ S druge strane, zanimljivo je da on hvali politiku austrougarske uprave u vezi sa zakonodavstvom vezanim za šumarstvo budući da dotadašnji zakon nije u potpunosti promijenila, nego ga stalno poboljšavala i dopunjavala.²⁶ Kao i Nitobe, Ichijima težište postavlja na postepeno civiliziranje starijih kolonija na posredan način, tj. preko nadzora i kreiranja uzornog i oglednog sistema, mijenjajući postojeću tradiciju ili običaj u najmanjoj mogućoj mjeri.²⁷ Ovakva ocjena odgovarala je politici japanske vlade da poboljšava stanje na Formosi uvažavajući lokalne običaje.

Još jedan Japanac posjetio je različita mjesta u Bosni u svibnju 1911. godine u sličnu svrhu, tj. da proučava šumarstvo, naročito nekoliko šumarskih firmi.²⁸ Bio je to Moroto Kitaro (諸戸北郎), izvanredni profesor na Poljoprivrednom fakultetu Tokio-univerziteta. Prema njegovom mišljenju, privatno poduzetništvo iz oblasti šumarstva na Arisanu (阿里山) na Formosi vršilo se po ugledu na Bosnu i Hercegovinu, ali nije dalo rezultate. Za razliku od Ichijimine ocjene, on ističe da bi na Arisanu bolje bilo ponovo uvesti privatizaciju, usprkos postojećem neuspjehu, smatrajući na osnovu primjera Bosne i Hercegovine da je privatno poduzetništvo u šumarstvu efikasnije i korisnije, iako priznaje vladin doprinos u izgradnji šumarskih željeznica.²⁹

²⁵ 市島直治, *ボスニン、ヘルツイゴヴィナ國拓殖視察復命書*, 臺北: 臺灣總督府民政部殖産局, 1907a, 27, 72–74. i 172–173. Konkretno, on je pokazao primjer šumarske željeznice u Krivaji koju je vlada izgradila i pozajmljivala firmi Eissler und Ortlieb; Isto, 153–154.

²⁶ 市島直治, *ボスニン、ヘルツイゴヴィナ國林政及林業一斑*. 山林公報, 東京: 農商務省山林局, 1907b, br. 7, 68–69. Pri upisu zemljišta vlada je odredila njegovo pravo svojine uvažavajući tradicionalnu razliku između mirije i mulka. Isti, 92.

²⁷ 市島直治, n.d., 1907a, 48, 53 i 88. Nitobe austrougarsku stočarsku politiku prikazuje kao roditeljsku brigu. 新渡戸稲造, n.d., 1903b, 378. Istu ocjenu Kállayeva politike dao je Shinobu Junpei. 信夫淳平, *東歐の夢*, 東京: 外交時報社, 1919, 202. Taj stav iznose zbog toga što je Japanska vlada na Formosi težište postavila prije na civiliziranje, pogotovo ekonomsko, nego na asimiliranje. 許時嘉, *植民地体制における「文明」の両義性『台湾協会会報』の二言語使用の明暗構造への分析を通して*. 日本台湾学会報, 東京: 日本台湾学会, 2007, br. 9, 38. Poljoprivredna stanica na Ilidži nije bila poznata samo Japancima; Heinrich Renner, *Durch Bosnien und die Herzegovina kreuz und quer*, Dietrich Reimer Verlag, 1897, Berlin, 106–108.

²⁸ Npr. on je posjetio firmu Eissler und Ortlieb u Zavidovićima 16. svibnja, pilanu Gregersen 18. svibnja i pilanu Steinbeis u Dobrlinu 22. svibnja 1911. godine. 諸戸北郎, *澳国ダルマチヤ州 (Dalmatien) 及ボスニア、ヘルチエゴヴィア州 (Bosnien und die Herzegowina) 旅行日記及所感*. 大日本山林會報, 東京: 大日本山林會事務所, 1912, br. 350, 29–32. U to vrijeme on je od Ministarstva poljoprivrede i trgovine imao povjeren zadatak istraživanja riječnog transporta drva u Evropi. 諸戸北郎, *歐羅巴諸國ニ於ケル野溪留工事調査復命書*, 東京: 農商務省山林局, 1915, 緒言.

²⁹ 諸戸北郎, n. d., 1912, 36. Navedeni Nitobin rad hvali napor austrougarske vlade da zaštiti šumu od njene nesistematične upotrebe pod Turskom, ne baveći se temom menadžmenta šume. 新渡戸稲造, n. d., 1903a, 332.

Prema napisu *Hrvatskog dnevnika*, dva su Japanaca stigla u Sarajevo 19. prosinca, a druga dva 20. prosinca 1906. godine.³⁰ Prva dva Japanaca bili su “Totaro Humosika, potpredsjednik banke Formose” i “M. Majima, ravnatelj iste banke u Tokiu”. Njih nismo mogli identificirati iako smo pronašli potpredsjednika banke Formose po imenu Shimosaka Totaro. List *Bosnische Post* informirao je o njihovom odlasku 20. prosinca 1906. godine.³¹ Druga dva Japanaca bili su “dr. Rozo Kijimoto, privatni docenat na sveučilištu u Kiotu” i “Kumaji Oschima, predsjednik policije u Formosi”. Međutim, prema intervjuu s Kijimotom i Oshimom, oni su posjetili Sarajevo nezavisno od prethodne dvojice.³² Kijimoto Rozo (雫本朗造) tada je studirao pravo na Univerzitetu u Leipzigu. Kasnije je bio jedan od članova trećeg odsjeka privremene komisije za istraživanje starih običaja Formose (臨時台湾旧慣調査会第三部), organizacije japanske vlade na Formosi čija je svrha bila izrada posebnih zakona za Formosu.³³ Po riječima Haruyame Meitetsua, navedeno putovanje Suzukija Sogena bilo je i u vezi s radom te komisije.³⁴ Drugi čovjek, tj. Oshima³⁵ Kumaji (大島久満次) posjetio je Sarajevo s namjerom da se upozna s upravnim, policijskim i obrazovnim sistemom u Bosni i Hercegovini.³⁶ Ipak, on taj sistem očito nije mogao detaljno istražiti jer su iz Sarajeva otputovali u petak navečer, tj. 21. prosinca.³⁷

Iz navedenog opisa japanskih posjeta očigledno je da je japanska vlada na Formosi nastojala što bolje proučiti i svestrano sagledati sudski, upravni, privredni i policijski sistem u Bosni i Hercegovini. Njoj je Bosna i Hercegovina bila jedan od uzora za upravljanje novom kolonijom, tj. Formosom.³⁸ O tome dvana-

³⁰ Japanci u Sarajevu, *Hrvatski dnevnik*, I; br. 291, Sarajevo, 20. 12. 1906, 5; br. 292, 21. 12. 1906, 6. Po napisu *Sarajevskog lista* prva dva člana stigla su 20. prosinca, a druga dva 21. prosinca 1906. godine. Međutim, list *Bosnische Post* navodi isti datum kao u listu *Hrvatski dnevnik*; Japanci u Sarajevu, *Sarajevski list*, 29; br. 150, Sarajevo, 8. 12. / 21. 12. 1906, 3; Eine japanische Studienkommission in Sarajevo, *Bosnische Post*, 23; br. 291, Sarajevo, 19. 12. 1906, 2; Die japanische Studienkommission in Sarajevo, *Bosnische Post*, 23; br. 292, Sarajevo, 20. 12. 1906, 2.

³¹ Abreise zweier Japaner, *Bosnische Post*, 23; br. 293, Sarajevo, 21. 12. 1906, 2.

³² H. Wagner, Japaner in Sarajevo, *Bosnische Post*, 23; br. 293, Sarajevo, 21. 12. 1906, 2.

³³ 春山明哲, 近代日本と台湾 – 霧社事件・植民地統治政策の研究, 東京: 藤原書店, 2008, 247.

³⁴ Isto, 270.

³⁵ Autor navedenog napisa pogrešno je dodao njegovom imenu slovo c.

³⁶ ABiH, Sarajevo, ZVS, 1906, kut. 51, sign. 19–63.

³⁷ Odlazak Japanaca, *Hrvatski dnevnik*, I; br. 294, Sarajevo, 24. 12. 1906, 6; Abreise zweier Japaner, *Bosnische Post*, 23; br. 294, Sarajevo, 22. 12. 1906, 3.

³⁸ U časopisu *Taiwan-Kyokai-Kaiho* brojne su oblasti u svijetu bile predmet rasprave o upravljanju kolonijama. 松田吉郎, 台湾協会による世界植民地研究. 兵庫教育大学研究紀要, 神戸: 兵庫教育大学, 2003, br. 23, 34.

est godina nakon svoje posjete Sarajevu svjedoči i “gospodin Ouchi”, tj. Ouchi Ushinosuke, koji je bio član Gotove grupe 1902. godine. U tom svjedočenju on navodi da je u Sarajevu proveo nedjelju dana da bi se upoznao s načinom upravljanja teritorijom pod koncesijom (租借地) jer Bosna još nije bila anektirana.³⁹

Na kraju napominjemo to da je bilo i japanskih posjetilaca koji nisu imali veze s vladom na Formosi. Npr., oglas u *Hrvatskom dnevniku* od 21. veljače 1911. godine kaže da “sutra i prekosutra gostovat će u Društvenom domu japanska tragedkinja, umjetnica Hanako sa svojom družbom, članovima dvorskog kazališta u Tokiu”.⁴⁰ Tajnik u japanskoj ambasadi u Beču Shinobu Junpei boravio je u Sarajevu od 1. do 3. listopada iste godine.⁴¹ Sljedeće godine u Sarajevo je stigao “dr. Kerikichi Miyoe, jedan vrlo poznati liječnik u Tokiju”.⁴² Nadalje, “Nobu Watanabe, predsjednik Crvenog krsta iz Tokija, i dr. M. Akujama, guverner iz Tokija”, stigli su iz Mostara u Sarajevo 5. srpnja 1912. godine.⁴³

³⁹ 大観小観, 満洲日日新聞, br. 2410, 大連, 5. 7. 1914, 2. Vidi: fn. 13.

⁴⁰ Japanska umjetnica u Sarajevu, *Hrvatski dnevnik*, VI; br. 42, Sarajevo, 21. 2. 1911, 3. Autor napisao *Večernjeg sarajevskog lista* u vezi s njezinom tragedijom da “publika je bila iznenajena grandioznom egzotičnošću ove japanske umjetnice, koja je pokazala, da je mala Japankinja velika umjetnica”. Japanska umjetnica u Sarajevu, *Večernji sarajevski list*, 34; br. 42, Sarajevo, 11. 2. / 24. 2. 1911, 3. Njen performans je bio planiran 29. i 30. travnja 1910. godine, ali je ipak bio otkazan zbog njene bolesti; Gastspiel der japanischen Tragödin Madame Hanako, *Bosnische Post*, 27; br. 92, Sarajevo, 22. 4. 1910, 3–4; Gastspiel Madame Hanako abgesagt, *Bosnische Post*, 27; br. 97, Sarajevo, 29. 4. 1910, 3. Hanako nije imala veze s dvorskim kazalištem. Međutim, prema predstavljenom komadu “Otake” i odnosu s Loiom Fuller, ona se sama identificira kao jedna od najpoznatijih glumica u cijeloj Evropi. O odnosu s Loiom Fuller svjedoči napis u listu *Bosnische Post*; Das Gastspiel der Madame Hanako, *Bosnische Post*, 28; br. 28, Sarajevo, 4. 2. 1911, 2; Usp. Takako Negishi, Madame Hanako (1868–1945): The geisha who became an actress on the early 20th century European stage. http://teapot.lib.ocha.ac.jp/ocha/bitstream/10083/49285/1/51_226-230.pdf, 2010, 227–228.

⁴¹ 信夫淳平, n. d., 186. i 231. Prema njegovom putopisu, njegov saputnik Takeshima Tojiro (竹島藤次郎) boravio je u Sarajevu do 2. listopada. Isto, 196. Drugog smo Japanca pronašli u listu *Hrvatski dnevnik* po kome je “Yeuchi Shigematsu, savjetnik, Japan” stigao u Hotel Europe 2. listopada 1911. godine. Međutim, u navedenom putopisu nema njegovog opisa, pa ga nismo mogli identificirati. Stranci prispijeli u Sarajevo, *Hrvatski dnevnik*, VI; br. 223, Sarajevo, 4. 10. 1911, 3.

⁴² Liječnik iz Tokija, *Sarajevski list*, 25; br. 104, Sarajevo, 27. 4. / 10. 5. 1912, 2; Japanski liječnik, *Hrvatski dnevnik*, 7; br. 107, Sarajevo, 11. 5. 1912, 2. Nismo ga mogli identificirati.

⁴³ Japanci u Sarajevu, *Sarajevski list*, 35; br. 148, Sarajevo, 23. 6. / 6. 7. 1912, 2. “M. Akujama” bi mogao biti Akijama Masanosuke (秋山雅之介), koji je tada bio savjetnik japanske vlade u Koreji. On je bio imenovan za člana japanskog predstavništva na Svjetskoj konferenciji Crvenog križa u Washingtonu 1912. godine. Odmah poslije njenog završetka, 21. svibnja 1912. godine, otputovao je iz New Yorka u Evropu po nalogu navedene vlade. Prema jednoj enciklopediji, svrha toga posjeta Evropi bila je prije svega posjeta Balkanu, pogotovo Bosni i Hercegovini, iako se taj izvor ne spominje. S druge strane, njegov saputnik nije bio “Nobu Watanabe” nego

Sarajevski atentat u japanskim listovima

Sarajevski atentat u listovima u Tokiju

O Sarajevskom atentatu sve novine u Tokiju izvještavaju 30. lipnja 1914. godine. Četiri lista izvještavaju da je srpski učenik Princip ubio nadvojvodu Franju Ferdinanda i njegovu suprugu puškom na ulici Sarajeva.⁴⁴ Ostali listovi prenijeli su pogrešno ime: Prinčić (プリンチチ) ili Serazevo (セラゼボ).⁴⁵ Ovo posljednje je proizlazilo iz brkanja s imenom grada Sarajeva.

U prvim izvještajima kao uzrok tog atentata navodi se sama aneksija Bosne i Hercegovine. Prema njima, Srbi u Bosni i Hercegovini namjeravali su uz pomoć Srbije kreirati srpsko carstvo. Njihova želja bila je osujećena aneksijom, zbog čega su se pojačali nezadovoljstvo i mržnja Srba prema Austro-Ugarskoj.⁴⁶ Npr., po napisu lista *Tokio-Asahi-Shinbun*, većina stanovništva u Bosni i Hercegovini, njih 1.600.000, jesu Srbi koji imaju antagonizam prema katoličkoj vlasti Austrije. Oni se nadaju uspostavljanju velikosrpskog carstva. Odbojnost prema austrougarskoj vladavini posebno se pojačava nakon Balkanskog rata zbog toga što je Austrija sprečavala Srbiji izlaz na Jadransko more.⁴⁷ Po toj shemi Srbi ili

grofica Ogasawara Sadako (小笠原貞子), članica istog predstavnštva čiji je šef Ozawa Takeo (小澤武雄). Nema, zapravo, među njenim ostalim članovima nikoga čije je ime "Nobu Watanabe". Dakle, našem mišljenju treba daljnje istraživanje. 小澤武雄, 明治四拾五年五月第九回 萬國赤十字總會參列日記, 東京: 日本赤十字社, 1912, 119; 官報, br. 8658, 東京, 2. V. 1912, 36; 20世紀日本人名事典あ〜せ, 東京: 日外アソシエーツ, 2004, 43.

⁴⁴ 犯人自白, 東京日日新聞, br. 13518, 東京, 30. 6. 1914, 2; 奧國皇儲暗殺詳報, 時事新報, br. 11076, 東京, 30. 6. 1914, 3; 奧國兇變, 中央新聞, br. 10579, 東京, 30. 6. 1914, 3; 奧皇儲兇變別報, 東京朝日新聞, br. 10038, 東京, 30. 6. 1914, 2.

⁴⁵ Prinčić u sljedećim listovima: 奧皇儲暗殺さる, 萬朝報, br. 7534, 東京, 30. 6. 1914, 2; 奧洪國皇儲薨去公報, 讀賣新聞, br. 13353, 東京, 30. 6. 1914, 2; 遭難詳報, 日本, br. 9010, 東京, 30. 6. 1914, 1; 奧洪國皇室の御不幸, 中央新聞, br. 10579, 東京, 30. 6. 1914, 1. Serazevo u sljedećim listovima: 痛まし奧國皇室, 讀賣新聞, br. 13353, 東京, 30. 6. 1914, 3; 奧國太子暗殺, 都新聞, br. 9481, 東京, 30. 6. 1914, 2; 奧國東宮同妃暗殺, 二六新報, br. 5667, 東京, 30. 6. 1914, 2; 奧國皇太子及同妃暗殺せらる, 日本, br. 9010, 東京, 30. 6. 1914, 1. Iz navedenog je očigledno da se različita imena navode u istom listu, npr. *Chuou-Shinbun*, *Nippon* i *Yomiuri-Shinbun*; List *Chugai-Shogyo-Shinpo* uopće ne spominje ime.

⁴⁶ 奧國の一大不幸, 東京日日新聞, br. 13518, 東京, 30. 6. 1914, 2; 奧皇室の兇變, 時事新報, br. 11076, 東京, 30. 6. 1914, 3; 悲惨なる奧帝室, 萬朝報, br. 7534, 東京, 30. 6. 1914, 2; 暗殺真因, 讀賣新聞, br. 13354, 東京, 1. 7. 1914, 2; 奧國の凶變, 日本, br. 9011, 東京, 1. 7. 1914, 2.

⁴⁷ 奧國皇儲暗殺, 東京朝日新聞, br. 10038, 東京, 30. 6. 1914, 2. Prema napisu u *Srpskoj riječi*, japanski oficiri su prilikom posjeta Srbiji izjavili da Srbija mora dobiti izlaz na more da bi bila jaka država na Balkanu. Japanci u Beogradu, *Srpska riječ*, 10; br. 112, Sarajevo, 24. 5. / 6. 6. 1914, 4.

Bosanci su smatrali da je nadvojvoda Ferdinand inicijator te aneksije.⁴⁸ Japanski listovi su uzrok tog atentata vidjeli u nezadovoljstvu Srba zbog aneksije Bosne i Hercegovine. Po drugom listu, taj je atentat bio rezultat emocija učenika izazvanih nezadovoljstvom mještana zbog aneksije i religijskog tlačenja.⁴⁹ Atentat se ovdje smatra posljedicom neuspjeha austrougarske vladavine, ali smo pronašli i mišljenje da je uzrok bila ideja osamostaljenja Slavena, nevezano za (ne)uspjeh austrougarske vladavine.⁵⁰ Zanimljiv je jedan feljton o karakteru Franje Ferdinanda u listu *Yomiuri-Shinbun* od 1. srpnja, u kome se njegovo ubistvo zbog anektiranja Bosne i Hercegovine uspoređuje s ubistvom Ita Hirobumija koji bio inicijator aneksije Koreje (1910. godine).⁵¹

Dakle, neposredno poslije atentata javljaju se listovi koji ovaj događaj povezuju s austrougarskim upravljanjem kolonijama, tj. Bosnom i Hercegovinom. U drugom se listu donosi zaključak da su se dotad neobrazovani i prema politici ravnodušni Slaveni nedavno počeli politički buditi i nastojati da se pripoje Srbiji.⁵²

Faktor države Srbije sugerira se od početka s obzirom na pozadinu atentata, pa se u vezi s nezadovoljstvom Srba i njihova politička ideja, tj. ideja Velike Srbije, često spominje kao pozadina tog događaja. Izvor japanskih listova o istrazi atentata u prvom su redu novinski izvještaji u Beču. Dakle, oni su jednostrano informirali da iza tog atentata stoji djelovanje ideje Velike Srbije. Na to tumačenje naročito je utjecao izvještaj o iskazu atentatora da je narodna stranka u

⁴⁸ 壙國兇變の影響, 萬朝報, br. 7534, 東京, 30. 6. 1914, 2; ハップスブルグ家の不幸, 二六新報, 東京, br. 5667, 30. 6. 1914, 1; 暗殺されたる兩殿下, 都新聞, br. 9481, 東京, 30. 6. 1914, 2; 聰明なりし壙皇儲, 時事新報, br. 11076, 東京, 30. 6. 1914, 3; 壙國皇太子及同妃暗殺せらる, 日本, br. 9010, 東京, 30. 6. 1914, 1; 壙國皇室の兇變, 東京朝日新聞, br. 10038, 東京, 30. 6. 1914, 2; 壙國皇儲暗殺, 東京朝日新聞, br. 10038, 東京, 30. 6. 1914, 2. List *Miyako-shinbun* je pogriješio napisavši da je godina aneksije bila 1911. umjesto 1908.

⁴⁹ 皇儲遭難真相, 中外商業新報, 東京, 30. 6. 1914, 3. Nekoliko listova problem austrougarske vladavine vidi u odsustvu jedinstva među njenim građanima. List *Nippon* postavlja pitanje da li je aneksija bila korisna imajući na umu navedeno stanje, dok list *Tokio-Asahi-shinbun* preporučuje da se slavenskim narodima dodijeli politička sloboda umjesto asimilacionizma; 壙國の凶變, 日本, br. 9011, 東京, 1. 7. 1914, 2; 壙洪國の今後, 東京朝日新聞, br. 10044, 東京, 6. 7. 1914, 4.

⁵⁰ 壙國の凶變, 東京朝日新聞, br. 10038, 東京, 30. 6. 1914, 3.

⁵¹ 前皇儲の面影 (上), 讀賣新聞, br. 13354, 東京, 1. 7. 1914, 3. 伊藤博文 (Ito Hirobumi) je bio knez i prvi premijer (1885–1888). Nakon što je Koreja postala protektorat Japana 1905. godine, on se naimenovao za prvog protektora Koreje (韓国統監). Žrtva atentata postao je 26. listopada 1909. godine.

⁵² 悲慘なる壙帝室, 萬朝報, br. 7534, 東京, 30. 6. 1914, 2; 壙皇室の兇變, 時事新報, br. 11076, 東京, 30. 6. 1914, 3.

Beogradu obezbijedila oružje za taj atentat.⁵³ List *Tokio-Nichinichi-Shinbun* kritizira “megalomaniju (誇大妄想)” Srba objašnjavajući historijske uzroke mržnje Srba prema Austro-Ugarskoj, konkretno aneksiju.⁵⁴ Ipak, ima tu brkanja riječi. U jednom napisu lista *Yorozu-Choho* se kaže da je Franjo Ferdinand antislavist, dok se u drugom napisu citira da je on protiv ideje Velike Srbije.⁵⁵ S druge strane, pronašli smo tu i riječ panslavizam. Npr., list *Niroku-Shinpo* u prvom izvještaju atentat vidi kao posljedicu sukoba pangermanizma i panslavizma.⁵⁶ Kako se rat zahuktava, kao kontekst se sve više postavlja sukob između pangermanizma i panslavizma, umjesto ideje Velike Srbije, koja se počinje posmatrati kao jedan od ogranaka panslavizma. Npr., list *Chugai-Shogyo-Shinpo* iznosi da je u pozadini rata sukob Slavena i Germana, tvrdeći istovremeno da je izvor srpsko-austro-ugarskog antagonizma aneksija Bosne i Hercegovine jer Srbi smatraju da ona s historijskog i nacionalnog gledišta mora pripasti Srbiji.⁵⁷ Napis drugog lista pojašnjava da “ne moramo zaboraviti da pansrpski nije ništa drugo do panslaven-ski pokret”.⁵⁸ S vremenom sam atentat izlazi iz fokusa izvještavanja i prepušta mjesto diplomatsko-historijskom faktoru u vezi s njim. Tako napis jednog lista čak tvrdi da atentat nije ništa drugo do li okidač očitovanja potencijalnog srpsko-austro-ugarskog antagonizma.⁵⁹

Kako srpsko-austro-ugarski odnos postaje predmetom razmatranja u diplomatskim odnosima evropskih velesila, obje države se svode na zastupnike panslavizma i pangermanizma.⁶⁰ Jasan primjer za to daje list *Yomiuri-Shinbun*: on

⁵³ 皇儲暗殺後報, 讀賣新聞, br. 13357, 東京, 4. 7. 1914, 2; 兇漢自白, 東京朝日新聞, br. 10042, 東京, 4. 7. 1914, 2; 暗殺者自白, 中外商業新報, br. 10128, 東京, 4. 7. 1914, 2; 塙塞激論歇まず, 東京日日新聞, br. 13523, 東京, 5. 7. 1914, 2; 暗殺者自白, 日本, br. 9015, 東京, 5. 7. 1914, 2; 暗殺者自白, 夕刊中央新聞, br. 10584, 東京, 5. 7. 1914, 1; 凶徒の自白, 時事新報, br. 11083, 東京, 7. 7. 1914, 2.

⁵⁴ 塙露と巴爾幹, 東京日日新聞, br. 13527, 東京, 9. 7. 1914, 5.

⁵⁵ 塙國兇變の影響, 萬朝報, br. 7534, 東京, 30. 6. 1914, 2; 塙獨露佛紙哀悼, 萬朝報, br. 7535, 東京, 1. 7. 1914, 2. Napis u listu *Tokio-Nichinichi-Shinbun* smatra da panslavizam znači pokret Srba za pripojenje Bosne i Hercegovine Srbiji; 塙露と巴爾幹, 東京日日新聞, br. 13527, 東京, 9. 7. 1914, 3.

⁵⁶ ハップスブルグ家の不幸, 二六新報, br. 5667, 東京, 30. 6. 1914, 1.

⁵⁷ 塙塞反威史, 中外商業新報, br. 10124, 東京, 30. 7. 1914, 3.

⁵⁸ 好戦兒塞爾維, 中央新聞, br. 10606, 東京, 27. 7. 1914, 3. Isto mišljenje pronašli smo i u drugim listovima; 塙塞關係如何, 日本, br. 9019, 東京, 9. 7. 1914, 2; 塙塞交渉の開始, 東京日日新聞, br. 13547, 東京, 29. 7. 1914, 3.

⁵⁹ 塞爾維の兵力は, 中央新聞, br. 10607, 東京, 28. 7. 1914, 3.

⁶⁰ 塙國の要求に就て, 東京日日新聞, br. 13544, 東京, 26. 7. 1914, 3; 塙塞間の危機, 時事新報, br. 11104, 東京, 28. 7. 1914, 4; 東歐再び大亂歟, 二六新報, br. 3, 東京, 28. 7. 1914, 1; 塙

na početku, 6. srpnja 1914. godine, informira da se uzrok srpsko-austrougarskog antagonizma nalazi isključivo u diplomatskom sukobu u vezi s izlazom na Jadransko more, ali kasnije, 27. srpnja iste godine, umjesto srpsko-austrougarskog antagonizma kao historijsku pozadinu ističe rusko-austrougarski antagonizam na Balkanu.⁶¹ U broju od sljedećeg dana pronašli smo čak tumačenje da Rusija pomaže slavenskim državama na Balkanu koje su bedem pangermanizmu.⁶² U skladu s tim pojavile su se diskusije o budućoj diplomaciji Japana. Općenito, listove zanima ekonomski utjecaj prijetjećeg rata širom Evrope, a ne konkretno Sarajevskog atentata. Naročito su izvještavali o mogućnosti posrednog negativnog udara na trgovinu raskošnom robom, npr. sirovom svilom.⁶³

Pored toga, bilo je nekoliko napisa o budućem položaju Japana u novom geopolitičkom kontekstu. Jedan članak ističe to da bi ovaj rat bio najbolja prilika za propast “bijeje rase (白人)” i razvitak “žute rase (黄人)”.⁶⁴ Ova je dihotomija tada bila popularna pod nazivom “azijska Monroeova doktrina”, naročito kao reakcija na antijapanski pokret u Kaliforniji i “Žutu opasnost” u Europi.⁶⁵ Istodobno, to sugerira da japanski interes nije bio usmjeren na samu Evropu nego prije na Aziju, naročito Istočnu Aziju. Zanimljiva je izjava Oishija Masamija, korištena u raznim listovima, koja ističe da Japan u prvom redu mora jačati i širiti svoj utjecaj na Kinu za vrijeme predstojećeg rata, kada evropske velesile ne budu mogle

塞事件の背景, 東京日日新聞, br. 13547, 東京, 29. 7. 1914, 3; 東歐の風雲, 中外商業新報, br. 10123, 東京, 29. 7. 1914, 1; 紛亂の眞因, 萬朝報, br. 7564, 東京, 30. 7. 1914, 3; 開戰遠因, 二六新聞, br. 5, 東京, 30. 7. 1914, 3; 東歐の戰雲, 日本, br. 9040, 東京, 30. 7. 1914, 2; 歐洲大亂記 (一), 東京日日新聞, br. 13553, 東京, 4. 8. 1914, 7. U listu *Tokio-Asahi-shinbun* 28. srpnja 1914. godine iščitavamo da je neposredna pozadina pansrpski pokret, a da je posredno riječ o sukobu pangermanizma i panslavizma; 近東の一大紛争, 東京朝日新聞, br. 10066, 東京, 28. 7. 1914, 3; 喧嘩の尻押, 東京朝日新聞, br. 10066, 東京, 28. 7. 1914, 5. S druge strane, jedan napis uzrok srpsko-austrougarskog sukoba vidi u pitanju o carini svinjetine, prikazujući faktor Rusije kao sporedan; 啞み合ひの因は, 夕刊中央新聞, br. 10607, 東京, 28. 7. 1914, 2.

⁶¹ 塹塞の軋轢, 讀賣新聞, br. 13359, 東京, 6. 7. 1914, 1; 塹塞問題と露國, 讀賣新聞, br. 13380, 東京, 27. 7. 1914, 1.

⁶² 露國と巴爾幹 (一), 讀賣新聞, br. 13381, 東京, 28. 7. 1914, 3. Ovdje se riječ panslavizam koristi u posebnom smislu aneksije slavenskih država na Balkanu prije rusko-japanskog rata.

⁶³ 塹塞問題と糸, 中外商業新報, br. 10152, 東京, 28. 7. 1914, 7; 塹塞事件と生糸, 中央新聞, br. 10608, 東京, 29. 7. 1914, 2; 塹塞戰と生糸, 夕刊二六新聞, br. 4, 東京, 29. 7. 1914, 1; 塹塞開戰影響, 讀賣新聞, br. 13384, 東京, 31. 7. 1914, 2; 對歐生糸貿易, 日本, br. 9042, 東京, 1. 8. 1914, 2.

⁶⁴ 全歐亂れなば?, 二六新聞, br. 3, 東京, 28. 7. 1914, 1.

⁶⁵ 山室信一, アジア認識の基軸; u: 近代日本のアジア認識. (gl.ur. 古屋哲夫), 東京: 緑蔭書房, 1996, 32–33.

priuštitu sebi intervenciju.⁶⁶ U listu *Niroku-Shinbun* tvrdi se da Japan mora eliminirati evropske velesile zajedno s Kinom, dok se u *Jiji-Shinpo* ističe da se Japan mora proširiti na račun Kine.⁶⁷ U svakom slučaju, razvitak “žute rase” Japancima je prije svega značio korist u Istočnoj Aziji. S druge strane, kao zastupnika “bijeke rase” uglavnom se tretira Rusija. U listu *Tokio-Nichinichi-Shinbun* navodi se da bi predstojeći rat Japanu bio najbolja prilika za rješenje pitanja Mandžurije jer bi Rusija svu pažnju morala posvetiti ratu u Europi.⁶⁸ S druge strane, drugi napis tvrdi da bi, ako bi se evropsko pitanje riješilo mirno, Rusija svoj diplomatski interes ponovo usmjerila prema Dalekom Istoku, zbog čega treba povećati vojsku.⁶⁹

Nadalje, ponekad se u napisima o balkanskim narodima javlja ismijavanje “bijeke rase”. Npr., u listu *Jiji-Shinpo* Bosanci se prikazuju kao “neobrazovani i djetinjasti”.⁷⁰ Po toj shemi, civilizirani narod nastoji donijeti divljacima civilizaciju, no baš zbog toga taj civilizirani narod, naročito njegovog zastupnika nadvojvodu Franju Ferdinanda, ovaj nedovoljno civilizirani narod mrzi. Predstava japanskih listova o Bosni i Hercegovini odnosno Balkanu tu se prepliće s predstavom Japana o svojim kolonijama. Kao primjer za to može poslužiti napis u kome se tvrdi da bitka sa Srbijom austrijskoj vojsci mora biti mučna kao što je to Japanu bilo krvavo osvajanje “divljih urođenika (生蕃)” na Formosi.⁷¹

Na kraju spominjemo to kako se u nekoliko listova informira i o odnosu između nadvojvode Franje Ferdinanda i Japana. U listu *Yorozu-Choho* spominje se njegov posjet Japanu oko 1890. godine, dok list *Yukan-Chuo-Shinbun* informira o njegovom posjetu Japanu kolovoza 1894. godine.⁷² List *Yomiuri-Shinbun* najdetaljnije piše o tome: nadvojvoda je u Nagasaki došao 2. kolovoza 1893. godine. Posjetio je nekoliko mjesta i susreo se s carem Meijijem. Poslije toga je 22. kolovoza otputovao iz Yokohame.⁷³ Ispravan datum njegovog posjeta je kolovoz 1893. godine. Mislimo da je namjera tih napisa bila skrenuti što veću pažnju japanskih čitatelja na taj atentat jer su i on i Sarajevo općenito većini Japanaca bili nepoznati.

⁶⁶ 塙塞開戦せば支那に活動せよ, 中外商業新報, br. 10154, 東京, 30. 7. 1914, 3.

⁶⁷ 國際關係, 二六新聞, br. 4, 東京, 29. 7. 1914, 1; 東歐の戦雲と日本, 時事新報, br. 11106, 東京, 30. 7. 1914, 3.

⁶⁸ 和戦兩難, 東京日日新聞, br. 13546, 東京, 29. 7. 1914, 3.

⁶⁹ 塙塞戦と増師, 中央新聞, br. 10609, 東京, 30. 7. 1914, 2.

⁷⁰ 塙皇室の兇變, 時事新報, br. 11076, 東京, 30. 6. 1914, 3.

⁷¹ 刃は將に□れん, 時事新報, br. 11104, 東京, 28. 7. 1914, 6. Mjesto □ je nečitko.

⁷² 暗殺されし兩殿下, 萬朝報, br. 7534, 東京, 30. 6. 1914, 3; 本邦の風光美術を御嘆賞遊さる, 夕刊中央新聞, br. 10579, 東京, 30. 6. 1914, 2.

⁷³ 塙國前皇儲と日本, 讀賣新聞, br. 13354, 東京, 1. 7. 1914, 2.

Sarajevski atentat u listovima u prefekturi Shizuoka

Jedan napis u listu *Tokio-Asahi-Shinbun* diskutira 30. srpnja 1914. godine o utjecaju aktualnog rata na japansku trgovinu lakiranim predmetima, pogotovo iz Shizuoke. Prema njemu, rat na Balkanu nema neposrednog utjecaja, ali posredno utječe negativno jer se trgovina lakiranim predmetima odvijala preko Njemačke i Francuske.⁷⁴ Prefektura Shizuoka nalazi se oko 200 km zapadno od Tokija i u to vrijeme bila je prefektura srednje veličine.⁷⁵ U ovom smislu, ona je dobar primjer za lokalne odjeke Sarajevskog atentata u Japanu.

U prefekturi Shizuoka tada su izlazila dva lista, *Shizuoka-Shinpo* i *Shizuoka-Minyu-Shinbun*. Oba informiraju o Sarajevskom atentatu već 30. lipnja. U listu *Shizuoka-Shinpo* kao krivac za to spominje se samo “učenik iz Bosne”, dok se u listu *Shizuoka-Minyu-Shinbun* navodi da je “učenik srednje škole Pranski (フランスキ), izgleda, Srbin” ili “učenik Serazeru (セラゼル)”.⁷⁶ List *Shizuoka-Minyu-Shinbun* 1. srpnja citira mišljenje Uchide Kosaija da je motiv tog atentata mržnja Bosanaca prema nadvojvodi Franji Ferdinandu zbog aneksije Bosne i Hercegovine.⁷⁷ Čak i kad izgleda kao da je srpsko-austrougarski rat neizbježan, list *Shizuoka-Shinpo* u vezi s atentatom tvrdi da je austrijska aneksija Bosne i Hercegovine pojačala srpski antagonizam prema Austriji, što je pratilo širenje ideje Velike Srbije.⁷⁸ Takvo mišljenje vidjeli smo i u listovima u Tokiju. Npr., u listu *Shizuoka-Shinpo* 29. srpnja general-potpukovnik Fukuda navodi da taj atentat nije bio “običan događaj” imajući na umu goruću opasnost od rata u cijeloj Evropi, koja je proizašla iz političkih i diplomatskih promjena poslije tog atentata.⁷⁹ Međutim, ovu priču je list *Jiji-Shinpo* već objavio u Tokiju 28. srpnja. Iz ovog vidimo da se lokalni list oslanjao na vijesti iz Tokija. Kako rat postaje sve izvjesniji, na površini se javlja poznata shema, tj. sukob pangermanizma i panslavizma.⁸⁰ Naročito je

⁷⁴ 塙塞開戦と漆器, 東京朝日新聞, br. 10068, 東京, 30. 7. 1914, 4.

⁷⁵ Broj stanovništva u toj prefekturi je 1.550.387 po statistici za 1920. god., dok u Tokiju iznosi 3.699.428. 大正九年国勢調査, file:///C:/Users/NEC-PCuser/Downloads/20a00200.pdf.

⁷⁶ 奥國東宮同妃暗殺, 静岡新報, br. 6669, 静岡, 30. 6. 1914, 2; 兩殿下薨去, 静岡民友新聞, br. 7152, 静岡, 30. 6. 1914, 2; 奥國皇太子同妃暗殺さる, 静岡民友新聞, br. 7152, 静岡, 30. 6. 1914, 2.

⁷⁷ 内田康哉子談奥皇室の兇變, 静岡民友新聞, br. 7153, 静岡, 1. 7. 1914, 1. Uchida Kosai je bio grof, političar i ministar vanjskih poslova (1911–1912, 1918–1923. i 1932–1933).

⁷⁸ 塞嶼切迫, 静岡新報, br. 6696, 静岡, 27. 7. 1914, 1.

⁷⁹ 福田陸軍少将談全歐危機, 静岡新報, br. 6698, 静岡, 29. 7. 1914, 1. 福田雅太郎 (Fukuda Masataro) je bio general-potpukovnik od rujna 1911. Prije toga je radio kao vojni ataše u Beču.

⁸⁰ 卓上往來, 静岡民友新聞, br. 7180, 静岡, 28. 7. 1914, 1.

zanimljiv napis Morishite Kounana, objavljen 29. srpnja u listu *Shizuoka-Minyu-Shinbun*. Razmatrajući suvremeno stanje u shemi pangermanizma i panslavizma, on tvrdi da će Rusija smanjiti svoj interes za Daleki Istok jer se mora fokusirati na balkansko pitanje, što će japanskoj diplomaciji donijeti korist u Kini. Na osnovu toga tumačenja on hvali nadvojvodu Franju Ferdinanda kao žrtvu za mir na Orijentu.⁸¹ To mišljenje, tj. da Japan treba iskoristiti trenutni položaj ruske diplomacije da bi se proširio na račun Kine, ne razlikuje se od onoga u Tokiju.

Što se tiče sadržaja napisa u prefekturi Shizuoka u vezi s atentatom, do početka srpsko-austrougarskog rata ne primjećuje se velika razlika u odnosu na članke iz Tokija. Tu nije bilo posebnih analiza kakav će utjecaj promjena svijeta poslije tog atentata imati na prefekturu Shizuoka. Prije se ističe uloga Japana kao “civilizacijsko-humanitarnog vođe naroda Dalekog Istoka” kako bi se primjereno riješili problemi nastali smanjivanjem utjecaja evropske velesile u Aziji.⁸² Pitanje natjecanja oko kolonija postalo je jedan od okvira za razumijevanje tog atentata, odnosno toka brojnih događaja poslije njega. O tome jasno svjedoči jedan napis u kome se ističe da i ruska pomoć Srbiji i njemačka pomoć Austriji proizlaze iz politike razvijanja vlastitih kolonija.⁸³ Najzad, nakon što se rat već proširio na cijelu Evropu, tj. 4. kolovoza, jedan napis analizira njegov utjecaj na izvoz iz prefekture Shizuoka.⁸⁴

S druge strane, Sarajevski atentat se, kako je rat postajao ozbiljniji, postepeno gubio iz vidokruga novinara u prefekturi Shizuoka. Listovi se s vremenom više fokusiraju na pojašnjavanje političko-diplomatskog stanja u Evropi po shemi pangermanizma i panslavizma, kao što je npr. serijski napis “Austro-srpski rat i Rusija i Njemačka”.⁸⁵ Toj ravnodušnosti doprinosila je činjenica da jedna tragedija u udaljenoj zemlji nije imala neposredne veze sa životom stanovnika u prefekturi Shizuoka.

Sarajevski atentat u listovima u japanskim kolonijama

Shinobu Junpei u svom putopisu tvrdi da su prilike u Sarajevu slične onim u Keidžu (京城), tada glavnom gradu japanske Koreje.⁸⁶ Nadalje, rekao je da se izjava Baernreitera upotrebljiva kao princip upravljanja Korejom jer preporučuje civili-

⁸¹ 森下光南, 巴爾幹の問題, 静岡民友新聞, br. 7181, 静岡, 29. 7. 1914, 1. On umjesto panslavizam koristi riječ *zenrosyugi* (全露主義), što znači panrusizam.

⁸² 縦横無盡, 静岡新報, br. 6707, 静岡, 8. 8. 1914, 1.

⁸³ 通俗歐洲戦争 (八), 静岡新報, br. 6713, 静岡, 14. 8. 1914, 1.

⁸⁴ 歐洲大戦乱と本縣, 静岡民友新聞, br. 7186, 静岡, 4. 8. 1914, 2.

⁸⁵ 塙塞戦争と獨露 (一), 静岡民友新聞, br. 7187, 静岡, 5. 8. 1914, 1.

⁸⁶ 信夫淳平, n. d., 197.

ziranje i ekonomski napredak Bosne i Hercegovine kao politički princip.⁸⁷ Japanski diskurs tada je svoje kolonije posmatrao prije svega u usporedbi s Bosnom i Hercegovinom odnosno Balkanom. To da je ovdje predmet usporedbe Koreja umjesto Formose, proizlazi iz dva razloga. Kao prvo, austrougarska aneksija Bosne i Hercegovine desila se gotovo u isto vrijeme kad i japanska aneksija Koreje. S druge strane, zanimanje Japana nije bilo ograničeno samo na Formosu nego se proširilo na ostale kolonije, tj. Koreju i Madžuriju, naročito poslije rusko-japanskog rata.⁸⁸ Kako su listovi u tadašnjim kolonijama izvještavali o Sarajevskom atentatu? Na žalost, u bibliotekama u Japanu nismo mogli pronaći brojeve lista *Keijo-Nippo* iz Keidža prije 1915. godine. Dakle, ovdje ćemo predstaviti rezultate istraživanja listova iz Karafuta, Formose i Dairena.⁸⁹

S ovih triju teritorija, list iz Karafuta *Karafuto-Nichinichi-Shinbun* najmanje je informirao o Sarajevskom atentatu. Prvi izvještaj o tom atentatu pojavio se 2. srpnja, a u drugom izvještaju od 10. srpnja nalazi se samo slika nadvojvode i njegove supruge.⁹⁰ Dakle, atentat nije zauzimao glavno mjesto u tom listu.

U Formosi, datum prvog izvještaja o Sarajevskom atentatu je 1. srpnja, u kome se, kao citat iz Berlina, navodi: “učenic Prinčić (プリンチチ) je, izgleda, Srbin.”⁹¹ Nakon toga, ovaj list je ponekad informirao o toku uviđaja, postepeno skrećući pažnju na ideološku stranu, tj. ideju Velike Srbije.⁹² U skladu s tim citira se telegram iz Berlina da činovnici i vojnici u Beogradu stoje iza tog atentata.⁹³ Nakon početka srpsko-austrougarskog rata podlistak tvrdi da se uzrok tog atentata nalazi u aneksiji Bosne i Hercegovine od strane Austrije, usprkos tome što Bosna i Hercegovina pripada Srbiji s obzirom na naciju, kulturu i historiju. Ovdje je zanimljivo poređenje odnosa Srbije i Austro-Ugarske u albanskom pitanju s odnosom Rusije i Japana na Dalekom Istoku. Albanija je za Srbiju važna jednako kao Mandžurija za Japan. U ovom kontekstu austrougarska aneksija Bosne i

⁸⁷ Isto, 207. Ovdje se susrećemo s diskursom o civiliziranju “divljih urođenika” kao svrsi i u vezi s upravljanjem Formosom. 松田京子, 帝国の思考: 日本「帝国」と台湾原住民, 東京: 有志舎, 2014, 81.

⁸⁸ 吳宏明, 近代日本の台湾認識『台湾協会会報』『東洋時報』を中心に. u: 近代日本のアジア認識. (gl. ur. 古屋哲夫), 東京: 緑蔭書房, 1996, 212.

⁸⁹ *Karafuto* (樺太) na japanskom jeziku znači *Sahalin*. *Dairen* (大連) znači *Dalian* na Liaodong poluostrvu, koje je po Ugovoru iz Portsmoutha (1905. god.) bilo japanska teritorija pod koncesijom.

⁹⁰ 奥國の大奇禍, 樺太日日新聞, br. 2098, 豊原, 2. 7. 1914, 2; 樺太日日新聞, br. 2105, 豊原, 10. 7. 1914, 2.

⁹¹ 奥皇儲遭難, 臺灣日日新報, br. 5046, 臺北, 1. 7. 1914, 2.

⁹² 暗殺陰謀事件, 臺灣日日新報, br. 5059, 臺北, 14. 7. 1914, 2.

⁹³ 皇儲暗殺陰謀内容, 臺灣日日新報, br. 5053, 臺北, 8. 7. 1914, 2.

Hercegovine poredi se s eventualnom ruskom intervencijom u Koreji.⁹⁴ Ovdje se sam atentat kritizira kao maloumno djelo, ali se srpski zahtjev za Bosnom i Hercegovinom ipak smatra opravdanim. Japan i Srbija posmatraju se kao male novonastale države koje su pod pritiskom velesila, tj. ruske i austrougarske politike. Sarajevski atentat fungira kao ogledalo preko koga se reflektira geopolitički položaj Japana na Dalekom Istoku.

Napokon, u listu *Manshu-Nichinichi-Shinbun*, iz mjesta bližeg Rusiji, prvi izvještaj o tom atentatu objavljen je 1. srpnja. U njemu se kao atentator spominju tri imena: Princip, Prinčić i Sevo (セボ).⁹⁵ Već se nagađa da je to djelo moglo proizaći iz mržnje protiv Austrije u vezi s aneksijom Bosne i Hercegovine.⁹⁶ Istog dana feljton emitira glasinu da je pokojni Franjo Ferdinand bio inicijator agresivne austrijske diplomacije na Balkanu.⁹⁷ Sljedećeg dana se kaže da je ideološka pozadina panslavizam. U kontekstu historijskog reflektiranja Balkanski rat se tumači kao sukob između civilizacije i necivilizacije te da je poraz Turske u tom smislu balkanskim državama donio sreću. S druge strane, pojačao se njihov neprijateljski stav prema Austriji, čija je namjera bila proširenje svog utjecaja na Balkanu, npr. aneksijom Bosne i Hercegovine.⁹⁸

U ovom diplomatskom kontekstu taj atentat posmatra se kao sukob između austrijske diplomacije i politike balkanskih država. Dakle, ovdje se u vezi s panslavizmom ne spominje Rusija, nego se on tumači kao antiaustrijski pokret. Kasnije, kad je rat u Evropi postao izvjestan, tvrdi se da austrougarsko-srpski odnos nije ništa drugo nego njemačko-ruski odnos.⁹⁹ Kako se cijela Evropa približavala ratu, kao i u drugim listovima, interes vijesti se udaljavao od samog atentata. obraćajući posebnu pažnju na diplomatski kontekst, odnosno Balkan, u kome se desio taj atentat, s druge strane, navedeni “gospodin Ouchi” na osnovu posjeta Bosni nagađa da je austrijsko tlačenje nakon aneksije izazvalo neposlušnost među Bosancima.¹⁰⁰ On jedan od uzroka tog atentata vidi u neuspjehu upravljanja kolonijama, ali u drugim napisima ipak više naglašava diplomatsku pozadinu ili ideološku stranu, tj. panslavizam.

⁹⁴ 塙塞の開戦 (一), 臺灣日日新報, br. 5074, 臺北, 29. 7. 1914, 2.

⁹⁵ 二兇漢素性, 滿洲日日新聞, br. 2406, 大連, 1. 7. 1914, 1; 兩殿下御遭難詳報, 滿洲日日新聞, br. 2406, 大連, 1. 7. 1914, 2; 塙匈國皇儲同妃暗殺, 滿洲日日新聞, br. 2406, 大連, 1. 7. 1914, 2.

⁹⁶ 塙國皇室の凶事, 滿洲日日新聞, br. 2406, 大連, 1. 7. 1914, 1.

⁹⁷ 大觀小觀, 滿洲日日新聞, br. 2406, 大連, 1. 7. 1914, 2.

⁹⁸ 塙匈國の難局, 滿洲日日新聞, br. 2407, 大連, 2. 7. 1914, 1.

⁹⁹ 塙露關係の危機 (上), 滿洲日日新聞, br. 2433, 大連, 28. 7. 1914, 1.

¹⁰⁰ 大觀小觀, 滿洲日日新聞, br. 2410, 大連, 5. 7. 1914, 2.

U svim listovima se prije svega analizira uloga Rusije u tom atentatu. U Karafutu, oblasti najbližoj Rusiji, usprkos tome, interes za atentat bio je najmanji. Naprotiv, geopolitičko gledište bilo je usvojeno u Formosi. U ovom kontekstu citira se navedena izjava Oishija Masamija da Japan mora proširiti svoj utjecaj na Kinu za vrijeme nastupajućeg rata jer će evropske velesile sigurno smanjiti svoj pritisak na Istok.¹⁰¹ S druge strane, taj se atentat u Dairenu tumačio s obzirom na upravljanje kolonijama. Ovdje moramo imati na umu da je predmet interesa u većini napisa bila prvenstveno diplomatska pozadina tog atentata. Za razliku od listova u Tokiju, ovdje se nigdje ne spominje pangermanizam, iako se analizira stav Njemačke u diplomatskim odnosima u Evropi. U svakom slučaju, Sarajevski atentat Japance je prije svega podsjećao na položaj Japana u svjetskom natjecanju za kolonije.

Zaključak

Općenito, veliki broj Japanaca je od 1902. do 1906. godine posjetio Bosnu i Hercegovinu, od kojih je većina bila kadar japanske vlade na Formosi, iako je poslije toga bilo nekoliko japanskih posjetilaca koji nisu imali veze s vladom na Formosi. Svrhe njihovih posjeta bile su različite: Suzukijeva grupa (1902) analizirala je sudski sistem, Ichijima (1904) šumarstvo, Humoshikina grupa (1906) bankarstvo, a Oshimina grupa (1906) policijski sistem. Međutim, glavna svrha njihovih posjeta bila je proučiti Bosnu i Hercegovinu u prvom redu kao uzor upravljanja novom japanskom kolonijom, tj. Formosom. U to vrijeme japanska vlada na Formosi patila je od budžetskog deficita.¹⁰² Zbog toga je morala povećavati svoj prihod privrednim unapređenjem. Zbog toga su dosta posjećivali privredne objekte, npr. hidroelektranu u Jajcu, državnu solanu u Donjoj Tuzli, poljoprivrednu stanicu i ogleadni ribnjak na Ilidži, tvornicu duhana u Sarajevu, pilane u različitim mjestima itd. Nadalje, Gotova grupa (1902) tražila je od Zemaljske vlade dodatne informacije o kotarskoj pripomoćnoj zakladi i novouvedenom plugu. Iz japanskih posjeta očigledno je da je Japan gledao Bosnu i Hercegovinu donekle kao primjer upravljanja kolonijom.

Što se tiče napisa o Sarajevskom atentatu u listovima u Tokiju, prefekturi Shizuoka i kolonijama, nismo mogli pronaći jasnu razliku. Razlog za to se u prvom redu nalazi u tome što su se novinski izvještaji izvan Tokija oslanjali

¹⁰¹ 全歐の時局, 臺灣日日新報, br. 5075, 臺北, 30. 7. 1914, 1.

¹⁰² 吳宏明, n.d., 224.

na vijesti emitirane iz Tokija. Od početka se atentat tumači u vezi s idejom Velike Srbije. Austrougarska aneksija Bosne i Hercegovine, čijim inicijatorom se prikazivao nadvojvoda Franjo Ferdinand, smatrala se neposrednim uzrokom tog atentata. Naročito nakon proširenja vijesti da iza atentata stoje činovnici i vojnici u Beogradu, spomenuta ideologija, tj. ideja Velike Srbije, postala je uobičajena shema pomoću koje se razmatrao atentat ili tok događaja poslije njega. Kako rat postaje sve izvjesniji širom Europe, pažnja se skreće na širi diplomatski kontekst, tj. rusko-njemački i austrougarski odnos na Balkanu. U ovom kontekstu često se javlja shema sukoba dvije ideje: pangermanizma i panslavizma. Ovdje je zanimljivo to da listovi u kolonijama nisu spominjali pangermanizam, za razliku od onih u Tokiju, iako su prikazivali položaj Njemačke u kontekstu tadašnje evropske diplomacije.

Austrougarska aneksija Bosne i Hercegovine u listu *Taiwan-Nichinichi-Shinpo* poredila se s eventualnom intervencijom Rusije u Koreji. Preko austrougarske aneksije ovaj list opravdava japansku aneksiju Koreje, prikazujući istodobno opasnost od Rusije. Niz događaja od tog atentata do početka Prvog svjetskog rata podsjećao je Japan na njegov položaj u natjecanju evropskih velesila za dobijanje kolonija. Za to je najbolji primjer Oishijeva preporuka da za vrijeme rata Japan mora proširiti svoju teritoriju na Kinu. S druge strane, takvo mišljenje je pomogla jedna rasna ideologija, tzv. “azijska Monroeova doktrina”. Međutim, ona se nije odnosila na Kineze, koji su također pripadali “žutoj rasi”, nego samo na Japance. Japanu je Sarajevski atentat predstavljao više povod za promišljanje o svom položaju u novom geopolitičkom kontekstu nego uzrok Prvog svjetskog rata.

Discourse of Japanese Newspapers About Sarajevo Assassination

Summary

The aim of this paper is to explore how the Sarajevo assassination was discussed in Japanese newspapers before the First World War. We analyze them not only in Tokyo but also in the local town and the colonies to understand Japanese reaction on it as comprehensively as possible. In this regard we also turn our attention to the hitherto unknown side, i.e. Japanese visitors of Bosnia and Herzegovina before the First World War. It shows the context about Bosnia and Herzegovina in which its assassination was considered, i.e. context of governing colonies, especially Formosa. Both analyses explain what role played its assassination in Japanese mindset of world, and of her own position in the geopolitical context immediately before the First World War.

(Translated by author)

Muhamed Nametak

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

PRIVILEGOVANA ZEMALJSKA BANKA ZA BOSNU I HERCEGOVINU 1914–1918.

Abstrakt: U članku autor razmatra djelatnost Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu za vrijeme Prvog svjetskog rata. Centralni dio ovog rada analizira promjene koje su za tu najznačajniju finansijsku instituciju u zemlji nastale izbijanjem do tada najvećeg sukoba u historiji čovječanstva. Na osnovu arhivskih dokumenata i literature dolazi se do zaključka da je tok rata pružao prilike za dalji razvoj, ali i da je nanio dalekosežnu štetu poslovima banke. Konačno, njegovi rezultati značili su preokret u djelatnosti tog novčanog zavoda i početak novog razdoblja u njegovom razvoju.

Ključne riječi: Privilegovana zemaljska banka, Prvi svjetski rat, ratni zajmovi, ratni napor, otkup kmetova, ekspanzija poslovanja.

Abstract: The author in the paper examines the activities of the Privileged Land Bank of Bosnia and Herzegovina during World War I. The main part of this paper is focused on the analysis of changes which were brought upon the most significant financial institution in the country by the outbreak of the largest conflict in human history. Based on archival documents and literature, it can be concluded that the course of the war provided for opportunities for further development, but also caused far-reaching damage to operations of the bank. Ultimately, its outcome has marked a turning point in the activities of this monetary institution and the beginning of a new era in its development.

Keywords: *Privileged Land Bank, World War I, war loans, war efforts, redemption payments, expansion of activities.*

Osnovni zadatak ovog rada je da ispita kako se najveća bosanskohercegovačka banka snašla u ratnim dešavanjima i kakve je posljedice po njezin razvoj on ostavio. Rad je pisan na osnovu arhivskih dokumenata fonda Zemaljske banke u Arhivu Bosne i Hercegovine. Pri korištenju literature prednost je data stranoj literaturi jer se ulozi finansija u Prvom svjetskom ratu do sada kod nas nije davala potrebna pažnja. Pri istraživanju teme sagledani su i analizirani važni događaji iz rata koji su imali utjecaja na trenutno i buduće poslovanje banke.

Prvi svjetski rat je u današnjoj historiografiji poznat kao prvi rat *materijala*. On se po količini razaranja, tehničkim inovacijama i broju ljudi direktno uključenih u njegov tok razlikovao od svih dotadašnjih ratova. Sredinom devetnaestog stoljeća jedna vojna jedinica je imala svega 20–25% opreme jedinice koja se borila u Prvom svjetskom ratu. Samim tim, centralno pitanje u svim zemljama učesnicama rata bilo je kako prikupiti sredstva za vođenje dugotrajnog rata. Logično je da su ključnu ulogu u tome imale banke, bez čijih aktivnosti je bilo nemoguće prikupiti novac neophodan za ratnu proizvodnju. Banke se u ratu ponašaju ne samo kao finansijeri država nego i kao eksploatatori okupiranih oblasti i organizatori ratnog napora. Njemačka je, naprimjer, već u septembru 1914. imenovala generalnog komesara za banke u Belgiji, čiji je zadatak bio da vrši kontrolu tokova novca i rada banaka na području koje je bilo pod njemačkom okupacijom. Nešto kasnije dolazi do rivaliteta između njemačkih banaka zainteresovanih za poslovanje u Belgiji, prije svega *Deutsche Bank* i *Dresdner Bank*.¹ Banke iz Monarhije su slijedile taj primjer i na okupiranim područjima od strane Monarhije također organizuju eksploataciju prirodnih resursa i ulaze u platni promet. Naprimjer, u Srbiji vodeće banke iz Monarhije odmah po okupaciji organizuju eksploataciju prirodnih sirovina. *Bankverein*, pod čijim okriljem je poslovala i *Zemaljska banka*, je imala izraženu ulogu u eksploataciji srpske privrede. Tako je 1917. godine, u saradnji s drugim bankama, spomenuti zavod preuzeo Beogradsku šećeranu. *Creditanstalt* je učestvovao u eksploataciji borskog bakra u sarad-

¹ Kurt Gossweiler, *Grossbanken, Industriemonopole, Staat, Ökonomie und Politik des staats monopolistischen Kapitalismus in Deutschland 1914–1932*, Berlin, 1971, 91–94.

nji sa njemačkim bankama.² Rat se za sve banke na kontinentu javlja kao rizik, ali i kao prilika za veliku ekspanziju na nova tržišta, koja su do tada, spletom okolnosti, bila zatvorena i/ili ograničena. Glavni rizik za banke je bio da se nađu na gubitničkoj strani u ratu budući da je u tom slučaju naplata njihovih potraživanja mogla postati upitna, čime bi njihova finansijska likvidnost bila ugrožena. Prilika se nalazila u činjenici da je gore spomenuta potražnja za kapitalom omogućavala bankama izuzetne poslovne rezultate, a u isto vrijeme bi u slučaju pobjede u ratu njihova pozicija bila dodatno osnažena zbog gubitaka koji bi pretrpjele konkurentske banke te se i poslije rata mogla očekivati ekspanzija poslovanja.

Privilegovana Zemaljska banka je u Prvi svjetski rat ušla kao jedan od najvećih i najsnažnijih novčanih zavoda na području Zapadnog Balkana. Osnovana 1895. od strane *Wiener Bankvereina*, s vremenom je postala jedan od najznačajnijih novčanih zavoda na teritoriji Zapadnog Balkana. Ekspanzija poslovanja ove banke je bila naročito vidljiva u godinama nakon aneksije te je, osim u bankarskim poslovima, ostvarila značajno prisustvo u proizvodnji hrane i industriji. U isto vrijeme, iako joj je poslovanje bilo skućeno pretežno na područje Bosne i Hercegovine, ona ostvaruje kontakte sa vodećim bankama Zapadne i Srednje Evrope, a također razvija odnose i sa domaćim novčanim zavodima i kreditnim ustanovama. Vlasničke udjele u ovom novčanom zavodu su imale najjače banke u Monarhiji, a u njenim upravnim strukturama dominirale su ličnosti bečkog Ballplatzza, Budimpešte, ali i krupni trgovci i veleposjednici iz Bosne i Hercegovine.

Do početka rata ova novčana institucija proširila je svoje poslovanje na teritoriju čitave Bosne i Hercegovine, pri čemu se razlikovala od ostalih banaka u Bosni i Hercegovini koje nisu imale razgranato poslovanje. Gotovo svi procesi u Bosni i Hercegovini imali su određene odnose sa bankarstvom, a takva situacija je nastavljena i u ratu. Budući da je teritorij Bosne i Hercegovine bio neposredno poprište vojnih dejstava prve godine rata, to se odrazilo i na ukupnu ekonomsku situaciju, što je nužno imalo i negativne posljedice za bankarski sektor.

Izbijanje rata u julu 1914. za *Zemaljsku banku* je bio početak novog razdoblja u kojem je počelo polahko da nestaje sve ono što je ovu banku činilo nezamjenjivom u privredi i socioekonomskom preobražaju Bosne i Hercegovine. Već na početku rata Bosnu i Hercegovinu, uslijed nestabilnosti i stanja haosa, pogađaju brojni problemi. U neredima koji su uslijedili nakon atentata srpski trgovci i bankari su doživjeli veliku štetu. O tome je direktor *Zemaljske banke* Nikola Berković u pismu od 7. jula 1914. obavijestio direktora *Bankvereina*

² Eduard März, *Austrian banking and financial policy. Credit anstalt at a turning point, 1913–1923*, New York, 1984, 229. i 236.

Felixa Kurandu u Beču navodeći poimenično imena trgovaca i poslovnih ljudi koji su pretrpjeli najveću štetu. Tačan iznos štete nije naveden, ali je navedeno da je 100 poduzetništva oštećeno i uništeno, a da su neki trgovci poput Maksima Prnjetrovića pretrpjeli štetu od preko 100 hiljada kruna. Najveću štetu je pretrpio Gligorije Jeftanović, čiji je hotel Evropa bio demoliran, kao i njegova privatna imovina. Još je gore Jeftanovića bilo to što je banka čiji je on glavni dioničar bio – *Srpska narodna banka* – izgubila likvidnost uslijed činjenice da su svi ulozi iz nje naglo podignuti, što je onemogućilo poslovanje te banke. Zbog činjenice da je ostala bez uloga i vlastitog izvora novca, banka je bila prisiljena obratiti se drugim novčanim zavodima za pomoć. Berković je izričito naglasio da u neredima u Sarajevu *Zemaljska banka* nije pretrpjela nikakve štete te da problemi koje su pretrpjeli srpski trgovci neće ni u kom obliku ugroziti njezino poslovanje iako je za banku bila neugodna okolnost što je bratu jednog zavjerenika iz Tuzle, koji je pomogao atentatorima, dala kredit od 150.000 kruna.³

Početak rata je za upravu banke bio veliki izazov. Preko četvrtine njezinih uposlenika je bilo mobilisano, dio teritorije na kojem je aktivno djelovala bio je nesiguran i opustošen, a zbog mobilizacije i ratnog stanja kasnile su otplate kredita te su bankarski prihodi iz tih grana bankarskog posla opali.⁴ S obzirom na činjenicu da se Bosna i Hercegovina nalazila na frontu, uprava je sačinila plan za evakuaciju u 17 tačaka. Tačan datum nastanka ovog dokumenta je nepoznat, ali se na osnovu podataka koji se nalaze u njemu može zaključiti da je nastao pred kraj 1914. godine. On je predvidio držanje minimalnih novčanih rezervi u lokalnim kasama, dok bi se ostatak novca trebao predati na čuvanje u filijalu Austro-Ugarske banke gdje bi se od njega mogla dobijati određena provizija. Plan je također predvidio evakuaciju uposlenika banke tj. evakuaciju članova porodica koje nisu bile iz Bosne i Hercegovine. Kako bi taj proces bio olakšan, banka je finansijski, u zavisnosti od broja djece, pomogla evakuaciju porodica. Također, u saradnji sa vlastima poslovi filijala i ekspozitura djelomično su premješteni sa granice u sigurnija područja, dok je dokumentacija premještena u Beč. Tako su ekspoziture iz Bijeljine, Zvornika, Bosanskog Šamca i Dervente premještene za vrijeme trajanja ratnih dejstava u blizinu.⁵

³ ABiH, Fond PBZ BiH, Pismo Nikole Berkovića Felixu Kurandi, 7. juli 1914.

⁴ ABiH, Fond PBZ BiH, Devetnaesta redovna Generalna skupština Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu, (1915), 7. Od 469 uposlenika koliko je banka imala u vrijeme izbijanja sukoba 124 je pozvano prilikom mobilizacije.

⁵ ABiH, Fond PBZ BiH, Evakuierungs-Instruktion für die Zweigstellen der Landesbank. Po ovom planu evakuacije, niti jedna lokalna kasa nije na stanju trebala da drži više od 10.000

Privredne aktivnosti u zemlji, kao i planirani projekti, upotpunosti su obustavljeni 1914. i do 1916. godine u zemlji je bilo malo inicijative za bilo kakve investicije. Kasnije, djelomičnom stabilizacijom stanja, uzrokovanom porazom srpske vojske i odbijanjem neprijatelja daleko od granica Bosne i Hercegovine, stekli su se uvjeti za obnovu privrednih aktivnosti iako one nisu bile ni izbliza tako ambiciozne niti konkretne kao prije rata. Po podacima iz augusta 1915. godine broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine iznosio je 91.236 lica. Tek se smirivanjem situacije 1916. godine omogućilo prognanim da se vrate u svoje domove.⁶ To je za poslove banke bio težak udarac jer su mnogi njezini dužnici postali nelikvidni. U isto vrijeme, teško je pogođen dio zemlje koji je proizvodio znatne količine šljive i žitarica, koje su bile važan proizvod u robnim poslovima banke, tako da je taj izvor prihoda znatno opao. Uz ovu poteškoću dotadašnje tržište, koje su određenim dijelom sačinjavale Francuska, Srbija i Sjedinjene Američke Države, je uslijed blokade bilo zatvoreno.⁷ Samim tim je potreba za kreditima kod banke doživjela značajan pad. Posebno je težak udarac doživio proces dobrovoljnog otkupa kmetova. Tokom 1915. godine otkupilo je svoja selišta svega 11 kmetovskih porodica za iznos 9.898 kruna, a 1916–1918. proces je u potpunosti obustavljen.⁸ Šta je to za poslovanje banke značilo, najbolje ilustruje podatak da je banka za otkup kmetova u periodu 1912–1914. izdvojila preko 9,5 miliona kruna.⁹ U ratnim uslovima ne samo da je posao sa kmetovima obustavljen nego je banka ostala bez novca koji je dala za otkup, a koji je njoj država postepeno trebala da vraća. Time je svim novčanim institucijama koje su učestvovala u procesu otkupa kmetova načinjena velika šteta. Za banku je bilo štetno i odgađanje željezničkog velikog plana koji je zbog ratnih dejstava također morao biti ostavljen za bolja vremena. Prije samog izbivanja rata uprava banke je pokušavala da svoju kćerku firmu BHBG (*BH BauAktien-Gesellschaft*, osnovan 1907) uključi u taj projekat te je izrazila interesovanje da se uključi u izgradnju dionica Bihać

kruna u gotovom novcu zbog mogućnosti pljačke. Banka je u zavisnosti od broja članova porodice davala od 250 do 400 kruna jednokratne pomoći za porodice koje su uslijed ratnih dejstava morale napustiti domove.

⁶ Ferdinand Hauptmann, "Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba Austrougarske vladavine (1878–1918)", Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, knjiga 2, Posebna izdanja, knjiga LXXIX, ANU BiH, Sarajevo, 1987, 203.

⁷ ABiH, Fond PBZ BiH. Devetnaesta redovna Generalna skupština Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu, (1915), 11.

⁸ Hamdija Kapidžić, "Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)", Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. 19, Sarajevo, 1973, 93.

⁹ ABiH, Fond PBZ BiH, Kommentar zur Bilanz per 31/XII. 1914.

– Bosanski Novi, Banja Luka – Jajce i Doboj – Bosanski Šamac. Pogotovo je blizu bilo uključivanje BHBG-a u projekat Bihać – Novi jer je postojeća dionica na osnovu odluka zemaljske uprave bila podijeljena na šest lotova kako bi se domaćim poduzetnicima i manjim firmama olakšalo da učestvuju u radovima. Vrijednost cjelokupne dionice je procijenjena na 13 miliona kruna, a da bi se rizik za graditelje umanjio, predviđeno je paušalno plaćanje prije početka radova, kako izvođači ne bi izgubili likvidnost.¹⁰

Odgadanje tako značajnog projekta je, razumljivo, nanijelo veliku štetu interesima banke ne samo kao parcijalnog finansijera tog projekta nego i kao vlasnika BHBG-a, koji je trebao da učestvuje u izgradnji dijela tog željezničkog sistema. Smanjeno ulaganje tokom rata u građevinarstvo je stavilo veliki pritisak na BHBG, koji nije bio u stanju da održi predratni nivo poslovanja. Na sastanku uprave u aprilu 1918. konstatovano je da BHBG posluje negativno te da je njegova tekuća bilanca negativna. Poslovni rezultat za tu poslovnu godinu je bio deficit u iznosu od 60.000, a dotadašnje stanje je već iskazivalo prenesena dugovanja u iznosu od 237.000 kruna.¹¹ Ti podaci ukazuju na stajalište da je rat ugrozio sve udružne poslove banke jer je u izvještaju navedeno da je jedino firma drvne industrije *Butazzoni & Venturini* isplatila dividendu dioničarima.¹² Svi privredni pokazatelji su išli na štetu banke, koja je bila prisiljena da kreditima spašava svoje firme.

Izbijanje rata je pored spomenutih nepogodnosti ipak otvorilo i brojne mogućnosti za razvoj poslovanja banaka jer je njihova mogućnost kreditiranja bila od presudne važnosti za ratni napor svih zaraćenih snaga. Bez banaka koje su kreditirale industriju i državu rat nije mogao trajati dugo. Iz tog razloga sile Antante su bile u boljoj poziciji jer su imale jače bankarske sisteme, a i novčano tržište Sjeverne Amerike im je i dalje bilo otvoreno. Bankarski sistem Centralnih sila je bio znatno ograničeniji, pa su postojeći kapaciteti morali biti napregnuti do krajnjih granica kako bi se rat mogao finansirati. U takvoj situaciji, kao najznačajniji novčani zavod u zemlji Zemaljska banka je bila glavni prikupljač ratnih

¹⁰ ABiH, Fond PBZ BiH, An das Executiv Komitee der Privilegirten Landesbank für Bosnien und Hercegovina, Bahnbau betreffend (29. januar 1914) – necjelovit dokument koji razmatra mogućnosti za učestvovanje banke i domaćih firmi u izgradnji pruga.

¹¹ ABiH, PBZ BiH, Bericht zur Direktionssitzung vom 18. April 1918. Inače, od svog osnivanja 1907. godine do početka rata ovo preduzeće je uvijek bilo profitabilno i predstavljalo je jedan od najboljih poslovnih poduhvata banke. Kao ilustracija koliko je BHBG bio važna firma može poslužiti činjenica da je plata direktora ovog preduzeća bila jednaka plati generalnog direktora banke. Inače, direktor BHBG-a od osnivanja je bio poznati arhitekt Josip Vancaš.

¹² Isto.

zajmova u Bosni i Hercegovini. Preko jedne polovine ratnih zajmova u Bosni i Hercegovini bilo je uplaćeno preko Zemaljske banke, čime je ona postala jedan od značajnih činilaca ratnog napora Monarhije. U sklopu prikupljanja prvog ratnog zajma tokom 1914. *Austrijska poštanska štedionica* i ugarsko ministarstvo finansija su odredili da *Privilegovana zemaljska banka* bude centralno mjesto za prikupljanje novca.¹³

Za potrebe prvog ratnog zajma u Bosni i Hercegovini je sakupljeno 20 miliona kruna, od čega je *Zemaljska banka* prikupila više od pola tog iznosa. Tokom 1915. godine objavljena su dva ratna zajma za koje je banka prikupila preko 25 miliona kruna, u šta spada i njezin vlastiti upis u iznosu od 7,5 miliona kruna. Naredne godine prikupljeno je preko 30 miliona kruna, a banka je i sama učestvovala sa iznosom od oko 5 miliona kruna. Zaključno sa 1917. godinom banka je prikupila 108 miliona kruna, a vlastiti doprinos je iznosio oko 17,5 miliona kruna. Tokom Prvog svjetskog rata *Privilegovana zemaljska banka* je u osam ratnih zajmova skupila preko 124 miliona kruna, od kojih je na austrijski dio Monarhije otpadalo 75,2 miliona, a na ugarski 49,25 miliona kruna.¹⁴ U četverogodišnjem periodu skoro 70.000 građana je svojim priložima učestvovalo u prikupljanju ratnih zajmova.¹⁵ Znatna koncentracija novca za ratne potrebe je bila omogućena dvama faktorima; prvi je bio taj da je većina stanovništva svoje štedne uloge pretvorila u ratne zajmove budući da su kamate za zajmove bile u rasponu 4,5–5,5%, dok su za štednju bile do 4%, tako da je bilo isplativije novac posuditi državi nego ga ostaviti u banci. Druga činjenica je ratna inflacija koja je dovela do izobilja novca. Tačni podaci za Bosnu i Hercegovinu nisu dostupni, ali zbirni podaci za Monarhiju govore da je 31. jula 1914. u opticaju bilo oko 3,43 milijarde kruna, dok je 26. oktobra 1918. u opticaju bilo 33,53 milijarde kruna.¹⁶ Obilje novca nije doprinijelo blagostanju već, naprotiv, ogromnom inflacijom standard značajnog broja građana je doživio težak udar. Veliko učešće građana u finansiranju ratnih zajmova govori da je tokom čitavog rata bilo prisutno povjerenje javnosti u bankarsko-finansijski sistem Monarhije. Nije došlo do masovnog povlačenja

¹³ ABiH, Fond PBZ BiH, Devetnaesta redovna Generalna skupština Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu, (1915), 8.

¹⁴ ABiH, Fond PBZ BiH, Bilanz-Konto per 30. Juni 1918. Podaci za godine 1914–1917. su prikupljeni iz izvještaja podnesenih na redovnim Generalnim skupštinama 1915–1918.

¹⁵ ABiH, Fond PBZ BiH, Zwei und zwanzigste ordentliche Generalversammlung der Privilegirten Landesbank für Bosnien und Herzegovina, (1918), 8.

¹⁶ E. März, *Austrian banking and financial policy*, 202. März tvrdi da ukupna inflacija u Monarhiji nije dostupna jer nije postojao jedinstven indeks cijena, ali izričito tvrdi da je inflacija u zemlji bila znatno viša nego u većini drugih zaraćenih zemalja, 208.

sredstava iz banaka niti je bila prisutna panika na finansijskom tržištu, što na neki način govori da je djelatnost banaka do rata bila kvalitetna, a da se takva praksa nastavila i tokom ratnih dejstava.

Karakteristika austrougarske privrede i unutrašnjih odnosa u Monarhiji bila je da je rat još više zaoštrio odnose između dvije polovice Monarhije. Najveći problem se ispoljio u tome što su, sa jedne strane, Mađari odbili da snabdijevaju Cislajtaniju žitom, dok su, s druge strane, austrijske banke nerado ulazile u finansijske operacije u Translajtaniji. Austrijski političar i ekonomista Gustav Stolper je 1920. godine prilikom pokušaja mađarske vlade da sklopi trgovački ugovor sa Austrijom, koji je uključivao i žitarice, rekao: “Bespotrebno je tražiti odgovor gdje su ti viškovi (žita) bili četiri godine rata, kada je ugarska politika prehrane doprinijela raspadu Centralnih sila više nego britanska blokada.”¹⁷ Ogromni dugovi koji su se za vrijeme rata gomilali punom težinom su se obušili na sve zemlje učesnice rata tek nekoliko godina poslije, što je rezultiralo velikom krizom početkom 20-tih godina.

Pored prikupljanja ratnih zajmova banka je imala značajnu ulogu u prikupljanju i distribuiranju žita i ostalih životnih namirnica za stanovništvo. Akcija je provedena na inicijativu Zemaljske vlade koja je bila uvjerena da zbog svog iskustva u robnom poslovanju *Zemaljska banka* može adekvatno odgovoriti tom zadatku. Taj poduhvat se odvijao u konzorciju sa drugim bankama kroz Centralu za ratni promet žita, koja je djelovala pri Zemaljskoj vladi, a najprije je zadaća tog konzorcija bila da snabdijeva Sarajevo i ostatak zemlje najvažnijom robom široke potrošnje, kao i da organizuje aprovizaciju životnih dobara na teritoriji zemlje. Nakon što je taj zadatak uspješno obavljen, poslovnica je ukinuta te je konzorciju banaka data zadaća da obezbijedi, čuva i samelje ratno žito za potrebe stanovništva.¹⁸

Prisustvo velikog broja vojnika iz Monarhije je značilo i povećanje kapitala u opticaju, što su neki poslovni krugovi vješto koristili kako bi prodajom vojnih potrepština došli do bogatstva. Prisustvo vojske na teritoriji Bosne i Hercegovine je dalo novi poticaj trošenju novca, što je banci donijelo značajnu dobit, ako se ima u vidu da je držala duhanski monopol te je imala direktnu korist od prisustva vojnika. Tokom 1914. banka je na teritoriji Bosne i Hercegovine otvorila sedam novih trafika za prodaju duhanskih proizvoda. Unatoč ratnim uslovima, poslovna bilanca je ostala pozitivna tokom čitavog rata. Prve godine isplaćeno

¹⁷ Isto, 165.

¹⁸ ABiH, Fond PBZ BiH, Devetnaesta redovna Generalna skupština Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu, (1915), 8.

je 1.260.000 kruna dividende dioničarima. I naredne godine banka je proširila svoje prisustvo otvaranjem ispostava u Konjicu i Visokom, a isplaćena je dividenda u iznosu kao i prethodne godine. Za 1916. banka je dioničarima isplatila dividendu u iznosu od 1.400.000 kruna, koliko je isplaćeno i naredne godine. Posljednje godine svoje djelatnosti u okviru Habsburške monarhije banka je dioničarima isplatila dva miliona kruna.¹⁹ Redovna isplata dividende u ratnim uslovima je dokaz stabilnom poslovanju banke.

Posebno je značajno pitanje kreditnog poslovanja banaka u tom periodu. Hipotekarni krediti, koji su bili najznačajniji u domenu poslovanja sa stanovništvom, zbog ratnog stanja doživljavaju znatan pad. U samo godinu dana od početka rata vrijednost novih hipotekarnih kredita je opala za 90 %, što je posljedica dvije stvari. Prije svega, tu je spomenuti faktor ratnog stanja-pesimizma, a drugi je faktor valutnog karaktera. Naime, tokom rata kurs austrougarske kruna se toliko srozao da je ona na kraju rata postala jedna od najbezzrednijih evropskih valuta. Takvo stanje je pogodovalo dužnicima koji su se na taj način lahko mogli riješiti nominalnog iznosa duga za vrijednost koja je objektivno bila znatno manja od vrijednosti kredita, što je bankama stvaralo značajne gubitke. Zbog toga banke nerado daju nove hipotekarne i komunalne kredite. Ako se pogleda bilansa hipotekarnih kredita za ratni period, vidi se da je iznos ukupnog zaduženja u stalnom padu. Ukupna dugovanja prema banci su 1. januara 1914. iznosila preko 30 miliona kruna, da bi se taj iznos, što kroz redovne, što kroz vanredne otplate, smanjio na 23,5 miliona kruna 1. januara 1918. Značajno je napomenuti to da je pogotovo aktivna bila otplata dugova tokom 1917. godine, kada su dužnici iskoristili ogromnu inflaciju kako bi se riješili dugova.²⁰

Prvi svjetski rat je bio važan za razvoj *Privilegovane zemaljske banke* zbog činjenice da se ona pod utjecajem ratne krize pokušava proširiti na nova područja kako bi došla do novih izvora primanja. Upravo u tom periodu ona otvara svoje filijale u regionu, što je značilo da prvi put napušta teritoriju Bosne i Hercegovine, gdje je isključivo vodila svoje bankarske operacije do tada. Na početku rata banka je uz učešće ostalih dioničara bila među osnivačima društva za preradu i izvoz duhanskih prerađevina u Berlinu. Svrha tog preduzeća je bila da duhan i njegove prerađevine izvozi na teritoriju Njemačke. Plan za pokretanje tog poslovnog poduhvata je postojao još ranije, ali je svoju realizaciju doživio u ratnim

¹⁹ ABiH, Fond PBZ BiH, Podaci na osnovu podjele dobiti iznesenih na redovnim godišnjim skupštinama 1915, 1916, 1917. i 1922.

²⁰ ABiH, Fond PBZ BiH, Devetnaesta i dvadeset druga redovna Generalna skupština Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu, (1915), 10; (1918), 11.

godinama.²¹ Pokretanje posla je u izvjesnom smislu predstavljalo nadogradnju dotadašnjeg duhanskog monopola jer je banka svoju dominaciju u veleprodaji duhana u Bosni i Hercegovini pokušala iskoristiti da prodre i na druga tržišta.

Nakon pada Srbije, *Zemaljska banka* ulazi u konzorcij čiji je zadatak bio da rukovodi trgovinom šljive u Srbiji. Šljiva do koje se dolazilo u Srbiji trošena je uglavnom za potrebe vojske, dok se bosanska šljiva izvozila u inostranstvo, uglavnom u Njemačku koja je bila glavni kupac.²² Iz primjera duhana i šljive vidljiva je tendencija promjena orijentacije izvoza tih proizvoda, u predratnom periodu znatno veći izvozni udio je ostvarivan na tržištu Monarhije, dok je manji dio izvožen u druge zemlje. Promjena okolnosti, ali i činjenica da je Njemačka u rat ušla mnogo organizovanija od Austro-Ugarske, doprinijela je tome da je njemačko tržište bilo mnogo stabilnije. U Monarhiji je sistem regulisanja cijena počeo efikasnije funkcionisati tek u drugoj polovini 1917. godine, što je između ostalog doprinijelo ogromnoj inflaciji i ekonomskom propadanju stanovništva.²³ Vidljivo je u ovom slučaju da je rat stvorio poremećaje u dotadašnjim privrednim okolnostima, što je prisililo banku ali i mnoga druga preduzeća da promijeni svoju poslovnu politiku.

Pred sami kraj rata, u maju 1918. godine, *Zemaljska banka* je pokušala da se proširi na teritoriju Dalmacije, tačnije u Split, gdje je pokušala da preuzme *Prvu dalmatinsku pučku banku*, a iskazivala je i interes za industriju cementa *Gillardi & Betizza* s obzirom na to da se očekivala velika potražnja zbog potreba obnove poslije rata čiji kraj se nazirao. Posrednik u tim nastojanjima je bio splitski advokat Ivan Bulić preko kojega je banka pokušavala da dođe do informacija o mogućnosti kupovine tih preduzeća. Generalni direktor banke Nikola Berković je Buliću ponudio da vodi poslove banke u Splitu, kao i da bude njezin pravni zastupnik. Bulićev odgovor je otkrio da su se domaći poslovni ljudi već spremali za raspad Monarhije, koji je bio sve izvjesniji, jer je prenio da u “trenutku kada se o budućnosti naših zemalja koješta pronosi” ne bi htio da ima nešto sa bankom “koja nije načisto sa narodom”, što je prevodu značilo da se bojava da bi ga suradnja sa bankom kompromitovala nakon rata u promijenjenim okolnostima, što je, nema sumnje, bilo dalekovidno promišljanje. Bulić je ipak savjetovao Berkoviću da uđe u posao sa cementom, jer je vlasnik fabrike umro, a porodica je ostala u dugovima tako da se firma mogla dobiti za povoljniju cijenu od oko 300.000 kru-

²¹ ABiH, Fond PBZ BiH, Devetnaesta redovna Generalna skupština Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu, (1915), 7.

²² ABiH, Fond PBZ BiH, Dvadeseta redovna Generalna skupština Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu, (1916), 11.

²³ E. März, *Austrian banking and financial policy*, 208.

na. U svom pismu namjere Bulić je predložio kupovinu cementne industrije jer se fabrika nalazila blizu mora, preko kojeg se mogao vršiti najjeftiniji prevoz za tu robu. Također je naglasio to da bi banka vrlo lahko mogla da uđe u posao oko eksploatacije dalmatinskog bijelog kamena i mramora, što bi otvorilo vrata stupanju u zajednički posao sa pojedinim klesarskim zadrugama u Dalmaciji.²⁴ Od tih poslova nije ništa konkretizovano, ali oni ipak demonstriraju odlučan pokušaj banke da proširi svoje poslovanje van granica Bosne i Hercegovine, jer je to bio jedini način da se nastavi rast banke. Poslovanje banke 1895–1914. je pokazalo da je ona doživjela vrhunac rezultata 1912, te se zbog sve oštrije konkurencije, ali i činjenice da je njezino poslovanje na teritorije zemlje došlo do granice kapaciteta, ispostavilo da je širenje prema vani jedina mogućnost jačanja zavoda. Zbog toga te poteze treba vidjeti kao nastavak cilja koji je zadat prije rata, a koji je u izlasku iz okvira Bosne i Hercegovine vidio nastavak ekspanzije. Ratne okolnosti su ta nastojanja olakšale jer je regulacija poslovanja bila umanjena, a državna vlast je preko banaka crpila korist iz okupiranih teritorija.

Najznačajniji poslovni potez na teritoriji Bosne i Hercegovine je bio ulazak u vlasničku strukturu firme *Una*, koja se bavila eksploatacijom uglja. U taj posao je banka ušla u partnerstvu s *Ugarskom općom kreditnom bankom*. Sjedište novoosnovanog preduzeća je bilo u Zagrebu, a kao što i samo ime kaže, cilj firme je bio da pristupi eksploataciji uglja u regiji Bosanske krajine. Od ukupnog kapitala firme, koji je iznosio 2,8 miliona kruna, banka je posjedovala 9% vlasničkog udjela tj. 250.000 kruna. Ovo je bilo jedino ulaganje banke u rudarstvo od njezinog osnivanja. Međutim, kako je firma još bila u fazi formiranja, nikakve konkretne dobiti od nje nije bilo.²⁵

Zahvaljujući solidnom poslovanju ratnih godina, ali i velikoj inflaciji, na vanrednoj skupštini održanoj u februaru 1918. godine banka je povećala svoj akcijski kapital sa 14 na 20 miliona kruna.²⁶ Uzimajući u obzir ratnu inflaciju i pad vrijednosti krune, to povećanje nije moglo nadoknaditi gubitke koje je akcionarski kapital doživio u ratnom periodu, tako da je krajem rata banka imala znatno manju finansijsku snagu nego prije izbijanja ratnih dejstava.²⁷ Također, povećanje

²⁴ ABiH, Fond PBZ BiH, Pismo Ivana Bulića Nikoli Berkoviću 24. 4. 1918. Berkovićev odgovor Buliću 4. maja 1918. i pismo Bulića Berkoviću 13. maja 1918.

²⁵ ABiH, PBZ BiH, Bericht zur Direktions Sitzung vom 18. April 1918.

²⁶ ABiH, Fond PBZ BiH, Izvještaj sa vanredne skupštine Privilegovane zemaljske banke održane 9. februara 1918.

²⁷ Kao što je napomenuto, ukupna inflacija za Monarhiju je teško ustanovljiva, ali prema Märzu, ona je iznosila preko 400%.

nije uslijedilo zbog izvrsnih rezultata, nego je slijedilo tendenciju koja se dešavala svugdje u svijetu; obilje novca na tržištu, poslovni ljudi i građani ulagali su u špekulacije i novčane zavode kako bi što prije došli do oplodnje kapitala. Sve značajnije banke u Monarhiji u ratnom periodu povećavaju svoj dionički kapital pa je bilo logično da se ta pojava prenese i na Bosnu i Hercegovinu. Povećanje kapitala je pored neželjenog ratnog faktora imalo i dozu pripreme za mirnodopsko vrijeme jer se vjerovalo da će za normalizaciju životnih prilika i obnovu zemlje biti potrebno obilje novca, te se nastojalo pripremiti za to vrijeme koje se 1918. već činilo na obzoru.

Unatoč tome što je njeno poslovanje bilo relativno uspješno tokom rata ili, bolje rečeno, činjenici da je uspjela da prilagodi svoje poslovanje ratnim uslovima u mjeri u kojoj je to bilo moguće, posljedice rata za *Privilegovanu zemaljsku banku* su bile katastrofalne. Ne postoje kompletni podaci koji bi ukazali na razmjere štete koje je banka pretrpjela, ali na osnovu djelomičnih podataka mogu se uvidjeti razmjere ratne štete. Po procjeni do koje se došlo analizom izvještaja sa generalnih skupština, oko 20% kadrovskih kapaciteta zavoda je bilo uništeno. Mnogi regrutovani činovnici banke se nikad nisu vratili iz borbe. Potvrđena je smrt 11 službenika, ranjenih je bilo skoro tri puta više, a zarobljeno je osmero. Ovo su samo podaci za prve tri ratne godine dok za posljednje dvije godine podaci u izvještajima nisu navedeni. U ratu su umrli i neki od ljudi koji su dugo vodili poslovanje, poput Felixa Kurande, čija je smrt bila težak gubitak.²⁸ Još teže posljedice su banku snašle promjenom političkog sistema u zemlji. Već prvih mjeseci nakon završetka ratnih operacija pokrenuta je akcija s ciljem preuzimanja ove institucije i smanjenja austro-mađarskog utjecaja u njoj. Opravdanje za takve akcije se tražilo u činjenici da se nalazila u vlasništvu neprijateljskih sila. Na osnovu naredbe Zemaljske vlade 10. maja 1919. *Zemaljska banka* je stavljena pod sekvestar u skladu sa zakonom o postupanju sa imovinom podanika neprijateljskih država.²⁹ Iako je 1921. nastavila normalan rad, ona je izgubila privilegije koje je do tada imala te postepeno gubi svoj privredni značaj. Na samom kraju rata u konkurenciji od 11 banaka na teritoriji Kraljevine SHS *Privilegovana zemaljska banka* je bila na petom mjestu po količini akcionarskog kapitala i rezervnih fondova. Pet godina poslije ona je bila na posljednjem

²⁸ ABiH, Fond PBZ BiH, ABiH, Fond PBZ BiH, Podaci na osnovu podjele dobiti iznesenih na redovnim godišnjim skupštinama 1915, 1916, 1917. i 1918.

²⁹ ABiH, Fond PBZ BiH, Dvadeset i treća redovna generalna skupština Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu, (1922), 12.

mjestu u konkurenciji istih banaka.³⁰ Takva sudbina jasno ilustruje kraj jedne epohe u privrednom životu Bosne i Hercegovine. Najpogubnija posljedica rata je bila ta što su poslovi koji su bili najunosniji za banku, poslovi sa zemaljskom upravom, nestali. Ona više nije bila centralna finansijska institucija, nego obična komercijalna banka koja je morala voditi oštru borbu sa konkurencijom da ostvari povoljan rezultat u zemlji, koja je po svom privrednom razvoju daleko zaostajala za nestalom Habsburškom monarhijom.

Rezime

Početak svjetskog rata 1914. zaustavio je prirodnu i vrlo, do tada, uspješnu ekspanziju najznačajnije bosanskohercegovačke banke. Vanredna situacija, zaustavljanje krupnih infrastrukturnih projekata te sveukupno usporavanje privrede i njezino podređivanje ratnim potrebama nanijeli su težak udarac razvoju ovog novčanog zavoda. Pa ipak, uprava banke je uspjela u nekoliko slučajeva da se prilagodi novonastalim okolnostima i da u jednu ruku prilagodi poslovanje banke novim okolnostima, a u drugu da se počne pripremati za poslijeratni period, za koji se smatralo da će donijeti brojne prilike za dalji razvoj. Međutim, ishod rata je bio takav da je poslovanje banke u formatu, kakav je bio do tada postao nemoguć te je ona kao direktnu posljedicu rata osjetila gubitak svog dotadašnjeg mjesta u privrednom i društvenom životu Bosne i Hercegovine.

³⁰ Ljubomir S. Kosier, Vasa Ristić, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Bankarstvo, Zagreb, 1924, 58.

Privileged Land Bank of Bosnia and Herzegovina (1914-1918)

Summary

The beginning of the First World War saw an end to, thus far, successful expansion of the most significant Bosnian bank. Wartime situation, halt of infrastructural projects and in-general slow of economy inflicted a serious blow to the development of this money institution. However, in this paper it is shown that the direction of the bank somehow managed to adapt to new circumstances, and that it also started to prepare the bank for post-war period for which it believed will bring numerous opportunities for further development. The outcome of the war was such, however, that business of the bank unable to continue in format in which it existed prior to the war, and consecutively the bank lost its place in economic and social life of Bosnia and Herzegovina.

(Translated by author)

Seka Brkljača
Sarajevo

REGULATIVA O GRADOVIMA U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1878. DO 1941. GODINE

Apstrakt: Polazeći od definicije i detekcije šta je grad, naslovljeni rad, u kratkim naznakama karakterističnih tačaka, bavi se značajnim fenomenima gradova u Bosni i Hercegovini od vremena kada je 1878. godine u Bosni i Hercegovini uspostavom austrougarske uprave okončana četverovjekovna epoha orijentalno-balkanske i orijentalno-islamske urbanizacije i započela era modernizacije te oblikovanja evropskih urbanih modela, pa sve do početka Drugog svjetskog rata, kada je nestao i drugi državni okvir i sistem u koji je u tom zadatom periodu bila uključena i Bosna i Hercegovina. Cilj rada je naznačiti osnovne faktore koji su determinisali grad u Bosni i Hercegovini ovog vremenskog raspona sa 1918. godinom kao tačkom cijepanja, koja, i na primjeru regulisanja gradskog života, pokazuje i dokazuje osnovne principe prevrata kao ne-revolucionarnog i mirnog prelaska iz jednog državnog okvira u drugi.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, austrougarski period, period Kraljevine SHS / Jugoslavije, gradske opštine, stanovništvo, vlast, uprava, komunalni zakoni.

Abstract: The present paper starting with the definition and determination of the notion of a town, through brief explanation of distinguishing features, examines the phenomena of towns in Bosnia and Herzegovina, spanning from the period of 1878 when the establishment of the Austro-Hungarian rule ended the four-century long era of Levantine, Balkan

and Islamic architectural styles and marked the beginning of the era of modernization and development of European urban structure models, to the beginning of World War II when the other governmental structure and system collapsed that at the given period involved Bosnia and Herzegovina. The aim of this paper is to specify the basic features that determined the notion of towns in Bosnia and Herzegovina in the given time span, taking 1918 as the watershed moment, which, also on the example of regulation of urban life, indicates and demonstrates the basic principles of upheaval as non-revolutionary and peaceful transition from one governmental structure to another.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian rule, Kingdom of SHS/Yugoslavia, urban municipalities, population, government, administration, utility laws.*

Kako je pojam i funkcija grada istorijski promjenjiva kategorija, isto tako postoje i različite definicije pojmovne predodžbe grada kao izrazito složenog društvenog fenomena.¹ Kod nas je, kao i u nizu drugih zemalja, dosad bio usvojen zakonski kriterijum, pa su gradskim aglomeracijama smatrane one osnovne administrativno-teritorijalne jedinice koje su postojećim pravnim propisima proglašene za gradove.²

Status grada u prvim popisima stanovništva austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini određen je prema naslijeđenoj osmanskoj urbanoj tradiciji i ukupnim interesima i potrebama okupacione uprave. Iako je u dva navrata, 1880. i 1893. godine, donosila propise o organizaciji gradskih opština, ta vlast nije striktno propisala niti odredila suštinu i fizionomiju gradskog naselja. Status grada odnosno gradskih opština kao više ili manje povezanih teritorijalno organiziranih

¹ Maks Veber, *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd, 1976, 298; Rudi Supek, *Grad po mjeri čovjeka, S gledišta kulturne antropologije*, Naprijed, Zagreb, 1987, 21–27; Gavriilo Mihaljević, *Ekonomija i grad*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd-Tiglen, 1992, 140–143; Luis Mamford, *Grad u istoriji, Njegov postanak njegovo menjanje njegovi izgledi*, Book Marso, Beograd, 2001, 5; Milan Vresk, *Grad i urbanizacija – Osnove urbane geografije*, Školska knjiga, Zagreb, 2002, 3; Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Drugo izdanje, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004, 29–30.

² Miloš Macura, “Kriterijum za razgraničavanje gradskog i seoskog stanovništva”, u: Aleksandar Todorović, *Uvod u sociologiju grada*, Vuk Karadžić, Beograd, 1965, 73–74.

zajednica koju čine stanovnici toga grada u Bosni i Hercegovini nakon 1918. godine određen je prema već postojećoj urbanoj i administrativnoj tradiciji iz prethodnog perioda austrougarske vlasti, zadržavajući čak i legislativu i teritorij gradskih opština sve do prvih promjena gradskog teritorija u 1927/28. godini.³ Po istoj inerciji, propisi o sticanju statusa grada nekog naseljenog mjesta odnosno gradskih opština ostali su nepromijenjeni sve do Građevinskog zakona iz 1932. godine⁴ odnosno kasnijeg jedinstvenog državnog Zakona o opštinama⁵ i Zakona o gradovima⁶ iz 1933. odnosno 1934. godine u Kraljevini Jugoslaviji. Pri tome se pojam grada u čitavom tom periodu ne odvaja od pojma gradska opština kao osnovne administrativno-teritorijalne jedinice.

Zakonska akta iz austrougarskog perioda koja se odnose na uređenje opština govore i o gradskom teritoriju i na koji način se on može promijeniti, odnosno predviđen je postupak koji se odnosio na buduće mijenjanje veličine gradskog teritorija. Takva struktura u Bosni i Hercegovini ostala je ista do 1927/1928. godine, bez obzira na odredbe Vidovdanskog ustava iz 1921. godine i podjelu zemlje na oblasti i srezove koja je izvršena u skladu sa tim. Od 1927. godine započinje mijenjanje administrativno-teritorijalne mreže opština, i gradskih i seoskih, te uvezivanja preostalog seoskog teritorija, od neorganizovanih u organizovane opštine, bilo pregrupisavanjem sela u nove, organizovane opštine, ili priključenjem seoskog područja već postojećim seoskim ali i pojedinim gradskim opštinama.⁷

³ Sve do donošenja opšteg *Zakona o opštinama* 1933. godine i *Zakona o gradskim opštinama* 1934. godine u Kraljevini SHS, Kraljevini Jugoslaviji bili su na snazi naslijeđeni zakoni o opštinama kao zbir zakonskih partikularizama istorijskih pokrajina koje zvanično u novoj administrativnoj podjeli zemlje na oblasti, odnosno banovine, nisu više postojale. Tako je za područje Srbije važio *Zakon o mestima* Kneževine Srbije iz 1865. godine, kao i sve dopune i izmjene tog Zakona do 1914. godine. Iako nije definisao grad, gradsku opštinu, ovaj Zakon je regulisao pitanje sticanja statusa maloga grada, varošice, pod uslovom da neko naseljeno mjesto podnese obrazloženu molbu nadležnoj vlasti o promjeni statusa mjesta, odredi rejon buduće varošice i izradi regulacioni plan budućeg gradskog atara, u: *Zakon za upravu gradskih općina u Bosni i Hercegovini s izbornim redom* (odobren Previšnjim rješenjem od 21. marta 1907. god. – proglašen otpisom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 12. aprila 1907, br. 62.064.), u: *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Kom. VII, Sarajevo, 16. april 1907, 97–111; Ružica Guzina, *Opštine u Srbiji 1839–1918*, Rad, Beograd, 1976.

⁴ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XIII, br. 133–XLII, Beograd, 16. juni 1931, 921–936.

⁵ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XV, br. 85–XXVI, Beograd, 15. april 1933, 493–505.

⁶ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XVI, br. 169–XLIII, Beograd, 25. juli 1934, 707–722.

⁷ *Službene novine Kraljevine SHS*, IX, br. 73–XVI, Beograd, 1. april 1927; Na osnovu čl. 165. Finansijskog zakona za 1927/28. godinu ovlašten je ministar unutrašnjih djela da odredi ime, obim i sjedište opština u bosanskohercegovačkim oblastima. Na osnovu ovih ovlaštenja, pored ostaloga, ministar A. Korošec promijenjeno je ime gradskih opština Lijevno u Livno i Duvno u Tomislav grad.

Na taj način su i neki gradovi u Bosni i Hercegovini promijenili obim, površinu i broj stanovnika mijenjanjem prostora gradskog teritorija koji je proširen na okolinu. Priključeni teritorij postaje dio cjelovitog teritorija gradske opštine u pravnoj regulativi, tretiran na isti način kao i gradsko jezgro oko koga je grupisan kao jedinstven gradski teritorij. Taj proces nije bio završen ni izmjenama i korekcijama 1928. godine i trajao je, u ne tako masovnom obliku, ali ipak stalno sve do 1941. godine.

Osnovni sadržaj grada, stanovnici gradova odnosno njegovi žitelji, njihov status i regulacija njihovih prava i obaveza u gradu u kontinuitetu zadržava osnovnu karakteristiku, iako je Bosna i Hercegovina promijenila ne samo državni okvir nego i društveno-politički sistem i hronološki ušla u dvadeseto stoljeće kao novo doba ubrzane modernizacije. Stanovati, živjeti u bosanskohercegovačkom gradu imalo je i svoj pravni pojam, zavičajnost, koji je prenesen iz austrougarskog zakonodavstva u novu državu u paketu svih onih propisa koji su činili prtljag pravnog partikularizma Kraljevine SHS.⁸ Bosanskohercegovački gradovi bili su pretežna domena građana koja im je omogućavala da se koriste gradskim privilegijama. Austrougarsko komunalno zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini pravno je definisalo gradove kao opštine građana koje predstavljaju zajednice naročitih članova opštine, zavičajnika ili građana koji kao takvi u toj opštini uživaju neka prava i obaveze. Ta tendencija će ostati trajna osobina svih gradskih uprava, ne samo bosanskohercegovačkih gradova nego i predstavnika ostalih gradova u državi u vrijeme kraljevske Jugoslavije. Zadržavajući ustavnim i zakonskim propisima opštinu građana, donekle modificiranih krutih principa, i upravna vlast se pridruživala toj težnji. Dok su gradske vlasti opštinom građana čuvala i ekskluzivno pravo učestvovanja u upravljanju gradom, upravne vlasti su tu kategoriju upotrebljavale i kao svojevrsnu legalnu političko-policijsku palicu koja je, pored ostaloga, omogućavala i lakšu kontrolu i odstranjivanje nepodobnih stanovnika grada.⁹

⁸ *Zakon za upravu gradskih općina u Bosni i Hercegovini s izbornim redom*, u: *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1907, 102. Četvrto poglavlje – Djelokrug općinskog vijeća, § 24, tačka 15: "podjeljivanje prava zavičajnosti bos. herc. zemaljskim pripadnicima i privremeno uvjerenje skopčano s uslovom sticanja bos. herc. zemaljske pripadnosti onim natjecateljima, koji nijesu zemaljski pripadnici, da će biti primljeni u općinsku svezu. Radi toga, da se uglavi predhodno pitanje odnosno državne (zemaljske) pripadnosti natjecatelja za zavičajno pravo, treba molbenice prije no što općinsko vijeće stvori zaključak podnijeti kotarskom uredu(kotarskoj ispostavi), te ih prema odluci istog (iste) o tome predhodnom pitanju podvrgnuti shodnom postupku (...)."

⁹ Preko sreskih upravnih organa gradske opštine su oglašavale pojedina lica sa neophodnim ličnim podacima proglašavajući ih na taj način zvanično skitnicama, s tim da je s danom oglašavanja po sreskim uredima prestajala svaka obaveza matične opštine da se brine o ovim licima i

Pored tih glavnih karakteristika koje regulacijom definišu grad, pitanje svih pitanja i austrougarskog perioda uprave i onoga u Kraljevini SHS / Jugoslaviji, kao i u prethodnom, osmanskome periodu, bilo je pitanje načina upravljanja gradom – pitanje vlasti. Iako su u oba perioda vrijeme skučenih kompetencija i jasno definisanih zadataka koji su proizlazili iz funkcija gradske opštine, gradske vlasti mogle su uticati i uticale su na obim i dubinu odnosno na kvalitet i kvantitet tih funkcija, od visine gradskih poreza do građevinskih poduhvata.

Austrougarska vlast je normativnu izgradnju opština odmah po okupaciji započela izdavanjem Privremenog statuta za Sarajevo već 22. augusta 1878. te Naredbom Zemaljske vlade od 16. aprila 1879. godine, po kojoj su kotarska predstojništva ovlaštena da osnivaju gradske opštine, zatim Normalnim štatutom sa izbornim redom iz 1897. za sve gradske opštine izuzev Sarajeva, koje je dobilo Štatut još 1883,¹⁰ sa dopunama 1897. i 1899. godine,¹¹ i Mostara sa Štatutom iz 1890, odnosno s novim iz 1907. godine.¹² Zaključno sa Zakonom o gradskim opštinama iz 1907. i Zakonom o seoskim opštinama iz iste godine regulisano je uređenje organizovanih opština sa izbornim redom, osim gradova Sarajeva i Mostara, koji se do kraja perioda upravljaju po svojim posebnim objavljenim štatutima.

Predstavljena normativna hronologija nije samo prosto nabranje regula, međusobno nejedinstvenih i neharmoničnih, kojima se propisuje organizacija gradova kao administrativno-teritorijalnih jedinica, taj niz u svojim tačkama potvrđuje i vrlo laganu evoluciju sistema organizovanja lokalnih čestica. Od postav-

da snosi njihove bolničke ili druge troškove, kao što je bilo zaduživanje na račun opštine, ako ova lica trenutno nisu bila u stanju da se materijalno obezbijede. Oglašavanje je bilo vrlo često, svaki mjesec neka opština ili više njih dostavljala je čitav spisak takvih lica, što na posredan način pokazuje i stepen mobilnosti kao i materijalnog stanja stanovnika koji idu od mjesta do mjesta u potrazi za poslom i boljom egzistencijom, u: Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Fond Kraljevska banska uprava uprava Drinske banovine–Upravno odjeljenje (dalje: KBUDB-II), kut. 2, sign. 2289/1932.

¹⁰ *Općinski štatut za grad Sarajevo* (Odobren Previšnjom odlukom od 10. decembra 1883, objavljen od Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu dana 9. januara 1884. pod brojem 25034/I), u: *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 20. januar 1884.

¹¹ Specifična važnost zemaljskog glavnog grada Sarajeva rezultirala je tim da je teritorij grada bio izuzet iz opšte teritorijalne podjele zemlje i uprava u njemu bila je posebno organizovana. Ovdje je uz Gradsko poglavarstvo i Gradsko vijeće bila ustanovljena i institucija Vladinog povjerenika za glavni zemaljski grad Sarajevo (Der Regierungskommissär für landeshauptstadt Sarajevo), gdje je on fungirao kao zvanični predstavnik najviše vlasti u zemlji; u: Kasim Isović, “Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1918. do 1924. godine”, u: Kasim Isović, *Sabrani radovi*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2007, 338.

¹² *Općinski red sa izbornim redom za grad Mostar* (Odobren Previšnjim rješenjem od 16. februara 1907. otpisom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 30. marta 1907, br. 33951), u: *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1907.

ljenih tijela koja su samo klimala glavama i, kao izvršno-reprezentativni forum oportunih članova, provodila naredbe upravnih vlasti, preko reduciranih izbornih 1897. i 1907. godine gradovi dobivaju predstavničke organe koji, u skladu sa jačanjem materijalne osnove opštinskih prihoda, dobivaju više snage u komunalnoj inicijativi.¹³ Generalno, sastav opštinskih vijeća bio je odraz političkih prilika i osjetljive nacionalno-konfesionalne strukture u Bosni i Hercegovini, ali je evidentno da su najmanje administrativno-teritorijalne zajednice dobile mala lokalna predstavništva prije nego što je Bosna i Hercegovina dobila zemaljsko, odnosno Sabor 1910. godine. Kakva god bila ograničenja i stege tih lokalnih zastupništava, gradskih i seoskih opštinskih vijeća, oni su predstavljali u datim političkim okolnostima, iako reducirane i socijalno i politički i polno, ipak izabrane predstavnike jednog dijela interesenata koji, kao predstavnički organ, nisu bili samo formalna supstitucija upravne vlasti.

Osnovni principi tutorstva upravne vlasti Filipovićevo Privremenog štatuta za grad Sarajevo iz augusta 1878. godine nisu se mnogo mijenjali u naredne četiri decenije austrougarske vladavine, sublimirani zakonima o upravi gradskih i seoskih opština iz 1907. godine¹⁴ strukturirali su osnovne administrativno-teritorijalne jedinice u Bosni i Hercegovini sa veoma ograničenom autonomijom, prije svega u odnosu na izborni red i nadzornu vlast. Naime, nadzor i kontrola personalne strukture i pojedinačne i kolektivne djelatnosti, kako organizovanih tako i neorganizovanih opština, bili su refleksi birokratske države koja odgovornost poslovanja posmatra samo u jednom pravcu, odozdo, od lokalnih zajednica, prema gore, stepenasto u oba pravca kolanja naredbi i odobrenja. Lakirana samo drugom formom, ova karakteristika ostaje trajnom i u periodu Kraljevine SHS / Jugoslavije od 1918. do 1941. godine, potvrđena zakonima o opštinama iz 1933. godine i o gradovima iz 1934. godine. Čak ostaje i pravo više upravne instance da kažnjava vijećnike ako ne dolaze redovno na zasjedanja vijeća i ako ne ispu-

¹³ Vrhunac lagane evolucije opštinske normative bila je inicijativa opštinskog zastupstva u Sarajevu koje je 1905. godine oformilo iz svoje sredine Odbor za izradu projekta novog gradskog statuta, koji je u završnoj nacrtnoj fazi 1908. godine predviđao opštinsku samoupravu, izabrano opštinsko predstavništvo koje autonomno odlučuje o svim opštinskim poslovima, dok je vladi ostavljena samo kontrola zakonitosti njegovog rada. Nacrt statuta ostao je do kraja perioda u toj fazi zbog spora oko izbornog prava ograničenog samo na zavičajno stanovništvo, spora koji je produžio raspravu o nacrtu statuta sve do izbivanja rata 1914. godine, kada je novonastala politička situacija onemogućila njegovo usvajanje, u: Todor Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878–1918*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1960, 74–78.

¹⁴ *Zakon o upravi seoskih opština u Bosni i Hercegovini* (Odobren Previšnjim rješenjem od 8. februara 1907, proglašen otpisom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 13. marta 1907, br. 34.05471.), u: *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1907.

njavaju svoje, regulama zacrtane, dužnosti. Prema tome, kako možemo govoriti o lokalnim samoupravama kada su opštinske uprave sažete izbornim sistemom i nadzornom vlašću koja ne samo da vrši kontrolu zakonitosti odluka gradskih predstavnika nego ispituje i njihovu cjelishodnost.

Takav koncept lokalnih teritorijalnih zajednica u Bosni i Hercegovini preživio je i formalno i suštinski i u periodu kraljevske države u skladu sa htijenjima prevrata iz 1918. godine i jalovom pravnom unifikacijom države sve do perioda diktature. Dok je u austrougarskom periodu takav sistem upravljanja gradskim i seoskim opštinama proizlazio iz karaktera države i oblika i načina upravljanja Bosnom i Hercegovinom, pri čemu su principijelni postulati upravljanja Bosnom i Hercegovinom i lokalnim zajednicama primjenjivani na osnovu važeće zakonske regulative, ni nakon 1918. godine u novom državnom okviru i društveno-političkom sistemu ne pojavljuje se suštinski ništa novo u pravcu jačanja autonomizma lokalnih zajednica, ali zato se formalno mnogo toga mijenja.

Iako je Vidovdanski ustav Kraljevine SHS iz 1921. godine nalagao i donošenje jedinstvenog zakona o opštinama, gradskim i seoskim, u Bosni i Hercegovini su i dalje u punom kapacitetu bile na snazi regule austrougarskog perioda, izuzev prava interesenata da izaberu predstavnike lokalne zajednice koje je ratnim neprilikama bilo suspendovano još 1914. godine.¹⁵ Daleko iza tih neprilika, bosanskohercegovačke gradske opštine nemaju izabrane predstavnike jer te pozicije u novonastaloj situaciji dobivaju politički značaj. Istovremeno, stalnim odlaganjem opštinskih izbora prostorne zajednice interesenata gube tu prvu i osnovnu karakteristiku samouprava. Iako su opštinskim vijećima pripadale ograničene nadležnosti, svedene na poslove lokalnog značaja, one su političkim strankama omogućavale uticaj u najmanjim administrativno-teritorijalnim jedinicama, koji je mogao poslužiti i kao važna transmisija u političkom životu. Uporna borba radikalna da zadrži primat u bosanskohercegovačkim opštinama čitavih deset godina dokazuje značaj držanja tih pozicija i ukazuje na to da su uticaj i vlast na ovome nivou bili izrazito važan bazni položaj svake stranke koja je pretendirala na afirmaciju svoje politike, kao i ostvarenje svih onih konkretnih postavki i ciljeva stranaka i njihovih pojedinaca koje nisu bile daleko od simbioze materijalnog i političkog uticaja u čitavoj lepezi konkretizacije političkog pragmatizma. Heterogena mreža opštinskih predstavništava, od nešto preživjelih vijeća iz austrougarskog perioda (Rogatica),

¹⁵ ABH, Fond Zemaljska vlada (dalje FZVS-2), kut. 24, sign. 47753/7, 21484/7/1919; Izbori za opštinsko vijeće grada Banje Luke u oktobru 1918. godine te izbor gradonačelnika i tijela gradskog vijeća i poglavarstva ilustrativan je primjer jedinih i posljednjih opštinskih izbora nakon 1914. godine, onoga tipa i vrste kako su to uređivali propisi austrougarske legislative.

dogovornih vijeća na osnovu političkih sporazuma prema broju parlamentarnih mandata u Beogradu, koji su ostvareni na nivou svake opštine, komesarijati pretendiraju da do kraja prekriju svojom mrežom sve gradske opštine u Bosni i Hercegovini. U komesarijatima su bile, duže ili kraće, sve političke stranke koje su participirale u vladama Kraljevine SHS, a bez obzira na njihovo političko djelovanje u teoriji i praksi o pitanju samouprava, nijedna se nije odrekla prilike da stekne i potvrdi svoj uticaj učešćem u lokalnoj vlasti na taj način. Te stranke, a u Bosni i Hercegovini se može u najvećem dijelu perioda do 1928. godine kao i u najvećem dijelu opština govoriti o apsolutnoj premoći lokalnih radikala kao refleksiji radikalske hegemonije u centralnoj vlasti, provodile su u opštinama, posebno u bosanskohercegovačkim gradovima, takvu politiku kakvu je inicirala ili provodila ta stranka odnosno njeni i lokalni i centralni prvaci koje je reprezentovala upravna vlast. Promjene u gradskim upravama preslikavale su oscilacije i klimu međudnosa onih političkih snaga koje su participirajući u vladama u Beogradu generalne odnose prenosile kao eho na lokalni nivo u Bosni i Hercegovini, koji su u sprezi sa mjesnim koloritom dobivali oblike onakvih gradskih uprava, komesarijata ili “sporazumnih gradskih vlada” koje su u svojim kombinacijama suštinski predstavljale te relacije reducirane glavnom osom koju su sačinjavale JMO i radikali.¹⁶ Pretvaranjem opština, a posebno gradskih, u ćelije političkog djelovanja i uticaja suspendovan je i onaj neophodni minimum samoupravnog djelokruga koji je postojao u austrougarskom periodu, sa periodično u kontinuitetu izabranim opštinskim upravama, predstavnicima lokalnog stanovništva, ili bar dijela interesenata.

Kao rezultat političkog kompromisa Uredbom o izboru opštinskih vijeća u Bosni i Hercegovini od 26. decembra 1927. godine prvi lokalni izbori konačno dobivaju perspektivu potvrđenu ponovnim objavljivanjem Zakona o gradskim i seoskim opštinama iz 1907. godine u službenom glasilu, *Narodnom jedinstvu*, i to u novembru 1928. godine.¹⁷ Na taj način i zvanično je paradoksalno produžena

¹⁶ *Glas slobode*, XVIII, br. 4, Sarajevo, 26. januar 1928, 1. Evidentno je i prema drugim izvorima da JMO po ulasku u prvu vladu Velje Vukičevića 17. aprila 1927. godine, pa drugu njegovu vladu, te onu Korošeca od 27. jula 1928. nije žurila na opštinske izbore po preuzimanju komesarskih mjesta ili pretežne uloge u upravama većine gradova u Bosni i Hercegovini, što je opet prenebregnuto u literaturi koja se bavi problematikom ove stranke ili političkog života države toga doba s obzirom na to da sami opštinski izbori i opštinska tematika nisu glavna rola ovih monografija. (Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Drugo izdanje, Svjetlost, Sarajevo, 1977, 287; Nadežda Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925–1928*, Rad, Beograd, 1974, 331).

¹⁷ *Narodno jedinstvo*, XI, br. 125, Sarajevo, 6. novembar 1928, 1–4; Zakon za upravu gradskih općina u Bosni i Hercegovini s izbornim redom, Isto, XI, 126, 8. novembra 1928, 1–4; Zakon o upravi seoskih općina u Bosni i Hercegovini.

važnost starih zakona druge države i drugačijeg društveno-ekonomskog i političkog sistema, s jedinom razlikom da su u izbornom redu prilagođeni liberalnijim pravilima za izbor narodnih poslanika (čl.72 Vidovdanskog ustava),¹⁸ ali i dalje redukovanom starosnom granicom birača i diskriminatorski prema polnoj i profesionalnoj strukturi stanovništva.¹⁹ Tako je politika, u nedostatku jedinstvenog zakona o opštinama, vrlo praktično riješila problem pred prve opštinske izbore u, prema Uredbi iz 1928. godine, 399 opština koje su sačinjavale šest oblasti na koje je administrativno bio podijeljen bosanskohercegovački prostor. Da takvi zakoni o najnižim administrativno-teritorijalnim jedinicama po svojoj suštini nisu odgovarali upravnoj vlasti kraljevske države, ne bi ga ni objavljivali, pored svih onih nacrti zakona o opštinama koji su godinama čamili u ladicama ministarstva unutrašnjih djela kao vrhovne nadzorne vlasti lokalnih samouprava.²⁰

Osim suspenzije 1929. godine, zakonima monarhodiktature, izbornog reda, raspuštanja iz 1928. godine izabраниh gradskih i seoskih opštinskih vijeća i postavljanja novih na prijedlog nadležne upravne vlasti,²¹ osnovni postulati organizacije i funkcija bosanskohercegovačkih gradova iz austrougarskog perioda nisu

¹⁸ Ukidanjem imovinskog cenzusa i spuštanjem starosne granice novo izborno pravo bilo je daleko liberalnije i modernije nego ono u austrougarskom periodu. Ali, problem opšteg aktivnog i pasivnog izbornog prava ostao je otvorenim u čitavom periodu kraljevske države. Oba ustava skoro identičnim tekstom regulišu ovo pitanje (član 70. Vidovdanskog ustava i član 55. Septembarskog ustava iz 1931. godine) i prepuštaju kasnijoj zakonskoj regulativi “žensko pravo glasa”. Zanimljivo je za navesti to da su se predstavnici baš bosanskohercegovačkih gradskih opština neprekidno zalagali preko svog članstva u Savezu gradova (Dr. Ivo Pavičić, podnačelnik grada Sarajeva) da se to pitanje reguliše u korist ženske populacije, kao neophodan politički preduslov kvaliteta teritorijalnih samouprava; u: *Savremena opština – Savremena općina*, VII, br. 7–10, Beograd, juli-oktobar 1932, 605.

¹⁹ *Jugoslavenski list*, XI, br. 208, Sarajevo, 1. septembar 1928, 2. Bez obzira na već Ukazom utvrđen rok za izbor opštinskih zastupstva koja će djelovati kontinuirano po Zakonu o opravljajući gradskim opštinama iz 1907. godine, ideja o izmjeni toga Zakona čija je regulativa ‘suviše uska’ bila je i dalje živa i iskazivala se u stavovima pojedinih poslanika iz Bosne i Hercegovine u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS, koji su se, kao Hamid Kurtović ispred JMO, zauzimali da se na Bosnu i Hercegovinu protegne Zakon o upravljajući opštinama koji je važio u Sloveniji.

²⁰ *Pravda*, VIII, br. 32, Sarajevo, 8. august 1928, 1. Deklaracija o programu vlade Korošeca objavljena 1. augusta 1928. godine na zasjedanju Narodne skupštine imala je u vidu da, u okviru ambiciozno prezentovanih budućih aktivnosti koje su se velikim dijelom odnosile i na pripreme i donošenje unificiranih zakona za cijelu državu iz privredne, upravne i prosvjetne oblasti, pored ostalog da se i “zakon o općinama i gradovima postavlja se kao jedan od prvih u redu tih projekata”.

²¹ *Službene novine Kraljevine SHS*, XI, br. 9-IV, Beograd, 11. januar 1929, 53; *Zakon o izmeni zakona o opštinama i oblasnim samoupravama*, Isto, XI, 11-VI, 15. januar 1929, 78; *Zakon od 14. januara 1929. godine o ukidanju zakona o izboru organa oblasne, sreske i opštinske samouprave*, Isto, 40-XVIII, 18. februara 1929, 97; *Zakon o izmenama i dopunama zakona o opštinama*.

se mijenjali sve do jedinstvenih zakona o opštinama i gradovima iz 1933. i 1934. godine. Zakonski akti i uredbe šestojanuarskog režima, koji su predstavljali dio procesa suspenzije prethodnog upravno političkog sistema, kao i davanja legitimiteta u izgradnji novog autokratskog ustrojstva, nisu ukinuli pojam i funkcije samouprava. Dok su intencije austrougarskih propisa kontrolisale i kanalisale djelovanje gradskih opština u pravcu zadovoljavanja lokalnih potreba u skladu sa politikom i interesima države, u kraljevskoj državi i formalno kroz zakone potvrđuje se praksa upravne vlasti da se, u okvirima samofinansiranja lokalnih zajednica bez subvencija države, zadovolje mnogobrojne životne funkcije ovih administrativno-teritorijalnih jedinica i da se, u okvirima iste finansijske konstrukcije, na račun lokalnih zajednica prenosom poslova državne uprave rastereti državni proračun. Na njihov račun prebacivala je država mnoge svoje obaveze i ovlaštenja za vršenje poslova za račun državnih centralnih organa dobivši, s druge strane, najjeftiniji, a represivnim regulama i aparatom prisile, i najefikasniji način upravljanja lokalnim zajednicama u kojima je samouprava shvaćena samo kao tehnička podjela u otpravljanju državnih poslova, istovremeno ne narušavajući samoupravom centralistički sistem.

Zakon o opštinama i kasnije o gradovima zadovoljavao je formalno proklamirano načelo podjele vlasti po Septembarskom ustavu iz 1931. godine. Međutim, koncentracijom zakonodavne i upravne vlasti u kraljevim rukama proveden je suštinski princip jedinstva vlasti, iz čega proizlazi to da je Kraljevina Jugoslavija i prema ovom Ustavu bila prava monarhija²² te ni njene opštine nisu mogle biti zasebne samoupravne lokalne teritorijalne jedinice a da ne odražavaju, u punom smislu, karakter te države. Upravna vlast kao predlagač koncipirala je Zakon koji je, u izbornom redu i u provedbi, osiguravao većinu onim političkim snagama koje su reprezentovale tu vlast i raspisivale opštinske izbore. Uz sav arsenal upravnih struktura na terenu koje organizuju izbore, javno glasanje i sa samo jednim glasom više (većinski sistem), imali su maksimalne mogućnosti da dobiju većinu u opštinskim odborima i obezbijede harmoničnu saradnju ovih, u svemu potčinjenih organa lokalne samouprave.

Iako su zakonima iz 1933. i 1934. godine stvoreni pravni preduslovi za provođenje opštinskih izbora, u čitavom periodu kraljevske države bosanskohercegovački opštinski interesenti imali su mogućnost da samo tri puta izađu na

²² Dženana Čaušević, *Pravno politički razvitak Bosne i Hercegovine, Dokumenti sa komentarima*, Magistrat, Sarajevo, 2005, 344.

izbore za lokalna predstavništva: 1928, 1933.²³ i 1936. godine, dok u gradovima: Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, Mostar, Travnik, Bihać i Livno, koji su 1934. godine jedini od bosanskohercegovačkih gradova potpali pod Zakon o gradovima, ta mogućnost je ostvarena samo jednom u paketu sa svim ostalim u Bosni i Hercegovini, i to 1928. godine. Borba za politički uticaj i pozicije u opštinama, a posebno u gradovima, na način da se nije moglo garantovati da će biti obezbijeđen izborima, prolongirala je izbore u gradovima sve do 1941. godine, kada je izbijanje rata sasvim otklonilo tu mogućnost.²⁴ Pravno potvrđeni gradovi, gradske opštine kao veliki gradovi, ili važni urbani centri, do kraja perioda Kraljevine Jugoslavije imali su od vrhovne upravne vlasti postavljena gradska vijeća i gradonačelnike vrlo osjetljive i labilne pozicije u odnosu na nadzornu vlast.²⁵ Politička podrška i političke kombinacije na vlasti bile su onaj presudni faktor koji je uticao na personalni sastav gradskih vijeća i odabir gradonačelnika.²⁶

Upravo u odnosu na nivo prenesenih nadležnosti, lokalne teritorijalne zajednice u Kraljevini Jugoslaviji se, prema jedinstvenim komunalnim zakonima, dijele na opštine i gradove. Prenesene nadležnosti, taksativno navedene u 89. členu Zakona o gradovima, su oni poslovi kao prava i obaveze gradova o kojima ne može odlučivati gradsko vijeće, nego su to zadati poslovi u vršenju prvostepenih državnih opšteupravnih vlasti na svome teritoriju, i to u punom kapacitetu obaveza i materijalnih troškova, po čemu se i formalno te opštine kao gradske razlikuju od onih koje su podvedene pod Zakon o opštinama.²⁷

²³ Opštinski izbori 1933. godine bili su raspisani za sve opštine na koje se odnosio Zakon o opštinama iz te iste godine, dakle, i za većinu bosanskohercegovačkih gradova koji su po ovom Zakonu pravno samo opštine, ali i dalje mogu, dozvoljeno im je Zakonom, da nose atribut gradova. Naziv Zakona je kod pojedinih istraživača ovoga perioda izazvao zabunu da su izbori raspisani samo za seoske opštine, u: Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Prosveta, Beograd, 1969, 244; *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Institut za istoriju – “Oslobođenje”, Sarajevo, 1990, 186–187.

²⁴ Iako je neprekidno odgađanje izbora u pravno definisanim gradovima obrazlagano potrebom donošenja novog zakona o gradskim opštinama, osnovni razlog je očigledan i iz izjave predsjednika centralne vlade Dragiše Cvetkovića, date novinarima da se izbori u gradskim opštinama neće još održati “jer treba najpre doneti zakon o gradskim opštinama. Znae, u gradovima su suviše isprepleteni interesi komunalne i opšte politike.”; Izjava Dragiše Cvetkovića od 1. maja 1940. godine koju je citirao časopis *Vreme*, u: Ljubo Boban, *Maček i politika HSS od 1928–1941*, II, Liber, Zagreb, 1974, 254. 283.

²⁵ ABH, KBUDB-II, kut. 10, sign. 31075/1934; Izgubivši političku podršku bana Drinske banovine smijenjen je gradonačelnik Sarajeva Asim-beg Mutevelić u januaru 1935. godine.

²⁶ ABH, KBUDB-II, kut. 10, sign. 23852/1935; Kandidat JMO-a Hasan H. Pašić, uz podršku ministra Mehmeda Spahe, postavljen je septembra 1935. za novog predsjednika gradske opštine Tuzla.

²⁷ *Narodno jedinstvo*, XVII, br. 83, Sarajevo, 17. oktobra 1934, 9–11.

Od 68 gradskih opština – koliko ih je pravno imala Bosna i Hercegovina do 1933. godine; od toga 11 u Hercegovini,²⁸ a 57 u Bosni – od 1933/1934. samo sedam potpada pod Zakon o gradovima, dokazujući, na svaki način, nedovoljan ekonomski razvoj koji, kao takav, u većini nekadašnjih gradova nije mogao podnijeti troškove prenesenih nadležnosti koji su ekonomski gušili gradske proračune. Ostavljene skoro bez investicionih sredstava sa strane, čak i onih finansijskih injekcija na koje je država bila obavezna, prolazeći kroz periodične ekonomske krize, opterećeni kreditnim dugovanjima kod Državne hipotekarne banke, koja je po neisplaćenim ratama plijenila opštinske prihode, mnogi gradovi u Bosni i Hercegovini bili su na ivici bankrota (Goražde, Rogatica) ili privremene duže ili kraće paralize poslovanja. Oslonjene samo na materijalnu bazu svoga stanovništva, interesenata, bez investicionih poduhvata vojske i države kao u prethodnom austrougarskom periodu, lokalne uprave ostavile su budućim generacijama mnogo manje graditeljskih poduhvata. A i oni koje su ostavili u naslijeđe, kao što su škole, vijećnice, mostovi itd., izgrađeni su sredstvima interesenata, stanovnika administrativno utvrđenog područja, grada, bez obzira pod koji komunalni zakon su potpadali i kojima je princip samofinansiranja bio skoro sve što je ostalo od postulata lokalnih teritorijalnih samouprava. Banja Luka – dvadesetih godina dvadesetog stoljeća u poređenju sa gradom, značajnim upravnim središtem Vrbanske banovine, na kraju tridesetih godina istog stoljeća, sa novim monumentalnim građevinama, banskim dvorom, pozorištem i drugim, novom savremenijom infrastrukturom²⁹ – ili Tuzla – sa novom zgradom gradskog sjedišta i dvije moderne škole krajem tridesetih godina³⁰ – najbolji su primjeri koliko su značile investicije, pa i zajmovi, iz državnog proračuna ili državnih banaka, posebno Državne hipotekarne banke, za razvoj gradova, na isti način kao što je Sarajevo³¹ ili Mostar iz 1910. godine u dvadesetim i tridesetim godinama 20. stoljeća³² zamrznuta slika nekadašnjeg investicionog sjaja.

²⁸ Seka Brkljača, “Urbanizacija Hercegovine – demografski i privredni razvoj gradova od 1878. do 1941. godine”, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog simpozija, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011, 54.

²⁹ Svetislav Tisa Milosavljević, *Memoari – Banovanje*, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Banjaluka, 2005.

³⁰ ABH, KBUDB-II, kut. 4, sign. 13055/1936.

³¹ Robert J. Donia *Sarajevo – Biografija grada*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006, 155–191.

³² S. Brkljača, n. d., 84–86. Vlado Smoljan, *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*, II, Gospodarska komora Herceg-Bosne, Mostar, 1997.

Zaključak

Osnovni faktori koji su determinisali grad u Bosni i Hercegovini ovoga dugog, disharmoničnog vremenskog raspona od 1878. do 1941. godine bili su definicija grada, njegov sadržaj, a to su stanovnici grada, i na kraju organizacija ukupnog života grada kroz zadata pravila država Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine SHS / Jugoslavije o gradovima, njihovom broju, organizaciji i životu. Sve vrijeme, bez obzira na promjene državnog okvira, osnovne karakteristike bosansko-hercegovačkih gradova zadržavaju kontinuirano iste tendencije, a poštivanje već postojećih komunalnih regula sve do 1933. odnosno 1934. godine na izvjestan način dokazuje da je 1918. godina bila godina nerevolucionarne i mirne promjene ne samo vlasti nego i državnog okvira.

Oslanjajući se na naslijeđenu tradiciju administrativnog određenja grada kao gradske opštine u oba ova perioda gradovi po svom sadržaju ostaju zavičajnim pravom u domenu građana, što je segregiralo stanovnike grada na domicilne i strance. Pitanje svih pitanja i austrougarskog perioda uprave i onoga u Kraljevini SHS / Jugoslaviji bilo je pitanje načina upravljanja gradom – pitanje vlasti.

Osnovna karakteristika svih regula koje država donosi o gradovima u oba perioda je ta da je nadzor i kontrola personalne strukture i pojedinačne i kolektivne djelatnosti gradskih opština refleksi birokratske države koja kontrolisanu odgovornost poslovanja posmatra samo u jednom pravcu, odozdo, od lokalnih zajednica, prema gore, stepenasto u oba pravca kolanja naredbi i odobrenja nadzorne upravne vlasti. Suštinska razlika bila je ta da se u periodu Kraljevine SHS / Jugoslavije, a za njen račun, prenosi na gradske opštine gro poslova iz državne domene, što u paketu sa uskraćenim investicijama sa strane i slabom ekonomskom snagom lokalne baze doprinosi da bosanskohercegovački gradovi tog perioda nisu ni mogli da daju reprezentativnije rezultate.

Regulations on Towns in Bosnia and Herzegovina from 1878 to 1941

Summary

The basic features which determined the notion of towns in Bosnia and Herzegovina covering this long and discordant time span from 1878 to 1941, were the definition of the town, its content, namely its residents, and finally the organization of the overall life in the town through the specified rules on towns, their number, organization and life imposed by the Austro-Hungarian Monarchy and the Kingdom of SHS/Yugoslavia. The whole time, regardless of changes in the governmental structure, the basic features of towns in B&H have retained the same tendencies, and compliance with the existing utility regulations until 1933 or 1934, in a certain way, proves that 1918 was a year of non-revolutionary and peaceful change, not only of governments, but also of governmental structure.

Drawing on the inherited tradition of administrative definition of a town as an urban municipality, in both these periods towns by their content have remained in the domain of citizens under customary law, thus resulting in the segregation of citizens into locals and foreigners. The main issue of the Austro-Hungarian and the Kingdom of SHS/Yugoslavia administrations was the issue of mode of town governance, the issue of government.

The main characteristic of all regulations on towns adopted by the state in both periods is that oversight and control of personal structure and individual and collective activities of urban municipalities was a reflex of a bureaucratic state, which observed controlled business responsibility in single direction, namely bottom-up from local communities, and stepwise in both directions of flow of commands and permissions by administrative authorities. Fundamental difference was that in the period of the Kingdom of SHS/Yugoslavia a considerable number of activities from state domain had been transferred to urban municipalities, which coupled with denied side investment and weak economic power of the local base, showed that towns in B&H in that period could not yield better results.

Denis Bećirović

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

IZVORI FINANSIRANJA ISLAMSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI (1945–1962) S POSEBNIM OSVRTOM NA DIREKTNU DRŽAVNU POMOĆ

Apstrakt: U radu su na osnovu neobjavljenih izvora i dostupne literature istraženi osnovni izvori prihoda Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na državne subvencije u obliku direktnih dotacija. U tekstu je prezentiran pregled državne pomoći Islamskoj zajednici od 1945. do 1962. godine. Na temelju izvorne arhivske građe autor posebno analizira obim i sadržaj državnih dotacija Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Islamska zajednica, državne dotacije, finansiranje, Bosna i Hercegovina, vjerske zajednice, Jugoslavija.

Abstract: Based on undisclosed sources and available literature, the paper examines the basic income sources of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina with special emphasis on government subsidies in the form of direct government grants. The paper gives an overview of government assistance to the Islamic Community from 1945 to 1962. Based on original archival materials, the author particularly analyzes the scope and content of government grants to the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Islamic Community, government grants, financing, Bosnia and Herzegovina, religious communities and Yugoslavia.

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini se poslije 1945. godine suočila sa gotovo nepremostivim preprekama finansijske i operativno-funkcionalne prirode. Vakufska imovina je usljed ratnih događanja bila u većini srezova Bosne i Hercegovine do temelja srušena, spaljena ili napuštena.¹ U brojnim srezovima (naročito u istočnim i sjeverozapadnim dijelovima Bosne i Hercegovine) tokom rata ne samo da nije bilo nikakvih prihoda od vakufske imovine nego se raspala i organizacija i kontrola nad vakufima. Najveći dio vakufskih blagajni ostao je prazan, što je dovelo u pitanje funkcioniranje elementarnih vjerskih potreba Bošnjaka i Islamske zajednice. Vakufski sabor (vrhovni rukovodeći organ Islamske zajednice), sreska vakufska povjerenstva i džematski odbori raspali su se tokom rata. U takvoj nepovoljnoj situaciji bila je potrebna široka aktivnost na polju obnove i zaštite vakufske imovine. Međutim, umjesto izlaska u susret potrebama za obnovom vakufske imovine širom Bosne i Hercegovine, nova vlast je ubrzo poslije oslobođenja pristupila donošenju niza zakonskih mjera kojim je nastavljena praksa slabljenja i oduzimanja vakufske imovine.²

Vakufska imovina koja nije oduzeta agrarnom reformom za vrijeme Kraljevine SHS / Jugoslavije našla se na udaru avnojevske Jugoslavije poslije 1945.

¹ Najveći broj vakufa u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji činile su džamije. Na osnovu uloge i cilja kome su vakufi služili možemo ih razvrstati u četiri grupe: a) sa vjerskim ciljem (za izdržavanje džamija i vjerskih službenika); b) sa naučnim ciljem (za izdržavanje vjerskih škola i njihovih nastavnika); c) sa humanitarnim ciljem (za izdržavanje bolnica, sirotinjskih kuhinja, konaka i sl.); d) sa ciljem služenja općoj koristi (pravljenje kupatila, vodovoda, mostova i sl.). Prema upotrebi prihoda vakufi se dijele na dvije grupe: samostalne (srf) i evladijet-vakufe. U samostalne vakufe se ubrajaju svi oni čija je svrha humanitarna, naučna ili pobožna i iz njihovih sredstava izdržavaju se: džamije, medrese, groblja, tekije, hanovi i druge ustanove od opšte koristi. Evladijet-vakufi imaju uži karakter jer su namijenjeni za potomke vakifa koji imaju pravo uživanja tog vakufa. Opširnije o pojmu, historijskom razvitku i podjeli vakufa u: Cyril Glasse, *Enciklopedija islama*, Sarajevo, 2006, 606; Abduselam I. Balagija, *Uloga Vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana*, Beograd, 1933, 5–8. i 14–21; Mehmed Begović, *Vakufi u Jugoslaviji*, Beograd, 1963, 21–23; Hasan Kaleši, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Priština, 1972, 16; Šukrija Ramić, “Institucija vakufa u Bošnjaka: između tradicije i izazova savremenog doba”, u: *Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive*, Zbornik radova, Sarajevo, 2008, 409–410.

² Zasjedanje Vakufskog sabora za Narodnu republiku Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, Glasnik, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, 1950, br. 4–7, 161–162.

godine. Nova vlast nije uvažavala specifične okolnosti u vezi s Islamskom zajednicom te je ovu zajednicu tretirala na isti način kao i druge zemljoposjednike i privatne poduzetnike. Do kraja 1953. godine veliki dio vakufske imovine je nizom zakonskih mjera (konfiskacija, agrarna reforma, nacionalizacija, eksproprijacija, kolektivizacija itd.) bio uzurpiran i otet iz vlasništva Islamske zajednice. Stepen osiromašenja i propadanja vakufske imovine je bio toliki da je 1959. godine prestala sa radom i Vakufska direkcija.

Prema Ustavu Islamske zajednice iz 1947. godine vakufska imovina je predstavljala jedan od izvora prihoda ove zajednice zajedno sa državnim dotacijama, doprinosima muslimanskog stanovništva, poklonima, vasijetima, fondovima i njihovim приходima.³ Usljed ratnih razaranja i restriktivnih zakonskih mjera nove vlasti poslije završetka rata došlo je do velikih promjena u vezi sa vlasništvom i raspolaganjem vakufske imovine. Nastavak državne politike oduzimanja i smanjivanja vakufske imovine neminovno je uzrokovao i smanjenje prihoda po ovom osnovu.⁴ Pa ipak, sve do 1952. godine u strukturi prihoda vrhovnih organa Islamske zajednice (Vrhovni vakufski sabor, Vrhovno islamsko starješinstvo, Gazi Husrev-begova medresa i džamija u Beogradu), postojala je i stavka doprinosa od vakufske imovine. Tako su u budžetu navedenih organa za 1951. godinu prihodi od vakufa (Gazi Husrev-begov vakuf i vakuf Gazi Husrev-begove medrese) učestvovali u strukturi prihoda sa skromnih 28.000 dinara ili 0,54% od ukupnog budžeta koji je u toj budžetskoj godini iznosio 5.155.200 dinara. Ostale prihodovne stavke odnosile su se na pomoć države u iznosu 4.200.000 dinara ili 81,47% i uštede finansijskih sredstava iz 1949. i 1950. godine u iznosu od 927.000 dinara ili 17,98% od ukupnog budžeta. Ovi podaci jasno pokazuju veliku disproporciju u prihodovnoj stavci budžeta između sopstvenih prihoda Islamske zajednice i pomoći države. Preovlađujući uticaj države u finansiranju Islamske zajednice i drastično smanjivanje njenih vakufskih prihoda dodatno su učvrstili kontrolu vladajućih struktura nad radom ove zajednice.⁵ Sistematski kreirana državna politika dovođenja najviših organa Islamske zajednice u položaj potpune finansijske ovisnosti od države definitivno je zaokružena 1952. godine, kada se u prihodovnoj strukturi budžeta vrhovnih organa Islamske zajednice doprinosi od vakufske imovine više nikako ne spominju, dok državna pomoć ovoj zajedni-

³ Ustav Islamske vjerske zajednice u FNRJ, Sarajevo, 1947, 5–6.

⁴ Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezna komisija za vjerska pitanja (SKVP), 144-4-84, Podaci o vjerskim zajednicama u FNRJ, 25. 11. 1951.

⁵ AJ, SKVP, 144-4-84, Budžet prihoda i rashoda vrhovnih organa IVZ za 1951. godinu, 12. 11. 1951.

ci postaje glavni izvor finansiranja spomenutih organa.⁶ Poslijeratno siromaštvo, pomanjkanje finansijskih sredstava u Islamskoj zajednici i nedostatni prihodi Centralne vakufske zaklade doveli su u pitanje i finansiranje osnovnih potreba ove zajednice. Službenici Vakufske direkcije su od 1945. do 1947. godine i sudski potraživali isplate svojih prinadležnosti. Zbog takvih finansijskih problema 1947. godine je formiran Fond Islamske zajednice u koji su pripadnici ove zajednice uplaćivali na dobrovoljnoj osnovi svoje mjesečne doprinose. Fond je u prvoj godini svog postojanja polučio relativno dobre rezultate, ali su zbog određenih zloupotreba u raspolaganju sa finansijskim sredstvima Fonda organi vlasti ubrzo donijeli odluku o zabrani njegovog funkcioniranja na ovakav način.

Nešto kasnije, vlast je odobrila prikupljanje priloga u vjerskim objektima na dobrovoljnoj bazi. Istina, taj način sakupljanja prihoda nije se mogao realizirati u svim mjestima Bosne i Hercegovine, zbog čega su, pored ostalog, i prihodi u kasnijim godinama bili zanemarljivi u odnosu na potrebe Islamske zajednice. U finansiranje materijalnih i ličnih izdataka Vakufske direkcije, Ulema medžlisa, Gazi Husrev-begove medrese i drugih ustanova Islamske zajednice na republičkom nivou uključila se vlada Bosne i Hercegovine, i to po istom modelu kao što je to radila vlada na saveznom nivou.⁷

Prema podacima Savezne komisije za vjerska pitanja prihodi službenika Islamske zajednice dijelili su se na: lične prihode hodža, prihode vakufskih povjerenstava i prihode vakufskih direkcija. Pod ličnim prihodima hodža podrazumijevani su: “prihodi od priloga vjernika u novcu i naturi i priloga u džamiji, prihodi od potreba i mevludi, prihodi od imanja – zemlje, kuća, radionica (ova imanja hodže posjeduju bilo da su dobili od vakufske direkcije bilo da imaju svoja lično), razni drugi prihodi.” U okviru prihoda vakufskih povjerenstava postojali su: “prihodi od zemlje, kuća, dućana, vodenica, radionica itd.”. Kada je riječ o prihodima Vakufske direkcije, ona je imala “iste prihode kao i vakufska povjerenstva”.⁸

Izvorni prihodi Islamske zajednice nakon završetka Drugog svjetskog rata nisu mogli pokriti ni minimalne potrebe ove zajednice. Za razliku od Katoličke crkve i Srpske pravoslavne crkve čiji su prihodi od vjerskih usluga, zemljišta i pomoći iz inozemstva bili dovoljni da podmire veći dio njihovih potreba u pogledu plaćanja administracije, održavanja vjerskih službenika i finansiranja vjer-

⁶ AJ, SKVP, 144-4-84, Budžet prihoda i rashoda vrhovnih organa IVZ za 1952. god., 28. 11. 1951.

⁷ Hamid Kukić, “Vakufi”, Glasnik, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, Sarajevo, 1951, br. 4-6, 193.

⁸ AJ, SKVP, 144-6-106, Oporezivanje klera i crkava, 26. 02. 1952.

skih škola, Islamska zajednica je bila u težem materijalnom položaju. Nagomilani finansijski problemi iz monarhističke Jugoslavije, posljedice ratnih pustošenja, poslijeratno siromaštvo, restriktivne zakonske mjere poslije 1945. godine i neman odnos u raspolaganju vakufskom imovinom doveli su Islamsku zajednicu u poziciju ovisnosti od državne pomoći.⁹ Nova vlast ne samo da nije u potrebnoj mjeri pomagala Islamsku zajednicu da stabilizira njene finansijske prilike već je i određenim mjerama onemogućavala ovu zajednicu u prikupljanju sredstava. Iako je skupoća i besparica pogađala sve slojeve uleme, ne samo mjesne i seoske vjerske službenike, organi vlasti su tokom 1952. godine primijenili dodatne mjere koje su pogoršale materijalni položaj službenika Islamske zajednice. Zbog toga su vakufska povjerenstva i sreski odbori Udruženja ilmije u Sanskom Mostu, Zenici, Bosanskoj Krupi, Bihaću, Prijedoru i Cazinu početkom 1952. godine obavijestili Ulema medžlis u Sarajevu da im je naređeno da obustave dotadašnju praksu sakupljanja dobrovoljnih priloga u naturi po selima, kao i da dobrovoljne priloge ubuduće mogu sakupljati isključivo u džamijama, i to u novcu. U vezi s tim, Ulema medžlis u Sarajevu je aprila 1952. godine intervenirao kod Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine tražeći povlačenje ovakvog poteza organa vlasti. Obrazlažući dotadašnju praksu prikupljanja dobrovoljnih priloga u naturi, u spomenutom dopisu koji je potpisao predsjednik Ulema medžlisa u Sarajevu, Husein Talić, pored ostalog, kaže se:

(...) većina vjerskih službenika nema drugih mogućnosti za izdržavanje svoje i svojih porodica, osim dobrovoljnih priloga u naturi od svojih džematlija, jer su prilogi u novcu sakupljeni po džamijama vrlo mali i neznatni za izdržavanje imama i njihovih porodica. Do sada je bila praksa da se obično sklapao Ugovor na godinu dana između džematlija s jedne i vjerskih službenika s druge strane, kojim su se džematlije obvezivale da će plaćati godišnje većinom u naturi dotičnom vjerskom službeniku na pr. 500 kg. pšenice, 700 kg. kukuruza, 10 kg. masla, 30 tovara drva (...) i nešto u novcu, te je u tu svrhu ostavljan obično rok u kom se ima dotičnom imamu gornja obaveza isplatiti (...) Drugi način prikupljanja dobrovoljnih priloga vršio se isključivo u džamijama i putem sergija pred džamijama i to isključivo u novcu obično petkom iza džume namaza i u drugim prigodnim vjerskim praznicima. Istina, od ovog drugog načina prikupljanja priloga samo je jedan dio išao dotičnom imamu radi izdržavanja njegova i njegove porodice, dok je jedan dio novca upotrebljavan za opravku dotične džamije ili nabavku potrebnog inventara za istu.”¹⁰

⁹ AJ, SKVP, 144-137-742. Materijalni položaj crkava u Bosni i Hercegovini.

¹⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Komisija za vjerska pitanja (KZVP), kut. 2, br. 67/52, Dopis Ulema medžlisa u Sarajevu upućen Komisiji za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, 10. 4. 1952.

Kako se vlast na ovakve molbe organa Islamske zajednice nije očitovala, dopisi Islamske zajednice i Udruženja ilmije su se nastavili. Tako je Udruženje ilmije iz Bihaća u martu 1953. godine uputilo predstavku Vrhovnom islamskom starješinstvu u FNRJ tražeći povratak prakse sakupljanja priloga u naturi za vjerske službenike i izražavajući nadu da će se ovo pitanje povoljnije riješiti nakon donošenja zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Također, u ovom dopisu je zatraženo ozbiljnije razmatranje i proučavanje racionalnijeg iskorištavanja prihoda od pojedinih vakufa čije prihode treba usmjeriti za potrebe vjerskih službenika, jer su spomenuti nakon zabrane vlasti da prikupljaju dobrovoljne priloge u naturi došli u još teži položaj.¹¹

Na sastanku Komisije za razmatranje odnosa između države i vjerskih zajednica sa Vrhovnim islamskim starješinstvom (14. 04. 1953. godine) reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić je posebno apostrofirao problem u vezi sa zabranom prikupljanja dobrovoljnih priloga u naturi. Prema njegovim riječima, u velikom broju mjesta u Bosni i Hercegovini službenici Islamske zajednice nisu plaćani iz vakufske imovine, već su oduvijek finansirani od strane samih vjernika u naturi ili novcu. Zabrana prikupljanja nagrada za vjerske službenike, osim u džamiji, pogodila je veliki broj vjerskih službenika, jer svi vjernici nisu išli u džamiju, zbog čega su i sredstva prikupljena u džamiji bila neznatna. Objašnjavajući težak položaj Islamske zajednice reisul-ulema je rekao “da su njena vlastita sredstva i prihodi nedovoljni za plaćanje vjerskih službenika (...) Kod muslimana nema raznih taksi za sahranu, vjenčanje, itd. Vjerski službenici ne obilaze domove vjernika kao kod katolika i pravoslavnih prilikom slava, posljednje pomasti i dr., kojom prilikom dobijaju izvjesnu nagradu. Ukoliko se i dalje bude vršilo prikupljanje sredstava samo u džamijama, Islamska vjerska zajednica će doći u bezizlazan položaj”. Imajući to u vidu, reisul-ulema je predložio da se ovo važno pitanje za Islamsku zajednicu riješi dopunom člana 12 predloženog Nacrta zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica, tako što bi se dodao novi stav koji bi omogućio vjerskim službenicima da “mogu ugovarati nagrade u novcu ili stvarima za vršenje vjerske službe”.¹²

Međutim, ovaj prijedlog Islamske zajednice nije uvažen prilikom usvajanja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Povjereništva za unutrašnje poslove su nastavila zabranjivati vjerskim službenicima primanje priloga u naturi od džematlija kao platu za vršenje svojih vjerskih dužnosti. Spomenuta zabrana primanja priloga u naturi dovela je dio službenika Islamske zajednice, pogotovo

¹¹ ABH, KZVP, kut. 3, br. 50/33, Predstavka Udruženja ilmije iz Bihaća radi zabrane sakupljanja priloga u naravi za izdržavanje vjerskih službenika, 18. 3. 1953.

¹² AJ, SKVP, 144-8-160.

u seoskim područjima, u gotovo bezizlazan položaj jer je većina naroda od davnina bila naučena da vjerske službenike isplaćuje u žitu, drvima i drugim živežnim namirnicama, a ne u gotovom novcu. Ukazujući na ovaj problem, Izvršni odbor Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini je 31. oktobra 1953. godine skrenuo pažnju Komisiji za vjerska pitanja u ovoj republici da su ovakvi postupci povjereništava za unutrašnje poslove u suprotnosti sa Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica, koji dopušta da vjerski službenici mogu u nekim mjestima primati i priloge u naturi ako je to bilo uobičajeno u njima do tada.¹³ Na sve ove dopise, molbe i traženja različitih organa vlasti Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine je odgovorila tek 10. decembra 1953. godine. U odgovoru stoji: “Nadležni organi unutrašnjih poslova stoje na stanovištu da davanje priloga u naravi vjerskim službenicima nije zabranjeno, ali da ih sam službenik ili neko u njegovo ime ne može sakupljati u njegovo ime idući od kuće do kuće, nego im ih mogu same džematlije pojedinačno donositi.” S ovim odgovorom su 17. marta 1954. godine, posebnim raspisom koji je sačinila Ulema medžlisa u Sarajevu, bila upoznata sva vakufska povjerenstva u Bosni i Hercegovini.¹⁴

Ovakav tretman Islamske zajednice negativno se reflektirao na materijalni položaj vjerskih službenika. U većini slučajeva njihova primanja su bila dovoljna tek za puko preživljavanje. Vakufska imovina je znatno smanjena, a državna pomoć je bila dovoljna za podmirenje osnovnih troškova administracije Islamske zajednice, Gazi Husrev-begove medrese i uplatu socijalnog osiguranja za službenike ove zajednice. Neravnopravan materijalni status službenika Islamske zajednice u odnosu na druge vjerske zajednice može se vidjeti i iz prosječnih godišnjih primanja. Tako su, primjera radi, krajem 1954. godine prosječni godišnji prihodi katoličkog svećenika iznosili oko 250.000 dinara, pravoslavnog svećenika oko 200.000 dinara, dok su godišnja primanja službenika Islamske zajednice iznosila svega 120.000 dinara.¹⁵ Imajući u vidu ovaj podatak, kao i druge podatke o teškom materijalnom položaju službenika Islamske zajednice, ne iznenađuje to da je Vrhovno islamsko starješinstvo u februaru 1954. godine informiralo Saveznu komisiju za vjerska pitanja o teškoj finansijskoj situaciji u kojoj se nalazi Islamska zajednica, kao i o njenoj nemogućnosti da plaća džamijske službenike i održava džamije. Ovaj organ je smatrao da Islamsku zajednicu “ne bi trebalo tretirati kao

¹³ ABH, KZVP, kut. 2, br. 253/53, Dopis Izvršnog odbora Udruženja ilmije Bosne i Hercegovine upućen Komisiji za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, 31.10.1953.

¹⁴ ABH, KZVP, kut. 2, br. 164/53, Raspis Ulema medžlisa u Sarajevu upućen svim vakufskim povjerenstvima u Bosni i Hercegovini, 17. 3. 1954.

¹⁵ AJ, SKVP, 144-137-742.

što se tretiraju pojedinci privatni vlasnici, jer ona troši svoje prihode u socijalne svrhe, a u prvom redu za plaćanje siromašnih vjerskih službenika koji su većinom socijalno ugroženi”.¹⁶

Nakon završetka rata uslijedile su i radikalne promjene u sferi socijalne politike, koje su, pored ostalog, predviđale izmjene dotadašnjeg način socijalnog osiguranja vjerskih službenika. Usvajanjem Zakona o jedinstvenom sprovođenju socijalnog osiguranja (2. maj 1945. godine) na cijelom području Jugoslavije prestali su da djeluju svi dotadašnji samostalni nosioci penzionog osiguranja. Navedeni Zakon je razrađen Uredbom o uvođenju jedinstvene prinosne stope za sve ustanove obaveznog socijalnog osiguranja (27. juli 1945. godine). Središnji zavod za socijalno osiguranje je postao glavni nosilac osiguranja u zemlji, a prinosi za penziono osiguranje u Bosni i Hercegovini uplaćivani su po platežnom nalogu filijale Zemaljskog zavoda za socijalno osiguranje.¹⁷ Sljedeći pravni akt u FNRJ, koji je regulirao socijalnu problematiku, bio je Zakon o socijalnom osiguranju radnika, namještenika i službenika, a usvojen 26. jula 1946. godine, dok je primjena počela od 1. januara 1947. godine. Stupanjem na snagu ovog Zakona prestale su važiti odredbe Zakona o sprovođenju jedinstvenog socijalnog osiguranja, kao i drugi propisi koji su regulirali socijalno osiguranje radnika i namještenika, osim u slučaju davanja iz socijalnog osiguranja za osigurane slučajeve koji su nastupili prije početka sprovođenja ovog pravnog akta. Prema članu 55 ovog Zakona, bilo je predviđeno da se sa njegovim danom stupanja na snagu likvidiraju svi penzioni fondovi koji nemaju značaj samostalnih nosilaca socijalnog osiguranja. Pri tome, bilo je dozvoljeno da se iz imovine tih fondova do njihove konačne likvidacije mogu isplaćivati davanja osiguranim licima koja su to stekla prije donošenja spomenutog Zakona.¹⁸ Proces likvidiranja Penzionog fonda Islamske zajednice tekao je uz brojne poteškoće koje su se manifestirale posebno u pogledu nedostatka personalnih spisa službenika Islamske zajednice, bez kojih nije bilo moguće završiti ovaj posao. Zato se i Vakufska direkcija u Sarajevu u julu 1948. godine obratila Ulema medžlisu u Sarajevu da što prije pošalje personalne spise, jer organi vlasti “požuruju dovršenje priprema za ovu likvidaciju i prijete zakonskim mjerama”.¹⁹

¹⁶ AJ, SKVP, 144-9-162.

¹⁷ Arhiv Tuzlanskog kantona, Odbor Islamske vjerske zajednice Bijeljina, kut. 3, br. 294/3, Dopis Penzionog zavoda za službenike u Sarajevu (u likvidaciji) upućen Sreskom vakufsko-mearifskom povjerenstvu u Bijeljini, 26. 4. 1946.

¹⁸ Službeni list FNRJ, god. II, br. 65, 13. 8. 1946, Zakon o socijalnom osiguranju radnika, nameštenika i službenika, 781. i 790–791.

¹⁹ Arhiv Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Ulema medžlis u Sarajevu, br. 887/48, Dopis Vakufske direkcije u Sarajevu upućen Ulema medžlisu u Sarajevu, 17.7.1948.

Za rješavanje socijalnog osiguranja vjerskih službenika u poslijeratnoj Jugoslaviji najveći značaj ima donošenje Uredbe o socijalnom osiguranju svećenika koja je stupila na snagu 23. maja 1951. godine. Na osnovu ovog pravnog propisa službenici svih priznatih vjeroispovijesti dobili su mogućnost da budu osigurani ako njihovi vrhovni upravni organi potpišu o tome ugovor sa Savjetom za narodno zdravlje i socijalnu politiku vlade FNRJ. Na osnovu zaključenog ugovora vjerskim službenicima i članovima njihovih porodica priznata su prava na: besplatnu zdravstvenu zaštitu, invalidsku, starosnu i porodičnu penziju, materijalno obezbjeđenje za vrijeme bolesti ili privremene nesposobnosti, pogrebninu; materijalnu pomoć za djecu i materijalno obezbjeđenje u slučaju trajnog gubitka sposobnosti za rad. Uredba je propisala da se navedena prava obezbjeđuju dotacijom države i doprinosom koji plaćaju vjerske zajednice.²⁰ Premda su svi spomenuti ugovori između Islamske zajednice i države predstavljali određeni korak naprijed u reguliranju socijalnih prava službenika Islamske zajednice, problemi u vezi sa finansiranjem socijalnog osiguranja nisu i dalje bili sistemski riješeni. Veliki broj službenika Islamske zajednice je bio u teškom materijalnom položaju tako da nisu imali mogućnosti plaćati doprinos od 12% (oni koji nemaju porodicu) odnosno 16% (oni koji imaju porodicu). Iz tih razloga država je izdvojila za Islamsku zajednicu u 1952. godini subvencije u iznosu od 3.250.000 dinara, što je omogućilo da se Ugovor o socijalnom osiguranju održi. U 1953. godini država je za ovu namjenu izdvojila 10.150.000 dinara.²¹ Osim finansijskih problema, Islamska zajednica se suočavala i sa nizom nejasnoća koje su otežavale primjenu Ugovora o socijalnom osiguranju svećenika Islamske zajednice i Uputstava za primjenu ovog ugovora. Događalo se to da Islamska zajednica ne može i po nekoliko mjeseci pribaviti potrebna objašnjenja od Zavoda za socijalno osiguranje Bosne i Hercegovine u pogledu tumačenja pojedinih članova Ugovora. Zbog toga je Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ 14. marta 1953. godine interveniralo kod Sekretarijata za socijalnu zaštitu Saveznog izvršnog vijeća tražeći objašnjenja i uputstva za sporna pitanja (izdavanje dekreta vjerskim službenicima, radni staž vjerskih službenika, lične i porodične penzije, starosne penzije, honorarna vjerska služba, tretiranje hatiba kao vjerskih službenika itd.) koja su se pojavila u toku sprovođenja Ugovora o socijalnom osiguranju svećenika Islamske zajednice.²²

²⁰ Uredba o socijalnom osiguranju svećenika, Sarajevo, Štamparski zavod “Veselin Masleša”, 1952, 3–6.

²¹ AJ, Savezno izvršno veće, 130-992-1052, Teze o nekim pitanjima odnosa verskih zajednica i države.

²² AJ, SKVP, 144-7-128, Dopis Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ upućen Sekretarijatu za socijalnu zaštitu Saveznog izvršnog vijeća, 23. 3. 1953.

Inače, sve do kraja maja 1953. godine Zavod za socijalno osiguranje Narodne republike Bosne i Hercegovine je obavljao sve poslove osiguranja Islamske zajednice u cijeloj Jugoslaviji, da bi od tada ti poslovi bili preneseni na republičke zavode. Republički zavodi su određivali penzije i vršili prijem aktivnih vjerskih službenika u sistem socijalnog osiguranja. Prosječan iznos ličnih penzija je iznosio 6.100 a porodičnih 3.600 dinara.²³

Nakon nepune tri godine sprovođenja Uredbe o socijalnom osiguranju svećenika, Savezno izvršno vijeće je 26. januara 1954. godine donijelo Uredbu o izmjenama i dopunama uredbe o socijalnom osiguranju. Novom uredbom službenici vjerskih zajednica mogli su biti socijalno osigurani ako vrhovni upravni organ ili profesionalno udruženje zaključi o tome ugovor sa Sekretarijatom za socijalnu zaštitu Saveznog izvršnog vijeća. Ovaj Sekretarijat je dobio ovlaštenje od Saveznog izvršnog vijeća da može prenijeti pravo zaključivanja ugovora o socijalnom osiguranju svećenika na zavode za socijalno osiguranje u republikama. Svi dotadašnji ugovori o socijalnom osiguranju ostali su i dalje na snazi, pod uslovom da se dopunskim ugovorima utvrdi stopa doprinosa za socijalno osiguranje i izvrše usklađivanja ugovora sa odredbama nove uredbe.²⁴

Dopunski ugovor o socijalnom osiguranju svećenika (vjerskih službenika) Islamske zajednice u FNRJ zaključili su 1. augusta 1954. godine reisul-ulema i Sekretarijat za socijalnu zaštitu Saveznog izvršnog vijeća. Dopunskim ugovorom je predviđeno da se vjerskim službenicima smatraju i mujezini glavnih džamija u određenim gradovima kojima je to jedino zanimanje i koji su na tu službu imenovani od nadležnih organa Islamske zajednice. U pogledu doprinosa definirano je da se plaća doprinos za socijalno osiguranje po stopi od 25% od osnova predviđenih u izmijenjenom članu 6 Ugovora. Zavod za socijalno osiguranje dobio je obavezu da *ex officio* izvrši ponovno razvrstavanje aktivnih vjerskih službenika u razrede osiguranja iz tačke 3 člana 1.²⁵

U periodu od 1945. do 1955. Islamska zajednica je od države primila ukupno 111.700.379 dinara. Pregled državne pomoći Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini po godinama prikazan je u tabeli br. 1.²⁶

²³ ABH, KZVP, kut. 3, br. 127/54, Dopis Saveznog izvršnog vijeća upućen Vrhovnom islamskom starješinstvu u FNRJ, 19. 5. 1954.

²⁴ Uredba o izmjenama i dopunama Uredbe o socijalnom osiguranju svećenika, Štamparski zavod "Veselin Masleša", Sarajevo, 1954, 3–5.

²⁵ Dopunski ugovor o socijalnom osiguranju svećenika (vjerskih službenika) Islamske vjerske zajednice u FNRJ, Štamparski zavod "Veselin Masleša", Sarajevo, 1954, 6–8.

²⁶ Tabela br. 1. Pregled državne pomoći Islamskoj zajednici od 1945. do 1955. godine. Tabela br.

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini				
Godina	Pomoć Islamskoj zajednici	Pomoć Udruženju Ilmije u BiH	Dotacije Saveznog izvršnog vijeća	Ukupna godišnja pomoć
1945.	1.000.000	–	–	1.000.000
1946.	1.000.000	–	–	1.000.000
1947.	1.000.000	–	2.000.000	3.000.000
1948.	4.434.599	–	4.400.000	8.834.599
1949.	2.335.720	–	2.000.000	4.335.720
1950.	4.500.000	–	3.600.000	8.100.000
1951.	5.778.000	–	3.362.200	9.140.200
1952.	7.900.000	–	6.897.000	14.797.000
1953.	10.100.000	–	7.942.060	18.042.060
1954.	10.600.000	500.000	10.000.000	21.100.000
1955.	9.000.000	1.000.000	12.330.000	22.330.000
Ukupno	57.668.319	1.500.000	52.532.060	111.700.379

Tabela br. 1. Pregled državne pomoći Islamskoj zajednici od 1945. do 1955. godine

Podaci u tabeli pokazuju da je novčana pomoć države Islamskoj zajednici do 1948. godine bila simbolična. Od 1948. godine, izuzev u 1949. godini, dolazi do kontinuiranog povećanja novčanih sredstava usmjerenih ka Islamskoj zajednici. Među razlozima koji su doveli do određenog povećanja finansijskih sredstava od države treba, između ostalog, nabrojati: težak materijalni položaj službenika Islamske zajednice, oduzimanje imovine Islamskoj zajednici, uključivanje Islamske zajednice u jugoslovensku vanjsku politiku prema arapsko-islamskom svijetu, popravljjanje ekonomskih prilika u zemlji, kao i djelimično ublažavanje restriktivne državne politike prema vjerskim zajednicama koje je u 1953. godini rezultiralo, između ostalog, i donošenjem Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Tako je u 1953, 1954. i 1955. godini državna pomoć Islamskoj zajednici iznosila 61.742.000 dinara ili 55,27% ukupno izdvojenih finansijskih sredstava

1. je sastavljena na bazi podataka koji se nalaze u: AJ, SKVP, 144-137-742; ABH, KZVP, kut. 3, br. 162/54; ABH, KZVP, kut. 2, br. 27/50.

u prvoj poslijeratnoj deceniji. Pri tome, važno je reći da su i ova uvećana sredstva bila dovoljna tek za minimalno funkcioniranje organa ili bolje rečeno puko vegetiranje organa Islamske zajednice.

Već smo naveli to da je od tri najveće vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini Islamska zajednica bila u najtežoj finansijskoj situaciji. Stoga ne iznenađuje činjenica da je najveći dio državne pomoći u ovom periodu usmjeren upravo prema ovoj zajednici. Tako je od ukupno 152.669.379 dinara usmjerenih prema vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini na Islamsku zajednicu otpadalo 111.700.379 dinara ili 73,16%, Srpsku pravoslavnu crkvu 12.845.000 dinara ili 8,41% i Katoličku crkvu 28.124.000 dinara ili 18,42%.²⁷

U razdoblju od 1956. godine do 1961. godine, prema podacima koje je Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine dostavila Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini je primila ukupno 70.923.901 dinara. Pregled državnih dotacija Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini po godinama predstavljen je u tabeli br. 2.²⁸

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini			
Godina	Islamskoj zajednici kao ustanovi	Udruženju	Ukupno
1956.	9.200.000	800.000	10.000.000
1957.	12.450.000	800.000	13.250.000
1958.	15.050.000	1.500.000	16.550.000
1959.	14.750.000	2.200.000	16.950.000
1960.	12.223.901	1.950.000	14.173.901
Ukupno	63.673.901	7.250.000	70.923.901

Tabela br. 2. Pregled državne pomoći Islamskoj zajednici od 1956. do 1960.

U periodu od 1956. do 1961. godine državna pomoć Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini ima značajan trend povećanja. Na takav trend uticali su, pored ostalih, sljedeći razlozi: sve veći značaj Islamske zajednice u vanjskoj politici Ju-

²⁷ Isto.

²⁸ Tabela br. 2. je konstruirana na osnovu podataka koji se nalaze u: AJ, SKVP, 144-49-401; AJ, SKVP, 144-56-446.

goslavije, ublažavanje restriktivne državne politike prema vjerskim zajednicama i nastavak poboljšanja ekonomskih prilika u zemlji.

Određeno povećanje finansijskih sredstava za aktivnosti Islamske zajednice nastavljeno je i u 1961. godini. Na osnovu podataka koje je prikupila Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini je do 12. oktobra navedene godine dobila 15.500.000 dinara. Pregled i struktura pomoći u Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini u 1961. godini prikazani su u tabeli br. 3.²⁹

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini	
Starješinstvu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini	8.500.000
Udruženju Ilmije za održavanje skupština i druge potrebe	1.000.000
Pomoć siromašnim službenicima Islamske zajednice	1.000.000
Doprinos za socijalno osiguranje službenika Islamske zajednice	5.000.000
Ukupno	15.500.000

Tabela br. 3. Pregled državne pomoći Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini u 1961. godini (do 12. oktobra 1961. god.)

Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine je u dopisu Saveznoj komisiji za vjerska pitanja navela da je ovo pregled date finansijske pomoći do 12. oktobra 1961. godine. Tom prilikom Komisija ističe da od planirane pomoći vjerskim zajednicama “još nije podijeljeno 10.231.517 dinara, uglavnom radi toga što još nismo dobili obračune doprinosa za socijalno osiguranje sveštenika za III i IV kvartal, a kod IVZ i za II kvartal. Do kraja godine i ovaj ostatak novčanih sredstava biće isplaćen, jer su o visini planirane pomoći obavještene vjerske zajednice”.³⁰

Ipak, bez obzira na određeno povećanje finansijske pomoći, službenici Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini nisu bili zadovoljni visinom državnih dotacija. To naročito postaje izraženo nakon donošenja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Karakterističan primjer iz tog vremena je i dopis Vakufske direkcije u Sarajevu upućen Izvršnom vijeću Narodne republike Bosne i Hercegovine. U njemu je, pored ostalog, navedeno:

²⁹ Tabela br. 3. je sastavljena na bazi podataka koji se nalaze u: AJ, SKVP, 144-56-446; Pregled finansijske pomoći date vjerskim organizacijama i ustanovama u 1961. godini, 12. 10. 1961.

³⁰ Isto.

Islamska vjerska zajednica zapala je u ovoj godini u tešku situaciju iz koje bez razumijevanja i pomoći Naslova neće moći da nađe nikakva izlaza. (...) Prema saopštenju koje smo primili nedavno od Komisije za vjerska pitanja, umjesto zamoljenih 7,100.000 dinara odobreno nam je samo 3,000.000 dinara (...) što znači da nam je odobreno manje nego što nam je potrebno u 1956 godini za 3,600.000 dinara. Povodom prednjeg Vakufski sabor je održao specijalnu sjednicu na kojoj je, nakon duže i svestrane diskusije, konstatovao da ako se ne bi izmijenilo novonastalo stanje usljed reduciranja pomoći u ovoj godini, da bi se neki rukovodeći organi IVZ, koji su se izdržavali od oslobođenja naovamo a naročito od početka 1948 godine isključivo iz državne dotacije, morali ukidati ili bi se morala izvršiti znatna restrikcija u obimu njihovog daljnjeg djelovanja. (...) Međutim, ukidanje ma kojeg od ovih organa ili sužavanje njihove nadležnosti izazvalo bi duboke potrese i uznemirenje u IVZ a k tome i nepovjerenje prema državnoj upravi što bi želili samo neprijateljski raspoloženi elementi. (...) Pošto je sada poslije osjetnog smanjenja državne pomoći jasno da se sa tako odobrenom pomoći ne može izaći na kraj, Vakufski saborski odbor je zaključio da se u ovako teškoj situaciji obrati u prvom redu Republičkoj državnoj upravi za naknadnu dotaciju za 1956 u iznosu od 2,100.000 dinara. U slučaju da nam država ne može dodijeliti gornji iznos onda molimo da se Islamskoj vjerskoj zajednici odobri da pokrije svoje nedostatke iz jedan od dva dolje označena načina: a) da se Islamskoj vjerskoj zajednici ustupi 50% prihoda od kirije vakufskih zgrada, što je po Zakonu dopustivo. Taj prihod iznosio bi po našem računu samo u gradu Sarajevu oko 3,500.000 dinara godišnje ili b) da se omogući odnosno odobri nov način prikupljanja dobrovoljnih priloga od pripadnika IVZ i van bogomolja. Podnoseći ovu pretstavku Saborski odbor je uvjeren da će joj se na jedan od izloženih načina izaći u susret a to tim prije što Islamska vjerska zajednica sa svojim organima u granicama svojih mogućnosti i sama doprinosi izgradnji naše socijalističke domovine. Pri rješavanju ove naše molbe mišljenja smo da ne bi trebalo izgubiti iz vida ni materijalni doprinos Islamske vjerske zajednice izgradnji naše domovine primjenom propisa Zakona o agrarnoj reformi, Zakona o nacionalizaciji privatne imovine, Zakona o eksproprijaciji (...) Primjenom Zakona o agrarnoj reformi Vakuf je doprinio opštem zemljišnom fondu preko 3.000 dunuma zemlje, primjenom Zakona o eksproprijaciji doprinio je 1.223 dunuma, a na osnovu Zakona o nacionalizaciji tri velika hotela, više velikih magazina itd. Na osnovu prednjeg molimo Naslov da shvati naš težak položaj i da našoj molbi na jedan od izloženih načina u što skorijem vremenu izađe u susret.³¹

³¹ ABH, KZVP, k. 5, br. 99/56, Dopis Vakufske direkcije u Sarajevu Izvršnom vijeću Narodne republike Bosne i Hercegovine, 25. 07. 1956.

Premda iznesene ocjene mogu izgledati preoštre, s obzirom na vremenski kontekst u kojem su nastale, u njima je, na primjeru Vakufske direkcije u Sarajevu, data pouzdana slika teškog finansijskog stanja unutar Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

O prijedlogu za povećanjem državnih dotacija vjerskim zajednicama očitovala se i Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine u 1956. godini. U vezi s tim Komisija navodi:

Skoro sve vjerske zajednice su koncem 1955 godine uputile molbe Izvršnom vijeću NR Bosne i Hercegovine za dotacije u 1956 godini. Njihovi zahtjevi su neuporedivo veći od ranijih godina, pa se dobija utisak da ne samo vjerske zajednice već i udruženja žele čim više dobiti dotacije i na taj način jačati svoju materijalnu bazu. (...) Ukupni zahtjevi vjerskih zajednica za dotacije u 1956 godini iznose 57,960.124 dinara. Izvršno vijeće u 1955 godini dodijelilo je 36,646.000 dinara ili 21,314.120 dinara manje nego što traže dotacije za ovu godinu.³²

Zatim slijedi završna konstatacija:

Po našem mišljenju zahtjevima vjerskih zajednica može se samo djelimično udovoljiti, a nekima ne bi trebalo uopšte. (...) Nema stvarne potrebe da im se dodjeljuju veći iznosi, jer su njihove potrebe minimalne.³³

Podatke o državnoj pomoći Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji prikupljale su Savezna i republičke komisije za vjerska pitanja. Zbirni pokazatelji o obimu pomoći koju su dodjeljivali Savezno i republička izvršna vijeća od 1957. do 1961. godine iskazani su u tabelama br. 4, 5, 6 i 7.³⁴

³² ABH, KZVP, k. 5, br. 71/1956, Zahtjevi vjerskih zajednica za državne dotacije, 1956.

³³ Isto.

³⁴ Tabele br. 4, 5, 6 i 7 konstruirane su na osnovu podataka u: ABH. KZVP, kut. 5, br. 84/57, ABH. KZVP, kut. 8, br. b/b.

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Islamskoj zajednici u 1957. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija IZ	Lična pomoć službenicima IZ	Pomoć Udruženju službenika IZ	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
SIZ	19.235.000	–	–	8.000.000	27.235.000
Srbija	2.971.500	1.471.000	250.000	742.816	5.435.316
Crna Gora	–	1.404.000	420.000	–	1.824.000
Hrvatska	200.000	–	–	–	200.000
Makedonija	2.450.000	–	200.000	1.595.893	4.245.893
BiH	6.700.000	–	800.000	3.750.000	11.250.000
Slovenija	–	–	–	–	–
Ukupno	31.556.500	2.875.000	1.670.000	14.088.709	50.190.209

Tabela br. 4. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća
Islamskoj zajednici u 1957. godini

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Islamskoj zajednici u 1958. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija IZ	Lična pomoć službenicima IZ	Pomoć Udruženju službenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
SIZ	37.586.358	–	–	–	37.586.358
Srbija	3.040.000	1.500.000	250.000	750.000	5.540.000
Crna Gora	–	1.572.000	–	–	1.572.000
Hrvatska	–	–	–	–	–
Makedonija	3.730.000	–	–	2.178.127	5.908.127
BiH	15.050.000	–	1.500.000	–	16.550.000
Slovenija	–	–	–	–	–
Ukupno	59.406.358	3.072.000	1.750.000	2.928.127	67.156.458

Tabela br. 5. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća
Islamskoj zajednici u 1958. godini

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Islamskoj zajednici u 1959. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija IZ	Lična pomoć službenicima IZ	Pomoć Udruženju službenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
SIZ	33.510.725	–	–	15.000.000	48.510.725
Srbija	3.600.000	2.630.000	250.000	1.000.000	7.480.000
Crna Gora	–	2.148.000	200.000	–	2.348.000
Hrvatska	500.000	–	–	4.800.000	504.800
Makedonija	8.148.127	300.000	600.000	–	9.048.127
BiH	14.750.000	1.500.000	700.000	–	16.950.000
Slovenija	–	–	–	–	–
Ukupno	60.508.852	6.578.000	1.750.000	16.004.800	84.841.652

Tabela br. 6. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća
Islamskoj zajednici u 1959. godini

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Islamskoj zajednici u 1960. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija IZ	Lična pomoć službenicima IZ	Pomoć Udruženju službenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
SIZ	35.000.000	–	–	15.000.000	50.000.000
Srbija	4.300.000	3.350.000	250.000	1.000.000	8.900.000
Crna Gora	300.000	2.200.000	200.000	–	2.700.000
Hrvatska	500.000	–	–	–	500.000
Makedonija	5.928.930	1.000.000	800.000	–	7.728.930
BiH	12.382.470	1.500.000	300.000	–	14.182.470
Slovenija	–	–	–	–	–
Ukupno	58.411.400	8.050.000	1.550.000	16.000.000	84.011.400

Tabela br. 7. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća
Islamskoj zajednici u 1960. godini.

U periodu od 1957. do 1961. godine republička izvršna vijeća i Savezno izvršno vijeće su ukupno izdvojili 286.199.719 dinara kao direktne dotacije Islamskoj zajednici u Jugoslaviji. Od navedenog novčanog iznosa 58.932.470 dinara (11.250.000 dinara 1957, 16.550.000 dinara 1958, 16.950.000 dinara 1959. i 14.182.470 dinara 1960. god.) je kao pomoć Islamskoj zajednici izdvojeno u Bosni i Hercegovini. Komparirajući podatke iz tabela br. 4, 5, 6 i 7 uočljivo je da se iznos državne pomoći Islamskoj zajednici u Jugoslaviji značajno povećao u navedenom periodu.

Određenu ulogu u povećanju finansijske pomoći Islamskoj zajednici imala je i njena uloga u jugoslovenskoj vanjskoj politici pedesetih i početkom šezdesetih godina 20. stoljeća. Jugoslavija je poslije sukoba sa IB-om preduzela niz mjera za popravljjanje odnosa sa zapadnim državama, ali i s afričkim i azijskim zemljama, kako bi ublažila pritisak sa Istoka i izašla iz ekonomske i političke izolacije u kojoj se nalazila. Bitnu ulogu u tom smislu imala je Islamska zajednica, koja je počela sa uspostavljanjem kontakata sa inozemstvom od 1949. godine. Od 1950. godine Reisul-ulema je primao posjete inozemnih predstavnika i novinara, štampu iz islamskih zemalja, a održavao je i prepisku sa pojedinim ličnostima iz muslimanskog svijeta. Jugoslavija je 1953. godine imala uspostavljene diplomatske odnose sa Egiptom, Iranom, Libanom, Pakistanom, Sirijom i drugim zemljama. Iste godine jugoslovenski diplomati su dobili instrukcije da pojačaju dodire sa predstavnicima zemalja Afrike i Azije koje su imale slična shvatanja o karakteru međunarodnih odnosa kao Jugoslavija.³⁵ Na tragu takve politike Savezna komisija za vjerska pitanja konstatira da je izbor novog reisul-uleme Sulejmana Kemure, koji se desio u decembru 1957. godine, pozitivno djelovao kod muslimanskog svijeta u zemlji i inozemstvu. Prema ocjeni Komisije, važno je podržati ideju da jedna visoka delagacija Islamske zajednice “još na početku 1958. godine otputuje u zemlje Bliskog i srednjeg istoka te da istu lično predvodi Reisul-ulema Kemura”.³⁶ Savezna komisija za vjerska pitanja je ocijenila pozitivnim odlazak ovakve delegacije jer će njen odlazak “biti u skladu sa našom spoljnom politikom”. U izvještaju Komisije se navodi da je za ovu namjenu obezbijedila potrebna sredstva u iznosu oko 3.500.000 dinara. Pored toga, navedeno je da se Vrhovno islamsko starješinstvo svake godine obraća Saveznom izvršnom vijeću preko Savezne komisije za vjerska pitanja za pokriće cjelokupnih budžetskih rashoda, a republička starješinstva republičkim izvršnim vijećima. “Dotacije se redovno dodjeljuju kako Vrhovnom islamskom starešinstvu od strane SIV-a (za

³⁵ Radmila Radić, “Islamska vjerska zajednica u službi jugoslovenske vanjske politike”, *Tokovi istorije*, Beograd, 2000, br. 3–4, 39–42.

³⁶ AJ, SKVP, 144-23-259, Izvještaj Savezne komisije za vjerska pitanja za 1957. godinu, 1957.

centralna tela i organe), tako i od republičkih izvršnih veća.”³⁷ S obzirom na to da je vlast pozitivno ocjenjivala angažman Islamske zajednice, ne čudi i odluka Saveznog izvršnog vijeća iz 1961. godine da se “na teret budžetske rezerve stavi na raspolaganje Komisiji za vjerska pitanja Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine iznos od 5.200.000 dinara na ime kupovine dva stana za službenike Vrhovnog islamskog starešinstva (5.000.000) kao i za povećanje plate Reis-ul-ulemi (200.000). Narodna banka FNRJ izvršiće ovo rješenje odmah i ovako odobreni iznos staviće na raspolaganje Komisiji za vjerska pitanja Izvršnog veća NR Bosne i Hercegovine putem posebnog akreditiva”.³⁸

Međutim, i pored navedenih vrsta državnih subvencija Islamskoj zajednici, problem njenog finansiranja je i početkom šezdesetih godina uveliko opterećivao njen rad. O tome se raspravljalo i na zajedničkoj sjednici Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine i predsjednika sreskih komisija za vjerska pitanja. Razmatrajući stanje i probleme sa kojima se suočava Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini prisutni učesnici na ovoj sjednici su konstatirali da je problem finansiranja ove zajednice “jedan od najtežih i najvažnijih”. Među razloge koji su doveli do slabih finansijskih prilika kod Islamske zajednice navedene su loše finansijske prilike u monarhističkoj Jugoslaviji i djelimično ili potpuno uništenje imovine ove zajednice tokom Drugog svjetskog rata. Osvrćući se na poslijeratne razloge finansijske krize na zajedničkoj sjednici je ukazano da je “Zakonom o agrarnoj reformi i Zakonom o nacionalizaciji (hoteli i slično) Islamska vjerska zajednica bila lišena znatnog dijela svoje materijalne osnove. Zatim, Uredbom o upravljanju stambenim zgradama ti prihodi su svedeni na minimum. Najnovijim Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta Islamska vjerska zajednica je ostala bez prihoda. Tako je ranijim mjerama eksproprisano ili nacionalizirano 148 zgrada sa 1,372.492 m², dok je agrarnom reformom oduzeto zemljišta i šume u površini od 19,251.472 m². U vezi Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskih zemljišta podnesene su prijave za utvrđivanje predmeta nacionalizacije za 1.493 zgrade sa iskazanom površinom uz ove zgrade od 355.971 m². Od strane državnih organa za njihove potrebe zauzeto je 120 mektebskih i medreserskih zgrada. Do sada je doneseno rješenje o nacionalizaciji za 650 zgrada. Kolika je vrijednost svih tih objekata nije poznato ni samim organima Islamske vjerske zajednice, niti imaju tačne podatke o broju zgrada, tako i o broju građevinskog zemljišta.”³⁹

³⁷ Isto.

³⁸ AJ, SKVP, 144-55-445, Rešenje Državnog sekretarijata za poslove finansija, 22. 04. 1961.

³⁹ ABH, KZVP, k. 13, br. 194/61, Stanje i problemi u Islamskoj vjerskoj zajednici u NR Bosni i Hercegovini, 1961.

Ipak, uprkos svim problemima u finansiranju Islamske zajednice, reisul-ulemi Sulejmanu Kemuri je u februaru 1962. godine, na sastanku sa Saveznom komisijom za vjerska pitanja, stavljeno do znanja da se organi zajednice ne mogu identificirati sa državnim organima, odnosno da državne dotacije treba shvatiti kao dodatnu pomoć i orijentirati se na pronalaženje finansijskih sredstava iz vlastitih izvora.⁴⁰

Zaključna razmatranja

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini se nakon 1945. godine suočila sa gotovo nepremostivim preprekama finansijske i operativno-funkcionalne prirode. Vakufska imovina je usljed ratnih događanja bila u većini srezova Bosne i Hercegovine do temelja srušena, spaljena ili napuštena. U brojnim srezovima (naročito u istočnim i sjeverozapadnim dijelovima Bosne i Hercegovine) tokom rata ne samo da nije bilo nikakvih prihoda od vakufske imovine nego se raspala i organizacija i kontrola nad vakufima. Najveći dio vakufskih blagajni ostao je prazan, što je dovelo u pitanje funkcioniranje Islamske zajednice. Vakufska imovina koja nije oduzeta agrarnom reformom za vrijeme Kraljevine SHS / Jugoslavije našla se na udaru avnojevske Jugoslavije poslije 1945. godine. Do kraja 1953. godine veliki dio vakufske imovine je nizom zakonskih mjera (konfiskacija, agrarna reforma, nacionalizacija, eksproprijacija, kolektivizacija, itd.) bio uzurpiran i otet iz vlasništva Islamske zajednice. Stepenn osiromašenja i propadanja vakufske imovine je bio toliki da je 1959. godine prestala sa radom i Vakufska direkcija. Prema podacima Savezne komisije za vjerska pitanja prihodi službenika Islamske zajednice dijelili su se na: lične prihode hodža, prihode vakufskih povjerenstava i prihode vakufskih direkcija. Pod ličnim prihodima hodža podrazumijevani su: prihodi od priloga vjernika u novcu i naturi i priloga u džamiji, prihodi od potreba i mevludi, prihodi od imanja – zemlje, kuća, radionica te razni drugi prihodi. U okviru prihoda vakufskih povjerenstava postojali su: prihodi od zemlje, kuća, dućana, vodenica, radionica itd. Kada je riječ o prihodima Vakufske direkcije, ona je imala iste prihode kao i vakufska povjerenstva. Određenu ulogu u povećanju finansijske pomoći Islamskoj zajednici imala je i njena uloga u jugoslovenskoj vanjskoj politici pedesetih i početkom šezdesetih godina 20. stoljeća. Ipak, i pored povećanja državnih subvencija Islamskoj zajednici, problem njenog finansiranja je i početkom šezdesetih godina uveliko opterećivao njen rad.

⁴⁰ Radmila Radić, *Država i verske zajednice*, II, Beograd, 2002, 589.

Sources of Financing of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina (1945-1962) with Special Emphasis on Direct Government Assistance

Summary

After 1945 the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina was faced with almost insurmountable obstacles in terms of financing and functioning. As a result of war activities, waqf property in most districts of Bosnia and Herzegovina had been razed to the ground, burned or abandoned. During the war in many districts (especially in eastern and northwestern parts of Bosnia and Herzegovina) not only that there was not any income from waqf property, but organization and control over waqfs fell apart. Most waqf coffers had remained empty, which brought into question the functioning of the Islamic Community. Waqf property that had not been seized through the agrarian reform in the Kingdom of SHS/Yugoslavia was targeted by AVNOJ Yugoslavia after 1945. Most waqf property was seized and taken from the Islamic Community by the end of 1953 through a series of legal measures (seizure, agrarian reform, nationalization, expropriation, collectivization, etc.). The degree of depletion and deterioration of waqf property was so great that the Waqf Directorate stopped operating in 1959. According to data of the Federal Commission for Religious Affairs incomes of officials of the Islamic Community were divided into: personal income of imams, income of waqf commissions and income of waqf directorates. Personal income of imams included: income from contributions of the faithful in cash and kind as well as contributions in mosques, income from requirements and mawlids, income from estates – land, houses, workshops, and various other income. Income of waqf commissions included: income from land, houses, shops, watermills, workshops, etc. Waqf directorates had the same types of income as waqf commissions. The role that the Islamic Community had in the Yugoslav foreign policy in the 1950s and early 1960s of the 20th century somewhat helped in increasing financial assistance directed to it. However, despite an increase in government subsidies to the Islamic Community, the issue of its financing considerably afflicted its work in the early 1960s.

Željko Karaula

Vanjski suradnik Zavoda HAZU u Bjelovaru

PRILOZI POZNAVANJU POLITIKE VODSTVA
CK SK HRVATSKE I HRVATSKE INTELIGENCIJE
PREMA PITANJU PRIZNAVANJA MUSLIMANSKE NACIJE
I NJEN STAV PREMA BOSNI I HERCEGOVINI (1967.–1972.)

Apstrakt: Cilj ovoga rada je da se na temelju arhivske građe koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu (fondovi CK SKH i Matice hrvatske) te brojne literature i memoara sudionika toga razdoblja djelomično rasvijetle složeni nacionalni odnosi u socijalističkoj Jugoslaviji te pogled vodstva CK SKH i hrvatske inteligencije unutar Matice hrvatske, ali i izvan nje, tijekom 1960-ih i početkom 1970-ih godina 20. stoljeća prema priznavanju nove muslimanske nacije u Bosni i Hercegovini te položaju same Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, CK SKH, hrvatska inteligencija, Matica hrvatska, Muslimani, priznavanje nacije.

Abstract: The aim of this paper is to based on archival materials kept in the Croatian State Archives (materials of the Central Committee of the League of Communists of Croatia (CK SKH) and Matica hrvatska) and extensive literature and memoirs of participants of the given period, partially explain complex national relations in socialist Yugoslavia, as well as the standpoint of leadership of CK SKH and Croatian intelligentsia, within and outside of Matica hrvatska, in the 1960s and early 1970s of the 20th century in relation to the formation of a new Muslim nation in Bosnia and Herzegovina and the position of Bosnia and Herzegovina in Yugoslavia.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, CK SKH, Croatian intelligentsia, Matica hrvatska, Muslims, nation recognition.*

“Možda zbog neravnog hoda kroz istoriju, zbog stalnih nesreća, zbog istorijske kobi. Nikad Bosna nije imala sreću da je moćni susjedi ostave na miru. Od dalekih bogumila, koji predstavljaju pravo, neortodoksno lice Bosne, ove ljude su proklinjali, palili, uništavali pape, carevi, kraljevi, a preživjeli su se uvijek vraćali svome prkosu. Turska okupacija je jednima oduzela vjeru, a svima slobodu. Ali i oni koji su prešli u tuđu vjeru, ostali su samo Bosanci, čudan soj ljudi koji se nije miješao s okupatorom, ali nije više bio što su njegova druga braća, mada su im isti običaji, način života, jezik, ljubav prema zavičaju. Tako ostaju sami. Mislim da nikad nijedna grupa ljudi u istoriji nije ostala usamljenija nego što su bosanski Muslimani. (...) Nisu prišli tuđinu, a odvojili su se od svojih. Kuda je mogao da vodi njihov istorijski put? Nikud. To je tragični bezizlaz.”

(Meša Selimović, 1967)

Tijekom 1960-ih godina 20. stoljeća počeo je proces priznanja muslimanskog nacionalnog identiteta u komunističkoj Jugoslaviji odnosno u njenoj središnjoj republici Bosni i Hercegovini. Toga zadatka su se uhvatili intelektualci koji su, kako tvrdi Kamberović, bili “zapravo na partijskom zadatku”. Mogli bismo reći da to nije bio proces stvaranja nove nacije nego da je to bilo konačno priznanje faktičnog stanja.¹ Međutim, da bismo došli do cjelovitog odgovora koji su to čimbenici doveli baš tada, dakle sredinom 1960-ih godina, do odluke da vrh Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) i tadašnji vrhovni arbitar Josip Broz Tito krenu u taj projekt, moramo uzeti u obzir tadašnje političke prilike koje su vladale u jugoslavenskoj federaciji. Naime, bilo je to razdoblje kada je jugoslavensko socijalističko društvo “grčevito tražilo formulu daljnjeg razvoja”².

¹ Husnija Kamberović, “Josip Broz Tito i nacionalni identitet Muslimana u Bosni i Hercegovini – dva viđenja”, u: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011, 274. Ovdje vidi kakav je bio stav komunističkih političkih elita prema “muslimanskom pitanju” tijekom NOP-a te do sredine 1960-ih godina.

² Ivo Goldstein, “Jugoslavija u šezdesetim godinama 20. stoljeća – dileme i rješenja (s posebnim obzirom na Hrvatsku)”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*,

Sukob između “konzervativno-birokratskih” snaga koje su inzistirale na centralizmu i “jačanju Jugoslavije” (pretežno u Srbiji i istočnim djelovima zemlje) i “socijalističkih reformatora” koji su tražili jačanje republičkih suverenosti, decentralizaciju države i “humanizaciju samoupravnog socijalizma” (pretežno u sjeverozapadnim republikama Hrvatskoj i Sloveniji) bio je od stvaranja jugoslavenske države konstantan i trajan.

Donošenje novog jugoslavenskog Ustava 1963., privredna reforma 1965., pad Aleksandra Rankovića 1966., dotadašnjeg svemoćnog šefa Uprave za državnu bezbednost / sigurnost (UDBE),³ a time i pad rješenja koja su izlaz vidjela u jačoj centralizaciji države, otvarali su put jugoslavenskim reformatorima kojima se Tito privremeno priklonio i dalje pažljivo balansirajući između dviju struja, a koji su nudili i tražili stabilizaciju države na tim reformatorskim temeljima. Sve je to išlo ukorak sa pojačanom intenzifikacijom odnosa sa Zapadom i otvaranjem granica koje je potaknuo postepeni proces liberalizacije prodiranjem u medije i javnost zapadnih obrazaca ponašanja, kulturni polet u zemlji koji je otvorio prostore za nove ideje i nove orijentacije. Tako je npr. u studenom 1962. singl Beatlesa “Love Me Do” na jugoslavenskom radiju emitiran samo mjesec dana nakon premijere u Londonu. U Zagrebu se 1964. pojavljuje mjesečnik *Izbor* u izdanju Novinskog poduzeća *Vjesnik* koji sustavno donosi prijevode iz inozemnih listova, 80–90% sa Zapada.⁴ Prema riječima uglednog hrvatskog znanstvenika Ivana Supeka (1915.–2007.): “Osjetili smo se slobodni kao nikad prije (...) nestajala su iza leđa publicista, umjetnika i znanstvenika strašila cenzora.” Supek piše da je u tom razdoblju od 1966. do 1971. zabilježen najintenzivniji kulturni život u povijesti Jugoslavije.⁵ Upravo u takvoj društvenoj atmosferi značajnih političkih i kulturnih promjena kroz koje prolazi jugoslavensko društvo i kada se počinju postavljati dotad zabranjena pitanja, proces liberalizacije zahvatio je i Bosnu i Hercegovinu, u kojoj se tada otvara nacionalno pitanje, posebno s fokusiranjem na priznavanje muslimanske nacije.⁶

Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 39; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991.*, Školska knjiga, Zagreb, 2006, 379–412.

³ O Rankovićevom padu detaljno u: Svetko Kovač, Bojan Dimitrijević, Irena Popović, *Slučaj Ranković iz arhiva KOS-a*, Despot infinitus, Zagreb, 2016.

⁴ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.–2008.*, EPH Liber, Zagreb, 2008, 516–519; Husnija Kamberović, “Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta”, 62.

⁵ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.–2008.*, 508.

⁶ Detaljnije o tome u: Husnija Kamberović, “Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-ih godina”, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, br. 38, 165–191.

Svi ti procesi koincidirali su i poklopili se sa novom fazom u razvoju socijalističke Jugoslavije, koju je inaugurirao sam komunistički vrh, odnosno Josip Broz Tito. Da bi uspostavio ravnotežu i simetriju između Hrvatske i Srbije, kao dvije najjače jugoslavenske republike, Tito je u okvirima svoje jugoslavenske unutrašnje politike sredinom 60-ih godina počeo forsirati “jačanje jugoslavenske političke periferije”, odnosno jačanje suverenosti i autonomnosti Bosne i Hercegovine, Makedonije, Kosova, Vojvodine, pa i Crne Gore. Prema Bilandžiću, ta tendencija u Titovoj politici bila je trajna, traženo je od bosanskohercegovačkog rukovodstva da se u rješavanju jugoslavenskih problema (nacionalnih, gospodarskih, odnosa prema saveznom centru i dr.) postavi što samostalnije i suverenije, postajući, kako je tada spomenuo vođa hrvatske partije Vladimir Bakarić (1912.–1983.) “tampon između Srbije i Hrvatske”.⁷ Taj putokaz sa vrha mlado bosanskohercegovačko rukovodstvo (posebno nakon dolaska Branka Mikulića i Hamdije Pozderca) počelo je vjerno slijediti, vidjevši na taj način i u tom putu jedini izlaz opstanku Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federalne jedinice u Jugoslaviji. Da bi se takvo snaženje Bosne i Hercegovine moglo izvesti, trebalo je prije toga napraviti nekoliko političkih pretpostavki ili strategija. Emancipacija od saveznog vrha i jačanje suverenosti Bosne i Hercegovine, prema Bilandžiću, trebalo je izvesti u tri aspekta: proglašenjem Muslimana nacijom, smanjivanjem represije nad bosanskohercegovačkim Hrvatima i obuzdavanjem centralističkih i velikosrpskih snaga u BiH.⁸ Tom politikom Tito je Bosni i Hercegovini kao središnjoj jugoslavenskoj republici dao važnu, možda ključnu ulogu u svojoj viziji reformirane Jugoslavije.

Bilandžić u svojim memoarima tvrdi da mu je Esad Cerić, tada predsjednik Socijalističkog saveza radnog naroda BiH (SSRNBIH), početkom 1970. godine govorio da se sada vodi prava bitka za državnost BiH te da mu je Tito rekao “da odbijemo pretenzije i Beograda i Zagreba na BiH i da se što više osamostaljujemo”. U isto vrijeme slično mu je govorio i makedonski prvak Kiro Gligorov (1917.–2012.), i to da će uskoro Bosna i Hercegovina po stanovništvu postati druga republika i preteći Hrvatsku te da se ona polako, “doduše grubo”, uzdiže na nivo državnog subjekta, “ali to ide”.⁹ Isto to rekao je Tito, prema Bilandžiću,

⁷ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999, 577.

⁸ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 577–578. Kamberović zastupa i tezu da su “komunisti u 1960-im godinama odlučili afirmirati bošnjački nacionalni identitet i iz još jednog razloga: kako bi postali, odnosno zadržali lidersku poziciju u toj zajednici. Naime, sve je bilo očitiye kako Islamska vjerska zajednica sve više jača i počinje se doživljavati kao lider muslimana”, u: Husnija Kamberović, *Bošnjaci* 1968, 73.

⁹ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005.*, Prometej, Zagreb, 2006, 91–92.

rukovodstvu Bosne i Hercegovine 9. kolovoza 1970. prilikom posjete toj republici: “suprotstavite se i Beogradu i Zagrebu.”¹⁰ Jačanje Bosne i Hercegovine kao republike nastojalo se podupirati i na simboličnom nivou. Tako je prilikom Titove posjete Zenici u prosincu 1971. Tito obavio smotru vojne jedinice Teritorijalne obrane (TO), prvi puta u BiH. Titov šef kabineta Marko Vrhunec pitao je generala Brunu Vuletića kako je do toga došlo, a Vuletić mu je rekao da je rukovodstvo BiH na tome inzistiralo kao bi naglasilo “važnost TO za obranu republike”.¹¹ Taj proces afirmacije Bosne i Hercegovine kao republike, osim gore spomenutih strategija, uključivao je i strategiju jačanja gospodarske snage i ekonomske neovisnosti te republike. U saveznim planovima prvih dvadeset godina (1945.–1965.) Bosni i Hercegovini je prvenstveno namijenjena uloga siroviniske i energetske baze na osnovi njenih privrednih bogatstava. Rukovodstvo BiH nastojalo je promijeniti tu strategiju na način da prošire i razviju i prerađivačku industriju, dobrim dijelom uz pomoć federalnih fondova Bosni i Hercegovini kao nerazvijenoj republici, ali i samodoprinosima vlastitih građana. Upravo tada počinje modernizacija Bosne i Hercegovine kada je ostvaren plan izgradnje 1.000 škola te 1.850 km asfaltnih cesta kojih nije dotada bilo, te su iz “kasaba izrastali lijepi gradovi, otvorena su i tri nova sveučilišta, osnovana je Akademija, izgrađena televizija itd”.¹²

Nakon procesa afirmacije nacionalnog muslimanskog identiteta, koji je proveden tijekom 1960-ih godina na 17. sjednici CK SKBIH održanoj u veljači 1968., Muslimani su priznati kao zaseban nacionalni identitet.¹³ Međutim, značajni otpori procesu priznanja muslimanske nacije dolazili su iz intelektualnih krugova Srbije. Samo nekoliko mjeseci poslije, na 14. sjednici CK SK Srbije (CK SKS) 29. svibnja 1968., ugledni povjesničar i sveučilišni profesor Jovan Marjanović (1921.–1981.), kojega je podupro ugledni književnik Dobrica Ćosić, izjavio je da je proglašavanje muslimanskog naroda besmislica “koja vodi povećanju nacionalnog trvenja i netrpeljivosti” te je tražio donošenje rezolucije kojom bi se

¹⁰ Isto, 95.

¹¹ Marko Vrhunec, *Šest godina s Titom (1967–1973)*. Pogled s vrha i izbliza, Globus, Zagreb, 2001, 264.

¹² Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 578.

¹³ Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić – politička biografija*, Muzej Hercegovine Mostar, Mostar, 2012, 155.

spriječilo da se kategorija Musliman u nacionalnom smislu pojavi na tiskanicama sljedećeg popisa stanovništva 1971. godine. Ta ideja nije dobila potporu u CK SKS, dapače, žestoko je kritizirana od strane vodećih srbijanskih partijaca poput Miloša Minića i Petra Stambolića, koji su osudili Marjanovića i Ćosića za nacionalistička skretanja. Književnik Dobrica Ćosić (koji se također oštro suprotstavio nacionalnoj politici SKJ u Srbiji i SFRJ po kojoj se republičke granice pretvaraju u državne, a Srbija je svedena na granice koje nisu “ni etničke, ni istorijske” i to vodi općoj destrukciji i ponovnom otvaranju “istočnog pitanja” i sukoba među nacijama) i Marjanović su radi tih i drugih, očito velikosrpskih stavova, isključeni iz članstva SKJ. I Ćosić i Marjanović su suprotstavljajući se tendencijama koje su vodile konfederalizaciji Jugoslavije i procesu decentralizacije u SKJ i SFRJ prihvatili neke elemente iz diskursa srpskog nacionalizma za koji je priznanje bosanskih Muslimana kao posebne nacije (ali i Makedonaca i Crnogoraca) bilo posve neprihvatljivo. Međutim, to nisu bili “izleti” pojedinaca, kako je u svojim sjećanjima pisao Ćosić. Iza njih su stajali i drugi srbijanski intelektualci koji su zastupali ista stajališta, poput poznatih filozofa i profesora Ljube Tadića, Veljka Koraća, Mihajla Markovića, Svetozara Stojanovića, Dragoljuba Mićunovića, Miladina Životića, ali koji se nisu usuđivali da s njima izađu u javnost.¹⁴ Da takve namjere prema Bosni i Hercegovini nisu bile samo inicijativa srbijanskih intelektualaca nego i nekih visokopozicioniranih rukovodilaca Srbije, pokazuje dobro obaviješteni Dušan Bilandžić u svom dnevniku. Krajem 1970., doznaje Bilandžić iz svojih povjerljivih izvora (preko Azre Šarac, supruge sekretara organizacije SKJ u JNA), da je Slobodan Penezić-Krcun (1918.–1964.) još 1963. kao predsjednik Izvršnog vijeća SR Srbije izradio pismeni prijedlog o priključenju BiH i Crne Gore Srbiji.¹⁵ Istovremeno Bilandžić prenosi tvrdnje iz beogradskih krugova da o Hamdiji Pozdercu kruže priče da sebe želi promovirati u lidera Muslimana u svim jugoslavenskim republikama i “da naslijedi Spahu”.¹⁶

Određeni otpori postojali su i kod nekih visokih funkcionara bosanskohercegovačkih Srba poput Mladena Oljače (1926.–1994.), književnika i revolucionara, jedno vrijeme člana CK SKBiH. Oljača je naknadno progovorio o tome krajem 1980-ih godina u srbijanskim medijima (beogradskoj *Dugi*) optužujući određeni “muslimansko naučno-politički lobi” koji je krajem 1960-ih radio na

¹⁴ Slavoljub Đukić, *Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Samizdat B92, Beograd, 2001, 102–105; Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003, 186, Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1951–1968)*, Filip Višnjić, Beograd, 2000, 331.

¹⁵ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 96.

¹⁶ Isto.

nacionalnoj afirmaciji Muslimana, među kojima je spomenuo Hamdiju Pozderca, Džemala Bijedića, dr. Atifa Tanovića te dr. Atifa Purivatru. Oljača je želio potaknuti tezu da su na toj akciji uglavnom radili muslimanski komunistički intelektualci koji su imali skrivene težnje u poticanju muslimanskog nacionalizma, koji se kasnije prenio i u “privrednu sferu”, ali i u želji odnosno “priželjkivanju da ini drugi odu. (misli na Srbe i Hrvate u BiH, op. a.)”.¹⁷ Oljači je tada, krajem 1980-ih godina, odgovorio vodeći bosanskohercegovački političar, nedavni predsjednik Saveznog izvršnog vijeća (SIV) Branko Mikulić (1928.–1994.) u sarajevskom *Oslobođenju*. Mikulić je osporio Oljačinu tezu po kojoj su samo Muslimani bili protagonisti borbe za priznanje muslimanske nacije. Mikulić piše da se na tom radu “angažovao i veći broj komunista srpske i hrvatske nacionalnosti u BiH” ta da su oni jedno vrijeme i “prednjačili u tome”. Zanimljivo, Mikulić u svom članku opisuje jednu epizodu iz jeseni 1970. kada je u jednom razgovoru u CK BiH s Bijedićem, Dizdarevićem i Pozdercem spomenuo tu činjenicu o “prednjačenju” srpskih i hrvatskih kadrova o spomenutom pitanju, pri čemu mu je Pozderac odgovorio da kod komunističkih kadrova muslimanske nacionalnosti “ima strahovanja da ne budu krivo shvaćeni”, pri čemu je Mikulić napomenuo da ne smiju postojati takve bojazni kod muslimanskih rukovodilaca jer će se tako pružiti šansa muslimanskim nacionalistima da se oni predstavljaju kao pravi “tumači” i zastupnici nacionalnih interesa Muslimana, a “da za komuniste govore da su otpadnici”.¹⁸

Na 17. sjednici CK SKBiH u siječnju 1968. dr. Esad Ćimić istaknuo je preispitivanje teze po kojoj se u socijalizmu ne mogu stvarati nacije te naglasio “da ako se nacije ne mogu administrativnim putem stvarati, ne mogu se ni tim putem ni sprečavati”. U toj diskusiji javio se i Jovan (Joco) Marjanović, koji je s ciljem da uravnoteži pristup, spomenuo određene “aveti prošlosti” odnosno dvi-

¹⁷ Sol na živu ranu, *Danas*, 23. V. 1989, 21.

¹⁸ Sol na živu ranu, *Danas*, 23. V. 1989, 21–22. Zagrebački list “Danas” prenosi Mikulićevu reakciju koja je objavljena u sarajevskom “Oslobođenju” 14. svibnja 1989. godine. Nema sumnje da su Oljačine tvrdnje bile u funkciji tada narasle Miloševićeve politike kojom je želio slomiti i smijeniti republička rukovodstva u zapadnom dijelu zemlje. O političkoj ulozi Branka Mikulića za vrijeme komunističkog razdoblja nije napisana nijedna monografija niti je njegova uloga dovoljno historiografski vrednovana. Unutar hrvatskog korpusa u BiH postoje dvije oprečne opcije gledanja na Mikulićevo razdoblje u BiH. Od “čovjeka Titova povjerenja” i borca za ravnopravnost BiH u jugoslavenskoj federaciji do “renegata hrvatstva”, voditelja “antihrvatske politike u BiH” i “jugošovinista” koji je Hrvate otpremio na robiju. Vidi: Miro Lasić, *U sjenci Branka Mikulića* Sarajevo, HKD Napredak, 2015; *Tragom slučaja Alilović*, Hrvatska tiskara, Ljubuški – Zagreb, 1993. Rukopis doktorske disertacije Dženite Sarač-Rujanac, *Politička djelatnost Branka Mikulića od 1965. do 1988. godine*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2016.

je knjige u kojima se vide nacionalističke aspiracije u odnosu na Muslimane. S hrvatske strane naglasio je knjigu Većeslava Holjevca (1917.–1970.)¹⁹ *Hrvati izvan domovine*, a na srpskoj etnografsku publikaciju SANU *Narodi Jugoslavije*. Marjanović navodi da je kod Holjevca muslimansko (islamsko) stanovništvo BiH hrvatske nacionalnosti,²⁰ a u drugoj, srpske. Osim tih knjiga navedene su i neke brošure i časopisi u Hrvatskoj gdje prevladavaju iste tendencije, poput knjige Ivana Mužića *Razmatranja o povijesti Hrvata*, časopis *Crkva u svijetu* te *Iseljenički kalendar BiH*. U posljednjoj publikaciji R. Drljić, ravnatelj Franjevačkog samostana u Visokom, podržava stavove Dominika Mandića da su Muslimani i Crnogorci u prošlosti bili Hrvati.²¹ I emigrantska *Hrvatska revija* upozorila je na činjenicu da je Holjevčeva knjiga naljutila komunističke vlasti jer je Holjevac analizirajući statističke podatke napisao da “svaki četvrti Hrvat živi danas izvan granica domovine”, što je značilo da je i muslimane BiH svrstao u hrvatski etnos iseljništva.²²

Da formiranje nove muslimanske nacije uoči popisa stanovništva 1971. godine na terenu nije išlo lako, svjedoči izjava Hasana Grabčanovića (tada člana CK SKBiH), jednog od istaknutijih socijalističkih političara. Njegova izjava jasno pokazuje to da se Partija uvođenjem imena Musliman – služila jakom agitacijom, ali i silom i prijetnjama prema onima koji su zastupali druga stajališta prema ovom pitanju. Tako Grabčanović kaže: “Mi, recimo držimo u jednom gradu predavanje u kojem muslimanskom narodu objašnjavamo da ne treba imati straha da se na popisu izjasne kao Muslimani, a odmah iza nas dolazi književnik Alija Nametak (1906.–1987.) da poništi sve što smo rekli, i objasni da Muslimani ne postoje već da su to Hrvati islamske vjeroispovijesti. Ali, mi smo bili vlast, pa ja zovem Nametka da mu najprije objasnim stvar, a onda mu malo priprijetim da ću objaviti sve što znam, a znam dosta o njegovom držanju u studentskim danima u Zagrebu prije Drugog svjetskog rata kada je bio uključen u aktualni

¹⁹ Većeslav Holjevac bio je istaknuti partizanski organizator ustanka na Kordunu 1941., zagrebački gradonačelnik 1952.–1962. Sukobio se s političkim vodstvom SKH zbog svoga podržavanja “Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika” (1967.), da bi 1969. bio isključen iz CK SKH.

²⁰ U poglavlju Holjevčeve knjige *Iseljavanje u Tursku* spominju se “Hrvati islamske vjeroispovijesti iz Bosne i Hercegovine”, u: Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1967, 257.

²¹ Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-260. Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012, 312–313.

²² Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, 337; *Jubilarni zbornik Hrvatska revija 1951.–1975.*, München – Barcelona, 1976, 335.

politički trend u Hrvatskoj. Tu se on prepadne i obeća da više neće osporavati partijsku politiku glede Muslimana.”²³ Sličan slučaj se dogodio, ali sada na višoj razini, u slučaju dr. Esada Ćimića, poznatog sociologa religije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, koji se nacionalno izjašnjavao Hrvatom. Naime, Ćimić je početkom 1971. u intervjuu u okviru emisije “Mozaik” TV Sarajevo doveo u pitanje tadašnje napore Partije oko nacionaliziranja muslimana. Ćimić (1931.) je izjavio da su zapravo Muslimani koji se suočavaju sa nacionalnim modalitetom “enigma (...) da nisu ono što su htjeli biti, niti su ono što su drugi očekivali da će biti”. Proglasio je Muslimane “nacionalnim hibridom” koji je zakasnio da bude narod, a preuranio da bi bili nacija. Poslije toga je Ćimić kažnjen “partijskom opomenom”, ali kada je početkom 1972. u zagrebačkom tjedniku *Oko* ponovio svoje stavove, izbačen je iz članstva Saveza komunista iako njegova profesionalna karijera tada nije zakočena, da bi 1975. iznenada bio izbačen sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu zbog svoje knjige *Čovjek na raskršću* te “moralno-političke nepodobnosti”.²⁴ Ćimić je svoj slučaj detaljno opisao u knjizi *Politika kao sudbina* (1982.) u kojoj tvrdi da ga je Grabčanović, tada član CK BiH,²⁵ napao riječima da se: “Prodaje na drugim poligonima. Ti voliš da se pojavljuješ u Beogradu i Zagrebu. Tebi je Sarajevo tijesno!” Optužio ga je da je pisao u “nacionalističkom *Hrvatskom tjedniku*”, ali i objasnio da je on taj koji je Ćimića brisao sa mnogih znanstvenih skupova “jer se nikada ne zna što ćeš ti reći, što ćeš nam prirediti, kakav ćeš konflikt izazvati (...)”.²⁶ Da je Ćimić ozbiljno razmišljao da svoje sta-

²³ Dženita Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012, 65.

²⁴ Zanimljivo je da je Ćimić poslije otkaza uz potporu Miroslava Krležu te tada sekretara za kulturu u SKH Ivica Račana dobio njihovu privolu da se primi na Sveučilište u Zadru (Filozofski fakultet). O tome detaljno, o svom slučaju i razgovoru s Krležom, vidi detaljno u knjizi Esad Ćimić, *Politika kao sudbina*, Zagreb, 1982. Godine 1982. Ćimić odlazi u Beograd na tamošnji Filozofski fakultet, gdje radi do 1992. U već spomenutom broju sarajevskih *Dana* Ćimić je ovako objasnio svoj položaj u Beogradu: “Oni (misli na srbijansku inteligenciju, op. a.) muslimane percipiraju kao osobe koje imaju uvijek rezervnu naciju, koji ne znaju jesu li pošli ili došli. A ja im odgovaram da to nije stvarno i nikako etičke naravi, nego egzistencijalne. Kroz povijest su muslimani imali vrludanja, ne iz razloga što su moralno suviše nedosljedni, nego, naprotiv, što su jedino tako biološki opstali – išli su jačem, a ne dražem.”

²⁵ Prema utjecajnom bošnjačkom povjesničaru Enveru Redžiću, Hasan Grabčanović “je, kao visoki oficir Udbe, raspoređen na rad u Republičkoj skupštini, odnosno u Centralni komitet SKBiH na funkciju zamjenika sekretara CK; boljševičkom metodom intervenirao je u tokove kulturno-političkog života, pa i u vezi sa afirmacijom nacionalnog identiteta Muslimana pod velikim M. Zapamćen je kao hladnokrvni glavosječa kritičara partijske linije.” <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/199/intervju.shtml> (17. V. 2016.)

²⁶ Anatomija sarajevskog nemorala, *Nova hrvatska*, br. 7, 1983, 13–14. Londonska *Nova hrvatska* je dr. Esada Ćimića opisala kao prohrvatski orijentiranog muslimanskog intelektualca.

vove o problemima formiranja muslimanske nacije položi na čvršću platformu, da se o tome treba “raspravljati na povijesnoj razini, a ne na političko-plenumskoj, jer dobiti ime, džamijsko dvorište, fes, obrezanost, to u modernom smislu ne čini naciju”, govori i činjenica da je planirao zajedno sa književnicima Mešom Selimovićem i Huseinom Tahmišićem poslati jedan apel nadležnima da se pitanje stvaranja “muslimanskih institucija” treba preispitati, odnosno da treba inzistirati na stvaranju Matice Muslimanske, Muslimanske akademije i slično, jer stvaranje nacije, po Ćimiću, ne može biti samo djelomično.²⁷ Osim onemogućavanja prohrvatskih opcija muslimanstva, komunističke strukture su pazile da se ne afirmira ni probošnjačka opcija koju je protežirao Adil Zulfikarpašić (1921.–2008.). Intelektualci usko povezani s Partijom, poput Branislava Đurđeva, uvjerovali su Zulfikarpašića da je “bošnjaštvo preživjelo”, da nikada neće zahvatiti mase, a da će posljedica biti još jača identifikacija sa Srbima i Hrvatima ili s vjerom. I u ovom slučaju je Hamdija Ćemerlić, tada rektor Univerziteta u Sarajevu, pažljivo sugerirao Zulfikarpašiću da odustane od takve “propagande” dok se ne provede popis stanovništva “da vidimo koliko nas je”. Ćemerlić je napomenuo da bi bošnjačka varijanta poremetila pravu sliku stvari jer, kada bi se npr. kao Bošnjaci opredijelilo 40 posto, “onda će svi reći da se veći dio pravoslavaca i Hrvata opredijelio za Bošnjake”.²⁸

Zbog toga je popis stanovništva bio osjetljivo pitanje. Na Savjetovanju predsjednika komisija iz svih republika i pokrajina za međunacionalne odnose 18. veljače 1970. Branko Mikulić je istaknuo u vezi s predstojećim popisom stanovništva 1971. godine da će se o pitanju Muslimana morati uložiti znatni napor da se njihov muslimanski nacionalni identitet odvoji od pripadnosti islamskoj vjeri. Taj problem, po Mikuliću, usložnjava situacija da pripadnika islama ima i kod Albanaca, Makedonaca i Crnogoraca, međutim, to “treba odvojiti”, treba u

²⁷ Ćimić je svoje stavove iz 60-ih pojasnio u razdoblju poslije raspada Jugoslavije u sarajevskim *Danima* 2000. godine. Tako Ćimić kaže: “U tom smislu da jedna etnička zajednica i njena povijesna emancipacija ne mogu zavisiti od hirova jednog rukovodstva. A izgledalo je da mogu. Ja sam napore komunističke partije i njenog vodstva za ‘afirmaciju muslimanske nacije’ doživljavao kao nešto što može, a ne mora biti privremeno. Jedan visoki komunistički rukovodilac rekao mi je da oni djeluju po direktivi. Sad direktiva da su muslimani nacija, a ako meni sutra iz Beograda stigne nalog da nisu, ja ću na Zemaljsku banku stati i reći: mi smo se ‘prešli’, muslimani nisu nacija.” <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/145/inter.htm> (12. 5. 2016). Slične stavove (oko osnivanja Matice muslimanske) zastupao je i Salim Ćerić, poznati partizanski zapovjednik 16. muslimanske brigade NOVJ, u: Husnija Kamberović, “Bošnjaci 1968”, 62.

²⁸ Adil Zulfikarpašić, Vlado Gotovac, Miko Tripalo, Ivo Banac, *Okovana Bosna*, Bošnjački institut, Zürich, 1995, 32–33. Vidjeti i: Milovan Đilas, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut, Zürich, 1994, 118–119.

statističkom formularu jasno to objasniti – “to je Musliman u smislu nacionalne pripadnosti, to je jasnije nego etničke pripadnosti”, jer se time otklanjaju nejasnoće “za obična čovjeka”. Mikulić se osvrnuo i na problem maternjeg jezika u popisu stanovništva jer nije sporno da će dio Srba reći da govori srpskim jezikom, ili Hrvata hrvatskim, dio stanovništva će reći da govori srpsko-hrvatskim ili hrvatsko-srpskim jezikom. Mikulić u daljnjem izlaganju napominje da tu treba biti pažljiv jer oko toga pitanja mogu nastati “negativne posljedice”, posebno zbog toga što se preko imena jezika može nametnuti nacionalna pripadnost, “tada dovodimo u pitanje o čemu smo se složili, kojim to jezikom govore Muslimani, odnosno šta su to Muslimani. Jesu li oni poseban narod ili su Srbi, odnosno Hrvati?”.²⁹ Mikulić je Titu 11. ožujka 1971. rekao da Hrvati i Srbi nisu iskreno priznali Muslimane u Bosni i Hercegovini kao svoje sunarodnike. Oni su im služili prvenstveno radi uvećanja broja vlastitih nacionalnosti, ali i kao sredstvo za primat u BiH. Na to mu je Tito odgovorio da se rukovodstvo BiH ne svađa s drugima, ali da radi po svojem mišljenju.³⁰

U skladu sa spomenutim projektom počela je i obrana posebne muslimanske književnosti kao autohtone. U sarajevskom časopisu *Život* Mustafa Imamović optužio je hrvatskog književnika i književnog kritičara Dubravka Jelčića da “prisvaja muslimansku književnost i pisce”, što se odnosilo na Jelčićev članak u zagrebačkoj *Republici* (br. 11., 1968.) pod naslovom “U povodu 70-godišnjice života Ahmeda Muradbegovića”. Osim toga, Imamović je naglasio da, usprkos tom “prisvajanju”, Jelčić muslimanskim piscima ne daje ravnopravni položaj nego je za njega ta književnost samo “jedna pobočna struja koja uvire u matičnu rijeku hrvatske književnosti”.³¹

Okolo “muslimanskog pitanja”, a u polemici između povjesničara Trpimira Macana i Salima Ćerića koja se vodila oko povijesti BiH u časopisu *Kritika*, uključio se i Grga Gamulin (1910.–1997.), ugledni hrvatski sveučilišni profesor povijesti umjetnosti. Na margini svoga članka Gamulin je indirektno spomenuo i

²⁹ HDA, fond 1220, Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-4216., Uvodni govor Branka Mikulića na Savjetovanju predsjednika komisija iz svih republika i pokrajina za međunarodne odnose, 18. II. 1970.

³⁰ *Espresso* 71, Special, travanj 1991, 55.

³¹ Ferid Karihman, *Hrvatsko-bošnjačke teme*, HSN, Zagreb, 1996, 8–9. Jelčić se efektivno obranio navodeći osobnu korespondenciju s Muradbegovićem (koji je tada živio u Dubrovniku) i prihvatio je da bude uvršten u ediciju “Pet stoljeća hrvatske književnosti”. Kasnije je Jelčić tu korespondenciju i objelodanio u: Dubravko Jelčić, Korespondencija Ahmeda Muradbegovića, *Kronika Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU*, br. 8/9/10, 1998, 229–235.

neke činjenice koje se navodno čuju u zagrebačkim kulturnim krugovima, a koji postavljaju pitanje zašto na stranicama sarajevskih književnih i kulturnih časopisa nema imena bosanskohercegovačkih Hrvata koji su se istakli u tamošnjoj kulturnoj sredini. Gamulin je ponudio odgovor da je te razloge teško naći, ali da oni možda stoje na tome što je dio građana Bosne i Hercegovine (misli na Hrvate, op. a.) ili ostao izvan urbanih cjelina “kao seljaci” ili su to “građani bez stvaralačkih i intelektualnih sposobnosti” te da taj problem treba prevazići na neki način “makar i stipendijama ili možda postoji neki drugi odgovor na to pitanje”, pita se Gamulin.³² Na Gamulinov članak se o tom pitanju iz Sarajeva referirao Lazar Amidžić, funkcionar Republičke konferencije SSRN BiH i član Udruženja književnika BiH, koji je na plenumu Udruženja književnika BiH za takvo stanje optužio stanovitu “grupu hrvatskih pisaca” iz ove Republike koji snose odgovornost za nedovoljnu deskripciju ovdašnjih kulturnih prilika, pri čemu je optužio “huškače i doušnike” koji su inspirirali Gamulina da u svom članku spomene i to pitanje. Uskoro se u zagrebačkom *Vjesniku* pojavila tzv. “Sarajevska deklaracija” skupine hrvatskih pisaca iz Bosne i Hercegovine (Mile Pešorda, Vitomir Lukić, Nikola Martić, Veselko Koroman, Mirko Marjanović, Vladimir Pavlović, Stanko Bašić) koji su u tom članku ukazali na nepovoljnu kadrovsku strukturu što se tiče hrvatskog naroda u kulturnim institucijama, izdavačkim kućama i glasilima Bosne i Hercegovine, zatim na zapostavljanje zapadne varijante hrvatsko-srpskog jezika, uglavnom kulturnu majorizaciju hrvatskog naroda u BiH i njegovu kulturnu diskriminaciju.³³

Na Gamulinov članak u *Kritici* u kojem je on afirmativno govorio o politici Partije prema muslimanskom pitanju žestoko je u privatnom razgovoru reagirao Franjo Tuđman (1922.–1999.), budući predsjednik Republike Hrvatske (1990.–1999.), tada član Upravnog odbora Matice hrvatske (MH). U prostorijama MH, kada je saznao za Gamulinove teze, Tuđman je bio vrlo razočaran i u povišenom tonu optužio je pred Šimom Balenom (1912.–2004.), novinarom i publicistom, Gamulina za “izdaju” hrvatskih interesa, jer da su “oni (muslimani, op. a.) hrvatskog podrijetla”. Kada je vodstvo MH saznalo za taj incident, a tužio ga je i Gamulin, Tuđman je pozvan na očitovanje, pri čemu je pod pritiskom “reterirao”, ali očito nije odustao od svojih stajališta. To potvrđuje razgovor Tuđmana sa svojim biografom novinarom Darkom Hudelistom sredinom 90-ih godina, kada je Hudelistu potvrdio da je tada, 1970. godine, otvoreno kazao da nije u interesu

³² Grga Gamulin, “Na rubu ili u jezgri problema (O nacionalnoj ravnopravnosti u socijalizmu – u povodu diskusije o muslimanima)”, Mjesto izdanja?, *Kritika*, br. 12, 1970, 399.

³³ “Kada ćemo odgovoriti Grgi Gamulinu”, Zagreb: *Vjesnik*, 28. I. 1971, 8.

“naših, hrvatskih stajališta to što su komunisti proglasili Muslimane posebnom nacijom. Pa s time se nisu složili ni Homeini ni Gadafi. I oni su rekli da se muslimanstvo ne može proglasiti nacijom”.³⁴ Na tom tragu ide i hrvatski književnik i književni kritičar Predrag Matvejević (1932.) koji je u jednom intervju iz 2014. godine otkrio da su razlaz između Miroslava Krležu i Tuđmana bila Tuđmanova razmišljanja o budućnosti Bosne i Hercegovine. Matvejević piše: “Jedne večeri se Tuđman raspojasao i rekao da bi granica Hrvatske trebala ići do Drine. Na to ga je Krleža sav zajapuren upitao: Pa, šta je vama, da li to znači da treba da zaratimo sa Srbima i Muslimanima iz BiH?! Zatim se digao, otišao i više nikada i ni pod koju cijenu nije htio ništa čuti o Franji Tuđmanu.”³⁵ Ovu konstataciju treba uzeti uvjetno jer se Predrag Matvejević tijekom 90-ih u položaju “između azila i egzila” žestoko suprotstavljao Tuđmanovoj politici u Bosni i Hercegovini. Da se Tuđman i dalje sastajao s Krležom i poslije svoga političkog pada 1967. te 1971. godine, svjedoči njegov *Osobni dnevnik*.³⁶

³⁴ Darko Hudelist, *Tuđman – biografija*, Profil, Zagreb, 2004, 473–474. Poznati hrvatski povjesničar Ivo Banac naglasio je to da je Tuđmanova ideologija za vrijeme ratova na bivšem jugoslavenskom području (1991.–1995.) “zanimljiva i po svom čisto hrvatsko nacionalnom (etničkom) kalupu, što je znatno odstupanje od naglaska na državnom narodu, tipičnijeg za hrvatske nacionalne ideologije (...)” te je to vrijeme “kada su pojedine hrvatske nacionalne ideologije otvoreno zauzele protumuslimanska stajališta, prvi put nakon 1860. godine”. Vidi: Ivo Banac, *Raspad Jugoslavije*, Zagreb, 2001, Durieux, 33. Vidjeti i ostala razmišljanja o hrvatskoj ulozi u ratu u BiH unutar hrvatske historiografije: Nikica Barić, “Bihaćko-cazinska krajina u političkim i vojnim planovima Hrvatske i Srbije, 1992.–1995.”, *Bošnjačka pismohrana*, br. 32–33, 2011, Zagreb, 393–449; Ivo Lučić, *Uzroci rata – Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, Despot-infinity – Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013.

³⁵ <http://www.transeurope-express.eu/predrag-matvejevic-o-jugoslovenstvu-ideja-koja-je-kaoluc-sijala-u-tamu/> (2. V. 2016.)

³⁶ Franjo Tuđman, *Osobni dnevnik 1973–1978*, Večernji edicija, Zagreb, 2011, 27, 33. i dalje. U razgovoru sa Šentijom 1977. Krleža se osvrnuo na Tuđmana. Smatrao ga je čovjekom “der Wille zur Macht”, koji želi “biti trubač sveukupnog hrvatstva, ali čovjek koji nije svjestan svih opasnosti krvave igre koja je bila i koja će opet biti, ako se stvari ovako nastave, s potpuno neizvjesnim tokom i ishodom”. U daljem razgovoru Krleža je spomenuo da je simpatizirao Tuđmana kao onoga koji se dosljedno borio da se pokaže prava istina u Hrvatskoj u NOP-u, nasuprot intencijama iz Beograda. “Tuđman je s institutom (Institut za historiju radničkog pokreta – danas Hrvatski institut za povijest, op. a.) počeo raditi nešto čega do tada nije bilo: počeo je braniti dignitet Hrvatske i NOB-a u Hrvatskoj metodično i faktima. Ali, pazite kod njega su se javile i druge ambicije. On nije netaleantiran. Ali je upao u subjektivizam, u proizvoljne konstrukcije (...) u apologiju Sporazuma Cvetković-Maček i Banovine Hrvatske.”, Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71.*, 164–165.

Podršku Titovoj strategiji “jačanja periferije” i otpor saveznom jugoslaven-skom etatizmu pružao je i Krležin “neformalni intelektualni centar” nastao početkom 1960-ih godina oko JAZU, Leksikografskog zavoda i Matice hrvatske. U tom krugu okupio se nemali broj uglednih hrvatskih književnika (P. Šegedin, M. Matković, G. Krklec, I. Dončević), znanstvenika (M. Ujević, I. Frangeš, V. Bogdanov, M. Mirković, Lj. Jonke), partizanskih prvoboraca i političara (I. Šibl, V. Holjevac, F. Tuđman, I. Rukavina, S. Manola) te umjetnika (A. Augstinčić, K. Hegedušić, Lj. Babić) i drugi. Krležin krug želio je ostvariti punu suverenost jugoslavenskih republika, prvenstveno Hrvatske, unutar Jugoslavije te stvoriti, u tim uvjetima, neku “poboljšanu i humaniziranu diktaturu proleterijata” i samoupravnog socijalizma.³⁷ Potrebno je spomenuti to da taj krug nije bio neka homogena i čvrsta grupacija, a znatno je oslabljena podrškom *Deklaraciji o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* iz 1967. godine, kada su njeni potpisnici osuđeni od strane konzervativnih snaga unutar tada svemoćne Partije. Upravo *Deklaracija* označava početak rasapa toga kruga, te se težište intelektualnih stremljenja tada premješta u Maticu hrvatsku. Nositelji “Hrvatskog proljeća” (1970.–1971.) Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo nisu se u svojim težnjama suviše oslanjali na taj Krležin intelektualni krug. No, onda kada je taj krug bio snažan, izazvao je reakciju srbijanskih intelektualaca sklonih centralističkom jugoslavenstvu. Dobrica Ćosić je 1965. zamjerio Krleži da je pokretanjem *Foruma* (časopisa Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti) pokrenuo borbu protiv Beograda te da je oko sebe okupio “razne politički sumnjive tipove (...)”. Krleži je zamjerano u Beogradu što je takvu svoju politiku provodio preko srbijanske republičke redakcije Enciklopedije Jugoslavije koju je vodio poznati srbijanski kulturni radnik i književnik Marko Ristić, kojega srpski nacionalisti nisu podnosili jer je bio “potpuni srpski antinacionalist”.³⁸ Da je Krleža podržavao Titova stremljenja što se tiče BiH i Muslimana, pokazuje zapis što ga je u svom dnevniku ostavio Dušan Bilandžić. Naime, Krleža je u intimnom razgovoru sa Dušanom Bilandžićem u veljači 1969. potvrdio da je Titova uloga i zasluga za Muslimane velika.³⁹ Nešto kasnije, poslije sloma “Hrvatskog proljeća”, Krleža je svom zaposleniku u Zavodu Josipu Šentiji u veljači 1974. rekao da su: “Muslimani sada svoji, priznat im je politički i nacionalni dignitet. To je dobro. U ovoj problematici se mora biti dosljedan. A dosljedan biti, to znači također biti na razini ustavnih normi. Mi

³⁷ Stanko Lasić, *Krležologija. Silazak sa povijesne scene 1982–1990.*, Globus, Zagreb, 1993, 15–18. Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, 56–57.

³⁸ Radovan Popović, *Krleža i Srbi*, Prosveta, Beograd, 137. i 149.

³⁹ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 74.

drukčije ne možemo. (...) Bilo bi najbolje kad bi se (Jugoslavija, op. a.) formirala kao konfederacija (...).⁴⁰ U isto vrijeme možemo zapaziti da je Krleža muslimanskom pitanju prilazio vrlo oprezno, ali se stječe i dojam da ni on sam nije imao do kraja definiranu politiku prema tom istom muslimanskom pitanju. U svojim razmišljanjima želio je da hrvatska politika prema muslimanima nađe svoj trajni put koji je Krleža očito vidio u njihovom, ako se tako može reći, “prirodnom savezništvu”, ali ni sam nije nalazio neko pravo rješenje koje bi bilo optimalno u tadašnjem političkom trenutku. Tomu svjedoče ovi Šentijini zapisi. Kada je Bosna i Hercegovina na jednom sastanku u Leksikografskom zavodu 1975. bila tema obrade u *Općoj enciklopediji*, Krleža se o tom pitanju osvrnuo i na hrvatsko-muslimanski čvor u prošlosti u vezi s tim pitanjem. Naglasio je da je to “najvažniji i najdelikatniji čvor za rasplitanje”, misleći pri tome na one “muhamedance koji su se od austrijskog vakta počeli proglašavati Hrvatima”. Krleža je objašnjavao da se tom problemu treba prići oprezno, od slučaja do slučaja, “s obzirom na sve vjetrove koji oko nas pušu (...)”, naglasivši da, kada je o “muhamedancima riječ, treba ostaviti po strani Starčevićeve magle (...)”.⁴¹ Jednom drugom prilikom, negdje u isto vrijeme, 1975. godine, Krleža je rekao da je hrvatska politika tj. naš odnos prema “toj muslimanskoj masi trajno nejasan, mutan, na crti potpunog prisvajanja, ili potpunog ignoriranja (...)”.⁴² Isto tako, negdje u to vrijeme, Krleža sredinom lipnja 1974. komentira svom Eckermannu⁴³ (Enesu Čengiću): “Kako je lijep Zagreb, prazan i tih u nedjeljnim popodnima kad je sve živo na izletima. Prolazimo pokraj Muzeja revolucije. ‘Vidite ovu zgradu? Savršeno je glupo postavljena, zatvorila je vidike prema starom gradu’. Arhitektonski ju je riješio Meštrović u spomen kralju Petru I. Oslobodiocu. Naime, Zagreb mu je morao podići neki spomenik pa su se dogovorili da to bude spomen-galerija. Za vrijeme rata adaptirali su je u džamiju i sagradili tri minareta. Nije ih trebalo rušiti, jer su najveći dio bogomolja širom svijeta gradili moćnici, silnici, pa ako hoćete i krvnici, oni su nestali, ali su graniti ostali. No, eto, nekima je smetala. Zagrepčanima

⁴⁰ Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71. Zapisi iz leksikografskog leksikona*, Masmedia, Zagreb, 2000, 59.

⁴¹ Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71*, 91.

⁴² Isto, 98.

⁴³ Veliki njemački književnik i pjesnik Johann Wolfgang von Goethe izabrao je potkraj života kao svoga osobnog tajnika prilično nepoznatog njemačkog pjesnika J. P. Eckermanna, kome je do kraja svoga života govorio o sebi i svojim životnim razmišljanjima. Zbog toga je Eckermann uglavnom zapamćen po svojem doprinosu poznavanju velikog pjesnika koji se nalazi u njegovim *Razgovorima s Goetheom* (1836.–1848.). Slična formula može se upotrijebiti i za Enesa Čengića, bošnjačkog pisca i novinara – “Krležinog Eckermanna”.

svakako nije.”⁴⁴ Jasno da je Krleža bio svjestan političkih implikacija uklanjanja zagrebačke džamije i njenih minareta poslije rata i komunističkog rušenja ustaškog koncepta stvaranja dvokonfesionalne hrvatske nacije.

Sa hrvatske strane u to vrijeme s visokih političkih foruma osporavanja novog muslimanskog identiteta nije bilo. Međutim, u krugovima hrvatske inteligencije bilo je nezadovoljnih takvom politikom Partije prema muslimanima. Hrvatska je o pitanju BiH očito bila slabija strana, te se svako petljanje u bosanskohercegovački čvor s hrvatske strane oštro kritiziralo. Ta nezadovoljstva iskristalizirala su se donekle tijekom “Hrvatskog proljeća” 1970.–1971. godine, kada je hrvatsko političko rukovodstvo koje se nalazilo u “procijepu između realnosti i mogućnosti”, ali i pojedini intelektualci i djelatnici unutar Matice hrvatske i Saveza studenata Hrvatske nešto otvorenije počeli sagledavati poziciju BiH u jugoslavenskoj federaciji. Možemo se složiti sa Kamberovićem⁴⁵ da su ideje “Hrvatskog proljeća” u Bosni i Hercegovini imale višestruke dimenzije, da su težnje k reformi federacije i politika “čistih računa” koje je iznosila hrvatska politika imale potporu unutar BiH, kako kod bosanskohercegovačkih elita, tako i kod stanovništva. Drugo je bilo s kulturnom politikom koju je promovirala Matica hrvatska u BiH, za koju je bosanskohercegovačka elita “smatrala da iza ovih ideja ne stoji hrvatsko političko rukovodstvo nego krugovi iz Matice hrvatske i ocjenjivala je da te ideje predstavljaju atak na BiH i u funkciji su uspostave paternalističkog odnosa prema Bosni i Hercegovini”.⁴⁶ To dokazuje i govor koji je Branko Mikulić održao prilikom razgovora s delegacijom Hrvatske u Sarajevu 20. svibnja 1970. kada je govorio o pododborima Matice hrvatske u BiH koji, po Mikulićevu mišljenju, djeluju neprijateljski prema ovoj republici.⁴⁷ Tu je djelovao i Savez studenata Hrvatske preko studenata hrvatske nacionalnosti iz Bosne i Hercegovine koji su studirali u Zagrebu. Kamberović u svom radu navodi to da su sva ta tri centra (hrvatsko političko rukovodstvo, Matica hrvatska i Savez

⁴⁴ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1956.–1975.)*, I., Globus, Zagreb, 1986, 177. Autor je istražio u Nacionalnoj knjižnici Zagreb (NSK), u fondu Rukopisna ostavština Miroslava Krleže, Krležinu korespondenciju s tadašnjim visokim političkim dužnosnicima u BiH Brankom Mikulićem, Avdom Humom te Džemalom Bijedićem; NSK, R 7970 (Mikulić, Humo, Bijedić). U pismima Krleža uglavnom piše spomenutima da mu pomognu oko realizacije financijskih projekata Leksikografskog zavoda u Zagrebu, te da ima mnogo i protokolarnih pisama i čestitki. Krležinih pisama spomenutima oko “muslimanskog pitanja” nema.

⁴⁵ Husnija Kamberović, “Percepcija Hrvatskog proljeća u Bosni i Hercegovini”, u: *Hrvatsko proljeće, 40 godina poslije. Zbornik radova*, Centar za demokraciju Miko Tripalo – Filozofski fakultet Zagreb – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012, 127–148.

⁴⁶ Isto, 127.

⁴⁷ Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić – politička biografija*, 171.

studenata Hrvatske) imali različite utjecaje na kretanja u BiH, a i odnos BiH elite je prema tim centrima bio različit “premda se na kraju sveo na osudu i ideja i nositelja tih ideja”.⁴⁸ Mi ćemo ovdje, na početku ovog dijela, pokazati reagiranja tadašnje hrvatske emigracije. Najizrazitije je svoje stajalište prema muslimanima kao novoj nacionalnoj posebnosti upravo izrazila hrvatska emigracija na Zapadu zbog slobode djelovanja.

Da će formiranje nove muslimanske nacije (Musliman s velikim slovom M) na popisu stanovništva izazvati određene reakcije i iz hrvatske emigracije, pokazuje i dopis Ogranak Matice hrvatske iz Basela (Švicarska). Osim što je osudio mogućnost regionalnog izjašnjavanja, Ogranak MH Basel nije mogao pojmiti stvaranje nove muslimanske nacije u režiji Partije. Smatrao je da se time hrvatski korpus previše žrtvuje, a da srpski korpus ostaje nedirnut. Stoga Ogranak MH Basel zahtjeva određenu kompenzaciju, ako se već od muslimana u BiH stvara nova nacija pod nazivom Musliman, treba Srbe izvan Srbije deklarirati kao “Pravoslavce”. Kako stoji u tom proglasu baselskog ogranka Matice hrvatske: “Nitko nema pravo kočiti razvoj novih nacija, ali ako to već omogućujemo hrvatskim muslimanima, da se razviju u narodnu posebnost Muslimani, onda to treba omogućiti i srpskim pravoslavicima izvan SR Srbije da se razviju u novu naciju Pravoslavci.”⁴⁹ Predsjedništvo MH iz Zagreba reagiralo je na taj dopis iz Basela 11. ožujka 1971. sa izjavom da u Baselu ne postoji njihov ogranak MH i da, prema tome, MH kao organizacija nema nikakve veze s tim istupom.⁵⁰

Jedan dio hrvatskih emigrantskih intelektualaca koji se nalazio izvan redova ustaške emigracije pozitivno je prihvatilo povećanje broja muslimana u Bosni i

⁴⁸ Isto, 128.

⁴⁹ HDA, fond 1567., Matica hrvatska, kut. 171, 2.10. Slučajevi, afere i polemike, Proglas Ogranak Matice hrvatske u Baselu.

⁵⁰ HDA, fond 1567., Matica hrvatska, kut. 171, 2.10. Slučajevi, afere i polemike, Reagiranje MH u slučaju dopisa tzv. Ogranak MH iz Basela. Prema *Izveštaju o kontroli zakonitosti rada MH* inicijativu za osnivanje ogranka MH u Baselu podnio je 1968. godine Dragutin Hazler sa bližim suradnicima Velimirom Tomulićem i Miljenkom Skokom. Iste godine Središnjica MH u Zagrebu prihvatila je tu inicijativu. Međutim, sljedeće godine, 1969., došlo se do zaključka da je osnivanje ogranka u Baselu u koliziji s Pravilima MH te Središnjica traži od Hazlera i tamošnjeg vodstva da se promjeni naziv u Društvo prijatelja Matice. Takve sugestije ogranak u Baselu je energično odbijao. Tada je Središnjica nastojala da se izvrši integracija ogranka s Klubom građana SFRJ u Švicarskoj. Iako je akt o integraciji i potpisan 14. prosinca 1968. od strane Tomulića, Hazler je uskoro javio da njegov potpis nema vrijednosti jer je Tomulić izbačen iz ogranka MH u Baselu već u rujnu 1968. Od tada sve do 1971. ogranak MH Basel formalno egzistira iako je Središnjica u niz navrata tražila promjenu imena ogranka. Inače, tzv. Ogranak MH Basel razvio je značajnu aktivnost među Hrvatima u Švicarskoj. Detaljnije u: *Izveštaj o kontroli zakonitosti rada Matice hrvatske*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002, 461–466.

Hercegovini, ali i u Jugoslaviji. Tako poznati hrvatski publicista Bogdan Radica ističe da ova nova Jugoslavija nije više ona stara zemlja u kojoj su “Srbi i mogli sanjati o velikoj Srbiji?!”. Radica piše da su nastupile velike promjene, “u samoj Bosni muslimani su apsolutna većina, a Jugoslavija je jedina europska zemlja (...) s više od pet milijuna vjernika Islama”. Osim toga, Radica naglašava da je takav proces najteži šamar “pravoslavno-bizantskom-vidovdanskom hegmonizmu” dok Hrvate to nimalo ne zabrinjava.⁵¹ Drugi dio intelektualaca, blizak ustaško-emigrantskim krugovima, je čin stvaranja muslimanske nacije žestoko odbijao. Među njima se ističu Asaf Duraković i Ferid Karihman. Karihman piše u *Hrvatskoj reviji* iz 1974. godine da je pred muslimane krajem 60-ih godina postavljena zbunjujuća alternativa: “ili drugorazredni muslimani unutar jedne od postojećih nacija ili ravnopravni Muslimani u smislu nacionalne posebnosti”, pri čemu Karihman vidi jedini izlaz u “ravnopravnim Muslimanima sa svojim vjerskim i društvenim specifičnostima unutar hrvatske nacije”.⁵² Na Karihmanovom tragu je hrvatski emigrantski pisac Jure Petričević, koji nakon pogibije Džemala Bijedića 1977. u avionskoj nesreći tvrdi da su taj atentat izveli Srbi te da je to nastavak protumuslimanske politike koja je počela smjenjivanjem s vlasti Avde Hume krajem 1972. godine.⁵³

Što se tiče odnosa komunističkih rukovodstava Hrvatske i Bosne i Hercegovine tijekom toga razdoblja, i ovdje su postojali stanoviti prijepori i nesuglasice. Nesporazumi između hrvatskog i bosanskohercegovačkog vodstva Centralnog komiteta izbili su nakon velikih vojnih manevara u Hrvatskoj “Sloboda 1971”. Đuro Pucar – Stari (1899.–1979.), sekretar Izvršnog komiteta SK BiH, “na svoj bezobrazni način”, kako to tumači Miko Tripalo (1926.–1995.), obrušio se na hrvatsko rukovodstvo jer nije reagiralo na pisanja književnika Petra Šegedina koji je tražio ispravljanje granice između Hrvatske i BiH kod Neum – Kleka. Na tu primjedbu hrvatskom rukovodstvu Tripalo je ukazao Pucaru na probleme položaja Hrvata u BiH, ali i nepriznavanje muslimanske nacionalnosti upravo za vrijeme njegove dugogodišnje vladavine u BiH. Pucar se, smiješeći se, obratio Blažu Jovanoviću iz Crne Gore podsjećajući kada su on i Jovanović telefonskim putem određivali granice BiH i Crne Gore. Tripalo je u ljutnji napomenuo da se to pokušalo raditi i sa Hrvatskom, kada je Pucar, netom poslije završetka rata, predložio tada moćnom hrvatskom političaru Stevi Krajačiću da se

⁵¹ Bogdan Radica, Jugoslavija: postepeno, ali sigurno prilazi svom kraju, *Hrvatska revija*, München, br. 3, 1981, 421.

⁵² Ferid Karihman, *Hrvatsko-bošnjačke teme*, HSN, Zagreb, 1996, 58.

⁵³ Jure Petričević, *Jugoslavija na optuženičkoj klupi*, Brugg, Adria, 1978, 54.

Bosni i Hercegovini ustupi Dubrovnik, a kao kompenzaciju Bosna i Hercegovina će dati Cazinsku krajinu. Krajačić je takvo nešto odbio pozivajući se na Tita koji se ne bi složio s takvim mijenjanjem međurepubličkih granica.⁵⁴ Prema Tripalu, pripadniku mlade i obrazovane generacije hrvatskih komunista, takav Pucarov pristup i način djelovanja na stari način, nedostatak svijesti o neizbježnim promjenama i modernizacijskim nastojanjima doveo je do toga da je BiH za njegova doba “velikog bosanskog sekretara” ostala drugorazredna republika unutar jugoslavenske federacije.⁵⁵ Pitanje je da li je uopće Pucar tada mogao ili htio u tim uvjetima čvrste centralizacije jugoslavenske države mijenjati položaj Bosne i Hercegovine. Tek kada je Tito počeo provoditi politiku “jačanja jugoslavenske periferije” i kada je tu politiku počelo provoditi mlado bosanskohercegovačko rukovodstvo na čelu sa Cvijetinom Mijatovićem, Hamdijom Pozdercem i Brankom Mikulićem, uz uvjet stvaranja istinske nacionalne ravnopravnosti u BiH “jer se bez te ravnopravnosti ona ne može izgrađivati niti opstati kako samostalna republika”, položaj BiH se počeo znatno poboljšavati unutar federacije.⁵⁶ Zanimljivo je da Tripalo u svom razgovoru sa Josipom Šentijom ističe da se zbog takve Titove strategije prema Bosni i Hercegovini kod bosanskohercegovačkog rukovodstva krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina počela osjećati tendencija da, umjesto republike koja ima drugorazredni status, Bosna i Hercegovina “postane jedna super-republika” koja će biti ogledalo jugoslavenskog socijalizma i glavni “arbitar u rješavanju jugoslavenskih problema”. Tripalo nastavlja smatrajući da je sada teško procijeniti da li je to bilo moguće “i što bi to zapravo značilo (...)”. Tripalo procjenjuje da je tu bilo i pritajenog straha od srpsko-hrvatskog sporazuma, ili srpsko-hrvatskih trvenja, na njihovu štetu, te je tako rukovodstvo BiH nalazilo saveznike i u ostalim jugoslavenskim republikama koje su također činile tadašnju “jugoslavensku periferiju” poput Crne Gore ili Makedonije.⁵⁷ To se posebno počelo osjećati u gospodarskoj sferi politike BiH prema južnoj Hrvatskoj, odnosno južnoj Dalmaciji, naročito u dubrovačkom području. Prema Tripalovom mišljenju, bosanskohercegovačko rukovodstvo koristilo je upravno-teritorijalni položaj Dubrovnika, koji je stjecajem povijesti bio kopnom odvojen od ostatka Hrvatske, da se to područje potpuno podčini logici gospodarskog razvoja BiH. Posebno su bili sporni slučajevi hidroelektrane Dubrovnik te sistema Trebišnjice. Tripalo tvrdi da su se na jednom sastanku CK SKJ žestoko

⁵⁴ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Globus, Zagreb, 1990, 163.

⁵⁵ Josip Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, Profil, Zagreb, 2005, 108.

⁵⁶ Isto, 109.

⁵⁷ Isto, 110.

sukobili sa Bosancima, pri čemu ih je bosanskohercegovačko rukovodstvo optužilo da ih žele kompromitirati.⁵⁸ Važno je spomenuti to da je Titov šef kabineta Marko Vrhunec u svojim sjećanjima također primijetio da su tijekom 1970. bili prilično zaoštreni odnosi između Bosne i Hercegovine i Hrvatske, uglavnom o pitanju ekonomskih odnosa republika prema saveznom centru, jer je BiH kao nerazvijena republika dobivala znatna sredstva iz saveznog fonda za nerazvijene. Kada su stvari postale ozbiljnije, godinu dana kasnije, stav BiH je postao neodređeniji i prema Hrvatskoj i Beogradu.⁵⁹ Bilandžić tvrdi da se tijekom svibnja 1970. u beogradskim krugovima pričalo da se mora formirati svojevrsna koalicija Srbije, Crne Gore, Makedonije i BiH protiv vodstva Hrvatske i njenih zahtjeva.⁶⁰ Osim toga, postojali su i drugi sporovi između rukovodstava. Prema Tripalu, nesumnjivo je bosanska Služba državne bezbjednosti (SDB), nejasno da li na nalog beogradskog centra ili rukovodstva BiH, nastojala kompromitirati hrvatsko rukovodstvo zbog povratka Krunoslava Draganovića⁶¹ u Jugoslaviju, te je zbog toga Draganović posjetio Zagreb i slikao se na Mostu slobode, tvrdi Tripalo, sve zbog cilja da se hrvatsko rukovodstvo kompromitira da je u tobožnjoj vezi s proustaškom emigracijom, iako hrvatsko rukovodstvo s time nije imalo veze jer je svu akciju provela bosanska SDB.⁶² Kao što je naveo Kambe-rović, ideje “Hrvatskog proljeća” bile su prihvaćene kod dobrog dijela bosanskohercegovačkih elita i stanovništva (oko “politike čistih računa” postojala su ipak značajne razlike među tim elitama), ali se elite iz BiH uglavnom nisu javno izjašnjavale oko toga. Tako je prema pisanju Bilandžića, Hamdija Ćemerlić, rektor Univerziteta u Sarajevu, nekadašnji član AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, podrža-

⁵⁸ Isto, 109.

⁵⁹ Marko Vrhunec, *Šest godina s Titom (1967–1973)*, 184.

⁶⁰ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 94.

⁶¹ Krunoslav Draganović (1903.–1983.), hrvatski svećenik i politički emigrant. Ratne 1943. godine od strane vlade NDH poslan je u Rim u hrvatsko predstavništvo pri Vatikanu, sa zadaćom da skrbi za hrvatske vojnike i civile zarobljene i internirane u fašističke, kasnije u savezničke sabirne logore u Italiji. Nakon završetka rata, zahvaljujući svojim poznanstvima u američkoj vojsci i nekim zapadnim obavještajnim službama, organizirao je bijeg mnogih osoba u Južnu Ameriku, među kojima su bili i neki ratni zločinci. U emigraciji djeluje na području Italije i Austrije gdje prikuplja dokaze o zločinima komunističke Jugoslavije nad hrvatskim vojnicima i civilima nakon rata. Pod do sada nerazjašnjenim okolnostima najvjerojatnije je ipak otet od strane jugoslavenske Službe sigurnosti u Trstu 10. rujna 1967., a Draganović je doveden u Jugoslaviju. To je bio značajan udarac za hrvatsku političku emigraciju, ali očito je Draganovićev “povratak” u zemlju imao i neke unutrašnje političke implikacije. Miroslav Akmadža, *Krunoslav Draganović – Iskazi komunističkim istražiteljima*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2010.

⁶² Josip Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, 112–113.

vao intimno “Hrvatsko proljeće”, pri čemu je Čemerlić smatrao da su njegovi lideri ipak žrtve žudnje za vlašću.⁶³ Slična je situacija nastala u travnju 1971. na sastanku Predsjedništva SKJ na Brijunima, kada su i Rato Dugonjić, Cvijetin Mijatović i Branko Mikulić te ostali iz bosanskohercegovačkog vodstva žestoko napali hrvatsko i srbijansko vodstvo da se ne obračunavaju sa svojim nacionalizmom, da “se gleda preko plota”, te su isticali da “kad vi napišete neki članak, u nas se vadi nož”.⁶⁴ Tripalo tvrdi da su Bosanci dramatizirali stvari, da do strane hrvatskog rukovodstva takvih pojava nije bilo, pa su njih, tvrdi Tripalo, ogorčavale i obične stvari poput putopisa Zlatka Tomičića, urednika *Hrvatskog književnog lista*, samo zbog toga jer se Bosna “direktno ili indirektno spominje kao hrvatska zemlja u povijesti itd., što je marginalno”.⁶⁵ Tripalo spominje da je Rankovićeva ruka do 1966. bila znatno jača u Bosni i Hercegovini nego u Hrvatskoj, to je očito utjecalo na to rukovodstvo. Ruka Državne sigurnosti (SDB) je i njih činila, odnosno to rukovodstvo, rigidnijim i otpornijim, iako je njihova unutrašnja situacija bilo znatno složenija. Iako je podržavao mlado rukovodstvo Bosne i Hercegovine, Tito je imao i neke informacije koje su govorile o tome da ga neki političari iz BiH u suradnji s političarima iz Srbije žele smijeniti ili bolje rečeno tiho ukloniti sa političke scene. Teško je dokazati koliko ima istine da je tadašnje vodstvo Bosne i Hercegovine na čelu sa Cvijetinom Mijatovićem radilo na detronizaciji Tita. Tripalo u svojim memoarima piše da je Mijatović, izabirući Radovana Stijačića na mjesto Saveznog sekretara za unutarnje poslove, pozvao ga k sebi i rekao mu da se u Beogradu poveže prije svega s Mijalkom Todorovićem-Plavim (1913.–1999.),⁶⁶ sekretarom Izvršnog komiteta SKJ, da se ne oslanja na Tita “koji je već senilan i postepeno gubi vlast”. Stijačić je o ovome obavijestio generala Ivana Miškovića, a ovaj Tita. Zbog toga je Tito tražio odgovornost za Mijatovića, ali je sve rukovodstvo BiH stalo na njegovu stranu.⁶⁷ I Rusi, odnosno Brežnjev, su upozoravali Tita preko tajnog komunikacijskog ka-

⁶³ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 142.

⁶⁴ Josip Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, 113. Da je bosanskohercegovačko rukovodstvo, posebno Mikulić, na tom brijunskom sastanku žestoko reagiralo na svaki potez hrvatskog rukovodstva, svjedoči i Josip Šentija, tadašnji utjecajni član Izvršnog vijeća Sabora SRH; u: Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71*, 93. Vidjeti Titove dramatične riječi na tom sastanku u kojem je spominjao i “građanski rat”. u: Zvonimir Despot, *Tito – tajne vladara*, Večernji edicija, Zagreb, 2009, 172–173.

⁶⁵ Josip Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, 113.

⁶⁶ I Todorović je stajao na liniji da Tita treba polako smijeniti. U jugoslavenskom veleposlanstvu u Moskvi 1971. godine je rekao: “Tito je ostario, neće više dugo.” Rusi su to odmah dojavili Titu; u: Jože, Pirjavec, *Tito i drugovi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2012, 570.

⁶⁷ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Globus, Zagreb, 1990, 146–147.

nala da se čuva “mlade garde” Hrvata jer se oni namjeravaju odcijepiti, a još više Srba i Bosanaca koji ge žele smijeniti.⁶⁸ Prema mišljenju Vukovića,⁶⁹ Tito je imao goleme rezerve prema Mijalku Todoroviću, koji je boraveći na Kongresu KP SSSR-a navodno razgovarao o lošim prilikama u Jugoslaviji te govorio detalje o svađi Kardelja i Broza, pa i vojnoj zavjeri u zemlji. Maršala je o svemu izvjestio vojni ataše u Moskvi. “Tito na osnovi toga ukazuje na mogućnost povezanosti srpskog rukovodstva preko Todorovića s Rusima” i kaže kako “(...) ima snaga u Srbiji koje hoće da dovedu Ruse u Jugoslaviju”.⁷⁰ Ne treba smetnuti s uma to da je Todorović 1974. “tiho uklonjen” sa svih položaja u državi.⁷¹

Koliko je situacija u Bosni i Hercegovini bila složena, ali i ponekad tragi-komična, pokazuje anegdota kada je tokom Brionskog sastanka (XVII sjednica Predsjedništva SKJ održana potkraj travnja 1971.) Tito za jedne pauze predložio predsjednicima svih Izvršnih vijeća republika da u svakoj republici uhite i sude barem dvojici ekstremnih nacionalista. Na to je Dragutin Kosovac (1924.–2012.), predsjednik Izvršnog vijeća SR BiH, rekao da to ne vrijedi za BiH jer oni moraju “zbog prirode BiH suditi barem trojici, jednom Srbinu, jednom Hrvatu i jednom Muslimanu. Na to su se svi nasmijali, i tako se od toga odustalo”.⁷² No to su bili rijetki slučajevi gdje se situacija mogla rješavati smijehom. Oko sudbine BiH dvojio je u studenom 1971. i utjecajni general JNA Ivan Gošnjak, kada je Bilandžiću kazao da je danas BiH “dobro postavljena, samo nije siguran da li bi se mogla podijeliti”.⁷³

Dražen Budiša (1948.), jedan od prvaka hrvatskog studentskog pokreta 1971., izrazio je 1990. svoje mišljenje o muslimanima u BiH. Budiša u intervjuu navodi da ga je osobno, pa i vjerojatno Hrvate u cjelini, radovao svaki izraz hrvatske nacionalne svijesti u Muslimana, ali da se zbog toga ne treba zavaravati i Muslimane automatski proglašavati dijelom hrvatskog korpusa: “(...) Muslimani će prije svega biti ono što hoće biti.”⁷⁴ Nije mirovala ni srpska politika u

⁶⁸ Jože Pirjavec, *Tito i drugovi*, 570.

⁶⁹ Zdravko Vuković, *Od deformacije SDB do maspoka i liberalizma, Moji stenografski zapisi (1966–1972. godine, Narodna knjiga, Beograd, 1989.*

⁷⁰ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma, Moji stenografski zapisi 1966.–1972. godine, Narodna knjiga, Beograd, 1989, 519–523.*

⁷¹ Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 165.

⁷² Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 150–151.

⁷³ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 115.

⁷⁴ Vlado Gotovac, Dražen Budiša, *Razgovori o slobodnoj Hrvatskoj*, HSLŠ, Zagreb, 1991, 233–234. Budiša je istaknuo da se 1971. u studentskom pokretu nalazilo dosta Muslimana,

Hrvatskoj izvan redova SK Hrvatske, koja je tada bila u začetku. U to vrijeme, u srpnju 1971., u hrvatskoj javnosti (dijeljen je i kao letak) pojavio se i stanoviti memorandum koji je potpisao Glavni odbor Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. To je bila inicijativa one skupine srpskog stanovništva u Hrvatskoj koja se nije mirila s bilo kakvim isticanjem pitanja hrvatske državnosti, jer je to za njih značilo potpun raskid s centralističkom Jugoslavijom. Ta skupina je propagirala najoštriju reakciju prema hrvatskim zahtjevima, a bila je povezana s određenim beogradskim krugovima koji su zastupali velikosrpsku opciju ili generalima na najvišim mjestima u Beogradu. Odbor je održavao niz tajnih sastanaka i organizacijski pokušavao ujediniti svoje pristae na terenu, dok je svoje političke ambicije isključivo vezao “za Beograd i tamošnje velikosrpske eksponente”.⁷⁵ Zbog toga je taj samozvani Odbor vršio propagandu u Hrvatskoj da, ukoliko dođe do konfederativnog uređenje zemlje “koja bi predstavljala likvidaciju Jugoslavije i ostvarenje suvereniteta Hrvatske”, srpski narod u Hrvatskoj će u zajednici sa cijelim srpskim narodom u Jugoslaviji organizirati plebiscit pod “kontrolom Ujedinjenih naroda”, pri čemu bi se kotarevi (srezovi) naseljeni Srbima u Republici Hrvatskoj “prijepili Bosansko-hercegovačkoj federalnoj jedinici (...) da se osigura ne samo nacionalni napredak nego i goli opstanak”.⁷⁶ Jasno da je ta opcija Bosnu i Hercegovinu prije svega percipirala kao dio srpske države.

Određenu slabost bosanskohercegovačkog rukovodstva u tim danima previranja primijetio je visoki srbijanski komunistički političar Dragoslav Draža Marković (1920.–2005.), koji bilježi da su stavovi rukovodstva Bosne i Hercegovine tijekom 1971. godine o reformi federacije i o nacionalnom pitanju, usprkos čvrstine u javnosti, zapravo bili dosta neodređeni. Tako je Todo Kurtović, visoki socijalistički dužnosnik, u intervjuu *Oslobođenju* početkom 1971. istakao činjenicu da Srbi u Bosni trebaju tražiti rješavanje svojih problema u Sarajevu, a ne na saveznom nivou. Istovremeno Marković primjećuje da su, za razliku od Slovenaca i Hrvata koji u Jugoslaviji razmišljaju isključivo kao o savezu država, rukovodioci BiH što se tiče ustavnih amandmana i reforme federacije nedovoljno jasni. Marković piše: “I nije stvar u tome da su takvi pojedinci (Džemo Bijedić, Rato Dugonjić, Cvijetin Mijatović), nego je to i objektivno njihov stav i pozicija.”⁷⁷

Albanaca i Srba i da je studentsko rukovodstvo bilo višenacionalno, ali jasno prohrvatski profilirano; Isto, 247.

⁷⁵ Savka Dabčević-Kučar, 71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, I., Stvarnost, Zagreb, 1997, 336; Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 108.

⁷⁶ HDA, fond 1567., Matica hrvatska, kut. 171, 2.10. Slučajevi, afere i polemike, Pismo Glavnog Odbora Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.

⁷⁷ Dragoslav-Dražo Marković, *Život i politika 1967–1978*, I., Rad, Beograd, 1987, 253. i 260.

Marković je s negodovanjem gledao, s protokolarne strane, na susrete republičkih delegacija Bosne i Hercegovine i Srbije kao susrete dviju država. U svom dnevniku od 13. prosinca 1970. zapisao je: “Jutros sam se vratio iz Sarajeva, gdje sam učestvovao u razgovorima između dve republičke delegacije.” Nakon što je konstatirao da je atmosfera bila dobra i pogledi na probleme identični, Marković nastavlja: “Smeta mi uvek samo što ti razgovori imaju karakter mnogo oficijelnih razgovora, a posjete karakter međudržavnih poseta (doćeci, pozdravi, ispraćaji, saopštenja za štampu). I to će proći i ubeđen sam da će doći vreme kada će to sve biti prevaziđeno, i kontakti i saradnja biti normalna i redovita. Danas je, međutim, to nepohodnost i potreba.”⁷⁸ Za razliku od Markovića, utjecajni srpski komunist iz BiH Rodoljub Čolaković inzistirao je na suverenosti i jedinstvu Bosne i Hercegovine. Koliko je problem priznavanja nove muslimanske nacije, a posebno porasta populacije Muslimana, pritiskao partijske dužnosnike u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, govori i navod iz dnevnika Rodoljuba Čolakovića u kojem Čolaković navodi da je od Branka Mikulića u ožujku 1972. godine saznao da su bosanski Muslimani na posljednjem popisu (stanovništva, op. a.) po broju pretekli Srbe i da ih u BiH ima 39 posto, a Srba 37 posto. Čolaković piše: “Svi smo živjeli u uvjerenju da Srbi imaju relativnu većinu. Mikulić je tada rekao da još ne smijemo da objavimo rezultate popisa, jer će skočiti muslimanski reacionari da traže svoju matičnu republiku, kakve imaju sve nacije osim Muslimana.” Čolaković je na to rekao Mikuliću da “taj podatak ne mijenja karakter naše Republike jer ona i dalje ostaje Republika Muslimana, Srba i Hrvata, kako je i zamišljena u Jajcu, na Drugom zasjedanju AVNOJ-a”. Mikulić se složio s tom konstatacijom, ali je dometnuo da će oko toga biti “žučne rasprave”.⁷⁹ Isto tvrdi i Bilandžić u svojim memoarima, da je Hamdija Čemerlić, tadašnji rektor sarajevskog Univerziteta, kada je saznao za rezultate popisa u Bosni i Hercegovini 1971. godine, smatrao da se taj podatak ne smije objaviti barem pola godine, već se treba pustiti “glas u ćaršiju i da se Srbi polako naviknu na novo stanje”.⁸⁰

Za razliku od hrvatskog komunističkog rukovodstva, koje je o tom pitanju imalo zatvorenije ruke, Matica hrvatska je pokušala biti aktivnija u BiH s namjerom da brani hrvatske interese u toj republici, ali i s težnjom da se pred javnost ukaže na težak nacionalni položaj hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Jedan od povoda takvoj akciji bio je i “slučaj Alilović” odnosno suđenje koje je

⁷⁸ Dragoslav-Draža Marković, *Život i politika 1967–1978*, I., 239.

⁷⁹ Rodoljub Čolaković, *Dnevnik (1971.–1972.)*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske – Muzej Semberije, Banjaluka – Bijeljina, 2008, 287.

⁸⁰ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, 142.

počelo 7. srpnja 1970. pred Okružnim sudom u Mostaru protiv profesora Ivana Alilovića pod optužbom da je “govorom podsticao na razbijanje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije i na nacionalnu neravnopravnost”.⁸¹ Matica hrvatska nastojala je “slučaj Alilović” iskoristiti osim na jugoslavenskoj i na međunarodnoj sceni kako bi se pokazala neravnopravnost položaja Hrvata u Bosni i Hercegovini. Na sjednici Upravnog odbora Matice hrvatske 3. srpnja 1970. Šime Đodan je istaknuo da je Alilovićev slučaj samo jedan u nizu slučajeva da se zastraši hrvatsko pučanstvo u BiH. Đodan je naglasio da se MH o tom pitanju želi optužiti za miješanje poslova u drugoj republici i da tu postoje “političke delikatnosti”, ali da MH ne smije odustati jer je u “BiH birokracija pretežno u srpskim i muslimanskim rukama, iako je BiH djelomično i hrvatska zemlja”. Neki članovi MH imali su u svojim rukama “Informaciju CK SKBiH o djelovanju samoupravnih i antisocijalističkih snaga” te su je smatrali predčinom u optužnici protiv Alilovića. Sa Đodanom su se složili Hrvoje Iveković i Miroslav Brandt, pri čemu je Zvonimir Komarica rekao da ga optužnica protiv Alilovića podsjeća na “period diktature za vrijeme stare Jugoslavije”. Neki članovi Upravnog odbora MH inzistirali su na tome da se trebaju u tom slučaju braniti ljudska prava pojedinca, dok je Jozo Ivičević iskaknuo da pažnju treba usmjeriti na “političku apsurdnost sadržaja optužnice”. U konačnici je dogovoreno da se materijali o suđenju i odjeku procesa objave u “Bijeloj knjizi” koja ima svrhu potaknuti rehabilitaciju Alilovića, te da se skupljanje materijala treba vršiti u uskoj suradnji s odvjetnicima koji brane Alilovića te “crkvenim institucijama na području Hercegovine”.⁸²

Matica hrvatska je o “slučaju Alilović” obavijestila i Udruženje književnika Bosne i Hercegovine tražeći njihovu potporu. Međutim, od Udruženja bosanskohercegovačkih književnika uslijedio je oštar prijekor na pismo MH. U dopisu Udruženja stoji da se MH posve nepromišljeno uključila u taj postupak te da vodstvo MH treba biti svjesno da je svaki “paternalistički odnos i svaka ‘zabrinutost’ za položaj nekog naroda u BiH (...) uvredljiv za sve narode ove Republike”. Također stoji to da će narodi Bosne i Hercegovine u “okviru svoje samoupravne socijalističke zajednice rješavati sve svoje probleme i međusobne odnose” te da je prirodno da takav zahtjev od strane MH kod bosanskohercegovačke inteligencije “nailazi na indignaciju”.⁸³ I rukovodstvo CK SKH, tvrdi Tripalo, sukobljavalo se s Bosancima oko “slučaja Alilović”, očito tražeći blaži

⁸¹ *Tragom slučaja Alilović*, 13.

⁸² *Izvjestaj o kontroli zakonitosti rada Matice hrvatske*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002, 110–112.

⁸³ HDA, fond 1567., Matica hrvatska, kut. 171, 2.10. Slučajevi, afere i polemike, br. 336/70., Pismo Udruženja književnika BiH Upravnom Odboru MH, 30. VII. 1970. (prijepis).

pristup.⁸⁴ “Slučaj Alilović” iskoristio je u svoje svrhe u mjestu Osinji (općina Derventa) u OŠ “Đorđe Panzalović” jedan svećenik upozorivši učitelje koji brane i maltretiraju učenike koji pohađaju vjeronauk “da treba da paze da ne bi doživjeli sudbinu Alilovića iz Mostara.”⁸⁵ Bosanskohercegovačko političko rukovodstvo na svaki način je željelo osuditi Alilovića iako je sudski proces pokazao da su dokazi protiv njega vrlo slabi. Prema nekim informacijama, da bi se osuda osigurala, sredinom srpnja 1970. Džemal Bijedić (1917.–1977.) je “skrenuo maršutu predsjednika Tita” prema Mostaru, gdje je on u održanom govoru, očito s naputcima sa strane, naglasio da grad Mostar vodi pravilnu borbu protiv ‘djelovanja neprijatelja i šovinista’ posebno istaknuvši tom prilikom proces protiv Alilovića. Takvim postupkom je i sud došao pod snažan politički pritisak i svršen čin te je suđenje brzo završeno, a Alilović osuđen.⁸⁶ Prema tom tumačenju, “slučaj Alilović” bio je paradigmatički i jasna opomena onima Hrvatima iz BiH koji su pokušavali održavati bliski dodir sa kulturnim ustanovama u Zagrebu, posebno sa Maticom hrvatskom.

Osim Matice hrvatske, na području BiH u afirmaciji hrvatskih prava pokušali su djelovati i neki pojedinci iz vodstva Saveza studenata Hrvatske. Sredinom kolovoza 1971. sarajevsko *Oslobođenje* i drugi bosanskohercegovački listovi prenijeli su izjavu Saveza studenata i Saveza omladine BiH u kojoj se osuđuju postupci studenata koji studiraju u SR Hrvatskoj da preko zavičajnih klubova razvijaju aktivnosti koje su “suprostavljene politici SKJ, SKBiH i SKH (...) a koje čine nacionalizam, šovinizam, demagogiju i separatizam”. O tom pitanju posebno je naglašeno djelovanje Ante Paradžika (1943.–1991.), predsjednika Predsjedništva Saveza studenata Hrvatske, koji želi od zavičajnih klubova da stvori određene poligone na području zapadne Hercegovine “za iznošenje svojih ekstremnih stavova”.⁸⁷ Istog dana osuđene su i demonstracije koje su se dogodile u mjestu Posušje u zapadnoj Hercegovini, a koje su izbile zbog toga jer općinske vlasti nisu dozvolile da se ovdje održi koncert popularnog hrvatskog pjevača Vice Vukova na lokalni vjerski blagdan. Organizatori tih demonstracija i pokušaja dovođenja Vukova su kažnjeni zatvorom.⁸⁸ Sljedeći dan oglasile su se povodom tih slučajeva i lokalne komunističke organizacije poput Predsjedništva međuop-

⁸⁴ Josip Šentija, *Razgovori s Mikom Tripalom*, 112.

⁸⁵ HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-5170.

⁸⁶ *Tragom slučaja Alilović*, 113. Ivan Alilović je osuđen na tri godine zatvora, da bi kasnije kazna bila preinačena na jednu i pol godinu zatvora.

⁸⁷ “Sijači razdora i sumnji”, *Oslobođenje*, br. 8339, Sarajevo, 19. VIII. 1971, 3.

⁸⁸ “‘Tanak led’ nacionalistički”, *Oslobođenje*, br. 8339, Sarajevo, 19. VIII. 1971, 3.

ćinske konferencije SSRN Mostara, u kojem su osuđena nastojanja “klerikalaca i nacionalseparatista” te neprijateljskih elemenata koji kao emisari iz susjedne Hrvatske pokušavaju da pridobiju stanovništvo i studente iz ovih krajeva za svoju politiku i podršku dr. Šimi Đodanu i dr. Vladimiru Veselici koji su isključeni iz sastava SK Hrvatske.⁸⁹ Također, prenošene su vijesti da građani BiH odbijaju “emisare” iz Hrvatske koji pokušavaju da na području BiH osnuju ogranke Matice hrvatske. Tako su stanovnici sela Zasavice i Hašići iz općine Bosanski Šamac odbili i otjerali “emisare” koji su došli iz Ekonomskog fakulteta u Osijeku, da se ne bi “ugrozilo jedinstvo sa susjedima drugih nacionalnosti”.⁹⁰

Nema sumnje da su se previranja i sukobi u Jugoslaviji krajem 1960-ih i početkom 1970-ih jače osjećali u BiH nego u drugim krajevima Jugoslavije, te su nacionalne tenzije između triju naroda u toj republici rasle. Tako je npr. nacionalnog prebrojavanja i “rasprava gdje se tko zapošljava” (sada između Srba i Muslimana) tijekom 1970. bilo i u Višegradu. Na proslavi pravoslavne Nove godine u hotelu “Višegrad” glavni govornik, Srbin po nacionalnosti, je rekao: “Danas su Srbi niži, a viši je netko kome to ne pripada.” Nacionalni ispad dogodio se i u školi “Veselin Masleša” gdje je napad jednog Srbina nastavnika na nastavnika Muslimana od muslimanske zajednice smatran kao napad na sve njih. Organi reda su pravovremeno i umirujuće djelovali. Uznemirujuće je djelovalo kada je kod Stoca (selo Kozice) grupa učenika srednjih škola na seoskom “sijelu pjevala pjesme o Rankoviću i Djilasu”.⁹¹

Nacionalne napetosti postojale su i na području Tuzle. U Mjesnom odboru SK Požarnica, kraj Tuzle, konstantno su nazočni “neprijateljski četnički elementi, koji svaku tribinu koriste za razračunavanje, posebno sa novim članovima SK”, zatim koriste vrlo vješto “kompleksnu povijest Požarnice kao četničkog područja” te je potrebno ovdje znatno ojačati organizaciju SK, a pojedince koji djeluju na toj osnovi kazнено goniti ili poput upravitelja škole u mjestu – premjestiti. Na istom području Tuzlanske regije (mjesto Husina) osuđeno je djelovanje jednog svećenika koji u svojim propovijedima ističe činjenicu da muslimani rađaju više djece i da će stoga katolici ostati u manjini te biti ugroženi. S navedenim svećenikom surađuju još dvoje nastavnika O. š. “Husino” te kolektiv škole traži

⁸⁹ Emisari atakuju na ravnopravnost”, *Oslobođenje*, br. 8340, Sarajevo, 20. VIII. 1971, 3; “Neprijatelj pod plaštom borbe za hrvatstvo, srpstvo i muslimanstvo”, *Oslobođenje*, br. 8340, Sarajevo, 20. VIII. 1971, 3.

⁹⁰ “Odbili ogranak Matice hrvatske”, *Oslobođenje*, br. 8340, Sarajevo, 20. VIII. 1971, 3.

⁹¹ HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-4143., Političke aktuelnosti, Odjeljenje za informacije i dokumentaciju CK SKBiH, Sarajevo, 1970.

da se “ti nastavnici uklone iz škole”.⁹² Teška nacionalna situacija i odnosi vladali su posebno na području općine Kupres, “koji su na tom području stvoreni još u ratnim danima”. Usprkos naporima SK Kupresa u svim političkim akcijama, kadrovskoj politici, politici stipendiranja i razvoja školstva i činjenicom “o visokoj cijeni kojom je plaćeno bratstvo na ovom području”, nacionalistički ispadi uzeli su maha, od međusobnih pojedinačnih obračunavanja Hrvata i Srba na nacionalnoj osnovi, pjevanja mlađih ljudi iz sela Blagaja – “Crna nam je gora dala Dabčevića generala, a Srbija starog tića Aleksandra Rankovića”. Nasuprot tomu, grupa studenata i službenika hrvatske nacionalnosti pjevali su u gostioni pjesme o Jelačiću banu, pri čemu su se deklarirali kao “pripadnici ustaškog pokreta”. Prema izvješću: “Jugoslavija se psuje na svakom koraku, te se često govori da je bolje u inozemstvu nego ovdje.” Neki Hrvati iz Zlosela se zaustavljaju od strane Srba iz Donjeg Malovana te ih se pita gdje su sahranili članove njihove obitelji pobijene od ustaša 1941. Posvemašnja psihoza zahvaljujući takvim vijestima zahvatila je jedno planinsko mjesto nastanjeno Hrvatima, “vještački se stvara opasnost” pa stanovnici sela imaju namjeru da napuste mjesto i presele se u Zlosela.⁹³

Napetosti koje su nastajale u Hercegovini početkom 1970. godine dovele su do posjeta Branka Mikulića, predsjednika CK SKBiH, te značajne grupe rukovodioca od 23. veljače do 1. ožujka 1970. tom području (radi se o općinama Lištica, Grude, Posušje, Ljubuški, Čitluk, Čapljina, Gacko i Nevesinje). Osim rasprave o gospodarskom stanju i razvoju tih općina te političkoj situaciji, nametnula se potreba da se “sa političkim aktivima općina zapadne Hercegovine” razgovara i raspravi o Savjetovanju u Mostaru iz 1966. godine zbog toga jer se u javnosti, a pogotovo od strane nekih pojedinaca, to “Mostarsko savjetovanje” uzima kao određena “samokritika politike SKBiH i njihovih foruma prema ovom kraju”, a ne prvenstveno kao obveza hercegovačkih komunista da se upravo sada radi jače na jedinstvu i “prevazilaženju slabosti u organizacijama SK (...) zbog zatvorenosti i sektaštva”. Konstatirana je i dalje u hercegovačkom Savezu komunista nepovoljna socijalna i nacionalna struktura, kao i to da je i broj članova SK ovog područja nedovoljan i u stagnaciji. Navodi se da je u RO “Polivinil” u Posušju od stotinjak radnika samo jedan član SK.⁹⁴ Također je konstatirano da se u ovom

⁹² HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-4801., Političke aktuelnosti, br. 1108/70., Sarajevo, 1970.

⁹³ HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-5065., Informacije, br. 28/70., Odjeljenje za informacije i dokumentaciju CK SKBiH, Sarajevo, 1970.

⁹⁴ Tokom posjete Branka Mikulića Stocu u studenom 1970. razgovaralo se o nacionalnoj strukturi tamošnje organizacije SK. Prema podacima, od 800 komunista samo njih je 80 Hrvata, dok je po nacionalnoj strukturi u općini Stolac živjelo 35 posto Hrvata, 33 posto Muslimana i 32 posto

kraju vodi borba protiv nacionalizma i nacionalističkih skretanja iako i dalje, “prema razgovorima”, postoji aktivnost Matice hrvatske i Udruženja slobodnih pisaca, a i plasira se i dalje *Hrvatski književni list (HKL)*⁹⁵ Zlatka Tomičića, iako je zabranjen. Organi sigurnosti su pratili Tomičićevu suprugu koja je u Grudama, ali i drugdje, očito tražila potporu za “plasiranje ideja redakcije lista”. Iako je “deklaracijski pokret” u Hrvatskoj slomljen, on očito nije odustao od cijepanja srpsko-hrvatskog jezika, jer je zabilježeno da se u nekim općinama dijeli pravopis hrvatskog jezika “da se navodno sačuva njegova čistota”.⁹⁶ U slučaju *HKL* Služba državne sigurnosti (SDS) zabilježila je sudjelovanje u njemu i hrvatskog književnika Envera Čolakovića (1913.–1976.), inače potpisnika *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*. Čolakovića je Krleža osnivanjem Leksikografskog zavoda u Zagrebu uzeo za suradnika, ali je morao popustiti pod pritiskom vlasti koja je Čolakovića gledala kroz prizmu njegove kratkotrajne diplomatske službe kao kulturnog atašea u Veleposlanstvu Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u Mađarskoj. Čolaković je povodom toga 1950. godine dobio otkaz u Zavodu. Njegova aktivacija krajem 60-ih godina u hrvatskom kulturnom životu kao deklariranog književnika Hrvata muslimanske vjeroispovijesti dovela je po pojačanog nadzora nad njim i čestim pozivanjem na “informativne razgovore” u prostorije Službe državne sigurnosti (SDS) ili Sekretarijata unutrašnjih poslova (SUP). Po svaku cijenu željelo se onemogućiti njegovo javno djelovanje, posebno u okviru “negativnog utjecaja na muslimansku zajednicu u Hrvatskoj”. Prema svjedočenju njegova sina Esada, tih godina se ime njegova oca “provlačilo kroz registre nepostojećih ‘Crnih’ ili ‘Bijelih’ knjiga i povjerljivih partijskih biltena o sumnjivim intelektualcima kojima je, za svaki slučaj, trebala biti uskraćena svaka mogućnost javnog djelovanja, a u iznimno opasnim primjerima, i mogućnost državne službe i slobode kretanja”.⁹⁷

Povodom *Informacije o djelovanju antisamoupravnih i antisocijalističkih snaga* u ograncima SK na području općine Mostar tijekom travnja 1970. zabilježena su razmišljanja da se treba spriječiti zapošljavanje prema nacionalnoj pripadnosti, također prevladava mišljenje da treba onemogućiti djelovanje Matice hrvatske i Matice srpske na ovom području te da se pjevanje pjesama

Srba. HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-5171., br. 30/70., Razgovori B. Mikulića s političkim aktivom u Stocu, 26. XI. 1970.

⁹⁵ List udruženja književnika *TIN* – izlazio od 1968. do 1969. godine.

⁹⁶ HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-4468., Informacije, br. 12/70., Mostar, 28. IV. 1970.

⁹⁷ Esad Čolaković, “Prilog za biografiju Envera Čolakovića”, *Behar*, br. 114, 2013, 4–11, HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, 01. 34. Saslušanje Envera Čolakovića.

nacionalističkog sadržaja treba jače pravno sankcionirati. Posebno je naglašeno da se ploče s vjerskim sadržajem i pozivom na izgradnju islamskog centra u Zagrebu ne prodaju ovdje te da se djelovanje pjevača Vice Vukova, nakon njegovog intervjua *Glasu koncila* i “drugih ispada”, spriječi u Mostaru, odnosno da se spomenuti ovdje ne poziva.⁹⁸

Proces konačnog priznanja muslimanske nacije 1968. godine, inauguriran od političkog vrha Saveza komunista Jugoslavije i Josipa Broza Tita u cilju ostvarenja širih koncepcija koje su imale za cilj stabilizaciju jugoslavenske zajednice, izazvao je određene reakcije u istočnoj (SR Srbija) i zapadnoj (SR Hrvatska) jugoslavenskoj republici. Iako su službeno komunističke strukture u obje susjedne republike slijedile novi put razvoja koji je dolazio s vrha, u njihovim redovima nalazili su se pojedinci, pa donekle i određene institucije, koje se nisu slagale sa predloženim rješenjima. Rijetko su ti kritički tonovi bili vidljivi javno, većina je egzistirala u “intelektualnom podzemlju”. Nakon što su muslimanski intelektualci i partijsko vodstvo Bosne i Hercegovine “slomili” unutrašnje otpore procesu priznanja muslimanske nacije s podrškom iz saveznog vrha, trebalo je isti zadatak sada prenijeti na višu razinu i omogućiti da se “želja za priznanjem” (Fukuyama) Muslimana kao nacije i Bosne i Hercegovine kao ravnopravne republike u jugoslavenskoj federaciji ostvari i prizna od drugih jugoslavenskih republika, posebno od strane Hrvatske i Srbije.

Partijsko vodstvo Bosne i Hercegovine često se obraćalo Titu, ali i u međusobnim razgovorima međurepubličkih delegacija na paternalističke tendencije koje su prema Bosni i Hercegovini dolazile od strane susjednih republika o negiranju nacionalnog identiteta Muslimana, tvrdnjama o hrvatstvu i srpstvu Bosne i Hercegovine i dr. hrvatsko komunističko političko rukovodstvo uglavnom je podržavalo novu politiku, pri čemu je ipak isticalo da bi se položaj hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini trebao poboljšati, ali nisu na tome inzistirali, jer je to pitanje Bosna i Hercegovina, prema ondašnjem obrascu, morala riješiti sama. S takvom političkom linijom hrvatskog rukovodstva nisu se slagale nove kulturno-političke snage okupljene oko Matice hrvatske i Saveza studenata Hrvatske, koje su sve više dobijale snagu u procesu reformskih zbivanja u Hrvatskoj koja

⁹⁸ HDA, fond 1220., Centralni komitet SKH, Bosna i Hercegovina, D-4417, Informacije, br. 10/70, Mostar, 13. IV. 1970.

su prethodila “Hrvatskom proljeću”. Oni su smatrali da je hrvatski narod u Bosni i Hercegovini politički preslab da se izbori za ravnopravnu poziciju u bosansko-hercegovačkim političkim i kadrovskim strukturama moći, te da mu treba pomoć iz matične republike. Istovremeno, u novoj konstelaciji snaga krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina bosanskohercegovačko rukovodstvo je jačalo svoju poziciju koristeći svoj osjetljivi položaj središnje i višenacionalne republike za stjecanje novog statusa republike “Jugoslavije u malom”, koja ima mogućnosti da baš zbog toga položaja stekne neke političke i gospodarske prednosti pred drugim republikama, kao kamen temeljac Jugoslavije. Sve te koncepcije u povijesnoj retrospektivi su okrutno razbijene te je postalo vidljivo da su savezni vrh i Tito nasilnom smjenom reformski orijentiranih rukovodećih struktura u Hrvatskoj i Srbiji 1972. godine, koje su u otvorenom dijalogu tražile racionalan pristup u novom razmišljanju i poimanju jugoslovenske zajednice, u velikoj mjeri determinirali suštinske karakteristike postitovskog i postjugoslavenskog razdoblja, kada su u novim demokratskim previranjima 1990-ih na vlast u Bosni i Hercegovini, ali i u susjednim republikama (posebno u Srbiji), došle snage koje su još tih 1960-ih i 1970-ih godina osporavale stečeni državno-pravni subjektivitet Bosne i Hercegovine i viđenje Muslimana kao posebne nacije.

Contributions to Understanding the Leadership Policy of the Central Committee of the League of Communists of Croatia and Croatian Intelligentsia in Relation to the Issue of Recognition of the Muslim Nation and its Position to Bosnia and Herzegovina (1967-1972)

Summary

The process of the ultimate recognition of the Muslim nation in 1968 was inaugurated by the political leadership of the Communist Alliance of Yugoslavia and Josip Broz Tito with the goal of realizing wider conceptions of stabilizing the Yugoslavian community. This caused certain reactions in the east (FR Serbia) and west (FR Croatia) Yugoslavian republics. Even though the communist structures followed a new path of development coming from the top in both republics, their lines had individuals and, to an extent, certain institutions, that did not agree with the proposed solutions. After the Muslim intellectuals and the party leadership of Bosnia and Herzegovina “broke” the internal resistance to the process of recognition for the Muslim nation with help from the federal leadership. The same task now had to be transferred to a higher level and enable the “desire for recognition” (Fukuyama) of Muslims as a nation and Bosnia and Herzegovina as an equal republic in the Yugoslavian federation to be realized and recognized by other republics, especially Croatia and Serbia. After some historical distance, it is clear that the federal leadership and Tito greatly determined the basic characteristics of the post-Tito and post-Yugoslavian era with forceful shift of the leading structures in Croatia and Serbia in 1972, which asked for a rational approach to new modes of thinking about the Yugoslavian community in an open dialogue. This happened in the new democratic turmoil of the 1990s when the forces, which back in the 1960s and 1970s disputed the acquired statehood of Bosnia and Herzegovina and Muslims as a separate nation, came to power in Bosnia and Herzegovina, but in neighboring republics as well (particularly Serbia).

(Translated by author)

Sabina Veladžić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

SLUČAJ "GORDOG POSRTANJA" 1969. GODINE – DRUŠTVENO-POLITIČKI ODJECI I RASPRAVE

Apstrakt: U svom radu autorica donosi analizu jednog dijela rasprava i napisa koji su u izrazito dinamičnom jugoslovenskom i bosanskohercegovačkom društveno-političkom kontekstu inicirani objavljivanjem dijela romana Gordo posrtanje književnika Vojislava Lubarde u sarajevskom književnom časopisu Život 1969. godine. Rasprave je potaknula književna interpretacija historijskih dešavanja u Rogatici, malom gradu u istočnoj Bosni, u toku Drugog svjetskog rata. Kontroverznost Lubardine historijsko-književne naracije proizlazila je iz njene bremenitosti ideološkim revizionizmom i "tradicionalnom" srpskom nacionalnom kulturom pamćenja, što je prijetilo antagoniziranjem međunacionalnih odnosa i kosilo se sa proklamovanom politikom bratstva i jedinstva.

Ključne riječi: Muslimani, Srbi, Rogatica, Bosna i Hercegovina, Drugi svjetski rat, zločini, tamni vilajet, Turci, vjekovna mržnja, ustaše, nacionalno-kulturna inteligencija, kultura pamćenja, idejni revizionizam, bratstvo i jedinstvo, sloboda umjetničkog stvaranja, neostaljinizam.

Abstract: The author in the paper provides an analysis of one part of debates and commentaries that in a highly dynamic Yugoslav and B&H social and political context were set in motion following the publication of a part of the novel Gordo posrtanje (Proud Stumbling) by Vojislav Lubarda in Sarajevo literary magazine Život (Life) in 1969. Debates were fueled by a literary interpretation of historical events in Rogatica,

a small town in eastern Bosnia during World War II. Controversy of Lubarda's historical and literary narrative had stemmed from its ideological revisionism and 'traditional' Serbian culture of memory which threatened to antagonize interethnic relations and clashed with the proclaimed policy of brotherhood and unity.

Keywords: Muslims, Serbs, Rogatica, Bosnia and Herzegovina, World War II, crimes, dark vilayet, Turks, centuries long hatred, the Ustasha, national and cultural intelligence, culture of memory, ideological revisionism, brotherhood and unity, freedom of artistic creation, neo-Stalinism.

Uvod

Uporedo sa nastojanjem da se idejno definira osobeni “jugoslovenski put u socijalizam” – tokom 1950-ih i 1960-ih godina 20. st. – redefinirala se uloga i smisao književnosti te sloboda književnog stvaralaštva u novom socijalističkom i samoupravljačkom društvu koje se izgrađivalo. Zvaničnu prekretnicu u pogledu deklarativnog oslobođenja i osamostaljenja književnog stvaranja u Jugoslaviji, kako od istočnoevropskih tako i zapadnoevropskih “uticaja i pritisaka izvana” – kao i u pogledu definiranja socijalističkog poimanja umjetničke slobode “kontrolisane socijalističkom sviješću umjetnika” – učinio je referat Miroslava Krležu “O slobodi kulture”, podnesen na kongresu Saveza književnika Jugoslavije održanom u Ljubljani 5–7. 10. 1952. godine.¹ Krleža je i na Izvanrednom plenumu Saveza književnika Jugoslavije održanom 10–13. 11. 1954. godine naglašavao: “Tajna umjetnosti jeste u tome što se pod njenom koprenom krije moralno-intelektualna inspiracija za sve one napore koji su čovjeka učinili čovjekom (...) Pitanje morala je pitanje dobra i zla, lijepog i ružnog, istinitog i lažnog, pravednog i nepravednog.”²

Na VII Kongresu Saveza književnika Jugoslavije, održanom u Titogradu 24–26. 9. 1964. godine, jugoslovenski pisci su u svojim izlaganjima raspravljajući o ulozi književnika i književnosti u jugoslovenskom socijalističkom i samou-

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Udruženje književnika Bosne i Hercegovine (dalje: UK BiH), Aleksandar Ljiljak, *Bilten Tridesetpet godina Udruženja književnika SR Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, novembar, 1980, 27, 31.

² *Izvanredni plenum Saveza književnika Jugoslavije (10–13 novembra 1954)*, Savez književnika Jugoslavije, Beograd, 1955, 20.

pravljačkom društvu naglašavali odmak od “dogmatski okamenjenog” koncepta socrealizma koji se očitovao u “birokratsko-književnim narudžbama od strane činovnika specijaliziranih za ideološka pitanja” i odbacivali koncept angažovanog književnika. Navedeno ne znači da je u “novom” jugoslovenskom idejnom kontekstu proklamovana nesputana sloboda književnog stvaranja koja bi ohrabrila književnu izgradnju imaginarnog univerzuma kao svijeta za sebe bez veze sa stvarnošću. Naprotiv – promovirane su parole o piscu kao “protagonisti naprednih kretanja u krilu društvene zajednice”, a ne pripadniku nekog izdvojenog elitnog staleža. Književnost je imala odražavati “ljudsku istinu kretanja životne stvarnosti”, tj. pozitivnu dinamiku socijalističkog i samoupravnog progresivnog kretanja, i humanizirati radne mase kojima je morala biti dostupna. Progresivna, humana i socijalistička književnost trebala se razlikovati od reakcionarne, tj. one koja je nastupala sa desnih pozicija po tome što je ova druga, prema mišljenju referenata, “prolazne” slabosti socijalističkog samoupravnog sistema tretirala kao trajne nedostatke.³ Proklamovani i uvjetni koncept slobode umjetničkog stvaralaštva, dakle, nije obuhvatao takvu vrstu djela.

Ipak, u vremenu *nacionalizacije* – koja je potkraj 1960-ih i početkom 1970-ih izazvala “dinamiku pojačanih ‘etničacija’ političkih odnosa, a ponekad i čitavog društvenog života”⁴ – pojavit će se nekoliko književnih ostvarenja čiji su stvaraoci bili zaokupljeni tumačenjem nacionalne prošlosti i savremenosti sa pozicija “tradicionalnog nacionalizma”⁵ te kritikom socijalističke stvarnosti.

³ Predsjednik Skupštine opštine Titograd Aleksandar Radević obraćajući se Kongresu u svojoj pozdravnoj riječi je najneposrednije i najjezgrovitije objasnio očekivanja partijsko-političke elite spram književnog stvaranja: “Vi ste, drugovi književnici (...) u stanju da (...) više kažete o ljudima našeg socijalističkog društva nego što oni sami o sebi znaju (...) da nama, našem potomstvu i ljudima izvan naših granica, svojim snažnim ostvarenjima, izrazite umjetničku istinu o našoj zemlji (...)” Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond: Savez književnika Jugoslavije (dalje: SKJ), fasc. 17, VII Kongres Saveza književnika Jugoslavije, Titograd, 24, 25. i 26. IX 1964, 2, 3.

⁴ Hannes Grandits umjesto o demokratizaciji govori o nacionalizaciji za vrijeme socijalističkih jednopartijskih režima za koje smatra da nisu bili otvoreni za zahtjeve za uspostavljanjem demokratskog pluralizma, već su umjesto toga išli za odobravanjem nacionalnih prava, što je dovelo do pojačane artikulacije raznovrsnih nacionalnih zahtjeva, viktimizirajućih nacionalnih naracija itd. Jedan od najdinamičnijih perioda u tom smislu u Jugoslaviji bio je potkraj 1960-ih i početkom 1970-ih, iniciran tzv. Hrvatskim proljećem; Hannes Grandits, “Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: perspektive odozgo i odozdo”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*, (gl. ur. Husnija Kamberović), Institut za historiju, Sarajevo, 2009, 16.

⁵ Duško Sekulić u svom radu pravi konceptualnu distinkciju između tradicionalnog i komunističkog nacionalizma pozivajući se na: Peter Sugar, *The problems of Nationalism in Eastern Europe. Past and Present. The Wilson Center, Occasional paper*, no. 13. Napominje da se komunistički nacionalizam protivio tradicionalnom, čiji su najistaknutiji predstavnici bile ustaše

U tekstu koji slijedi namjeravam analizom odlomka romana *Gordo posrtanje* Vojislava Lubarde pokazati na koji je način – krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina 20. stoljeća – ovaj književnik, zaokupljen kreiranjem tradicionalne nacionalne kulture pamćenja i kritikom društveno-političke stvarnosti srpske nacije u socijalističkoj Bosni i Hercegovini, prezentirao kroz svoju književnost nacionalno-ideološke slike, stereotipe, predrasude i ksenofobije, te iskazivao nacional-homogenizacijsku kao i revizionističku intenciju spram paradigmatičke povijesne idejne naracije i kulture sjećanja koja je također bila prezentirana u pojednostavljenoj i svedenoj formi, a unutar koje je Narodnooslobodilačka borba zauzimala dominantno mjesto.

Spomenuti odlomak neobjavljenog Lubardinog romana, koji je izazvao društveno-političku raspravu kao i mnogobrojne novinske napise, štampan je u aprilu 1969. u *Životu*, časopisu za književnost i kulturu, čiji je izdavač bila bosanskohercegovačka i sarajevska *Svjetlost*. Urednici *Života* koji su u to vrijeme odobrili štampanje kontroverznog odlomka i koji su zbog toga docnije javno prozivani bili su bosanskohercegovački pjesnik Mak Dizdar i književnik i književni kritičar Risto Trifković. Zapravo bi se moglo reći da je *Život* već tada bio stekao imidž časopisa koji koketira sa idejnom herezom i koji propituje čvrstoću dozvoljenih granica unutar javnog diskursa. Ne treba zaboraviti to da je dvije godine prije u istom časopisu bio objavljen i šizmatični – javno osuđeni napis Muhameda Filipovića “Bosanski duh u književnosti – šta je to?”.⁶ Također, pred

i četnici; Duško Sekulić, “Nacionalizam protiv demokracije: nasljeđa marksizma”, u: *Sukobi i tolerancija, O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija. Zbornik radova*, (gl. ur. Duško Sekulić et al.), Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2004, 42. Navedena distinkcija je bitna jer definira među povučenu nacionalnom kulturom pamćenja – među koja odvaja prihvatljivo nacionalno samorazumijevanje u socijalističkom progresivnom društveno-političkom kontekstu od neprihvatljivog, ispunjenog ksenofobnim nacionalnim mitovima, stereotipima o nacionalnom *drugom* naspram kojeg se gradi kolektivno sopstvo, viktimizirajućim narativima i meganacionalnim posezanjima. O kulturi pamćenja kao fenomenu ujednačene kolektivne memorije, socijalnom i kulturnom konstrukt koji je uvijek u bliskoj vezi sa “sadašnjošću” vidi: Jan Assman, *Kulturno pamćenje, Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica, 2005.

⁶ Muhamed Filipović, “Bosanski duh u književnosti – šta je to?”, Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije Maka Dizdara *Kamenji spavač*, *Život*, br. 3, Sarajevo, mart 1967; O osudi Filipovićeve članka vidi: Husnija Kamberović, “Bošnjaci 1968: Politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 66–67; Šizmatičnost Filipovićeve eseja ogledala se u zagovaranju bosanske nacije čija su duhovna emanacija bile bosanska kultura i književnost, čije je povijesno postojanje Filipović nastojao utvrditi. Filipovićeve koncept bio je neprihvatljiv za srpsku i hrvatsku nacionalnu inteligenciju jer je ugrožavao i zatumljivao, kako se nastojalo pokazati, partikularni identitet srpske i hrvatske nacije.

kraj 1970, u jeku rasprava o jeziku kao nacionalnom / društvenom identitetskom fenomenu, u *Životu* će u okviru ankete o jeziku biti objavljeni, sa preovladavajućih idejnih pozicija, problematični članci i stavovi Maka Dizdara, Veselka Koromana, Nikole Martića itd.⁷

Nekoliko napomena o kontekstu – jugoslovenskom i bosansko-hercegovačkom – unutar kojega je Lubardino djelo publikovano

Prije nego što pređem na analizu Lubardina književnog odlomka i analizu rasprave koja je vođena o njemu, smatram da je potrebno reći nešto o društveno-političkom kontekstu – jugoslovenskom i bosanskom – unutar kojeg se djelo, sa idejnom koncepcijom koju je zastupalo i artikuliralo, pojavilo. Jugoslovenski kontekst bio je obilježen ustavnom rekonceptualizacijom koja je trebala ozvaničiti federalizaciju i decentralizaciju zemlje, unutar koje su republike počele figurirati kao zaokružene društvene, državne, pa i nacionalno-kulturne cjeline – koje se međusobno vrlo kompetitivno postavljaju – što je bio svojevrsan nusprodukt od političkih elita pokrenutog procesa.⁸ Vraćanje legitimiteta nacionalnom sentimentu, tj. njegovo uvažavanje u slučaju Muslimana, i odustajanje, čak i izvjesno prohibiranje nadnacionalnog sentimenta kao konstrukta koji se nameće odozgo, unutar kojeg se u anonimnosti gube različiti nacionalni individualiteti, a prevagu

⁷ Dizdar je u svom članku zagovarao bosansku jezičnu autohtonost i gradio bosansku kulturu pamćenja i bosanski kulturni identitet naspram Srba kao "drugih". Koroman i Martić su u svojim člancima kritikovali srpsku kulturnu i kadrovsku dominaciju u Bosni i Hercegovini i insistirali na ugroženosti hrvatske varijante jedinstvenog jezika. Članci su bili objavljeni u: *Život*, br. 11–12, Sarajevo, novembar-decembar, 1970; Zapravo, nikakve zvanične osude Dizdarevih idejnih stavova iznesenih u spomenutom članku nije bilo. Na to je pažnju skretao pjesnik Rajko Petrov Nogo, koji je tokom 1970. bio u oštrom javnom sporu sa Dizdarem. I on je za srbijanske medije davao izjave o Bosni i Hercegovini kao *duhovno nezreloj književnoj sredini* u kojoj je bilo *pogibeljno biti polemičan*; Rajko Petrov Nogo, "Biti polemičan je pogibeljno", *Student*, br. 16–17, Beograd, 18. V 1971, 6. Za razliku od Dizdara, Martićevo i Koromanovo djelovanje je okvalifikovano od strane Aktiva SK Udruženja književnika Bosne i Hercegovine kao *nacionalističko, šovinističko i anarhoidno*; ABiH, Sarajevo, UKBiH, Stenografske bilješke sa redovne godišnje skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, 28. 02. 1972; Stenografske bilješke sa redovne godišnje skupštine Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, 7. 3. 1973, kut. 22.

⁸ Vidjeti: Sabrina P. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1992; Iako se ovdje može činiti da je nesvjesno pobrkan pojam nacije kojoj je krajem 1960-ih vraćen legitimitet i pojam republike koja je ustavnom reformom zadobila prerogative države, u biti u slučaju Srbije, Hrvatske, Makedonije i Crne Gore ti pojmovi se isprepliću jer nacija prvenstveno ostvaruje svoja legitimna nacionalna prava unutar nacionalne republike. Izuzetak u tom smislu bila je Bosna i Hercegovina.

odnose nacionalno, kulturno i demografski dominantne nacije,⁹ otvorilo je prostor za djelovanje nacionalno-kulturnih inteligencija i artikuliranje nacionalnih frustracija, bojazni i želja.¹⁰

Dakle, bitna karakteristika jugoslovenskog društveno-političkog konteksta potkraj 1960-ih bila je afirmiranje republičkih¹¹ ali i nacionalnih periferija da bi se napravila protuteža ključnim nacionalno-političkim i kulturnim subjektima jugoslovenske scene – prvenstveno Srbima i Hrvatima.¹² Političko emancipiranje nacionalnih periferija (Makedonaca, Crnogoraca i Muslimana) otvorilo je prostor za nacionalno-kulturnu inteligenciju navedenih nacija da počne raditi na idejnom osmišljavanju i artikuliranju vlastitih kolektivnih narativa o nacionalnoj kulturi, povijesti i jeziku, koji su do tog vremena bili “tretirani” kao dio, i u okviru, primarno srpske, ali i hrvatske nacionalne književnosti, historiografije i lingvistike. Treba napomenuti to da je nacionalno kulturna inteligencija sve tri pobrojane narodne periferije, kao i dio hrvatske inteligencije koja je pripadala jednoj od kulturno i politički dominantnih nacija u Jugoslaviji, svoj nacionalni identitet u ovom periodu osmišljavala naspram Srba kao većinskog i dominantnog “drugog”.¹³

⁹ Ovdje se prvenstveno misli na značensku preinaku jugoslovenstva od nadnacionalne koncepcije do koncepcije jugoslovenskog socijalističkog patriotizma. I bosanstvo je kao nacionalno-kulturni koncept odbacivano iz istih razloga iz kojih je zaživljavanje jugoslovenstva kao nacionalno-kulturne ideje i identiteta bilo nepoželjno.

¹⁰ U tome je prednjačila hrvatska kulturna inteligencija, o čemu svjedoče napisi u časopisima – izdanjima Matice hrvatske – *Kolu, Kritici*, ali i *Jeziku, Telegramu*, te jače desno orijentiranom *Hrvatskom književnom listu* itd.

¹¹ Vidjeti: Husnija Kamberović, “Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih godina XX stoljeća”; u: *Tito i Bosna i Hercegovina, Regionalni naučni skup, Zbornik radova, Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2006, 201–223.

¹² Slovenci su bili snažan subjekt jugoslovenske političke scene, ali su u nacionalno-kulturnom smislu bili isključeni iz ideje i koncepta srpskohrvatskog kulturnog i nacionalnog zajedništva koje je podrazumijevalo jednu naciju, jednu književnost i jedan jezik koji se ostvaruju na tzv. srpskohrvatskom kulturnom području koje je uključivalo – ne priznajući njihovu nacionalnu i kulturnu individualnost, što se očituje na formalno-nominalnom planu – i Muslimane i Crnogorce. Iako je prvobitno, u vrijeme reforme jezika u 19. st., a u ozračju idejnosti o slovenskom zajedništvu, učinjen pokušaj da se slovenački jezik približi srpsko-hrvatskom – to očigledno na kraju nije polučilo uspjehom. Tako da je naposljetku jezik bio jedan od onih ključnih kulturnih temelja koji je Slovence, kao i Makedonce, ipak držao po strani od koncepcija o kulturnom jedinstvu. Iz tog razloga je teže raspravljati o konceptima nacionalnog jugoslovenskog kulturnog jedinstva kada se, kako se čini, primarno radilo o konceptu srpskohrvatskog kulturnog jedinstva. O pokušaju približavanja slovenačkog jezika srpskohrvatskom pisao je Andrew Baruch Wachtel, *Stvaranje nacije razaranje nacije*, Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo, 2010, 47–48.

¹³ To potvrđuju napisi hrvatske kulturne inteligencije (Božidara Finke, Stjepana Babića, Dalibora Brozovića, Ljudevita Jonkea, Petra Šegedina, Antuna Šoljana itd.) u *Kolu, Kritici, Telegramu*,

Ipak, istovremeno, kulturna inteligencija ni onih nacija koje su se bar prividno nalazile u odbrambenom položaju i koje su se borile za svoja legitimna nacionalna prava nije odustajala od nacionalnih aspiracija, tj. apsorpcije nacija na koje su polagana "istorijska prava".¹⁴ Za jugoslovensku državu destabilizirajući i antagonizirajući sudar nacionalnih / nacionalističkih naracija, od kojih su neke predstavljale mainstream kojeg se nastojalo srušiti ili revidirati, neke doživljavale "preporod", a neke se tek konstituirale unutar nacionalno-ideološkog diskurzivnog ringa, iniciran je *Hrvatskim proljećem*. Kroz izdanja Matice hrvatske i Matice iseljenika, kao i javne nastupe dijela hrvatskih književnika i lingvista, na Jugoslaviju se sručila lavina viktimizirajućeg, nacionalno ograđujućeg hrvatskog idejnog diskursa. Unutar njega važan segment činio je stav hrvatske kulturne inteligencije o jeziku, inicijalno iskazan kroz Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, kojim se rušio ključni kulturni temelj srpskohrvatskog nacionalnog zajedništva, i uporište koncepcije iz 19. stoljeća o zbratimljenju i nacionalno-kulturnom približavanju Srba i Hrvata. Srpska kulturna inteligencija, kao najostrasćeniji zagovornik jugoslovenskog društvenog, državnog i kulturnog jedinstva unutar kojega je – kao najveća, politički i kulturno dominantna, ali teritorijalno rasuta – srpska nacija održavala svoje nacionalno-kulturno jedinstvo, ili su bar tako tvrdili nacionalni ideolozi, najviše je bila pogođena rušenjem tog koncepta.¹⁵

Jeziku, te mnogobrojnim publikacijama koje su štampane u vrijeme *Hrvatskog proljeća* (npr. "Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata", *Kritika*, Zagreb, 1969; Dalibor Brozović, "Standardni jezik teorija / usporedbe / geneza / povijest / suvremena zbilja", Matica hrvatska, Zagreb, 1970. itd.). U *Kritici* su svoje radove o crnogorskom jeziku i kulturi, koja se nastojanjem dijela crnogorske inteligencije željela emancipirati od srpske, objavljivali i crnogorski lingvisti (Radoje Radojević, Vojislav Nikčević). Članak Maka Dizdara "Marginalije o jeziku i oko njega" koji je objavljen u *Životu* već sam spominjala. U njemu bosanskohercegovački pjesnik nastoji bosanskom jeziku obezbijediti povijesni legitimitet i savremeno priznanje ograđujući ga prvenstveno od srpskog jezika i identiteta.

¹⁴ O osporavanju nacionalnog identiteta Muslimana od strane hrvatske inteligencije u ovo vrijeme vidi: Trpimir Macan, "Neznanstveni pristup prošlosti i budućnosti naroda Bosne i Hercegovine" (Salim Čerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Svjetlost, Sarajevo, 1968), *Kritika*, br. 7, Zagreb, lipanj/srpanj, 1969; Trpimir Macan, "Šta je sporno a šta neosporno o Muslimanima srpskohrvatskog jezika", *Kritika*, br. 11, Zagreb, ožujak-travanj, 1970; Grgo Gamulin, "Na rubu ili u jezgri problema (o nacionalnoj ravnopravnosti u socijalizmu – u povodu diskusije o Muslimanima)", *Kritika* br. 12, Zagreb, svibanj-lipanj, 1970; Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1968; Vladimir Blašković, "Smetnje i smutnje, U povodu jednog prigovora Holjevevoj knjizi o Hrvatima izvan domovine", *Kritika*, br. 6, Zagreb, svibanj-lipanj, 1969.

¹⁵ O tome u: Jasna Dragović Soso, *'Spasioci nacije', Intelktualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd, 2004.

Bosanskohercegovački kontekst obilježen je nastojanjima da se postigne društvena, privredna i kulturna integracija republike,¹⁶ te nastojanjima da se osmisli i artikulira bosanskohercegovački identitet na kulturnom i historiografskom polju, na način da, unutar tog koncepta koji bi definirao “bosansko”, nacije ostanu ključni figurirajući entiteti koji ne bi bili ugroženi pokušajem oživljavanja bosanske nadnacionalne koncepcije. Suština intencije definiranja bosanskog kulturnog identiteta kao samosvojnog ležala je u namjeri okončavanja regionalnog statusa bosanske kulture koji je implicirao njenu pripadnost srpskoj ili hrvatskoj kulturi, tj. koji ju je predstavljao kao dio većih nacionalno-kulturnih cjelina, dio koji posjeduje “specifičnu aromu” ali ne i “genetičku” samosvojnost. Iako je Bosna i Hercegovina svoju državnost unutar FNRJ prvi put nakon srednjeg vijeka ponovno stekla u socijalističkoj modernosti – na punoj afirmaciji te državnosti počelo je raditi 1960-ih godina 20. stoljeća, sa mlađom bosanskom političkom postavkom. Stoga je definiranje “bosanskog” u kulturi trebalo imati ulogu identitetskog ljepka za bosansko društvo i biti, kao i u svim ostalim modernim državama, kulturna i idejna potpora političkoj afirmaciji Bosne i Hercegovine.¹⁷ Pokušaji etabliranja bosanskohercegovačke književnosti savremenog doba¹⁸ početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća umnogome su ohrabreni pojavom, između ostalih, romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića i zbirke poezije *Kameni spavač* Maka Dizdara – djela koja su svojom umjetničkom kvalitetom, predstavljajući vrhunac onovremenog modernog književnog stvaranja koje se u Bosni i Hercegovini napuštanjem i idejnim prevazilaženjem sorealizma zahuktalo tek pedesetih godina, obezbijedila bosanskohercegovačkoj književnosti legitimitet iskoračivanja iz regionalnosti, provincijalizma, folklorizma, te definiranja na samosvojnim osnovama.¹⁹

¹⁶ Vidjeti: Husnija Kamberović, “Mostarsko savjetovanje 1966. godine”, u: *Hod po trnju, Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2011, 150–179; Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, 229. i 230; Branko Mikulić, *Rasprave*, NIŠRO *Oslobođenje*, Sarajevo, 1978; Branko Mikulić, *Za šta, a protiv čega*, NIŠP *Oslobođenje*, Sarajevo, 1975.

¹⁷ Ali u okviru jugoslovenskog zajedništva koje se nije smjelo ispuštati iz vida.

¹⁸ Ili književnosti u Bosni i Hercegovini, književnosti (sing.) naroda Bosne i Hercegovine, ili književnosti (pl.) naroda Bosne i Hercegovine. Svi navedeni nazivi bosanskohercegovačkog književnog fenomena, uključujući i onaj koji sam upotrijebila u glavnom tekstu, zapravo su određeni različitim idejnim stavovima ne samo prema književnosti koja se stvarala u Bosni i Hercegovini već i prema karakteru identiteta te republike.

¹⁹ Vidjeti: *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1971; Mithat Begić, “Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas”, *Odjek*, br. 21–22, Sarajevo, novembar 1970, 15–18; Staniša Tutnjević, *Nacionalna svijest i književnost Muslimana, O pojmu muslimanske / bošnjačke književnosti*, Narodna knjiga, Institut za književnost

O autoru i idejnosti u njegovoj književnoj naraciji

Dakle, u naprijed opisanom kontekstu objavljen je odlomak Lubardina *Gordog posrtanja*. Bitno je napomenuti to da je ovaj književnik već imao dva objavljena romana – *Bližnji svoj* i *Ljuljaška* – od kojih je drugi, publiciran 1963, bio privremeno zabranjen od strane bosanskohercegovačke vlasti. Naime, u *Ljuljašci* je Lubarda kroz književnu naraciju poručivao da su u postrevolucionarnom dobu ideali revolucije bili iznevjereni kroz dekadenciju vladajuće klase, dijelom jer se ova predala kapitalističkom materijalizmu te, što je mnogo bitnije, da su učesnici i odgovorni kreatori nove socijalističke stvarnosti bili često ljudi dvojbene, mutne i kontroverzne prošlosti – dakle da njihov moralni razvoj od krvoprolića Drugog svjetskog rata do nove revolucionarne stvarnosti nije bio nipošto pravolinijski. Pri tome su “uspravni”, žrtve bratoubilačkog krvoprolića u Drugom svjetskom ratu, redovito Srbi, u Lubardinom narativu ostajali na marginama novostvorenog socijalističkog društva.²⁰ Dakle, Lubarda je već *Ljuljaškom* bio doveo u pitanje legitimnost i pravičnost nove postratne vlasti kao i ideološki diskurs na kojem je gradila legitimitet.

On je također, kao sarajevski dopisnik beogradske *Mladosti*, 1965. godine svojim člankom o kulturnoj klimi Sarajeva, objavljenim u spomenutom časopisu, inicirao u Sarajevu javnu diskusiju o uzrocima migracije intelektualaca iz sarajevske i bosanskohercegovačke sredine, koja je bila stigmatizirana kao neslobodoumna, dogmatska, totalitarna, tamnovilajetska.²¹

U vrijeme parcijalnog objavljivanja *Gordog posrtanja* u Životu Lubarda je radio kao urednik Redakcije za umjetnost i kulturu Televizije Sarajevo i scenarista serijala *Savremenici* i *Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine*, kroz koje je popularizirana i afirmirana povijesna i savremena bosanskohercegovačka kulturna i književna baština.

i umetnost, Beograd, 2004; Arhiv Bosne i Hercegovine, Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, Aleksandar Ljiljak, Bilten “Tridesetpet godina Udruženja književnika Bosne i Hercegovine”, Sarajevo, novembar, 1980.

²⁰ Vojislav Lubarda, *Ljuljaška*, Progres, Novi Sad, 1963.

²¹ Sarajevski *Odjek*, br. 24 od 15. XII 1965. u cijelosti je predstavljao autorizovani stenogram diskusije inicirane anketom lista o uzrocima migracije bosanskohercegovačkih intelektualaca iz bosanskohercegovačke i sarajevske kulturne sredine. Diskusija pod zvaničnim naslovom “Kulturna situacija Sarajeva” je organizovana 26. 11. 1965. od strane redakcije *Odjeka* i Komisije za idejna pitanja i kulturno-prosvjetni rad Glavnog odbora SSRN BiH i njoj su prisustvovali političari – “društveno-politički i ideološki radnici”, intelektualci i sarajevski “migranti”. Bio je prisutan i Vojislav Lubarda te je tom prilikom navedeno da je njegov članak u *Mladosti* o kulturnoj klimi Sarajeva zapravo pokrenuo javnu diskusiju na navedenu temu.

Radnja Lubardina romana smještena je u vrijeme Drugog svjetskog rata i u geografske okvire BiH, tj. u Rogaticu, autorov rodni gradić, koji je bio u sastavu Nezavisne države Hrvatske. Djelo književno obrađuje prvenstveno progone Srba Rogatice od strane lokalnih i izbjeglih Muslimana, a onda i destruktivno osvajanje Rogatice od strane ustanika. Različita tumačenja koja su se izrodila iz rasprava koje je potaknulo objavljivanje i čitanje odlomka o kojima će na narednim stranicama biti riječi odnosila su se na pokušaj utvrđivanja preciznijeg vremenskog okvira u koji je pisac situirao svoju radnju. Nejasno je bilo na koje ustaničke snage je Lubarda mislio kada je opisivao upad u Rogaticu – na ustanike Slaviše Vajnera Čiče u jesen 1941. – u kom slučaju je Lubardin opis ustanika kao divljaka, kako je naglašavano, bio neprihvatljiv za oficijelno stanovište – ili, pak, na četnike na čelu sa Dragoslavom Račićem, koji su u Rogaticu navodno upali oktobra 1943, gdje se postavljalo pitanje zašto Lubarda nije izvršio diferencijaciju između partizana i četnika u svom književnom opisu, nego je sve poprilično zamaglio, relativizirao i izjednačio.

Tokom rasprava akcenat je, kako se čini, više stavljan na Lubardin “problematičan” opis ustanika, nego na problematičan opis muslimanskog kolektiva koji zapravo dominira Lubardinim književnim pripovijedanjem. Unutar kulture sjećanja koju je u postratnoj socijalističkoj Jugoslaviji kreirala komunistička vlast i u kojoj je dominantu ulogu imala “Narodnooslobodilačka borba” prezentirala se, kao i u svakoj drugoj kulturi pamćenja kao kulturnom konstrukt, pojednostavljena crno-bijela slika ratnih zbivanja, lišena kompleksnosti i kontroverzi, unutar koje su ustanici bili monolitna progresivna i pozitivna snaga. Na naraciji o suradnji bosanskohercegovačkih naroda tokom oslobodilačkog rata izgrađen je i slogan o bratstvu i jedinstvu koji se nastojalo identifikovati sa savremenom, posebice bosanskohercegovačkom višenacionalnom stvarnošću.²²

Slike događaja koje Lubarda donosi prezentirane su kroz percepciju – koju Lubarda posredno sugerira kao muslimansku kolektivnu percepciju Srba – glavne junakinje Nermane,²³ dekadentnog i devijantnog potomka muslimanske plemićke

²² Idejni slogan bratstva i jedinstva imao je osigurati društvenu integraciju, saradnju i zajedništvo i bosanskohercegovačkih i jugoslovenskih naroda. Pomoću njega se nastojala prevladati “bratoubilačka” prošlost i izgraditi “svijetla” socijalistička budućnost. Ipak – koliko je ta ideja bila konkretno zaživjela u društvenoj stvarnosti je jedno od teško utvrdivih povijesnih pitanja i dilema. Rezolutna pretpostavka da je bratstvo i jedinstvo predstavljalo društvenu stvarnost ili, suprotno tome, da je bilo samo ideološka floskula su, smatram, dvije suprotstavljene ideološke, pa samim tim i pojednostavljujuće teze.

²³ Značajno je primijetiti da u ovom slučaju pisac sugerira kroz Nermaninu percepciju način (pod tim podrazumijevam stereotipe, predrasude i ideološke percepcije) na koji Muslimani vide Srbe, otkrivajući pri tome zapravo srpske nacionalističke stereotipe o Muslimanima.

porodice Begovića, porodice koju je "usud" kaznio zbog zla koje su nanijeli Srbima izumiranjem porodičnog stabla i potpunim materijalnim osiromašenjem.²⁴

Unutar Lubardina narativa predstavljena su dva suprotstavljena kolektiva – Muslimani i Srbi – uhvaćeni u koloplet međusobnih mržnji i osveta na početku Drugog svjetskog rata. Iako su oba kolektiva doslovno predstavljena kao *razularena*, *smrdljiva rulja*, postoji razlika u prikazu kolektivne etike, psihologije i motiva osvetničkog djelovanja. Lubardin narativ je neposredno obilježen sviješću o nesumnjivoj rasnoj i etičkoj superiornosti Srba, koja je prikazana na atavistički način. Prema autoru, metafizička pravda i sila je na strani Srba, a njihovo stanje *smrdljive rulje* direktna je posljedica viševjekovnog rajinskog ropstva pod kandžijom i lancem. Dakle, akcija Srba prikazana je kao osvetnička akcija gnjevnog i konačno oslobođenog paćenika. Muslimanska inferiornost u odnosu na srpski kolektiv iskazana je kroz osjećaj straha, nemoći i nerazumijevanja koju taj kolektiv, unatoč sili kojom je raspolagao u vrijeme ustaške vlasti, osjeća pred prvenstveno moralno superiornim pojedincima – Srbima – a onda i razularenom, ali i nepokolebljivom, nezaustavljivom srpskom *ruljom*.²⁵

U prvom dijelu odlomka romana Lubarda je detaljno opisao devijantno psihičko stanje muslimanske, muhadžirske, razularene *rulje od Jabuke i Goražda*, reli-

²⁴ "Ne valja ovo djeco", upozorava, kako autor navodi, lokalne muslimane-ustaše koji privode lokalne Srbe stari Avdaga Delić, "delija i izmećar u kući Begovića koji je pamtio pet vlaških buna i tri rata ne valja šta se radi. Znam to još iz vremena kad su ovim krajevima harali bezi Begovići. Srbi su soj koji ni velika Turska nije mogla satrijeti za 500 godina, a kamoli će to poći za rukom ovoj našoj kopiladi, koje vodi posljednji među kopilanima, usrani Jamaković. Živi bili pa vidjeli, nije na dobro, kažem vam: zulum nije nikada dobro donio. Još su naši stari govorili da je bolje dirnuti i guju u njedrima nego u Srbina: i mrtvi, oni se svete. Vidjeli ste šta bi sa rahmetli Begovićima, onolika sila i bogatstvo, gazdovali su sve do Sokoca i Višegrada, a sada, gdje su? Ni jednog jedinog. Htjeli su da zatru nekoliko hajduka, i eto šta je ispalo! – od svog gospodstva ostala je samo ova trošna kuća i ona suluda baba sa (...)", Vojislav Lubarda, *Gordo posrtanje (I)*, Život, br. 4, Sarajevo, april 1969, 24. Bitno je ovdje naglasiti da su mnogi učesnici u raspravama navodili primjer spomenutog muslimana kao pozitivan, tj. primjer koji razbija moguću generalnu negativnu predodžbu o muslimanskom kolektivu koja se mogla steći na temelju Lubardina književno-historijskog prikaza.

²⁵ "Stojan je opet bio samo jedan od onih ispred kojih je bježala: prljav i crn, smrdljiv od znoja i nepranja, od rakije i bijelog mrsa – sira i jomuže kojom se Vlasi nezasiato zalijejavaju; jedan iz rulje koja bezglavo juri, gazi, razbija i satire sve što joj se zatekne na putu. Čuje povike i psovke, užasne divlje psovke rulje koja je, pijana i sasvim podivljala, izgubila glavu: psovke kakve izvaljuje samo raja oslobođena kandžije i lanca. Niko kao ti prljavi Vlasi ne umije tako grozno i glasno da halače i viče, da se cereka i škripi zubima: raspomamljeni, oni i nisu ljudi, nisu ni živina, jer čovjek i živinu može sriktati a njih nikada osim da ih potpuno istrijebi. To je prokletost sjeme i prokletost mile kome nema ravna na svijetu, ni načina kojim se može zaustaviti a kamoli zatrijeti.", Lubarda V., *Gordo posrtanje (I)*, 16.

gijski fanatične, i njihovo “divljanje” po Rogatici te odmazdu nad lokalnim Srbima u Rogatici, koju su počinili lokalni muslimani koji su imenom i prezimenom spomenuti, a koji su bili, kako je autor prikazao, dijelom ustaške oružane strukture.²⁶

Vrhunac prikazane okrutnosti prema Srbima i poremećenosti lokalnih muslimana, uključujući i žene, koja se očituje u njihovom, prema opisu autora, sadiističkom naslađivanju nad patnjom Srba, koju su na monstrozne načine izazivali, u Lubardinom odlomku se ogleda u opisu stravičnog ubistva trudne žene, Milje, supruge lokalnog Srbina Rada Vukovića koji je bio priveden:

Milja se zaklatila, digla ruke uvis, zalamatala njima i onda se strovalila na leđa, dok je nahereni, brkati Zulfo Dumonjić lijeno izvlačio gvozdene vile iz njenog trbuha.

– Eto ti, valahi, da više ne kотиš vlašku kopilad – rekao je ozaren, useknuo se i pogledao u one oko sebe – Jedan skot manje, a ljudi? (...)

– Tako! – vriskala je žena nekog Brankovića koji se nalazio u svetom pohodu na Rusiju – Tako, braću u Muhamedu. Posvetila vam se ruka. I moj Suljo goni tu pogan. Još ovolišno Rusije nije ostalo. Donijeće pun sahan očiju. (...)

– Ima li igdje Vlaha? – pitao je Dumonjić vitlajući gvozdenim vilama iznad glave. Oko njegovih umazanih brkova frcala je i lijepila se bijela pjena: mljackajući ustima on je tu pjenu brisao lijevom dolacticom, zadovoljan i srećan što mu se ljudi dive.²⁷

Centralni lik Lubardina književnog odlomka jeste Simo Lubarda, autorov otac, koji je prikazan kao moralno superioran, neustrašiv, nepokolebljiv lik i – iako žrtva koju sprovode, čemu se vesele prve dojučerašnje komšije i prijatelji i rogatička čaršija – nepobjediv:

Čaršiju je to zabavljalo a mnoge i obradovalo. Trkimice su izlazili da vide kako ga sprovode. Većina je seirila sa uživanjem, jer za Rogaticu nije posto-

²⁶ “A novi muhadžeri su i dalje kuljali dan i noć. Izgledalo je da izviru iz zemlje, sve bješnji. Naročito opaki bili su oni koji su nekim tajnim putevima, noću, stizali od Višegrada i Foče: nikako nisu znali da objasne kako su izbjegli nož i kako su se provlačili – tek; svaka je grupa imala svog vođu i svoje zakone osvete. Išli su pijani, s noževima u rukama, pomamni od sramote što bježe i ludi od mržnje. Čaršijom se, kao vjesnik straha, pronosio šapat da im je mutna i nabujala Drina odnijela žene i djecu, braću i očeve. ‘Drinu’, šaputalo se, ‘nisu ni prešli preko mosta već preko leševa koji su danima zajazili mostove u Višegradu i Foči’. Neki su i sami nosili rane na vratu. Nedovoljno priklani, uspijevali su nekako da se izvuku i previju rane. Oni jedini nisu govorili. Zavijenih grla i umotanih glava, ličili su na Bogu zavjetovane dervise – masa je, uzvikujući molitve, išla za njima kao za onim koji su došli sa drugog svijeta i od drugog zakona.”, Lubarda V., *Gordo posrtanje (I)*, 18.

²⁷ Isto, 20.

jala veća radost od radosti da se vidi neki poniženi i sapeti Vlah.²⁸ (...) Simo je prolazio uspravan i visok, kao da ništa ne čuje i kao da nikog ne vidi, pa im je izgledalo da je veći i snažniji nego što je bio. Lice mu je ostalo smireno, a oči tvrde, bez straha, što ih je posebno opeklo (...)

– Valahi, kandžija mu treba! – vriskali su prigušeno.

– Kolac je za takve, kakva kandžija. Kolac njemu treba.

Neki su ga malo žalili, jer su mu dugo bili prijatelji, ali baš ta njegova mirnoća, to što ih ne moli za milost, kao što je Alah odredio čovjeku, i što im se ne priklanja, kao da je on taj koji stoji i seiri, a njih progone, vezane; i kao da je on taj koji sudi; on beg a oni raja – to ih je naljutilo: stali su da ga psuju i nazivaju sramotnim imenima.

Smajo Muftić, prvi komšija, ne izdrža već iskorači na sred ulice i glasno, da svi čuju, reče.

– A Simo, bješe vlaško! (...)

Čapljičima se učini da je moćniji nego ikad, moćniji nego i na sam badnji dan kad bi iz svojih gospodskih saonica širokim zamasima ruku, milostivo, razbacivao sitniš mahalskoj djeci i tako ponižavao cijelu čaršiju (...)²⁹

Muslimanski kolektivni mentalitet, tj. svoju percepciju tog mentaliteta, koja je bila ideološki uvjetovana te koja je bila i koja će biti na istovjetan način prezentirana i u nekim drugim književnim djelima zaokupljenim kreiranjem i transmitiranjem srpske tradicionalne kulture pamćenja³⁰, Lubarda je potcrtao i

²⁸ Navedena rečenica je u većini reakcija apostrofirana kao vrhunac stigmatizacije rogatičke čaršije i rogatičkih Muslimana.

²⁹ Lubarda V., *Gordo posrtanje (I)*, 21. i 23.

³⁰ Profesor Muhsin Rizvić u svojoj knjizi, između ostalog, skreće pažnju na Andrićeve "turske" priče među kojima se po upečatljivosti književnog prikaza muslimanskih karaktera kao seksualno izopačenih i pervertiranih izdvajaju "Za logorovanja" i "Mustafa Madžar"; Muhsin Rizvić, *Bosanski Muslimani u Andrićevo svijetu*, Ljiljan, Sarajevo, 1995; Glavni lik u priči "Za logorovanja" je vojni imam i islamski učenjak Mula Jusuf koji seksualno zadovoljstvo postiže kroz "puštanje krvi" tj. klanje mladih djevojaka. U pripovijetki "Mustafa Madžar" Andrić piše o junaku Banjalučkog boja (mjestu kulturnog pamćenja Bošnjaka) kojeg progoni savjest zbog seksualnog zlostavljanja i izivljavanja nad četvoricom dječaka sa Krima u kojem je, pored *petnaest Anadolaca*, učestvovao i Madžar prilikom pohoda na Rusiju. Ivo Andrić, *Turske priče*, Laguna, Beograd, 2011. Početkom osamdesetih godina 20. stoljeća bit će publiciran *Nož Vuka Draškovića*. Ova knjiga je redovno u fokusu onih autora koji obrađuju period u kojem se kroz kulturna ostvarenja počinje artikulirati srpska tradicionalna kultura pamćenja i idejni revizionizam u socijalističkoj Jugoslaviji. Zapravo je Lubarda u izvjesnom smislu bio preteča Draškoviću koji se na podjednako ostrašćen i vulgaran način bavio idejnim pitanjem "turske krivice" te poremećenošću i devijantnošću muslimanskog kolektiva. Vuk Drašković, *Nož*, Zapis, Beograd, 1982.

poentirao kroz njihov odnos prema etičkim kategorijama prijateljstva i komšiluka, odnos prema djeci i ženama.

Na kraju prvog dijela Lubardinog odlomka, u kojem su opisani zločini nad Srbima, stoji mali Vojkan, sam autor, i baštini zavjet osvete od oca kojeg odvođe. U kasnijim pojašnjenjima Lubarda će tvrditi da je svemu opisanom svjedočio kao jedanaestogodišnji dječak.

U drugom dijelu donesenog odlomka knjige Lubarda je opisao bježanje silovane Nermane i njeno spašavanje od Stojana³¹, jednog od ustanika koji su ušli u Rogaticu. Sam čin silovanja nije bio opisan, a ustanici su bili prikazani kao neizdiferencirana, neimenovana, maglovita masa. Dakle, izostao je prethodno, u slučaju muslimanskih zločina, detaljno i ostrašćeno donesen opis, tako da čitalac nema priliku, kao što je bilo u slučaju opisa Muslimana da izgradi snažan i odbojan emocionalni odnos prema likovima koji su počinili zločin.

Društveno-politički odjeci i rasprave o *Gordom posrtanju*

Rasprava te bosanskohercegovačka društveno-politička osuda koju je dio Lubardina romana izazvao bile su direktne posljedice činjenice da se je spomenuti odlomak svojom koncepcijom i naknadnom interpretacijom autora nametnuo se ne kao književna fikcija već kao vjerodostojna historijska intepretacija stvarnih dešavanja, ličnosti i naposljetku mentaliteta dva nacionalna kolektiva u vrlo konkretnom ambijentu.

U *Oslobođenju* od 06. juna 1969. godine objavljeno je pismo sa stavovima i mišljenjima o Lubardinom djelu, kao i zahtjevima formuliranim na proširenoj sjednici Predsjedništva Opštinske konferencije SSRN u Rogatici 30. maja 1969.³²

Na spomenutoj sjednici i na početku pisma je konstatovano da je Lubarda kada je pisao o ustanicima koji upadaju u Rogaticu mislio na partizanske jedinice koje je, prema tome, prikazao na krajnje uvredljiv način. Docnije, na samom kraju pisma će se ipak još jednom izraziti nedoumica i pitanje zašto je Lubarda bio tako neodređen kada je pisao o ustaničkoj masi i na koga je tačno i konkretno mislio dok ih je opisivao kao “snažne, fizički razvijene, pravu silu”? Za učesnike

³¹ Lubarda će naknadno pojasniti da je ovaj lik imao stvarno utemeljenje u partizanskom komandantu Stojanu Vidriću, koji je, kako sam razumjela, bio u vojsci Slaviše Vajnera Čiče. O tome vidi u: Vojislav Lubarda, *Anatema*, NIRO “Književne novine”, Beograd, 1981.

³² “Neshvatanje ili nesporazum? (Objavljujemo pisma Predsjedništva Opštinske konferencije SSRN u Rogatici i autora romana Vojislava Lubarde)”, *Oslobođenje*, br. 7546, Sarajevo, 6. VI 1969, 8.

sjednice je bilo neprihvatljivo to da je Lubarda izjednačio, kako je navedeno, "grupu ustaških bandita" sa rogatičkom čaršijom "u kojoj je bio znatan broj porodica koje su imale ne samo pošten odnos prema Srbima, nego su i dale dobar broj učesnika NOB-e i bile saradnici i pokretači pokreta".³³

Zaključeno je da je Lubarda zloupotrijebio slobodu književnog stvaralaštva time što je za podlogu svoje priče uzeo navodni historijski fakticitet, te da je motiv takvog njegovog "lažnog i neodgovornog prikazivanja" želja za osvetom i potpirivanje šovinizma i nacionalizma. Iako je Lubarda imenom i prezimenom spomenuo u svom odlomku nekoliko muslimanskih likova, najviše reakcija izazvalo je spominjanje porodice Muftić jer, kako se tvrdilo, niko iz porodice tokom Drugog svjetskog rata nije bio kompromitiran. Istaknuto je to da je manjinski dio Rogatičana, koji se jeste kompromitovao kao neprijatelj revolucije, a ne recimo kao saradnik fašizma, što bi bilo logičnije jer je pitanje revolucije na dnevni red došlo tek iza rata, bio kažnjen. Posebno je apostrofirano, kao dokaz učešća Muslimana Rogatice u NOB-u, to da su prva muslimanska četa i bataljon osnovani u selu Šatorovićima, koji pripada rogatičkom kraju, te da je Rogatica dala tri narodna heroja, među kojima je spomenut i Ratko Jovičić, koji će uzeti učešća i u razgovorima o Lubardinu književnu djelu na sastanku Sekcije za pitanja nauke, kulture i umjetnosti RK SSRN BiH. Naposljetku je konstatovano da je Lubarda svoje problematične stavove o dešavanjima u toku Drugog svjetskog rata kroz književnost izrekao i svojim prethodnim romanima – *Ljuljaška* i *Bližnji svoj*.

U pismu su istaknuti zahtjevi da se na broj *Života* u kojemu je objavljen odlomak *Gordog posrtanja* stavi zabrana i da se povuče iz prodaje, da se zabrani dalje publikovanje nastavaka *Gordog posrtanja* u *Životu*, da se uopće zabrani štampanje romana *Gordo posrtanje* te da se autor i redakcija koja je objavila odlomak pozovu na političku i krivičnu odgovornost.

Uz pismo Predsjedništva Opštinske konferencije SSRN Rogatice u istom broju *Oslobođenja* objavljeno je i pismo Vojislava Lubarde koje je obilježeno insistiranjem na istinitosti historijskog prikaza u spornom odlomku romana. Lubarda je naglašavao da je pisao o ličnoj, porodičnoj i ljudskoj tragediji, da je poruka njegove književnosti bila osuda zločina i zločinca te da je "(...) insistirao (...) na uzaludnosti i besmislenosti bratoubilačke mržnje Srba i Muslimana i potencirao misao da se zločin nikada ne isplati". Takav stav prema romanu, prema Lubardi, bi trebali imati svi nezagrizeni i nenahuškani čitaoci. Lubarda je objasnio da je radnja ostatka romana situirana u savremenost te da je u prošlosti tražio "psiholo-

³³ Isto.

loške korijene traume koja razara junake” njegove knjige. Također, objasnio je da je mnogo više pisao o zločinima četnika te je ustvrdio da je hajka na njega pokrenuta u Sarajevu i prenesena u Rogaticu “od strane bliskih rođaka ustaških zlikovaca” koje je, kako je tvrdio, spomenuo pod pravim imenima. Lubarda se, nastojeći pribaviti dokumentarnu istinitost svom književnom narativu, u svom odgovoru u biti neprestano poigravao sa kategorijom objektivnog i subjektivnog. Tako je ustvrdio da je lični doživljaj legitiman i neophodan u literaturi te da je zbog toga legitimno, valjda i istinito, prema njegovom sudu, i njegovo pisanje o ljudima “iz čije sam sredine izrastao i koje poznajem”. Naglasio je to da nije kriv za sliku koju ta sredina ima ili želi imati o sebi, da postojeći zakonski propisi “ne zabranjuju da se zločinci spominju pod pravim imenima” te da se “prošla zvjerstva u međusobnom uništavanju ne smiju zataškavati, ni zaboravljati”. Insistirajući na svojoj ideološkoj pravovjernosti i odanosti revoluciji i njenim principima (i kao autor knjiga *Žive legende* i *Znamenja Sutjeske*) Lubarda je izrazio spremnost da odgovara pred sudom ukoliko se utvrdi da ima klevete u spornom odlomku te spomenuo na stotine svjedoka (“žrtava zločina i oficira JNA”) spremnih da posvjedoče u njegovu korist. Na kraju je zaključio da je čitav slučaj ustvari suđenje literaturi – sudeći po raspravama koje su se o bosanskohercegovačkoj i sarajevskoj kulturnoj sredini vodile još 1965. godine, upravo inicirane Lubardinim pisanjem u *Mladosti* – u jednoj neslobodoumnoj, dogmatskoj, totalitarnoj, “begovsko-ždanovskoj” sredini.³⁴

Par dana kasnije, u *Oslobođenju* je objavljeno mišljenje nekoliko predstavnika Opštinske konferencije SK Rogatice o historijskoj interpretaciji koju je nudilo Lubardino književno djelo. U izjavama je vidljiv pokušaj anuliranja mogućeg učinka koji je proizvela Lubardina interpretacija na oblikovanje viđenja ustanka i muslimanskog kolektiva u rogatičkom kraju. Slobodan Racković, sudionik dešavanja u toku Drugog svjetskog rata u Rogatici, izjavio je da se većina uglednih muslimanskih porodica u Rogatici distancirala od onih Muslimana koji su učestvovali u ustaškim progonima kao dio oružanih struktura te da su isti bili regrutovani “od najgoreg ološa”. Zanimljivo je da je spomenuo kako se porodica Muftić, odnosno nijedan njen član u toku rata nije kompromitovao, te da je ustaničku rulju koju je kao takvu Lubarda opisao predvodio Čiča Romanijski

³⁴ Navedena sintagma je, sudeći po učestalosti njene upotrebe u *Anatemi*, bila omiljena kod Lubarde u opisu i stigmatizaciji bosanskohercegovačke sredine i onih koje je smatrao glavnim akterima njenog društveno-političkog života. Ona zapravo na simptomatičan način sinkretizuje aluzije na nepoželjne relikte osmanske vlasti (muslimanski begovat / Muslimane koji su usprkos svojoj historijskoj krivici zadržali politički utjecaj u bosanskohercegovačkoj socijalističkoj savremenosti) i razdoblja dosljednog slijeđenja Staljinovog državnog i kulturnog modela, koje je nakon rezolucije Informbiroa anatemizirano u javnom diskursu samoupravljačke Jugoslavije.

(Slaviša Vajner Čiča), partizanski heroj. Racković je završio sa konstatacijom da je Lubardin motiv bila osveta i mržnja te da je spomenuto došlo do izražaja i u Lubardinu novinarskom radu, kada je 1959. kao novinar beogradske *Mladosti* napisao mizantropski članak "Rogatica usnuli grad".³⁵

Ipak, mnogo zanimljivija izjava među spomenutim, osuđujućim reakcijama, koja je na iznenađujući način pokušala prikazati kompleksnost stvarnosti naspram oficijelnih i njima suprotstavljenih svedenih, pojednostavljenih crno-bijelih interpretacija, bila je izjava Ibrahima Hodžića "o domaćim četnicima, komšijama" u Osovu kod Šatorovića, koji nisu nikoga ubili, štaviše, skrivali su muslimansku djecu od "četnika sa strane i domaćih opakih". Godine 1942, kako na iznenađujući način formulira Hodžić, muslimanske kuće su bile pune "četničke djece" koju su Muslimani štitili od ustaša. Hodžić je zaključio: "(...) ni taj nesrećni nož, to klanje, nije bilo tako jednostavno: na jednoj strani jedna, na drugoj druga rulja (...) junaci iz romana ne mogu biti tako jednaki, kao vrane, ni događaji tako mutni da ništa ne vidiš (...) Drukčije je to bilo, šarenije, kompleksnije."³⁶

Dakle, kao što se može vidjeti, cijela priča oko književnog odlomka *Gordog posrtanja* je bila bremenita nacional-homogenizatorskim potencijalom, i za bosanskohercegovačke Srbe i za bosanskohercegovačke Muslimane. Prvi korak u tom pravcu je bio Lubardin ostrašćeni opis izivljavanja Muslimana, komšija i prijatelja, nad Srbima za vrijeme Drugog svjetskog rata. Lubardino insistiranje na historijskoj istinitosti književnog prikaza je impliciralo da socijalistička stvarnost koja je inkorporirala nekažnjene zločince i njihove potomke i rođake čak i u strukture vlasti nije bila baš tako idealna i pravedna, posebice prema Srbima, kako se nastojala prikazati. Pa i sama osuda Lubarde u očima običnih Srba – zbog progovora o zločinima koji su izvršeni nad kolektivom od strane Muslimana koji su znatnim dijelom, kako se impliciralo, učestvovali u realizaciji ustaške koncepcije – mogla je proizvesti osjećaj otuđenosti vlasti, kolektivne ugroženosti, neravnopravnosti i frustracije, pa čak i želje za revanšom.

O objavljenom dijelu Lubardina romana, društveno-političkoj odgovornosti književnika i posljedicama koje je prvenstveno u rogatičkoj sredini izazvao objavljeni odlomak raspravljano je na sastanku Sekcije za pitanja kulture, nauke i umjetnosti Republičke konferencije SSRN BiH održanom 13. 06. 1969.³⁷

³⁵ "Rogatičani o 'Gordom posrtanju'", *Oslobođenje*, br. 7548, Sarajevo, 8. VI 1969, 5.

³⁶ Isto.

³⁷ Stenografske bilješke sa sastanka Sekcije za pitanja kulture, nauke i umjetnosti Republičke konferencije SSRN BiH, 13. juni 1969; Zahvaljujem prof. dr. Husniji Kamberoviću koji mi je ustupio ovaj dokument.

Sastankom, koji je okupio različite profile, kako se smatralo, relevantnih učesnika – od prvoboraca, književnika, književnih kritičara i političara³⁸ – predsjedavao je književni kritičar i predsjednik Sekcije Ivan Fogl.

Iako je stav većine učesnika bio da je Lubarda pogriješio kada je upotrebjavao konkretnu faktografiju – pod čim su se podrazumijevala imena ljudi i lokaliteta, a ne opis historijskih dešavanja – u svom književnom narativu, bilo je izvjesnog razmimoilaženja kod učesnika sastanka oko shvatanja odgovornosti koju bi književno djelo trebalo, ili ne, da ima spram stvarnosti, tj. oko koncepcije slobode umjetničkog stvaranja.

Prvo i najzapaženije istupanje, i na sastanku i u kasnijim reakcijama medija, bilo je istupanje Salima Ćerića³⁹, koje je mahom pozitivno ocijenjeno. Ćerić je odlučno stao na stanovište da o zločinima treba pisati: “Jer ljudi su se klali, gadno su se klali prije 28 godina. I, ako mi o tome ćutimo mi prepuštamo interpretaciju tih klanja takvim kanalima: kućnim, porodičnim. A te interpretacije su u najčešće slučajeve šovinističke, nepovjerljive prema drugima.”⁴⁰

Dakle, posredno je potvrdio da – nasuprot oficijelnom stavu koji je nastojao izgraditi stvarnost prema paroli bratstva i jedinstva – postoji stvarnost mentaliteta začahurenih u tradicionalne i konzervativne nacionalne i ideološke predodžbe te u tegobnu i neprevaziđenu prošlost ispunjenu krvoprolićima. Ćerić je indirektno ukazao na grešku vlasti koja nakon Drugog svjetskog rata nije dopustila podizanje memorijala i obilježavanje mjesta stradanja sve tri nacije u strahu od raspirivanja šovinizma – iako je takva želja postojala kod običnog svijeta. Bilo je neophodno, prema njegovom mišljenju, objašnjavati zločin i njegovu historijsku uvjetovanost, unositi multiperspektivnost u ta objašnjavanja po principu *svi su stradavali i bili žrtve*. Na taj način bi se i socijalistička savremenost, prema

³⁸ Na sastanku su riječ uzeli: Salim Ćerić, Ivan Fogl, Nikola Babić, Ratko Jovičić, Desa Koštan, Risto Trifković, Radivoj Papić, Slavko Mićanović, Voja Savić, Sadudin Musabegović, Drago Nogo, Zdravko Ostojić, Husein Tahmišćić, Refik Hukić te predsjednik Predsjedništva i Opštinske konferencije SSRN Rogatice čije ime nije navedeno. Bitno je naglasiti to da je diskusiji prisustvovao i Mak Dizdar, ali da se nije javio za riječ iako je posredno, od nekih učesnika diskusije, postavljano pitanje odgovornosti i same redakcije za objavljivanje spornog odlomka.

³⁹ Autor knjige *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Svjetlost, Sarajevo, 1968, koja se pojavila u kontekstu društveno-političkih i intelektualno-teorijskih nastojanja u Bosni i Hercegovini da se naučno podupre političko priznanje muslimanske nacije. Početkom sedamdesetih pledirao je za osnivanje muslimanskih nacionalno-kulturnih institucija. O tome u: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, 316-323.

⁴⁰ Stenografske bilješke sa sastanka Sekcije za pitanja kulture, nauke i umjetnosti Republičke konferencije SSRN BiH, 13. juni 1969.

Ćeriću, učvršćivala kao jedini pravi put prevazilaženja krvoprolića i njihovih mogućih recidiva kroz politiku bratstva i jedinstva.

U prepričavanju sadržaja dijela romana i osvrtu na njega, Ćerić je potvrdio da je Lubarda tačno opisao odmazdu muhadžira – sa onih mostova na kojima se prethodno nad muslimanima izvršio zločin – nad srpskim življem kojega u Rogatici, kako je napomenuo, nije bilo mnogo i konstatovao je kako Lubardi može neki srpski čitalac prigovoriti da je suviše blago prikazao masakr nad Srbima. Ćerić je kao pozitivan detalj u Lubardinom književnom prikazu istakao primjer muslimana koji upozorava sunarodnjake zbog "divljanja" nad Srbima, ali i zaključio da to ne predstavlja mnogo pozitivnog: "Ja moram da objasnim da jedna takva jednodušnost od strane muslimana da se Srbi kolju nije postojala, kao što nije postojala jednodušnost kod dahija u 1804. godini da se ne kolju Srbi, jer je možda bio samo jedan čovjek."⁴¹

Ćerić je konstatovao da je Lubarda – osvetničke akcije Muslimana – obrazložio vrlo pragmatičnim motivima, zemljom koja je oteta, od strane Sime Lubarde, "kada je došlo njegovo vrijeme". Zapravo je mislio na period Kraljevine Jugoslavije u kojem su Srbi u Bosni i Hercegovini bili politički dominantni i u kojem je bosanskim muslimanima oduziman zemljišni posjed, te implicirao da su se povijesni revanšizmi, u modernoj povijesti, ciklično nadovezivali jedan na drugog.⁴²

Dakle, uz "korektno" priznanje "turske krivice" Ćerić je poentirao u svom osvrtu da nisu samo Srbi bili žrtve u bosanskohercegovačkoj povijesti. On je također zamjerio Lubardi što je vlastitog oca prikazao na epsko-mitološki način – "kao Kraljevića Marka", te činjenicu da je koristio stvarna imena rogatičkih mještana, što je, prema Ćerićevu mišljenju, bilo neodgovorno prema onima koji su bili nedužni. Naglasio je da prošlost ne treba mitologizirati – da treba reći da je u Sarajevu svaki okupator dočekan kao oslobodilac, da je bilo "400 do 500 godina klanja i mržnje. To vrijeme još nije zaboravljeno, to je vrijeme pokazalo svoje recidive, nadam se posljednji put u istoriji, 1941–1945. godine".⁴³

Ćerić je bio mišljenja da je Lubarda, opisujući ustanike, mislio na četnike, te je konstatovao, nasuprot reakcijama izazvanim "nedoličnim" prikazom "slavne Čičine vojske", da je 80% Čičine vojske otišlo u četnike i da su i Čiči spremali ubistvo. Početkom 1942, napominjao je Ćerić, kada su se izdiferencirali ustanici, ostalo je oko 1.200 partizana i 15.000 četnika iz Čičinog Romanijskog odreda.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

Smatram da je svjesna ironija bila sadržana u konstataciji Ćerića da slika Muslimana u Lubardinom narativu predstavlja napredak u odnosu na literaturu koja je nastajala za vrijeme NOB-a, ali i nakon rata: “Drugovi moji, u eri NOB Srba, Hrvata i Crnogoraca, specijalno Srba i Crnogoraca, Turaka vi ste imali čitavu jednu deceniju, čitavu jednu literaturu koja je te događaje prikazivala tako da je svaki Turčin i musliman u tim događajima bio prikazivan kao crni đavo. Da je svaki Srbin i Crnogorac u tim događajima bio – anđeo (...) Niko se neće naći ljut što se i o muslimanima piše u tim romanima. Tim prije što se piše pod firmom Turčin. A mi znamo da su ti muslimani bili pod Turcima, i, da danas mnogi Srbi i Hrvati tog vremena njih ne zovu muslimanima nego Turcima.”⁴⁴

Na kraju svog izlaganja Ćerić je potcrtao traumu koju je Lubarda doživio kao ključnu, opterećavajuću, kao smetnju objektivnosti. Napomenuo je to da se u dotadašnjem vremenu Lubarda pozitivno legitimisao, pogotovo knjigom *Znamenje Sutjeske*, te iznio pretpostavku da je sam Lubarda možda htio medijskog publiciteta za knjigu pa ju je napisao na način da izazove polemiku. Za njega je bio neprihvatljiv odnos zavađenosti Lubarde i mjesnog komiteta od 1959, pogotovo što je Lubarda nastavljao da u tom kraju nalazi inspiracije za svoje književne teme. Također je prigovorio i Rogatici na previše žuči, istakao da je dobro da nisu samo Muslimani reagovali i naposljetku zauzeo stav da knjiga treba da se objavi i da pisac treba da uzme u obzir stvari koje su mu prigovorene, te da popravi šta može i da ode u Rogaticu da se objasni sa narodom.

Historičar Nikola Babić je svojim stavovima na sastanku podržao Ćerićevo mišljenje i dodatno apostrofirao Lubardinu tendenciju ka epiziranju i mitologiziranju opisanih dešavanja i ličnosti, kao i potrebu jasnijeg i diferenciranog pristupa “ustaničkim masama” – potrebu eksplicitnijeg pojašnjavanja.

Najoštrij pristup Lubardinoj književnosti izrazio je prvoborac Rogatice Ratko Jovičić, koji je sporni odlomak Lubardina romana, posebice stigmatizaciju ustanika kao smrdljive rulje, nazvao diverzijom, “razarajućim materijalom koji ne treba ugledati svjetlo dana”. Naglasio je da je neprihvatljiva stigmatizacija jedne čaršije na način da joj se pripisuje da je uživala gledati “sapetog Vlaha”. Jovičić je smatrao da je Lubarda bio dužan otići u Rogaticu, “među ljude”, pročitati im napisano i zajedno sa njima donijeti sud o tome – “provjeriti književnost kod masa”. Jovičić je smatrao neprihvatljivom i Lubardinu izjavu u pismu koje je objavljeno u *Oslobođenju* da za njim halaču rođaci ustaša koljača – jer, kako je naglasio Jovičić, postoje samo rođaci po djelu, ne po krvi, u slučaju zločina. Jovičić je rekao i to da je bio spreman razgovarati sa Lubardom, ali

⁴⁴ Isto.

da ovaj nije pokazao dobru volju, te da smatra da je roman bio dijelom osveta Rogatici sa kojom je zavađen, a dijelom spomenik ocu koji je odveden. Prema mišljenju Jovičića, u Lubardinu romanu nije opisan ni ustanak ni ustanici, "ništa svijetlo ni organizovano" (kako se prezentiralo u oficijelnim interpretacijama), već "mali komad mračnog". Na kraju svog istupa spomenuo je anonimna pisma koja su stizala kao posljedica Lubardina pisanja i u kojima se, između ostalog, potenciralo pravo Srba na osvetu na čelu sa Lubardom. Izdvojila bih tri istupa – Dese Koštan, Slavka Mićanovića i Drage Noge – koja su iskazanim stavom prema Lubardinu književnom odlomku u određenoj mjeri odstupala od kritičkih istupa ostalih učesnika diskusije.

Desa Koštan, učesnica NOB-a, član CK SK BiH i Glavnog odbora SSRN BiH, je izrazila sumnju u tvrdnju da su političke i društvene implikacije koje je proizvelo Lubardino djelo bile baš takve kakvim su opisane, te sumnju u to da je sporni odlomak pročitao veliki krug ljudi s obzirom da se u Rogaticu distribuira tek jedan broj *Života*. Koštan je stala u odbranu slobode umjetničkog doživljaja i napomenula da su i druga velika književna djela (Andrićeva, Lalićeva, Ćopićeva) dobijala slične reakcije. Naposljetku je natuknula mogućnost da je reakcija na Lubardinu knjigu bila odrazom građanskih shvatanja koja su se infiltrirala u redove komunista. U Lubardinoj književnoj naraciji Koštan očigledno nije prepoznala srpsku nacionalnu, ideološku, tradicionalnu i građansku sliku Muslimana.

Slavko Mićanović, književnik, autor memoarskog djela o Drugom svjetskom ratu na prostoru Majevice i Semberije, Lubardinu književnost je percipirao kao umjetnički doživljaj užasa koji je predstavljala 1941. godina. Pledirao je za slobodu umjetničkog stvaranja, za to da se pusti da se roman objavi pa da kritika o njemu kaže svoje. Prema njegovom mišljenju, bespotrebni medijski senzacionalizam "slučaju" je dat objavljivanjem pisma Predsjedništva Opštinske konferencije SSRN Rogatice. Mićanović je naglasio da čitanjem Lubardina odlomka "ništa u svojim prethodnim predstavama o Rogatici" nije izgubio: "A taj užas su ljudi doživljavali. Ja čaršiju mrzim kao takvu, jer je to jedan užas."⁴⁵

Drago Nogo je iznio stav da je osporavanje autoru književnog djela prava na isključivost i subjektivni doživljaj zapravo osporavanje umjetnosti, te da je suviše razgovarati o motivima autora jer je legitimno da oni budu i "monstruozni, konzervativni, mrzilački, sadistički", sve dok je djelo veliko: "Ako se jedno djelo ostvaruje kao umjetnina, ako ono jeste umjetnost, sve druge implikacije mogu da postoje (...) ali mislim da se na njih ne treba da obaziremo."⁴⁶

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

Nogo je smatrao da roman treba objaviti, i ironično, da treba vjerovati valorizaciji koju su izvršili Mak Dizdar i Risto Trifković kao urednici časopisa prije nego su objavili dio Lubardina romana – na kraju izlaganja je konstatovao da dio odgovornosti leži i na njima jer su mogli pretpostaviti kakve će reakcije biti.⁴⁷ Nogo je naglasio da pisac ima pravo da piše – ne onako kako je bilo – “nego i kako je moglo biti po zakonima istinitosti, vjerovatnosti i nužnosti”!? Smatrao je legitimnim pluralitet recepcija jednog umjetničkog djela, te da nema nekog skrivenog motiva iza Lubardina pisanja.

Predsjednik Predsjedništva i Opštinske konferencije SSRN Rogatice, koji je tek pred kraj diskusije uzeo riječ, osvrnuo se na istup Dese Koštan i izjavio da je SUP utvrdio da je Rogaticom kružilo “desetak” brojeva Života koji su se “od ruke do ruke” prenosili i čitali te kako su svi društveno-politički forumi Rogatice bili upoznati sa sadržajem objavljenog odlomka jer je na zajedničkom sastanku Opštinskog komiteta, Opštinskog odbora Saveza boraca, Komiteta Saveza omladine, Opštinskog sindikalnog vijeća i članova Predsjedništva javno pročitano. Naglasio je: “Za nas je sreća, prema našim dosadašnjim izvještajima, što taj časopis do sada nije otišao na selo” – jer selo, kako je napomenuo, to neće moći multiperspektivno sagledati, nego će to gledati sa “ličnih zaostalih pozicija”. Izrazio je bojazan zbog anonimnih pisama – “velikosrpskih” – strah da će sve završiti u šovinističkim ispadima: “Pisma koja kažu da u Predsjedništvu sjede ljudi koji se kriju iza parola bratstva i jedinstva, da je 90% muslimana bilo u ustašama, da se jedino po koji pojedinac slučajno iz tih krajeva našao u partizanima, da Srbi nikada ne mogu zaboraviti 1941. g. da će oni nastojati da se osvete itd.”⁴⁸

Predsjednik Predsjedništva SSRN Rogatice je nakon što je iznio navedene uznemirujuće podatke još jednom ponovio molbe i zahtjeve da se prekine daljnje objavljivanje Lubardina romana u Životu te da o romanu još jednom u tom časopisu nešto napiše Lubarda, ali ne na način na koji je to učinio u *Oslobođenju*. Napomenuo je to i da ne bi bilo pametno realizovati Lubardin posjet Rogatici u tako napetoj situaciji jer mu ne bi mogli garantovati sigurnost, te ako se roman već mora objaviti, da se naprave izvjesne korekcije. Priznao je da su zaključci Opštinske konferencije možda bili pre nagljeni, ali su također bili i odraz raspoloženja koje je kreirano objavljivanjem spornog odlomka.

⁴⁷ Lubarda je u *Anatemi* tvrdio da je Risto Trifković Dizdaru nahvalio sporni književni odlomak koji ovaj nije ni čitao, ali je, prema Lubardi, insistirao na sklapanju ugovora kojim bi Život otkupio pravo na objavljivanje *Gordog posrtanja*; Lubarda V., *Anatema*, 16.

⁴⁸ Stenografske bilješke sa sastanka Sekcije za pitanja kulture, nauke i umjetnosti Republičke konferencije SSRN BiH, 13. juni 1969.

Čini se da su nakon njegovog izlaganja učesnici diskusije postali svjesniji ozbiljnosti situacije koju je izazvalo objavljivanje dijela romana jer je Salim Ćerić predložio da se sa sastanka Sekcije i od strane učesnika diskusije u medijima zauzme jedan opći politički stav o cijelom slučaju ne bi li se “ušutkali šovinisti”.

Ivan Fogl je diskusiju zaključio konstatacijom da “problematične” dimenzije djela zrcale u pitanjima – *da li jedno umjetničko djelo može da bude lišeno ideologije, da li jedno umjetničko djelo može da postoji samo po sebi bez svih društvenih, ideoloških itd. implikacija?* Naglasio je da, s obzirom na to da je nacionalno pitanje najosjetljivije društveno i političko pitanje, u književnom tretiranju tema osjetljivih sa aspekta međunacionalnih odnosa treba pokazati osjetljivost, odgovornost i njegovati istinu da bi se očuvalo postignuto bratstvo i jedinstvo, koje postoji sa recidivima i traumama. Fogl je dva puta tokom diskusije naglasio da “neutralizam” koji je zauzela redakcija Života u naknadnim reakcijama nije bio korektan ni prema autoru a ni s obzirom na ulogu kakvu redakcija časopisa ima, te iznio stav da je sličan razgovor trebao biti obavljen unutar redakcije i prije objavljivanja odlomka. Što se tiče osvrta na Lubardino djelo, Fogl je ustvrdio da ogromnu osjetljivost i pažnju koje su potrebne u tretiranju takvih tema Lubarda nije pokazao te da je njegova rečenica o Rogatici koja je uživala gledati “sapetog Vlaha” roman za sebe: “Da sam ja to pisao, kada je riječ o ovom napadu na Rogaticu, zaista bih nastojao da tu faktografiju učinim istorijski činjeničnom, istinitom i prema tome vjerodostojnom.”⁴⁹

Na sastanku Sekcije su bili prisutni i predstavnici medija za koje se tvrdilo da su nepotrebno i dodatno dramatizovali cijeli slučaj, koji su, posebno mediji izvan Bosne i Hercegovine, koristili da bi stigmatizirali bosanskohercegovačko rukovodstvo i bosanskohercegovačku i sarajevsku sredinu kao nedemokratsku i totalitarnu. U to ime neprestano je od učesnika, tačnije Ivana Fogla i Refika Hukića, predsjednika Komisije za kulturu i umjetnost CK SK BiH, potenciran miran, tolerantan, dobronamjeran i demokratski ton kojim se, nasuprot stvaranim predodžbama, rasprava na Sekciji vodila. Dakle, sukladno ovom principu ili pragmatičnom interesu oficijelnih struktura, koje su nastojale opovrgnuti stvaranu predodžbu i izbjeći daljnje produblivanje slučaja i društvenih implikacija, u zaključnom dijelu sastanka je izostala društveno-politička osuda Lubarde, a konkretne odluke o daljem objavljivanju odlomaka Lubardina romana u Životu te njegovom radnom statusu i pozivanju na odgovornost na RTSA su barem prividno prepuštene spomenutoj redakciji i medijskoj instituciji.

⁴⁹ Isto.

Urednik *Života* Mak Dizdar oglasio se u *Oslobođenju* 19. juna 1969. stavom da je redakcija časopisa odlučila da obustavi daljnje objavljivanje Lubardina romana.⁵⁰ Dizdar je napomenuo da savremenost nameće imperativ literarne kreacije, tj. pisanja “o moralnim kataklizmama i pošastima ma kakve i koliko mračne i duboke bile one”, dakle, ne bježi se od suočavanja sa tim temama, i u tom smislu je kao dobar primjer apostrofirao roman Neđe Parežanina *Žeđ*, koji se, kako je objasnio, bavio apokaliptičnom slikom četničkog divljanja u nekom hercegovačkom mjestu ali na način da književni prikaz “ne otvara mogućnost tretiranja nacionalističke politike kao ideologije od bilo kakve vrijednosti”. Književnost je, po tumačenju Dizdara, trebala biti instrument najnaprednijih snaga društva. Lubarda je, prema shvatanju uredniku *Života*, pogriješio jer je upotrijebio autentičnu faktografiju. Dizdar je obrazložio da je *Život* objavio Lubardin odlomak jer je imao književnu vrijednost te da je zbog potrebe da se ispita autentičnost historijskih činjenica u spornom književnom odlomku, na kojima je Lubarda insistirao kao takvim, redakcija časopisa tekst romana povjerila jednom od *eminentnih historičara*.⁵¹

Saradnik Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu Rasim Hurem je u julu 1969. godine dao objaviti u *Oslobođenju* kratki historijski osvrt u dva nastavka kojim je, kako je napominjao, nastojao odgovoriti na interesovanje javnosti koja je željela znati da li Lubardina umjetnička interpretacija historijskih dešavanja u Rogatici u toku Drugog svjetskog rata odgovara povijesnoj istini. Ključne informacije i konstatacije koje je Hurem iznio bile su da su Muslimani kao dominantni demografski i privredni faktor u Rogatici pružali otpor ustaškoj vlasti čiji je idejni nosilac i tvorac u gradu bio dr. Josip Stipančić, advokat. Oni su zbog negodovanja koje su izražavali spram terora koji je nad Srbima u Rogatici u septembru i oktobru 1941. godine sprovodio domobranski natporučnik Marko Vrkljan sa Zulfom Dumanjićem i njegovom ustaškom milicijom stavljeni u kućni pritvor. Rekao je i da su Muslimani – članovi Opštinskog vijeća u Rogatici – spriječili Vrkljana da 140 talaca Srba iskoristi kao živi štit za proboj obruča oko Rogatice. Hurem je podatkom da je u oktobru 1941. godine osnovana Muslimanska partizanska četa Šatorovića, Okruglog i Osova, koja se u jesen 1941. pridružila romanijskom NOP-u, a s vremenom prerasla u Muslimanski partizanski bataljon – nastojao dokazati učešće Muslimana Rogatice u narodnooslobodilačkoj borbi. Također je naveo podatak da su u jesen i zimu 1941. u Rogaticu, skupa sa partizanima, upali i četnici na čelu sa Aćimom Babićem i Radivojem Kosorićem i da su tom prilikom ubijali Muslimane, pljačkali i palili njihova materijalna dobra.

⁵⁰ Mak Dizdar, “Lament nad Gordim posrtanjem”, *Oslobođenje*, br. 7559, Sarajevo, 19. VI 1969, 8.

⁵¹ Isto.

U oktobru 1943, kako napominje Hurem, Rogaticu je zapalila Azbukovačka četnička brigada Dragoslava Račića uz asistenciju domaćih četnika. Hurem je zaključio da su u Rogatici u toku Drugog svjetskog rata žrtve bili i Srbi i Muslimani te da o iznimno teškim ratnim okolnostima koji su zadesili gradić svjedoči i njegovih 12.000 izbjeglih stanovnika.⁵²

Potkraj 1970. u beogradskom *Ninu* objavljen je članak povodom publiciranja *Gordog posrtanja*, knjige koja je naposljetku, kako se činilo, raspravama koje je izazvala dobila uvijek poželjnu promociju.⁵³ Autor članka je tom prilikom ponudio indikativnu rekapitulaciju dešavanja iniciranih objavljivanjem odlomka romana u *Životu*. Znakovit je i način na koji je prepričao sadržaj spornog odlomka koji je, kako je navedeno, izazvao žestoko nezadovoljstvo sarajevske, kako je Lubarda tvrdio, a ne rogatičke, kako se stiče dojam iz reakcija, “književne i neknjiževne čaršije”. Tako je autor članka napomenuo da Lubarda “kroz nemo pripovedanje muslimanske lepotice Nermane, junakinje svog romana, opisuje pokolj koji su obezglavljeni muslimanski muhađeri, ustaše i domobrani ‘pijani, s nožem u rukama, pomamni od sramote što beže i ludi od mržnje’, izvršili nad srpskim življem u Rogatici, na početku ustanka, u jesen 1941. godine (...) Dok Simu sprovode vojnici, sa brda se razležu glasovi koji objavljuju dolazak Srba, ustanika, među kojima je bilo i četnika i partizana. Muslimani su u panici, ne znaju kuda da pobegnu pred navalom ‘nevernika’ koji će sigurno, nastaviti ono što su ‘verni’ počeli.”⁵⁴

Dakle, *Nin* je, koliko se može razaznati iz prezentiranog, Lubardin narativ predstavio javnom mnijenju kao historijski vjerodostojan, činjenično i interpretacijski ga nadogrudio na fonu ideološkog diskursa koji je Lubarda artikulirao. Autor članka je naglasio da sporni odlomak nije toliko zanimljiv zbog “uverljivosti sa kojom je opisan trenutak provale iskonske ljudske mržnje koja ove gorštake pretvara u zveri” već zbog činjenice da opisani likovi nisu izmišljeni i da nose stvarna imena. U rekapitulaciji dešavanja koja su uslijedila nakon objavljivanja spornog odlomka autor članka je naveo da su dvojica penzionisanih oficira iz Rogatice – Huso Marić i Alija Hrapović – podnijeli zahtjev Javnom tužilaštvu u Sarajevu za pokretanje krivičnog postupka protiv Lubarde, ali da tužilaštvo nije

⁵² Hurem je u svom članku poimence naveo muslimanske srednjoškolce i studente iz muslimanskih gradskih porodica koji su se pridružili partizanskoj borbi. Rasim Hurem, “Otpor domobranskog natporučniku”, *Oslobođenje*, br. 7600, Sarajevo, 30. VII 1969, 5; Rasim Hurem, “Muslimanska partizanska četa”, *Oslobođenje*, br. 7601, Sarajevo, 31. VII 1969, 8.

⁵³ Branislav Milošević, “Sudbine ljudi, sudbina knjige”, *Nin*, br. 1035, Beograd, 8. IX 1970, 13–14; Knjigu je publikovala izdavačka kuća “Otokar Keršovani” iz Rijeke.

⁵⁴ Isto.

pronašlo opravdanog razloga za to.⁵⁵ U osvrtu na diskusiju koja se vodila na Sekciji za pitanja kulture, nauke i umjetnosti Republičke konferencije SSRN BiH autor članka je izrazio pozitivan stav prema iskazanom mišljenju *starog komunista* Salima Čerića koji je, kako se navodi, “zamerio Lubardi što je spominjao imena, jer to može da uvredi nedužne potomke nekadašnjih koljača”. Iz naprijed donesene analize spomenute sjednice vidi se da Čerić nije tim riječima iskazao svoj stav. Konstatovao je i to da na spomenutom sastanku nije bilo društvene ili političke osude Lubarde. Na sastanku Osnovne organizacije SK *Svjetlosti*, izdavačke kuće koja je publikovala *Život*, upućen je, kako navodi autor članka u *Ninu*, prijedlog Radničkom savjetu da se Lubardi onemoguću objavljivanje romana u toj izdavačkoj kući, zbog čega je Risto Trifković, jedan od urednika *Života*, dao ostavku.⁵⁶ Također je, navodno, na konferenciji SK Radio i Televizije Sarajevo u julu 1970. utvrđeno da nema šovinizma u Lubardinu tekstu. Znakovito je i *Ninovo* predstavljanje “jakog rogatičkog lobija u Svjetlosti”, zbog čega je Lubardin roman, koji se nakratko našao u izlozima knjižara ove izdavačke kuće, na inicijativu Rogatičanina Mehmeda Sokolovića, sekretara partijske organizacije *Svjetlosti* i šefa propagande, promptno povučen.

Autor članka je tekst zaključio Andrićevim riječima u kojima se zrcalila ideja Bosne obilježene vjekovnom međusobnom mržnjom kolektiva koji je nastanjuju:

“I svoju rođenu zemlju vi volite, žarko volite, ali na tri-četiri protivrečna načina koji se među sobom isključuju, smrtno mrze i često sudaraju.”

Vojislav Lubarda će se u aprilu 1971. ponovno javno oglasiti svojom *Poslanicom* Maku Dizdaru i *Životu*. Spomenuti napis će se pojaviti u beogradskom *Studentu* i kontekstu dobrono zahuktalih idejnih rasprava o jeziku kao dijelu nacionalno-kulturnog odnosno društvenog identiteta. Počevši od 1965. i V Kongresa slavista koji je održan u Sarajevu, u Bosni i Hercegovini na snazi je bio trend “razotkrivanja” srpske nacionalno-kulturne tj. idejne i kadrovske dominacije, čija je direktna posljedica, kako se interpretiralo, bilo udaljavanje Bosne i Hercegovine i njenog stanovništva od prvobitnog i “autohtonog”, prvenstveno jezičkog identiteta, te nacionalno-kulturna preobrazba koja je od BiH pravila kulturnu i lingvističku koloniju bez vlastitog kulturnog lika. Navedeni stav, koji su u spornom broju *Života* koji je publiciran potkraj 1971. izrekli u svojim člancima na manje ili više

⁵⁵ Isto će Lubarda spominjati u *Anatemi* i tvrditi da dvojica navedenih penzionisanih oficira nisu imali veze sa Rogaticom budući da je jedan bio iz Mostara, a drugi iz Tuzle.

⁵⁶ Risto Trifković, “Iz čitaočevog dnevnika (II)”, *Život*, br. 8 Sarajevo, august 1969, 89–90.

posredan način Mak Dizdar, Veselko Koroman i Nikola Martić, na izvjestan je način delegitimizirao Srbe u Bosni i Hercegovini kao strance i kulturno nepripadajuće nečemu što je zamišljano kao autentični bosanski identitet. Da stvar bude ozbiljnija, smatralo se štaviše da Srbi svojim nacionalno-kulturnim utjecajem importiranim izvana kvare taj autohtoni bosanski identitet.⁵⁷

Lubarda je u *Poslanici* konstatovao da su spomenutim člancima u *Životu* odzvanjala mukla hrvatsko-muslimanska-antisrpska sazvučja, aludirajući na ista iz Drugog svjetskog rata, da je imidž Srba koji se u njima kreirao bio izrazito negativan te je ostatak svog članka, koji je izašao u tri nastavka, posvetio viktimizaciji svoje ličnosti i viktimizaciji Srba kao nacionalnog kolektiva. U Lubardinu napadu na Dizdara do izražaja je dolazila frustracija koju je književnik očito sa sobom nosio još od vremena rasprave i slučaja koji je izbio oko *Gordog posrtanja*, a tokom kojeg, kako je Lubarda vjerovao, Mak nije stao u njegovu odbranu. Zapravo, frustracija zbog rasprava i osuda koje su pratile slučaj *Gordog posrtanja* je, čini se, bila neuralgična tačka oko koje je književnik gradio svoje optužbe i naraciju. Ponavljao je da su Srbi u nacionalno neravnopravnom položaju u BiH bez obzira na to što čine demografsku većinu, pa samim tim polažu i pravo na jezičko-kulturnu supremaciju.⁵⁸

Lubarda će Sarajevo napustiti 1975. i otići za Beograd.⁵⁹ Tamo će 1981. dati publicirati svoju ispovijest koja je i zvanično od njega načinila još jedan bosanskohercegovački slučaj. U *Anatemi* Lubarda je nastavio razrađivati nacionalistički ideološki diskurs – razračunavati se sa onima za koje je vjerovao da su učestvovali u kreiranju njegova slučaja, koji je ipak, čini se, najvećim dijelom svjesno kreirao sam, viktimizirati sebe i nacionalni kolektiv kojemu je pripadao, dovoditi u sumnju ideološku pravovjernost i antifašizam glavnih društveno-političkih aktera postratnog bosanskohercegovačkog društva te stigmatizirati to društvo kao totalitarističku i tamnovilajetsku sredinu. Za Rogaticu će Lubarda u

⁵⁷ Mak Dizdar, "Marginalije o jeziku i oko njega", *Život*, br. 11–12, Sarajevo, novembar-decembar, 1970, 109–120; Nikola Martić, "Graditi ili razgrađivati", *Život*, br. 11–12, Sarajevo, novembar-decembar, 1970, 95–98; Veselko Koroman, "Uvlake gredu – a postole stoje", *Život*, br. 11–12, Sarajevo, novembar-decembar, 1970, 18–46.

⁵⁸ Vojislav Lubarda, "O 'kastraciji' jezika i nacionalnim proporcijama (Poslanica Maku Dizdaru i 'Životu')", *Student*, br. 10, Beograd, 6. IV 1971, 10; Vojislav Lubarda, "O 'kastraciji' jezika i nacionalnim proporcijama (Poslanica Maku Dizdaru i 'Životu')", *Student*, br. 11, Beograd, 13. IV 1971, 6–7; Vojislav Lubarda, "O 'kastraciji' jezika i nacionalnim proporcijama (Poslanica Maku Dizdaru i 'Životu')", *Student*, br. 12, Beograd, 20. IV 1971, 7.

⁵⁹ Zvaničnim Rješenjem TV Sarajevo od 4. 3. 1974. godine Lubarda je proglašen za čovjeka koji se svojim radom i pisanjem "ogriješio o osnovne tekovine naše revolucije, o trenutne i trajne interese naroda i narodnosti Jugoslavije"; Lubarda V., *Anatema*, 170.

svojoj knjizi ustvrditi da nikada nije bila ustanički kraj te da su najsvirepije ustaše i četnici dolazili iz tog istočnobosanskog gradića, zaključujući:

U našem kraju se i pjesma pretvara u urlik, u neko bijesno, kurjačko zavijanje. Nisam dokučio da li to dolazi zbog mračnih šuma, magle i mećave, ili zato što se stotinama godina živjelo s nožem i od noža, krv prosipala (njome se i hranilo i branilo), pa se šikljanje tuđe krvi, vremenom, sleglo u damare, ušlo u oči i način mišljenja, šiknulo čak i u pjesmu? Pjesmu koja je sve drugo, ali ne i radost, ne i opuštanje, kao u drugim krajevima i među srećnijim ljudima.⁶⁰

Zaključak

Godine 1974. u *Izrazu*, časopisu za književnu i umjetničku kritiku, donesen je sveobuhvatan pregled, u to vrijeme savremenog književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini. Spomenuta panorama je predstavljala dio procesa etabliranja i zao-kruživanja književnosti (proze i poezije) koja se u Bosni i Hercegovini stvarala i koja joj je, kako se htjelo naglasiti, pripadala, jer ju je Bosna i Hercegovina kao zasebna društvena i kulturna cjelina u savremenoj socijalističkoj modernosti i emanirala kao cjelinu.⁶¹ Vojislav Lubarda nije spomenut unutar Savremene književnosti u Bosni i Hercegovini.⁶² Na taj način se možda posredno sugeriralo da dio bosanskog kolektivnog identiteta na planu književnosti ne može biti književno djelo koje svojom idejnošću razara i onemogućuje taj “zamišljeni” identitet.

Bosnu kao tamni vilajet, karakazan duboke, vječite i nepremostive mržnje, i bosanskohercegovačko komunističko vođstvo kao birokratsko i neostaljinističko Lubarda će sa jednakom ostrašćenošću prikazivati u djelima koja su uslijedila.⁶³ Zahvaljujući djelovanju beogradske kulturne inteligencije,⁶⁴ u potpuno preobra-

⁶⁰ Lubarda V., *Anatema*, 100.

⁶¹ U tom smislu sve kolektivne, nacionalne književnosti, zapravo figuriraju kao konstruisane “cjeline” i uopće sastavni i neophodni dijelovi kulturnog i političkog identiteta.

⁶² Savremena književnost u Bosni i Hercegovini, *Izraz*, br. 11–12, Sarajevo, novembar-decembar 1974, 561–869; Glavni urednici *Panorame* bili su Kasim Prohić (za dio o poeziji), Radovan Vučković (za dio o prozi).

⁶³ Nakon *Gordog posrtanja* uslijedit će pored *Anateme*, *Preobraženje* (1979), *Pokajanje* (1987), pa *Vaznesenje* (1989) itd.

⁶⁴ O beogradskoj kritičkoj kulturnoj inteligenciji odnosno o književnicima iz Simine 9a, tj. o dominantnoj eliti ili “tradicionalnoj” nacionalnoj inteligenciji na čelu sa Dobricom Ćosićem i idejnosti koju su zagovarali pogledati: Dragović J., *Spasioci nacije*; Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita, Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)*, Dan Graf, Javna medijska ustanova “Radio-televizija Vojvodine”, Beograd, Novi Sad, 2016.

ženom srbijanskom društveno-političkom kontekstu krajem osamdesetih godina 20. stoljeća, u kojemu se kao paradigma nametala idejnost kojoj je Lubarda književno služio, književnik će dobiti i *Ninovu* nagradu za književnost.⁶⁵ Bilo je to i formalno priznanje Lubardinu stvaralačkom pregalaštvu stavljenom u službu srpske "tradicionalne" nacionalne ideologije. Svojim djelom ovaj književnik je već šezdesetih godina 20. stoljeća izražavao idejni revizionizam i relativizirao historijske podjele te idejne i etičke razdaljine i diobe između srpske ljevice i desnice, posredno zagovarajući nužnost nacionalnog jedinstva. Time je zapravo postao svojevrstnom i ne jedinom pretečom onih trendova koji će u nacionalno-kulturnom diskursu Srbije, ali i Jugoslavije, snažnije zaživjeti tek početkom osamdesetih godina 20. stoljeća.⁶⁶

⁶⁵ *Nin*-ova nagrada kritike za najbolji roman 1989. godine pripala je Lubardi za roman *Vaznesenje*. O dodjeli nagrade je odlučivao žiri u čijem sastavu su se, između ostalih, našli: Novak Kilibarda, Svetozar Koljević, Borislav Mihajlović Mihiz – koji se o knjizi izjasnio na idući način: "Vojislav Lubarda nastavlja da istražuje ljudske, nacionalne i verske strasti i nasilja 'u mračnom bosanskom karakazanu' u 'gorovitoj i vučarnoj zemlji Bosni (...)'." Lubarda je o svom djelu početkom 1990. govorio na idući način: "(...) jesam pisao o bratskom raskolu i vjerskoj mržnji, o masovnom genocidu nad srpskim narodom u BiH i međusobnom zatiranju, ali nikada ni u jednom pasusu nisam propovijedao mržnju prema Muslimanima i Hrvatima." J. K., "Nisam propovijedao mržnju", *Oslobođenje*, Sarajevo, 13. 1. 1990, 10; Početkom 1989. na tribini Udruženja književnika Srbije sa još nekim pripadnicima beogradske kulturne inteligencije Lubarda je zaključivao da objektivna inferiornost drugih jugoslovenskih naroda spram srpskog zapravo stvara u njima frustraciju koja se pretvara u mržnju tj. srbofobiju, smatrajući: "Da svi gresi oko stvaranja i širenja srbofobije ipak ne mogu biti pripisani samo Srbima, pa ma kako oni bili samokritički raspoloženi i spremni da se ovako kritički uhvate u koštac sa nacionalnim avetima (...)", Ljiljana Bogdanović, "O ratničkom narodu koji ubija sebe", *Nin*, Beograd, 15. I 1989, 34–36; O navedenom opširnije vidjeti u: Sabina Veladžić, *Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: Uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije*; rukopis magistarskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 7. septembra 2011.

⁶⁶ O kulturnim ostvarenjima u kojima se početkom osamdesetih godina 20. stoljeća sustavno artikulira ideološki revizionizam i kritika komunističke vlasti u Jugoslaviji vidi: *Bijela knjiga*, Centar CK SKH za informiranje i propagandu, Zagreb, 21. III 1984; Zahvaljujem se prof. dr. Husniji Kamberoviću koji mi je ustupio spomenuti rukopis.

The Case of 1969 Proud Stumbling – Social and Political Reverberations and Debates

Summary

In her paper, the author brings an analysis of one part of discussions and the newspaper articles that appeared initiated by publishing, in Sarajevo literary magazine *Život*, in 1969, small part of the novel *Gordo posrtanje*, written by Vojislav Lubarda. Controversial literary piece appeared in the turbulent Yugoslav and Bosnian-Herzegovinian social and political context, marked, among other things, with the proclaimed freedom of artistic creativity. Discussions were caused by “artistic” interpretations of historical events that in the Second World War took place in Rogatica, small town in eastern Bosnia. What made this literary fragment controversial was the ideological revisionism and the “traditional” Serbian culture of remembrance within it – which was fraught with the negative images and stereotypes of Muslims, their deviant collective mentality and their historical atrocities over Serbs. In the modern socialist context this interpretation threatened to jeopardize the social stability of Bosnia and Hercegovina as multi-ethnic society and interethnic harmony within it, which was, as it was officially claimed reached after the Second World War.

(Translated by author)

Edin Omerčić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

NIJE SVAČIJE KROZ SELO PJEVATI – BOSANSKA KRAJINA U PROJEKCIJI ORGANICISTIČKIH INTELEKTUALACA (1991–1992)¹

Abstrakt: U radu je autor na osnovu izvorne građe i stručne literature na primjeru uspostave Autonomne regije Krajina sagledao ulogu intelektualaca u procesu disolucije SFRJ i teritorijalno-pravnog rasparčavanja bosanskohercegovačkog teritorija tokom 1991. i 1992. godine. Politički centar ove samoproglašene cjeline – Banja Luka okupljala je srpsku političku i intelektualnu elitu koja je imala nešto drugačije poglede na "regionalizaciju" odnosno tzv. "saoizaciju" Bosne i Hercegovine od srpske političke elite u Sarajevu. U radu je posebna pažnja posvećena ulozi i doprinosu intelektualaca u projektiranju i formiranju relativno kompaktnog političko-pravnog teritorija.

Ključne riječi: intelektualci, Autonomna regija Krajina, Bosna i Hercegovina, Srpska demokratska stranka, srpski narod, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, srpska opština.

Abstract: Based on original documents and reference works on the example of establishment of the Autonomous Region of Krajina, the author

¹ Istraživanje za pisanje ovoga rada vršeno je u sklopu autorova projekta *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996. godine* izvedenog na Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu od 2008. do 2012. Rad je nastao na osnovu autorova izlaganja pod naslovom "Banja Luka – politički centar Autonomne regije Krajina. (Smrtonosni bal ljepotice sa Vrbasa i zvijeri sa Romanije) 1990–1992" sa naučnog skupa *Uloga grada i regije u privrednom razvoju i političkom razvoju Bosne i Hercegovine (1851–1995)* održanog u Mostaru 29. 10. 2013.

has analyzed the role of intellectuals in the process of dissolution of Yugoslavia and the territorial and legal disintegration of the B&H territory in the course of 1991 and 1992. Banja Luka, the political center of the self-proclaimed unit, gathered the Serb political and intellectual elite that had somewhat different outlook on the 'regionalization', that is, 'SAOization' of Bosnia and Herzegovina than the Serb political elite in Sarajevo. The paper particularly focuses on the role and contribution of intellectuals in planning and forming a relatively compact political and legal territory.

Keywords: intellectuals, Autonomous Region of Krajina, Bosnia and Herzegovina, Serb Democratic Party, Serb people, Assembly of the Serb People in Bosnia and Herzegovina, Serb municipality.

Jedna od nelegalnih i samoproglašanih teritorijalnih cjelina u Bosni Hercegovini bila je i Autonomna regija Krajine, dogovorno nastala nakon osnivanja i udruživanja srpskih skupština opština s područja Bosanske krajine u tzv. Zajednicu opština Krajine. Matrica prema kojoj je početkom 90-ih godina vršena etničko-teritorijalna podjela odnosno tzv. regionalizacija Bosne i Hercegovine uz političku i oružanu akciju uključivala je i podršku intelektualaca koja je išla u pravcu kreiranja podloge za legitimitetom i legalitetom političkih nastojanja koja će u krajnjoj liniji omogućiti monopolistički pristup republičkim materijalnim resursima u širokom rasponu.²

Intelektualci jugoslovenskog postsocijalizma

Ulogu intelektualaca u procesu disolucije SFRJ i teritorijalne dezintegracije Bosne i Hercegovine moguće je sagledati i kroz prizmu interpretacije dviju socioloških teorija o intelektualcima – Gramscijeve i Baumanove.³ Siniša Malešević je

² Ujedinjene nacije, sudski spisi Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (dalje: MKSJ), <http://icr.icty.org>, *Prijedlog podjele vlasti*, 16. februara 1992. godine, broj dokaznog materijala (dalje: br. dok. materijala) S97b.

³ Antonio Gramsci, 1891–1937, talijanski književnik, političar, politički filozof i lingvist. Jedan je od osnivača i nekadašnji čelnik Komunističke partije Italije. Bio je zatvoren za vrijeme Mussolinijeva fašističkoga režima. Jedan od najznačajnijih marksističkih mislilaca u 20. sto-

u jednome članku,⁴ kroz prikaz i poređenje ovih dviju (trenutno) vodećih socio-loških teorija o intelektualcima, nastojao otkriti i procijeniti profil jugoslovenske i postjugoslovenske inteligencije te je nastojao pokazati “da je Jugoslaviji nedostajala kategorija tradicionalnih intelektualaca (bilo zakonodavaca ili tumača) i da je dominantan tip jugoslovenskog intelektualca bio organski zakonodavac”.⁵ Smatra kako je zbog toga “postjugoslovenskim državama svojstven i nedostatak tradicionalne inteligencije i da su u ranom postkomunističkom periodu [...] bivši organski zakonodavci postali organicistički tumači.”⁶ Naime, prema Gramsciju, postoje dva različita tipa intelektualca: *tradicionalni* i *organski*, dok Bauman razlikuje intelektualce modernosti, tj. *zakonodavce*, te intelektualce postmodernizma, odnosno *tumače*, a Malešević u svom radu kroz analizu ovih teorija razlaže sličnosti, ali i razlike u ovim tipovima intelektualaca. Među tradicionalne intelektualce ubrajamo pisce, profesore, umjetnike, svećenike itd., koji imaju ulogu da “stvaraju i kritički artikulišu i šire ‘visoku kulturu’ među širom publikom u društvu.” Oni su posrednici između države i javnosti. Gramsci tvrdi da tradicionalni intelektualci nisu klasa za sebe te ne pretenduju na političku ili klasnu neutralnost i nepristranost – predstavnici su interesa vladajuće klase. Organski, oni su za razliku od tradicionalnih “pojedinci koje svaka nova klasa stvara i izgrađuje u toku svog razvoja, a ti pojedinci su organski vezani uz određenu klasu, rođeni su i socijalizirani u toj klasi i kao takvi izražavaju njene interese. Oni se ne obraćaju cjelokupnoj javnosti poput tradicionalnih intelektualaca, već komuniciraju samo sa vlastitom klasom. “Oni su odgovorni za stvaranje – i usmeravanje – klasne svesti od postojećeg ideološkog materijala koji svaka klasa proizvodi u sebi. Organski intelektualci su u položaju da šire i socijalizuju svoju klasnu ideologiju ne samo kroz filozofiju već i formu koja je bliža svakodnevnom životu njihove klase, to jest kroz postojeći zdrav razum, religiju i folklor. Za razliku od tradicionalnih intelektualaca, koji imaju na raspolaganju ustanovljene forme, procedure i metodološki alat za aktivnost i mišljenje, organski intelektualci mogu da oslobode sebe i svoju klasu razvijajući kritičku svest o svojoj situaciji iznutra, iz sopstvenih postojećih formi mišljenja i delovanja.” Bauman, za razliku

ljeću; Zygmunt Bauman, rođen 1925, poljski sociolog. Od 1971. godine je živio u Engleskoj. Profesor sociologije na Sveučilištu u Leedsu. Bauman je najpoznatiji po svojim analizama veza između moderne i holokausta, te konzumerizma.

⁴ Siniša Malešević, “Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama”, Beograd: *Reč*, Fabrika knjiga, 2003, br. 70. 16/2003, 33–51.

⁵ Isto, 34.

⁶ Isto.

od Gramscija, intelektualcem smatra osobu “koja transcendirira parcijalnost svog zanimanja i posvećuje se nekim univerzalnim temama i problemima koji se tiču čovečanstva u celini”. Intelektualac modernosti je zakonodavac jer njegov položaj podrazumijeva monopol na znanje i ozakonjenje, naučno utvrđene i dokazane univerzalne vrijednosti; ozakonjuje postojeće odnose moći. “Glavna težnja je da se predvidi tok događaja kako bi se postigla kontrola nad njim. Uspješna kontrola podrazumeva posedovanje objektivnog, činjeničnog, proverljivog, standardizovanog znanja. Intelektualac tu ima ulogu da izriče autoritativne iskaze koji presuđuju u kontroverzama mnjenja i odabiraju ona mnjenja koja [...] postaju ispravna i obavezujuća.”⁷ Činjenica da Jugoslavija nije imala klasu tradicionalne inteligencije – a liberalnih intelektualaca koji su zainteresirani za “širenje ideja pluralizma, pravne države, višestranačkih izbora, slobodnog tržišta, individualnih sloboda, ljudskih prava” i sl. bilo je jako malo – može pomoći da objasnimo “iznenadni i često zaprepasavajući prelaz iz marksizma u etnonacionalizam koji se zbivao sredinom 80-ih i tokom 90-ih godina”.⁸ Ovaj proces preobražaja intelektualaca, iz demokrata do nacionalista, od kritičke inteligencije do inteligencije koja sudjeluje u strukturama vlasti, je maha uzeo tokom osamdesetih godina. U ovom razdoblju intelektualci doprinose jačanju nacionalizma konstrukcijom *slike žrtve* vlastitog naroda, na kojoj se gradi koncept viktimizacije pojedinog naroda. Na taj se način stvaralo socijalno okruženje u kojem će se bez prepreka, s lakoćom, medijima širiti jezik mržnje, straha, netrpeljivosti prema *Drugome*. Malešević smatra da su pripadnici postjugoslovenske inteligencije postali *organicistički tumači* jer nisu bili imuni na prevlast kolektivnih vrijednosti i tradicionalizam u jugoslovenskom društvu. Ova inteligencija je posvećena jednoj jedinoj tradiciji i jednoj jedinoj zajednici, u kojoj je pojedinac spram kolektiva – podređen. Kod organicista ne postoji individualna slobodna volja, pojedinac postoji samo kao dio biološkog sistema, organizma ili zajednice koja se može zamijeniti, npr. ‘klasa’ je zamijenjena ‘nacijom’, ‘etničkom grupom’. Organicistički tumači doživljavaju “svoje etničke zajednice u mutnoj svedenosti ciljeva romantizma iz devetnaestog veka kao žive kolektivitete za koje ne važe opšta pravila i univerzalna etika. [...] polaze od pretpostavke da se istina ne može naći izvan [...] *volkgeista*, već samo [...] u etničkom kolektivu. Po tom stanovištu, nema morala izvan granica kolektiva. Drugim rečima, po mišljenju organicističkog srpskog intelektualca Srbi nisu mogli da počine ratne zločine zato što su njihovi ratni ciljevi bili plemeniti i božanski – ujedinjenje svih Srba u jednoj državi; za hrvatskog organicističkog

⁷ Isto, 35–37.

⁸ Isto, 40.

tumača [...] krilatica koja dopušta etničko čišćenje u ime nacije, nije ništa drugo do najpuniji izraz patriotizma”. Malešević smatra kako se s *tradicionalnim* intelektualcima može raspravljati, protiv *zakonodavaca* možemo protestovati, ali ako ne pripadamo ’zajednici’ *organicističkih tumača*, “naše misli i aktivnosti doživljavaju se ili kao irelevantne, ili kao opasne i onda ih treba eliminisati”⁹.

Direktor Ekonomskog instituta u Banjoj Luci je objašnjavao da je regionalizacija potrebna “kako bi se izvršila disperzija političke i ekonomske moći iz Sarajeva, kao republičkog centra, na regionalne centre – Banjaluku, Mostar i Tuzlu”¹⁰, te bi se tako omogućio ravnomjerniji razvoj Bosne i Hercegovine. Na primjeru koji je slikovito opisao Nenad Veselinović, jedan od poslanika u Skupštini Republike Srpske, vidimo model prema kojem je vršena dezintegracija Bosne i Hercegovine – odozdo, iz baze – od mjesnih zajednica, preko općina do Republike, a za što su poslanici ove Skupštine obezbijedili i zakonsku regulativu. Ovakva politika Srpske demokratske stranke i način njene primjene nije dolazio u pitanje budući da diskutanti na sjednicama Skupština srpskog naroda raspravljaju samo oko pojedinih detalja njena sprovođenja, koje je uvelike ovisilo o visini udjela srpske populacije u ukupnom broju stanovnika pojedine opštine. Ono što diskutantima nije bilo jasno, o čemu su promišljali, jeste pitanje budućeg ustavno-pravnog uređenja Bosne i Hercegovine “nakon regionalizacije”. Krajnji domet im je bio nepoznat, rezultat je i njima samima upitan i neizvjestan.

Htio sam da postavim jednu dilemu: kako će sve to izgledati i da li neko ima o tome predstavu, neko ko o tome razmišlja. [...] To je sada početak i gdje će sve to biti, gdje će biti kraj i kakav će biti? Mislim da će nastati jedan, najblaže rečeno, haos.¹¹

“Mora biti svačija pamet upotrebljena za dobrobit srpskog naroda!”

Dr. Radovan Karadžić

Ideje i stavovi iznošeni na sjednicama Skupštine srpskog naroda su ubrzo bivali i realizirani u stvarnosti. Proces koji je vodio ka konačnom izdvajanju “srpskih te-

⁹ Isto, 45–49.

¹⁰ Razvlašćivanje Sarajeva, ekonomija u službi politike, *Vreme, nedeljni tjednik*, Beograd, 13. 5. 1991, 30.

¹¹ MKSJ, <http://icr.icty.org>, Stenografske bilješke sa III sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, 11. decembra 1991, br. dok. materijala S134b.

ritorija, odnosno srpskih opština” i formiranju unutarrepubličkih granica započeo je s osnivanjem Srpskog nacionalnog vijeća, kao prvi korak u procesu koji je za cilj imao formiranje kompaktnoga geografskog prostora.

Paralelno sa radom na donošenju akata koji nisu bili prihvaćeni od legalnih institucija vlasti Bosne i Hercegovine, pokrenuta je intenzivna akcija i u Banjoj Luci i u Sarajevu, a u kojoj je trebalo javnosti protumačiti proces regionalizacije, objasniti ga i na neki način opravdati, prvenstveno na pravnom i gospodarskom polju, potom i socijalnodemografski. Iz elaborata je moguće odrediti političku opredijeljenost, naklonost autora i njihovu upućenost prema jednoj ili drugoj srpskoj političkoj eliti, ili onoj u Banjoj Luci, odnosno sarajevskoj.

U tom je smislu Ekonomski institut Banja Luka u martu 1991. godine u publikaciji *projektnog zadatka* pod naslovom “Uslovi i mogućnosti uspostavljanja regionalne prostorne organizacije Bosne i Hercegovine i stvaranja regije Sjeverozapadna Bosna” utvrdio kako je nužno uspostaviti novi prostorni model organizacije Republike. Polazeći od prostornih i demografskih pokazatelja (broju stanovnika i broju zaposlenih) autori su zaključili kako je banjalučka regija po osnovu tri odabrana parametra najhomogenija, te bi već na osnovu toga mogla dobiti atribut ekonomske i administrativne regije, a spajanjem sa bihaćkom regijom prostor sjeverozapadne Bosne imao bi sve odlike optimalnog regiona. Opravdanje pokretanja procesa konstituisanja nove regije pravdali su historijskim činjenicama, prije svega ostvarenim razvojnim rezultatima “prostorne jedinice Vrbaske banovine”.¹² U dokumentu nastalom krajem 1991. godine, pod naslovom “Bosanska Krajina konstitutivni činilac jugoslovenske federacije” naglašava se kako Bosanska krajina predstavlja geopolitički i privredno homogen prostor koji se treba povezati preko bijeljinske regije “sa centrom Treće Jugoslavije – Beogradom”, te bi svako odustajanje od ove koncepcije vodilo do produbljivanja etničko-vjerskih sukoba. Dalje se navodi kako je uspostavljanje Autonomne regije Bosanska Krajina “samo djelimična realizacija krajnjeg koncepta, koji ide ka tome da 27 do 31 opštine zapadnog dijela Bosne i Hercegovine čine federalnu jedinicu”, a pozivaju se na geografska, demografska, ekonomska, politička i historijska prava (koja izvlače na temelju postojanja pojedinih administrativno-pravnih jedinica koje su nastajale na ovom prostoru od Osmanskog carstva sve do Vrbaske banovine). U dokumentu su razrađeni i analizirani historijski okvir, geografska obilježja, ekonomski potencijal, teritorijalna organizacija, komunikacije i ustavno-pravni okvir.¹³

¹² MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Uslovi i mogućnosti uspostavljanja regionalne prostorne organizacije Bosne i Hercegovine i stvaranja regije Sjeverozapadna Bosna*, br. dok. materijala P64A.373

¹³ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Bosanska Krajina konstitutivni činilac jugoslovenske federacije*,

Milorad Skoko, diplomirani inženjer iz Sarajeva, je prvo u junu 1991. godine a potom i u septembru iste godine pripremio politički angažirane, propagandne materijale, indikativnih naslova, koji su trebali na naučnoj bazi potkrijepiti donošenje planiranih političkih poteza.¹⁴ U prvom se na dvadesetak stranica prikazuju demografska kretanja po regijama u Bosni i Hercegovini u periodu od 1961. do 1991. godine. U sklopu ovog teksta, koji prikazuje kao naučni, pokušava dati prognozu kretanja do 2021. godine i utjecaj tih kretanja na položaj srpskog naroda, “koji se u posljednja četiri popisa permanentno pogoršava”. Smatrao je kako je bilo neophodno da se preduzmu “hitne mjere radi zaustavljanja veoma ispoljenih negativnih tendencija koje prijete da u relativno bliskom vremenskom periodu ovaj narod dovedu u status izrazito manjinskog naroda sa svim negativnim posljedicama koje iz toga proizilaze”.¹⁵ Ocijenio je da, ako bi se demografska kretanja “u okviru tri naroda u BiH (Srbi, Muslimani, Hrvati)” nastavila prosječnim trendom kao i u periodu između 1961. i 1991. godine, tada bi Muslimani već 2001. godine imali natpolovičnu većinu među stanovništvom, “a u 2021. godini udio srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini bi opao na jednu petinu, dok bi Muslimani činili 2/3 cjelokupnog stanovništva Republike”.¹⁶ Iznio je prijedlog mjera i aktivnosti koje treba poduzeti kako bi se “veoma nepovoljna kretanja” kod srpskog stanovništva promijenila. Predlaže u tom pravcu niz mjera iz oblasti zemljišne, ekonomske i socijalne politike. Navodi kako je izrada *Operativnog programa mjera i aktivnosti za sprečavanje smanjenja zemljišnih površina* u toku. Cilj mjera bi bio da se “postojeća struktura zemljišnih površina (prema podacima preko 60% zemljišta je u posjedu srpskog stanovništva), zadrži odnosno da se onemoguće negativne tendencije, odnosno otuđivanje zemljišta iz posjeda srpskog naroda”.¹⁷ U tom kontekstu bi, prema Skoki, trebalo

Banja Luka, 31. decembar 1991. godine, br. dok. materijala P64A.452. Na ovome mjestu dokument nije integralno sačuvan, tako da nedostaju pojedine stranice.

¹⁴ Mnogo detaljniji i obimniji elaborat štampan je i u januaru 1992. godine. Tekst je nepotpisan, možemo pretpostaviti da je autor ili jedan od autora Milorad Skoko. Iz strukture januarskog teksta vidljivo je da je predložak i polazna osnova na kojem je nastao bio septembarski elaborat Milorada Skoke. Ovaj tekst, pod naslovom “Regionalizacija – demografsko-ekonomski i drugi bitni aspekti”, bio je prilagođen novoj političkoj realnosti i okolnostima u kojima se uzima u obzir formiranje Srpske republike Bosne i Hercegovine i naglašava mogućnost konfederalnog ustroja Republike.

¹⁵ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Neki osnovni pokazatelji demografskih kretanja u Bosni i Hercegovini u periodu 1961-1991. godine sa prognozom kretanja do 2021. godine i uticaj tih kretanja na položaj srpskog naroda*, Sarajevo, juna 1991. godine, br. dok. materijala P64A.455.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

poduzeti “aktivnosti u domenu običajnih, vjerskih i duhovnih oblasti”, podsticati razvoj sela i agrara, davati povoljniji tretman brdskim i brdsko-planinskim područjima, područjima slabijeg kvaliteta zemljišta, staračkim domaćinstvima. U oblasti dječije zaštite predlaže izvršavanje selektivne dječije zaštite “kojom bi se omogućilo i podsticalo planiranje porodice [...], odnosno beneficiran prirodni prirast [...] i destimulisalo stihijno rođenje djece bez obezbjeđenja životnih uslova”.¹⁸ Materijal pod naslovom “Demografsko-ekonomska analiza regionalnog razvoja, alokacije prirodnih i drugih resursa u Republici i uticaj tih faktora na regionalizaciju i položaj pojedinih naroda – posebno srpskog” je nastao u trenutku kada su već donesene odluke o formiranju srpskih autonomnih oblasti Stare Hercegovine, Semberije i Romanije, a formirana je i Autonomna oblast Krajina. Prema autoru, saznanja u tekstu “mogu veoma korisno poslužiti u pripremi i donošenju odgovarajućih političkih odluka”.¹⁹ U ovom elaboratu Skoko iznosi podatke o stanju i vrijednosti aktivnih osnovnih sredstava prema nacionalnom sastavu po općinama. Nakon relativno kratke analize, prema proizvoljno izabranim kriterijima razmatranja, između ostalog konstatira da općine sa muslimanskim stanovništvom u natpolovičnoj većini posjeduju ukupno 41, 3 % aktivnih osnovnih sredstava (12. 630 976 000 američkih dolara), dok općine sa srpskim stanovništvom u natpolovičnoj većini posjeduju 23, 9% istih odnosno 7. 312 017 000 američkih dolara, odnosno da je oko 2/3 vrijednosti osnovnih sredstava na područjima ili u gradskim centrima sa većinskim muslimanskim stanovništvom. Zaključuje da će se upravo u ovim područjima, u kojima je muslimansko stanovništvo u većini, proces vlasničkog prestrukturiranja najintenzivnije odvijati, “pri čemu će [...] osnovna sredstva (najveći dio preduzeća) preći u vlasništvo muslimana (kao većinskog gradskog naroda u opštinama) koji će objektivno otkupiti najveću vrijednost kapitala a, s druge strane, po tom osnovu, obezbjeđivaće se potrebna finansijska sredstva za dalji razvoj i osnivanje novih preduzeća”.²⁰ U identičnom tonu ističe kako je muslimanski narod znatno organizovaniji, solidarniji te raspolaže znatno većim kapitalom od srpskog naroda. Smatra kako “ne bi bilo oportuno razmišljati o nekom od modela podjele društvene imovine na bazi nacionalnog pariteta – ali ne po broju stanovnika (jer bi ovaj model bio nepovoljan po srpski i hrvatski a povoljan za muslimanski narod), već na osnovu nacionalne strukture zaposle-

¹⁸ Isto.

¹⁹ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Demografsko-ekonomska analiza regionalnog razvoja, alokacije prirodnih i drugih resursa u Republici i uticaj tih faktora na regionalizaciju i položaj pojedinih naroda – posebno srpskog*, Sarajevo, septembra 1991. godine, br. dok. materijala P64A.454.

²⁰ Isto.

nih (uključujući penzionere) koji su praktično tu imovinu i stvarali”.²¹ Naglašava važnost privrednih kapaciteta koji će “u procesu svojinske transformacije društvenog kapitala” postati sredstva kojima će jačati politička moć. Pretpostavlja kako će najveći dio ovih kapaciteta preći u državno vlasništvo, odnosno pravo upravljanja nad njima će imati općinske strukture, te kaže: “Nije teško, prema tome, zaključiti [...] da će monopol vlasti i upravljanja sredstvima najčešće biti u rukama muslimana.”²² U istom smislu pravi analizu i donosi ovakve zaključke kada je u pitanju saobraćajna infrastruktura, raspoloživi prirodni resursi i zdravstveno-obrazovne ustanove. Iznosi mišljenje da se “na nivou zemlje i Republike srpski narod kao pretežni posjednik zemlje, dovodi u neravnopravan i težak ekonomski položaj i vrši direktno prelijevanje društvenog proizvoda”.²³ U ranije spomenutom tekstu pod naslovom “Regionalizacija – demografsko-ekonomski i drugi bitni aspekti” se navodi kako “navedeni pokazatelji upućuju na zaključak da regionalizacija i teritorijalna organizacija ‘srpskih teritorija’ na čisto etničko-teritorijalnom principu može biti samo jedan od elemenata za zaštitu interesa srpskog naroda”.²⁴ Prema ovom elaboratu, regionalizacija i konfederalizacija Bosne i Hercegovine, a time i zaštita srpskog naroda, trebala se rješavati kombiniranjem etničko-teritorijalnog zaokruživanja regija na kojima srpski narod čini većinu, decentralizacijom novčanih tokova i iznalaženjem pogodnog metoda transformacije društvene imovine.²⁵

U pripremanju i konstruiranju povoljnog ambijenta za završavanje procesa rasparčavanja teritorije Bosne i Hercegovine kao pravni stručnjak, tumač Ustava i zakonskih akata o ovom pitanju, učesće je imao i tadašnji potpredsjednik Vlade SR Bosne i Hercegovine Miodrag Simović.²⁶ On je kroz nekoliko tekstova u *Javnosti* iznosio stavove i upute o pravu na regionalizaciju te o načinu na koji se ima izvršavati izdvajanje “naseljenih mjesta iz sastava jedne opštine i uključivanje tih mjesta u sastav druge opštine”.²⁷ Pri iznošenju stavova i uputa je nastupao *ispred*

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Regionalizacija – demografsko-ekonomski i drugi bitni aspekti*, Sarajevo, januar 1992. godine, br. dok. materijala P65.83.

²⁵ Isto.

²⁶ Simović je, pored pitanja regionalizacije kroz tekstove u *Javnosti*, razmatrao i pitanja koja su vezana za probleme koji su se pojavili između JNA i civilnih vlasti SR Bosne i Hercegovine.

²⁷ O izdvajanju odlučuju građani, *Javnost, List Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine*, br. 51, Sarajevo, 5. X. 1991, 4.

Vlade. Naglasio je kako je Vlada, “u načelu, podržala regionalizaciju” uz uslov da “te nove organizacije zajednica opština moraju biti optimalno racionalne”. Kod tumačenja Ustava i zakonskih akata u vezi s pitanjem regionalizacije, Simović je konstatirao kako navedeni postupak o udruživanju općina nije uređen Ustavom i zakonima SR Bosne i Hercegovine, pa se zbog toga zakonitost ovih postupaka i ne može dovesti u pitanje.²⁸ Simović je dalje naglasio kako su odgovorni pojedinci u zvaničnim državnim institucijama samo pretpostavljali da su ova pitanja bila pravno uređena te time procesu regionalizacije žele dati političke dimenzije. Smatrao je kako su isti plasiranjem ovakvih dezinformacija u javnost imali cilj ustavno pravo opština na ovu vrstu udruživanja. Prema Simovićevu tumačenju ovakav način regionalizacije je prije svega imao ekonomsku pozadinu budući da “zajednice opština nisu društveno-političke zajednice, pa samim tim nemaju funkciju vlasti”.²⁹ Međutim, iz daljeg je izlaganja problematike vidljivo to da je Simovićevo tumačenje u potpunom raskoraku sa faktičkim stanjem i nastojanjima tadašnje srpske političke elite, koja je u područjima sa srpskim narodom kao većinskim nastojala prigrabiti apsolutnu vlast, naročito nakon dramatičnih dešavanja s kraja februara i početka marta 1992. godine.

Banja Luka ili Pale – pitanje centra

U Banjoj Luci je 29. aprila 1991. godine objavljen *Dogovor o udruživanju u zajednicu opština Bosanske krajine*, a na osnovu Amandmana LXXII Ustava SR Bosne i Hercegovine. Razlog ovog Dogovora je racionalnije i efikasnije ostvarivanje “zajedničkih interesa i potreba građana i uskladjivanja društveno-ekonomskog razvoja opštine”.³⁰ Ovu zajednicu općina su činile općine (ili dijelovi općina) Bosansko Grahovo, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Glamoč, Ključ, Kotor-Varoš, Laktaši, Mrkonjić-Grad, Teslić i Kupres, a sjedište im je bilo u regionalnom centru – Banjoj Luci. Zajednica općina je, prema Dogovoru, trebala imati svojstvo pravnog lica. Funkcije, međusobni odnosi u Zajednici, organizacija organa Zajednice, potom saradnja sa republičkim organima, organizacija i rad Stručne službe te finansijska pitanja su trebala biti utvrđena

²⁸ Ne može se rasturati Jugoslavija, a da Bosna i Hercegovina ostane netaknuta, *Javnost, list Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine*, br. 50, Sarajevo, 28. IX. 1991, 4.

²⁹ Isto.

³⁰ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Dogovor o udruživanju u Zajednicu opština Bosanske krajine*, 29. april 1991, br. dok. materijala P69B.

Statutom Zajednice opština, kao i druga pitanja koja su bila značajna za ostvarenje prava i dužnosti Zajednice opština.³¹ Zajednica opština Krajine formirala je i Skupštinu koju su sačinjavali oni odbornici skupština udruženih u Zajednicu opština, a nadležni su i za vršenje funkcija iz domena općenarodne odbrane i društvene samozaštite. Ovo je pitanje u *Dogovoru o udruživanju* regulisano članom 9, koji je upadljivo najrazrađeniji i mnogo detaljniji od ostalih paragrafa i pitanja utvrđenih ovim dogovorom. Član 9. se odnosi na vojna pitanja, saradnju s JNA te sankcioniše postupke kod ratnog stanja ili neposredne ratne opasnosti.³²

Naredni politički potez u procesu rasparčavanja bosanskohercegovačkog teritorija bila je *Odluka* donesena u Banjoj Luci 16. septembra 1991. godine, kojom je Skupština Zajednice opština Bosanske krajine *Zajednicu* proglasila Autonomnom oblasti Krajina “kao demokratskom autonomnom jedinicom suverenih građana i naroda i neodvojivim dijelom federativne Jugoslavije kao savezne države, koju sačinjavaju republike Srbija i Crna Gora i druge federalne jedinice koje izraze slobodnu volju da ostanu u ovoj saveznoj državi”.³³ Teritorijalno su u Autonomnu oblast Krajine ulazile općine koje su ranije pristupile Zajednici opština Krajina, ali je u skladu s Odlukom ostavljena mogućnost naknadnog priključivanja ostalih naseljenih mjesta, okruga i područja. Isto tako je, pozivajući se na član 265. stav 4. Ustava SR BiH, Skupština Autonomne regije Krajina preuzela staranje “o izdvajanju naseljenih mjesta iz jedne opštine u sastav druge opštine, u skladu sa izraženom voljom građana”.³⁴ U Odluci se ultimativno, u sasvim izvjesnim slučajevima – u slučaju promjene ustavnopravnog položaja Bosne i Hercegovine i u slučaju odbijanja ove *Odluke* u Skupštini SR Bosne i Hercegovine, najavljuje stvaranje posebne republike, u koju će po mogućnosti ući i ostale autonomne regije, a koja će biti u sastavu savezne države Jugoslavije,

³¹ Isto.

³² Isto.

³³ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Odluka o proglašenju Autonomne oblasti Krajina*, 16. septembar 1991, br. dok. materijala P81B. Na ovom mjestu je potrebno ukazati na činjenicu koju su mnogi bosanskohercegovački autori previdali, a to je da ova politička tvorevina formalno-pravno nije bila Srpska autonomna oblast (SAO), te stoga i treba napraviti razliku između ove političke tvorevine koja je prema mom mišljenju i sadašnjim saznanjima imala pretenziju da postane jedna od konstitutivnih jedinica u sastavu “krnje Jugoslavije”, što su omogućavale zakonske regulative Autonomne Regije kao i radna verzija Ustava SR Jugoslavije u čijem paragrafu I stoji kako saveznu državu sačinjavaju Republika Srbija i Republika Crna Gora i da im “kao republike članice mogu pristupiti i druge države”. *Politika*, 11. april 1992, 1.

³⁴ Isto. *Odluka o pristupanju “Srpske opštine Bosanska Krupa” Autonomnoj regiji Krajine* donesena je na sjednici Autonomne regije Krajina 8. januara 1991. godine, a nakon što je formirana Srpska opština Bosanska Krupa koja je podnijela zahtjev za pristup.

odnosno bit će predloženo razdruživanje od SR Bosne i Hercegovine.³⁵ Što se tiče zakonskih i pravnih propisa, Autonomna regija je formalno-pravno priznavala jedan splet različitih zakonskih akata, s time da su pravni propisi Regije imali prednost nad Republičkim pravnim aktima, koji se imaju primjenjivati do konačnog okončanja procesa (donošenja regionalnih zakona, propisa i drugih općih akata) koji je bio u toku. U skladu sa navedenim aktima, Skupština Autonomne regije Krajina je istoga dana donijela i *Statut* prema kojem je Autonomna regija Krajina zajednica opština “koje su se udružile na osnovama do[...]lnosti, solidarnosti i ravnopravnosti i radi ostvarivanja trajne saradnje, usklađivanja planova razvoja i ostvarivanja drugih zajedničkih interesa”.³⁶ Poslanici Autonomne regije Krajina su ovu politički tvorevinu do kraja februara 1992. godine smatrali dijelom SR Bosne i Hercegovine koja je dio federativne Jugoslavije.³⁷ Isto tako tvore jedan, od srpske političke elite u Sarajevu gotovo neovisan blok i kroz donesene odluke i *Statut* skupštine predviđaju mogućnost udruživanja i drugih opština u Autonomnu regiju Krajina.³⁸

Uvidom u *Statut* dobit ćemo odgovor na pitanje o nadležnostima, funkciji i društveno-političkim ciljevima koje je Autonomna oblast Krajina nastojala preuzeti. O poslovima koji su u nadležnosti Autonomne Regije Krajina odlučuju jednakopravni narodi u njoj, a preko svojih predstavnika u Skupštini regije. Na prvom mjestu stoji da se Autonomna regija Krajina stara “o razvoju nacionalnih, kulturnih i drugih svojstava svog područja”, a tek nakon toga i da “stvora uslove za privredni, naučni, tehnološki, demografski, regionalni i socijalni razvoj”.³⁹ U nadležnosti Autonomne regije Krajina su ulazili poslovi usklađivanja razvoja opština, prostorno uređenje, komunalne djelatnosti, ali i dva mnogo važnija pitanja koja se tiču društveno-političkih i vojnih poslova. Tako da u ostvarenje društveno-političkih pitanja, prema donesenom *Statutu*, spada i razmatranje “pitanja i inicijative za razvijanje svih oblika međusobne saradnje udruženih opština i međunarodne saradnje”, a u zajedničkim interesima u oblasti općenarodne odbrane *Regija* je imala dužnost da “prati stanje i koordinira aktivnosti na organizovanju i

³⁵ Isto.

³⁶ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Statut Autonomne Regije Krajina*, 16. 9. 1991, br. dok. materijala DB53b.

³⁷ Ova je činjenica izražena i na simboličkoj razini. Pečat okruglog oblika Autonomne regije Krajina sadrži tekst: “Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Autonomna Regija krajina.”

³⁸ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Statut Autonomne Regije Krajina*, 16. 9. 1991, br. dok. materijala DB53b.

³⁹ Isto.

sprovedenju priprema za opštenarodnu odbranu u skladu sa Zakonom, planovima odbrane opština i planom odbrane Republike”.⁴⁰

Snažan i odlučan zaokret prema isključivom, jednonacionalnom principu političkog organiziranja bio je proveden donošenjem *Odluke o osnivanju skupštine srpskog naroda* u Bosni i Hercegovini koju su donijeli poslanici Kluba Srpske demokratske stranke i Kluba Srpskog pokreta obnove u Skupštini Bosne i Hercegovine. Navedeni poslanici su se smatrali legitimnim predstavnicima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Pozvavši se na pravo samoopredjeljenja, uključujući i pravo na otcjepljenje, 24. oktobra 1991. godine osnovali su Skupštinu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini “kao najviši predstavnički i zakonodavni organ srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.”⁴¹ Pored poslanika ovih dviju stranaka (SDS-a i SPO-a), poslanici Skupštine srpskog naroda mogli su postati i poslanici Skupštine Bosne i Hercegovine srpske nacionalnosti nakon što potpišu izjavu o pristupanju. Treba zapaziti kako je na zasjedanju prve sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini 24. oktobra 1991. godine, između ostalog, prvo bila donesena politička *Odluka* o ostajanju srpskog naroda Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi Jugoslaviji, a tek nakon toga i *Odluka* o raspisivanju i provođenju plebiscita srpskog naroda u Bosni Hercegovini koji se imao izjasniti o ovom pitanju.

Na sjednici Skupštine Autonomne regije Krajina, koja je održana 6. novembra 1991. godine u Banjoj Luci, a kojoj je predsjedao predsjednik Skupštine AR Krajina Vojo Kuprešanin, prisustvovali su i visoki vojno-politički dužnosnici srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, general-potpukovnik Nikola Uzelac te poslanici Srpske skupštine Vojo Maksimović i Aleksa Buha. Na sjednici je raspravljano o donošenju političkih i vojnih smjernica koje je trebalo uskladiti na višem nivou, sa već uspostavljenim srpskim autonomnim oblastima u Republici Hrvatskoj te sa Predsjedništvom SFR Jugoslavije. U raspravi, koja se vodila oko provedbe mobilizacije, su i Uzelac i Buha naveli kako je osnovni zadatak odnosno cilj rata zaštita srpskog naroda od genocida i secesionističkih odluka Hrvatske, te da se sačuvaju srpske teritorije. Istaknuta je potreba spašavanja “naših ljudi” u okruženju, a Uzelac je postavio i pitanje – “ko je taj ko sprečava da se ‘zmija udari u glavu””.⁴² Predrag Radić je u vezi s ratnim dešavanjima u Hrvatskoj istakao “da ovo nije samo

⁴⁰ Isto.

⁴¹ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Odluka o osnivanju skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, 24. oktobar 1991. godine, IT-99-36, Brđanin.

⁴² MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Izvod iz zapisnika sa sjednice Skupštine Autonomne Regije Krajina*, 6. novembar 1991. godine, br. dok. materijala P91.

rat Srba iz Bos. Krajine, jer bitka za Srbiju i srpski narod sada se ovdje vodi”.⁴³ Kuprešanin je dao upute prema kojima se ima provesti potpuna mobilizacija: “Svi su obveznici koji su se odazvali mobilizaciji i nalaze se na frontu, faktički, dobrovoljci, jer mnogi koji se nisu odazvali na mobilizaciju za sada ne snose nikakve sankcije. [...] ljudi trebaju da se pripremaju, obučavaju i spremaju za ratovanje, profesionalni sastav TO na području naših opština treba smijeniti jer su do sada vrlo slabo radili i mi njihovim poslom uopšte nismo zadovoljni. Sada su na frontu pretežno djeca sa sela jer vlasnici privatnih radnji i preduzeća uopšte nisu na frontu. Zato treba biti odlučan i direktorima koji neće da daju otkaz radnicima koji se nisu odazvali na mobilizaciju da im se daju otkazi ukoliko to ne urade da direktori odmah idu na front.”⁴⁴ Na sjednici je nakon rasprave, prema područjima Skupština opština u sastavu Regije, ugrubo utvrđen broj ljudi koji su na frontu, a koji je na nivou Regije iznosio oko 15.000 boraca.⁴⁵ Nakon rasprave donesen je zaključak sjednice prema kojem su Vojo Kuprešanin, Vojo Maksimović, Aleksa Buha i Radoslav Brđanin trebali da u ime Skupštine AR Krajina upute zahtjev Predsjedništvu SFR Jugoslavije o proglašenju ratnog stanja i, kako stoji, “da se na frontu nalazi komandnog kadra srpske nacionalnosti proporcionalno broju srpskih obveznika na frontu”.⁴⁶ Krajem sjednice odbornici su upoznati sa pripremama za sprovođenje plebiscita srpskog naroda koji je održan 9. i 10. novembra 1991. godine.⁴⁷ Pitanje na koje se srpski narod izjašnjavao glasilo je:

Da li ste saglasni sa Odlukom Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, od 24. oktobra 1991. godine, da srpski narod ostane u zajedničkoj državi

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Tako je, prema podacima iznesenim na sjednici, sa područja SO Čelinac na frontu bilo oko 1.000 ljudi, sa područja SO Laktaši oko 3.000 ljudi, Prnajvora oko 1.070, Bosanske Gradiške 3.000, Bosanske Dubice 1.250, Bosanskog Novog 1.000, Bosanskog Petrovca 242, Sanskog Mosta 250, Srpcu 350 (a 650 ljudi je na svakodnevnom dežurstvu), Banje Luke 3.500, Ključa 220, Mrkonjić-Grada 300, Šipova 100, Drvara 100, Glamoča 100, Skender-Vakufa 350 ljudi, dok sa područja SO Prijedor, Kotor -Varoš i Bosansko Grahovo nema podataka ili se ne zna tačan broj ljudstva na linijama fronta.

⁴⁶ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Izvod iz zapisnika sa sjednice Skupštine Autonomne Regije Krajina*, 6. novembar 1991. godine, br. dok. materijala P91.

⁴⁷ Prema *Odluci o teritorijama opština, mjesnih zajednica i naseljenih mjesta u BiH koja se smatraju teritorijom savezne države Jugoslavije* za “ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji” koju bi činile Srbija, Crna Gora te samoproglašene autonomne oblasti izjasnilo se više od 50% upisanih građana srpske nacionalnosti. Iz ove *Odluke*, koja je donesena na Drugoj sjednici Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini 21. novembra 1991. godine, proizlazi kako je 9. i 10. novembra 1991. godine proveden plebiscit na kojem se nije izjašnjavao samo srpski već i “drugi narodi”, “građani drugih naroda i narodnosti”.

Jugoslaviji, sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajina, SAO Slavonija, Baranja i Zapadni Srem, te drugima koji se za taj ostanak izjasne.⁴⁸

Odlukom koja je donesena na drugoj sjednici Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini 21. novembra 1991. godine dijelovi teritorije Bosne i Hercegovine koji su se nakon ovog plebiscita smatrali teritorijom savezne države Jugoslavije nisu jasno definisani, odnosno to su područja onih općina, mjesnih zajednica i naseljena mjesta na kojima je plebiscit proveden. Prema tome, uz Srbiju, Crnu Goru i navedene srpske autonomne oblasti navedeni dijelovi Bosne i Hercegovine “čine jezgro zajedničke države Jugoslavije”.⁴⁹ Na istoj sjednici donesena je i *Odluka o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini* prema kojoj su Autonomnu regiju Krajina sačinjavale općine: “Banja Luka, Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo, Čelinac, Glamoč, Ključ, Kotor Varoš, Kupres, Laktaši, Mrkonjić Grad, Prijedor, Prnjavor, Sanski Most, Skender Vakuf, Srbac, Šipovo, Titov Drvar i Srpska opština Bosanska Krupa, kao i dijelovi opštine Donji Vakuf i drugih opština sa ove regije sa većinskim srpskim narodom, sa sjedištem u Banjoj Luci”, a koja je “u sastavu Bosne i Hercegovine, kao federalne jedinice u zajedničkoj državi Jugoslaviji”.⁵⁰

Odluke koje su formalno omogućavale odnosno pravno sankcionisale i davale legitimitet neustavnom djelovanju Jugoslovenske narodne armije na teritoriju SR Bosne i Hercegovine donošene su postepeno. Na sjednicama Skupštine srpskog naroda “koketira” se sa vojnim vrhom, daje se povod za djelovanje na teritoriji SR Bosne i Hercegovine i bezrezervna moralna podrška Jugoslovenskoj narodnoj armiji “u njenim nastojanjima da se očuva teritorijalna cjelovitost Jugoslavije unutar granica i sa narodima koji žele u njoj ostati, o čemu se srpski narod Bosne i Hercegovine jasno izrazio na plebiscitu”.⁵¹ Iz ovog su vidljive nove, izmijenjene okolnosti u kojima JNA ima djelovati, a koje odgovaraju novoj političkoj eliti srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Skupština srpskog naroda

⁴⁸ *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, I, br. 1, Sarajevo, 15. 1. 1992, 2.

⁴⁹ *Odluka o teritorijama opština, mjesnih zajednica i naseljenih mjesta u BiH koja se smatraju teritorijom savezna države Jugoslavije*, Isto, 7.

⁵⁰ *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, I, br. 1, Sarajevo, 15. 1. 1992, 8. Ovime su od Skupštine srpskog naroda “verificirane” još i: SAO Hercegovina, SAO Romanijsko-birčanska, SAO Semberija i SAO Sjeverna Bosna sa sjedištima i pripadajućim općinama, s time da će se posebnim propisom urediti status općina u gradu Sarajevu i dijelovi Sarajeva “u kojima srpski narod predstavlja većinu”.

⁵¹ MKSJ, <http://icr.icty.org>, Stenografske bilješke sa 3. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, 11. decembar 1991, br. dok. materijala P1533/S134b.

je na sjednici 21. novembra 1991. godine donijela zaključke kojima se daje puna podrška “Jugoslovenskoj armiji” u odbrani, provođenju mobilizacije srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, a upućen je i poziv za obavezan odaziv na vojne pozive.⁵² Potom je, u istom smislu, na sjednici 11. decembra 1991. godine upućen *Zahhtjev Jugoslovenskoj narodnoj armiji* i donesena *Preporuka oružanim snagama o očuvanju teritorijalne cjelokupnosti Jugoslavije*.⁵³ Na istoj sjednici je donesena i *Preporuka* prema kojoj se imaju donositi odluke o osnivanju skupština srpskog naroda u pojedinim općinama s ciljem formiranja kompaktnog teritorija.⁵⁴

Srpskoj političkoj eliti je za svojevršno “obilježavanje srpskih teritorija” od ključne važnosti bio sprovedeni plebiscit koji je poput lakmus-papira određivao koja su to područja koja ne trebaju, a koja pripadaju ili treba da pripadaju isključivo srpskom narodu.⁵⁵ Prema njemu će se konture i veličina Autonomne regije Krajina dobiti nakon što se navedene općine izdvoje, a za što nije potrebno mnogo vremena, naročito u slučaju postojanja političke volje među srpskom političkom elitom. Isti je naveo i jedan od razloga formiranja Autonomne regije Krajina, a to je mišljenje da je “životni prostor i teritorij” na kojem radi i živi srpski narod ugrožen i to se mora spriječiti tako što će se “spriječiti useljavanje Muslimana” na “teritorije i prostore” srpskog naroda. U svome govoru izrazio je i poglede kojim se imaju odrediti regionalni odnosi:

U cazinskoj krajini ima oko 250.000–300.000 Muslimana i to na vrlo malom prostoru. Mi ih jednostavno možemo zatvoriti u taj prsten i nama ne odgovara uopšte da nam se priključe. Čak nam odgovara da budu posebna krajina ‘Cazinska krajina’ koja se apsolutno ekonomski biti ovisna od nas. Svaki metar kvadratni srpske zemlje imaće astronomsku cijenu za jedno vrlo kratko vrijeme i mi ih svojom politikom apsolutno moramo dovesti u takvu situaciju.⁵⁶

Istakao je ideju da se s organizovanjem srpskih općina i srpskih teritorija treba nastaviti, da se još brže i kvalitetnije treba raditi na tome te da bi trebalo odrediti rok do kojeg se zadano mora uraditi.⁵⁷ Jedna od tačaka dnevnog reda 4. sjednice Skup-

⁵² *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, I, br. 1, Sarajevo, 15. 1. 1992, 9.

⁵³ MKSJ, <http://icr.icty.org>, Stenografske bilješke sa 3. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, 11. decembar 1991, br. dok. materijala P1533/S134b.

⁵⁴ Isto. Preporuka je objavljena i u: *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, I, br. 1, Sarajevo, 15. 1. 1992, 9.

⁵⁵ MKSJ, <http://icr.icty.org>, Stenografske bilješke sa 3. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, 11. decembar 1991, br. dok. materijala P1533/S134b.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

štine srpskog naroda, održane 21. decembra 1991. godine, bilo je i izjašnjavanje o usvajanju odluke o pristupanju formiranja Republike srpska Bosna i Hercegovina, što je usvojeno uz dugotrajan i snažan aplauz, te priznavanje Republike srpske Krajine, koju je ova Skupština priznala kao “federalnu jedinicu Jugoslavije”.⁵⁸

Na 11. sjednici Skupštine Autonomne regije Krajina, održane 8. januara 1992. godine, prihvaćen je izvještaj Komisije koja je imala zadatak ispitivanje rada članova Izvršnog vijeća Autonomne regije Krajina.⁵⁹ Komisija je ustanovila i obrazložila nepravilnosti u radu predsjednika Izvršnog vijeća AR Krajine Anđelka Grahovca i sekretara Izvršnog vijeća AR Krajine Mire Mladenovića, te predložila njihovu smjenu, koja je na sjednici i izglasana.⁶⁰ U nastavku su odbornici raspravljali o elaboratu pod nazivom “Bosanska Krajina kao konstitutivni činilac nove Jugoslovenske Federacije”. Ustanovljeno je da Skupština treba podržati “prijedlog da Bosanska Krajina bude konstitutivni subjekat Jugoslovenske državne zajednice” te da se od “Srpske Skupštine BiH” zatraži da na isti ili sličan način definiše i ostale “Srpske krajeve (Krajine u BiH)”. Također je istaknuto da bi Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini trebala ostvariti svoju funkciju u definisanju i konstituisanju srpskih krajeva u BiH “koji će biti predstavljeni do konstituisanja buduće Jugoslovenske Skupštine”. Nakon diskusije o elaboratu odlučeno je da komisija u čijem su sastavu bili Vojo Kuprešanin, Predrag Radić, Predrag Lazarević, Dušan Jakšić i Radislav Vukić obavi razgovor sa Slobodanom Miloševićem o položaju srpskog naroda izvan Srbije.⁶¹ Na sjednici je donesen i zaključak da se podrži odluka “banjalučkog parlamenta za ‘pridržavanje’ sredstava iz doprinosa i poreza, te njihovog selektivnog upućiva-

⁵⁸ MKSJ, <http://icr.icty.org>, Stenografske bilješke 4. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 21. decembar 1991. godine, br. dok. materijala P2467b. Odluka sa ove 4. sjednice je pod nadnevkom od 21. decembra 1991. godine objavljena i u *Službenom glasniku srpskog naroda*, I, br. 1, Sarajevo, 15. 1. 1992, 10–11. Na ovom mjestu želim ukazati na previde u vremenskom određivanju datuma donošenja *Odluke* kod: Ivan Bilić, Miroslav Tuđman, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991.–1995.*, Zagreb, 2005, 41, koji navode da su ovaj dokument preuzeli iz knjige Smaila Čekića, *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991–1993*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, 277, koji je donošenje *Odluke o priznanju Republike Srpske Krajine* datirao mjesec dana ranije, u 21. novembar 1991. godine. Čekić navodi da je dokument preuzeo iz Arhiva Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, Fond SDS, inv. br. 491/10, u koji nisam imao uvid tokom izrade ovoga rada.

⁵⁹ Članovi komisije su bili Dule Piljić, Dragan Knežević, Vasić Borislav, Mirko Radmanović i Vojo Kuprešanin kao predsjednik.

⁶⁰ MKSJ, <http://icr.icty.org>, izvod iz zapisnika sa 11. sjednice Skupštine Autonomne Regije Krajina, 8. januar 1992. godine, br. dok. materijala P101.

⁶¹ Isto.

nja u republičku kasu”, kao i da se pripreme odluke o formiranju javnih preduzeća “Trgopetrol” i “Krajiška Televizija”.⁶²

Narednog dana, 9. januara 1992. godine, održano je zasjedanje *Skupštine srpskog naroda* i na njemu je donesena *Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine*. Prema I tački *Deklaracije*, ova cjelina se proglašava: “Na područjima srpskih autonomnih regija i oblasti i drugih srpskih etničkih cjelina u Bosni i Hercegovini, uključujući i područja na kojima je srpski narod ostao u manjini zbog genocida koji je nad njim izvršen u drugom svjetskom ratu, a na osnovu plebiscita održanog 9. i 10. novembra 1991. godine na kome se srpski narod izjasnio za ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji [...]” Iz rečenog je proizašla i II tačka *Deklaracije* koja kaže da se ova Republika “nalazi u sastavu savezne države Jugoslavije kao njena federalna jedinica”.⁶³ Proglašenje Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini unijelo je novu realnost u politički život koju nije moguće ignorirati jer je ona imala političke, ekonomske i pravne posljedice i djelovanja na buduće pregovore o sudbini Bosne i Hercegovine.⁶⁴ Nedugo nakon spomenutog zasjedanja *Skupštine srpskog naroda* Socijalistička federativna republika Jugoslavija je formalno-pravno prestala postojati kao država budući je Evropska zajednica priznala njene bivše članice Republiku Sloveniju i Republiku Hrvatsku kao nezavisne države. Odlukom bugarske Vlade od 15. januara ova je država priznala Bosnu i Hercegovinu kao suverenu i nezavisnu državu, što je bilo prvo međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine. U Bosni i Hercegovini su bile pokrenute pripreme za referendum građana koji je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine.⁶⁵

Na 8. sjednici Skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine, održane 25. februara 1992. godine, Radovan Karadžić je u izričito negativnom kontekstu spomenuo dio srpskog naroda koji nije bio naklonjen politici SDS-a i koji ne radi na stvaranju srpske države prema naptucima ove stranke, a “neki autsajderi tamo po Krajini koji rade protiv nas, [...] pa se pojavljuju po našim skupovima i lupaju gluposti”. Te nastavlja:

⁶² Isto.

⁶³ *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, I, br. 2, Sarajevo, 27. 1. 1992, 14. Upadljivo je to da Deklaracija na prvo mjesto stavlja i traži uvažavanje *etničkog* pa tek onda, redom – *istorijskog, pravnog, kulturnog, ekonomskog, geografskog, komunikacijskog* principa.

⁶⁴ “Nezavisna poslanička grupa u BiH: Republika srpskog naroda u BiH realnost”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 14. 1. 1992, 3.

⁶⁵ Odaziv na referendum je bio gotovo dvotrećinski, a prema pisanju sarajevskog *Oslobođenja*, od 3.199.031 glasača, glasalo je 1.997.644, od čega je važećih listića bilo 1.992.199. Za nezavisnost Bosne i Hercegovine se izjasnilo 1.986.202 ljudi, dok je protiv bilo 5.997 glasača. *Oslobođenje*, Sarajevo, 4. 3. 1992, 1.

Ali, moram da vam kažem da naši ljudi, naš narod, naša Stranka moraju da očuvaju maksimum koordiniranosti i minimum discipline. Sjećate se kada smo ovdje imali izvanrednu Skupštinu u kojoj smo ih bukvalno mljeli, od jednom je došao telefax iz Grahova gdje je Skupština proglasila ujedinjenje!⁶⁶ Onda je nastao obrt u Skupštini. Mi smo morali da trpimo ušima, a oni su bukvalno mljeli. Dali smo im oružje [...] Drugi put je bilo isto: Milan Ma[r]tić je umarširao u Drvar, bez ikakve veze [...] Ovo u Krajini juče. A ja vam garantujem da će Alija da isplati svakog krajiškog poslanika u dukatima njihovu težinu, da bi mi napustili Sarajevo i, da napustimo ideju da će Sarajevo biti glavni grad Srpske BiH. Banjaluka će, naravno, biti glavni grad Bosanske krajine [...] Ali, napustiti Sarajevo gdje imamo 215.000 Srba sa Jugoslovenima, gdje imamo veliko bogatstvo, mi da napustimo Sarajevo, pa nas bi trebalo objesiti [...] Ovo je zadatak na nivou Pašićevog zadatka [...] Mi nemamo Pašića. Ali, narod je – Pašić. Naši strateški ciljevi se ostvaruju.⁶⁷

Na sjednici Kluba poslanika Srpske demokratske stranke, održanoj 28. februara 1992. godine u hotelu Holiday Inn u Sarajevu, podnesena je i informacija o političkim zbivanjima u Autonomnoj regiji Krajina, a koja je u vezi sa zakazivanjem Skupštine regije Krajina. Na ovoj su se sjednici kluba poslanika konačno ispoljile tenzije i antagonizmi među srpskom političkom elitom. Naime, u samoj Krajini su postojale dvije političke opcije, tzv. tvrda krajiška, Srpskoj demokratskoj stranci nelojalna struja koja je zagovarala da Krajina bude uređena kao republika, izvan Bosne i Hercegovine, a u sklopu buduće, nove Jugoslavije. Ovu opciju predvodile su ugledne ličnosti u Krajini kao što su profesori Predrag Lazarević, Đorđe Mihić, direktor Ekonomskog instituta u Banja Luci Duško Jakšić, potom Predrag Radić, koji je ujedno i predsjednik banjalučke općine, kao i predsjednik banjalučkog SDS-a Radoslav Vukić te Radoslav Brđanin koji je u to vrijeme obavljao funkciju potpredsjednika Skupštine Autonomne regije Krajina. Drugu političku opciju, koja je

⁶⁶ Karadžić ovdje spominje usvajanje *Deklaracije o ujedinjenju* Zajednice opština Bosanska Krajina i SAO Krajina usvojene u Bosanskom Grahovu na Vidovdan 1991. godine. Jedno od mogućih rješenja položaja neustavno proglašениh oblasti, a koje je zastupao predsjednik Vlade SAO Krajine Milan Babić, bilo je ujedinjenje SAO Krajine s Bosanskom Krajinom, koje bi kao federalna jedinica bile priključene novoj Jugoslaviji (budući da su i Slovenija i Hrvatska već proglasile nezavisnost), a ostatak Bosne bio bi posebna federalna jedinica. Nakon razgovora sa predstavnicima Evropske zajednice u Parizu usvaja se dokument kojim je SAO Krajina postala slobodna i samostalna teritorija te je mogućnost ujedinjenja dviju Krajina zaboravljena. Nikica Barić, "Djelovanje Vlade Srpske autonomne oblasti Krajine tijekom 1991.", *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008, br. 1, 68–69.

⁶⁷ MKSJ, <http://icr.icty.org>, Stenografske bilješke 8. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 25. januar 1991, br. dok. materijala P33B.

političku okosnicu imala u Srpskoj demokratskoj stranci Bosne i Hercegovine, a koja je zagovarala osnivanje Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine, činili su predsjednik skupštine Autonomne regije Krajina Vojo Kuprešanin, narodni poslanik Zlatko Kelečević, novoizabrani mandatar Vlade AR Krajina Nikola Ercege te Jovan Čizmović.⁶⁸ Problem je nastao kada su se i Pale i Banja Luka pojavili kao mogući politički centri buduće “najmlađe” srpske republike. Radovan Karadžić je smatrao da srž problema leži upravo u “kompetenciji” između ove dvije opcije: “Ne da oni nisu zadovoljni onim čime se mogu baviti u budućoj Srpskoj Bosni i Hercegovini. Suština problema je krajnje djetinjasta i nekorektna, oni hoće da prave državu kao djeca u blatu kada sjednu i prave kolač. Oni ne shvataju da to ne može.”⁶⁹

U ovom je trenutku, krajem februara 1992. godine, projektu formiranja srpske republike u Bosni i Hercegovini sastavljene od srpskih regija i oblasti prijetila opasnost od samourušavanja. Srpska politička elita u Sarajevu je gotovo prestravljena morala iznaći rješenje iz višestruko nepovoljne situacije koju je nametala međunarodna zajednica, odnosno pregovori s Cutileirom i krajiška oporba SDS-u. Razlog strahu među srpskim političkim predstavnicima je taj što bi “krivim potezom” u vidu već isplaniranog donošenja *Ustava* srpske republike u Bosni i Hercegovini kompromitirali svoje stavove i nastojanja koja su iznosili pred pregovarače međunarodne zajednice, a Predsjedništvu i Vladi Republike Bosne i Hercegovine omogućili povoljniji rasplet krize. Iz zapisnika ove sjednice je jasno da su, s jedne strane, pojedini poslanici svjesni “pravnih nonsensa”, dok, s druge strane, opet postoji veliki broj poslanika koji nesvjesno negira činjenicu nedostatka legalnog uporišta u provođenju vlastite politike te nisu imali niti ideju niti predstavu o načinu na koji bi se ispunio osnovni faktor kreiranja paralelnog, novog političkog subjekta. Ova činjenica podjednako vrijedi za poslanike u Skupštinama oba pretendenta na poziciju “centra”, i one u Bosanskoj Krajini, tako i za one u Sarajevu. Kada je Kuprešanin zapravo želio naglasiti kako nema podršku legalnih institucija vlasti opštine Banja Luka, on kaže i: “[...] mi svi po ovim [...] mi smo kao Skupština Krajine para-politička institucija, isto što i paravojna formacija. Mi u stvari nemamo korijen, nigdje na toj Skupštini ne mogu za korijen da se uhvatim, da imam korijen pa da se uhvatim u zemlju kao žila [...] Projekat Krajine nikako da se oblikuje, da se formira. Banjaluka je sve, a Krajina ništa.”⁷⁰

⁶⁸ “Ko je ko u Bosanskoj Krajini, Kreativno trenje”, *Javnost*, 1, br. 74, Sarajevo, 28. 3. 1992, 4.

⁶⁹ MKSJ, <http://icr.icty.org>, Stenografske bilješke sa sastanka Kluba poslanika Srpske demokratske stranke, 28. februar 1992, br. dok. materijala P34B.

⁷⁰ MKSJ, <http://icr.icty.org>, Stenografske bilješke sa sastanka Kluba poslanika Srpske demokratske stranke, 28. februar 1992, br. dok. materijala P34B.

“Rušenje” krajiškog rukovodstva

Stenogram nam govori o tome kako je za 29. februar u Banjoj Luci najavljena “stravična jednostrana akcija unutar srpskog naroda” koja je brinula i pregovarače međunarodne zajednice, koji su također najavili svoj dolazak u Banja Luku. Nikola Koljević je na sjednici rekao kako je za međunarodnu zajednicu i mirovne pregovore “ovo što je za sutra zakazano u Banjaluci to bi [...] da bude još strašnije nego ovo što smo mi napravili: da donesemo Ustav za sav srpski narod”:⁷¹ Tekst Nacrta ustava je usvojen na zasjedanju Skupštine srpskog naroda održane 1. februara 1992. godine, a objavljen je u listu srpskog naroda Bosne i Hercegovine *Javnost* 22. februara 1992. godine te je njegovo donošenje najavljivano za sljedeće zasjedanje Skupštine srpskog naroda, koja je bila predviđena za 22. februar iste godine, ali je održana tri dana nakon najavljenog datuma, odnosno 25. februara 1992. godine. Na 8. zasjedanju Skupštine srpskog naroda bila je prisutna i princeza Linda Karađorđević. Na dnevnom redu sjednice bilo je 20 tačaka, a jedna od tih tačaka je bilo i usvajanje Ustava, ali je usvajanje odgođeno. Donesen je nedugo zatim, kada su se za to stvorile povoljnije okolnosti.

Momčilo Krajišnik je ponovio zahtjev da “teorija” o “Savezu srpskih država” u budućnosti mora biti sve prisutnija jer “srpski narod mora imati svoju državu. I ovo mi danas možemo nazvati republikom”.⁷² Ubrzo nakon Krajišnikova izlaganja, klub poslanika je usvojio prijedlog da se Srpskoj skupštini preporuči donošenje ustava “koji znači jedan oblik zaštite, odbrane od referendumu i posljedica referendumu”.⁷³ Nedugo zatim, na sjednicu su doputovali i poslanici iz Krajine, a Vojo Kuprešanin je ukratko poslanike upoznao sa problemima u Banjoj Luci:

Mislim da se događaju neke stvari mimo mog uticaja i moći. Postoje ljudi unutar Skupštine koji su bliže toj vladi, koji stvaraju neku famu, dižu političku temperaturu, mimo mog znanja informišu javnost o tome kako treba da se stvara država Krajina, kako Krajina treba da se proglasi itd. Kasagić je pojasnio kako je ideja o ‘osamostaljivanju’ Krajine, mimo planova srpskog političkog vrha u Sarajevu, ‘krenula od regionalizacije’, koju je radio Ekonomski institut u Banjaluci [...] Primjetio je da na tom području, skupa sa Krajinom, je izuzetno bogato: ima pet velikih rijeka, veliko prostranstvo šuma, ima veliko područje za obradu zemljišta, privredna struktura je daleko

⁷¹ Isto.

⁷² Isto.

⁷³ Isto.

povoljnija od prosječne bosanskohercegovačke, i onda je došlo do ideje da stvore Republiku Krajinu. Njima je ovih dana išlo u prilog stav u Lisabonu [...] Ovi intelektualci [...] održali su u međuvremenu [...] Na tom Odboru bili smo Zlatko Kelečević i ja [...] Ali već je narasla jedna nacionalna tenzija pa je bilo teško bilo šta presjecati. Za sutra je najavljena Skupština, ali pozvan je i narod (rečeno je da će preko sredstava informisanja narod biti pozvan) da proslavi to proglašenje. Oni insistiraju na Republici, a mi uvijek insistiramo da to bude neka samostalnost regionalna u okviru Srpske Republike BiH. Mislim da u Ustavu tome treba posvetiti malo više pažnje.⁷⁴

Zlatko Kelečević je otprilike najavljivao mogući scenario na sjednici koja se ima održati narednog dana:

Predlažem da naši čelnici, mislim na g. Karadžića i g. Krajišnika, moraju doći u Banjaluku, za sve se jako dobro morate pripremiti. Mislim da je bitno i da moramo uraditi to: prvo, mislim da g. Kuprešanin neće dozvoliti da Brđanin vodi tu sjednicu, drugo moramo spriječiti prisustvo, jer su pozvali sve odbornike Banjaluke, sve članove Glavnog odbora, Politički i Ekonomski savjet, građanstvo, tu će biti preko 500 ljudi. Sve je to pozvao Vukić. Mislim da je bitno da se to postigne, [...] ko smije a ko ne smije prisustvovati [...] Ponavljam, potrebno je da dođu g. Karadžić i g. Krajišnik jer će to biti jeziva borba pa će se morati istupiti s jakim argumentima. Brđanin je pozvao i vladike, biće i general [...] i smatram da baš danas moramo usvojiti Ustav i zbog toga šta bi se moglo desiti.⁷⁵

Nikola Erceg je u nastavku sjednice izrazio zabrinutost zbog indicija da će u Banja Luku “doći i Šešeljevci, njegovi vojnici, da demonstriraju snagu”.⁷⁶

Na sjednici je odlučeno da poslanici SDS-a odu na sjednicu Skupštine Autonomne regije Krajine u Banja Luku, koja se imala održati narednog dana kako bi se riješili stranački “personalni problemi” i ugrubo odredio naredni slijed poteza koji je zacrtan otprilike na sljedeći način. Glavni cilj odlaska u Banja Luku i Kuprešaninova saziva Skupštine jeste sprečavanje proglašavanja Republike Krajine.⁷⁷ Prvo je trebalo pred javnosti i međunarodnom zajednicom Srbiju osloboditi odgovornosti za političke pretenzije na teritorije Bosne i Hercegovine.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto.

ne, a tek potom oformiti državu u državi, koja će u svome sastavu pored srpskih autonomnih oblasti imati i Autonomnu regiju Krajina, kojoj bi na čelu bila paljanska srpska politička elita, a ta elita će naknadno srpsku republiku u Bosni i Hercegovini vezati za Srbiju. O ovome na sjednici Kluba poslanika SDS-a govori Radovan Karadžić:

Nije svačije kroz selo pjevati. Svako narod ne može da vodi. Ne može ni jedan pojedinac [...] Nema sada te sile koja Srbiju smije uvaliti da brani Bosansku krajinu. To bi odma bilo nabačeno Srbiji na nos, da ona sada pokušava da ostvari svoje pretenzije. Mi smo oslobodili, ljudi moji, Srbiju i Crnu Goru i moramo osloboditi i kazati da ne želimo da pripajamo dijelove Bosne Srbiji i Crnoj Gori. To je vrlo važno svijetu da kažemo. A šta želimo? Želimo da ostvarimo svoje suvereno pravo, državotvorno pravo ovdje gdje mi jesmo. A hoćemo li se jednog dana, kada i u kojoj mjeri vezati za Srbiju to nije njihova stvar. Važno je da ovdje svoju državicu ispečemo i da se ona drži u komadu. A ne, ti Boga, stara srpska mana: kneževi. Gdje god se ima tri srpska sela na okupu proglasi se knez [...] Mi smo na pola puta [...] Nema više nazad.⁷⁸

Nesuglasice u “personalnim problemima” su rješavane na 14. sjednici Skupštine Autonomne Regije Krajina održanoj 29. februara 1992. godine. Tačka dnevnog reda je bila “položaj Krajine u Srpskoj Bosni Hercegovini”. Skupština je pomno isplanirana i režirana, a na sjednicu je mogao da uđe samo određeni krug osoba, o čemu je odlučeno na sastanku kluba poslanika SDS-a. Gosti na sjednici su bili predsjednik SDS-a, predsjednik i podpredsjednik Skupštine, “dva patrijarha te možda jedan dva intelektualca”.

Na sjednici je nađeno rješenje položaja Autonomne regije Krajina, koji će se, “shodno njenoj potrebi”, ugraditi u ustav Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini koji je u potpunosti prihvaćen od poslanika na sjednici.⁷⁹ Stav poslanika Skupštine Autonomne regije Krajina u vezi s uređenjem odnosa među srpskim skupštinama, između regije Krajine i Republike, bio je da “Srpsku republiku BiH čini zbir regija na teritoriji BiH, koje legitimitet srpskoj republici daju kao osnovni činioci”.⁸⁰ Na sjednici je istaknuto to kako su se poslanici ove Skupštine složili oko cjelovitosti Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovine, i to je i kod jedne i kod druge opcije bilo neupitno. Međutim, banjalučka linija je imala

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ MKSJ, <http://icr.icty.org>, Izvod iz zapisnika sa 14. sjednice Skupštine Autonomne Regije Krajina, 29. februar 1992, br. dok. materijala, P118.

⁸⁰ Isto.

i dalje drugačiji pogled “u odnosu na onaj koji se Krajišnicima nudi iz centra u Sarajevu”⁸¹ te je nastavljen rad na institucionalnom jačanju i stvaranju ekonomskih i političkih pretpostavki koji su 1994. god., potpomognuti okretom kod regionalnih i međunarodnih aktera, i doveli do promjene u statusu Krajine kao regije i Banja Luke kao grada. Karadžić je i na ovoj skupštini ponovio da je najbolje “da mi Srbiju i Crnu Goru oslobodimo bilo kakvih državnih obaveza prema nama, tako da ih više niko nema pravo da optužuje da imaju teritorijalne pretenzije” te je dao svoje viđenje teritorijalne podjele u procesu raspada SFRJ prema kojem Bosna i Hercegovina ne može da izađe iz Jugoslavije a da ostane takva kakva jeste, već će i srpska Bosna i Hercegovina, “podjednako suverena i ravnopravna”, izaći iz Jugoslavije.⁸² Moralnu satisfakciju je *krajiška struja* banjalučke političke elite, nakon ovog, uslovno rečeno “puča”, dobila 7. aprila 1992. kada je održana sjednica Skupštine srpskog naroda na kojoj je proglašena nezavisnost Srpske republike u Bosni i Hercegovini, “koja može stupati u zajednicu sa drugim državnim subjektivitetima u Jugoslaviji i subjektivitetima stvorenim u izjašnjavanju ostalih naroda Bosne i Hercegovine”, čime je na simboličan način zapravo izvršeno priključenje Srpskih autonomnih oblasti Autonomnoj Regiji Krajini.

Početkom aprila Banja Luka je bila blokirana iz svih putničkih pravaca. Od ranog jutra 3. aprila bio je blokirani ulaz u zgradu Banjalučke opštine, a ući je mogao samo predsjednik Opštine Predrag Radić, i “još nekoliko vršioaca izvršne vlasti”, koji je oko 9 sati pozvao direktore srednjih i osnovnih škola da prekinu nastavu, a radnike iz medicinskog sektora pozvao na posao u kliničko-bolnički centar. Blokadu su izvele novoproglašene Srpske odbrambene snage koje su tom prilikom izdale *Proglas*. Kroz 7 zahtjeva tražili su otpuštanje svih zaposlenika unutrašnjih poslova i sudstva “koji su svojim radom pokazali da (su) rušitelji Jugoslavije i neprijatelji srpskog naroda”, zahtijevali su da Predsjedništvo Jugoslavije i Vrhovna komanda poštuju dosadašnji ustroj Banjalučkog korpusa, tražili su hapšenje ratnih profitera, a od boraca da ostanu ili se vrate na borbene položaje. Pripadnicima hrvatske i muslimanske nacionalnosti su garantovali “potpunu bezbednost” uz “molbu” da se uzdrže od provokacija. Uz manje izmjene svi zahtjevi su bili usvojeni, a kao povod blokiranju Banja Luke, iz Kriznog štaba koji su sačinjavali Radislav Vukić, Nenad Stevandić, Stojan Župljanin, Radoslav Brđanin, Ilija Milinković, Aleksandar Tolimin i Ranko Dubočanin na čelu s Predragom Radićem, navodilo se obraćanje ministra odbrane Republike

⁸¹ Isto.

⁸² Isto.

Bosne i Hercegovine Jerke Doke “koji je pripadnike JNA na frontu praktično stavio van zakona iznoseći da su vodili svoj privatni rat i time praktično stekli sve uslove da u slučaju uspostavljanja nezavisne Bosne i Hercegovine dođu pod udar zakona, kao ratni zločinci”.⁸³

Nakon aprila 1992. Bosanska Krajina ulazi u razdoblje koje je obilježeno autoritarističkom, jednostranačkom vladavinom *krvoloka sa Durmitora*. Samim time je zacrtan i daljnji pravac u nacionalističkoj borbi i organiziranju srpskog naroda nakon raspada Jugoslavije. Formirani su početni obrisi jedne neustavne tvorvine koja je uz pomoć vojnog arsenala gotovo pune četiri godine vršila zločine, etnička čišćenja i genocid na područjima teritorija Bosne i Hercegovine koje je imala pod vojnom kontrolom. Nakon odvajanja Srpske Republike Bosne i Hercegovine od SR Bosne i Hercegovine i američkog priznanja nezavisnosti Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine⁸⁴ već 8. aprila 1992. godine je bila proglašena neposredna ratna opasnost na teritoriji Bosne i Hercegovine, koja u svome imenu nije više nosila odrednicu *socijalistička*. Predsjedništvo je u skladu s amandmanima 51. i 73. na Ustav SRBiH donijelo uredbe sa zakonskom snagom o proglašenju neposredne ratne opasnosti, o izmjeni naziva Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina u naziv Republika Bosna i Hercegovina te o ukidanju dotadašnjeg Republičkog štaba teritorijalne odbrane i obrazovanju Štaba teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine.⁸⁵ Članovi Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Biljana Plavšić i Nikola Koljević su između 8. i 9. aprila 1992. godine podnijeli ostavke na dužnosti člana Predsjedništva Republike.⁸⁶ Formirani su koncentracioni logori u mnogim mjestima Bosne i Hercegovine.⁸⁷

⁸³ “Akcija nove organizacije pod imenom Srpske odbrambene snage (SOS), Blokirani prilazi Banjaluci”, *Politika*, Beograd, 4. 4. 1992, 5.

⁸⁴ Bosna i Hercegovina je 22. maja 1992. godine primljena u članstvo Ujedinjenih nacija, a kao subjekt međunarodnog prava je bila priznata od svih članica Evropske zajednice i brojnih drugih država.

⁸⁵ Tomo Šimić, “Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991.–1994.”, u: *National Security and the Future*, Udruga Sv. Jurja, Zagreb, 7/3, 2006, 128.

⁸⁶ Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, broj: 02-011-304/92, Sarajevo, 9. april 1992; Zapisnik sa 66. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine održane 9. aprila 1992. godine.

⁸⁷ Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, broj: 02-011-621/92, Državna tajna, Primjerak br. 1, magnetofonski snimak 70. sjednice Predsjedništva RBiH održane 14. aprila 1992. godine, T3/4. Predsjednik: “Ovdje piše po naređenju Miloševića i rukovodstva u armiji formirani su koncentracioni logori u Bileći, Foči, Sokocu, Aleksincu i Nišu [...] u koncentracionom logoru zatočene su porodice sa djecom koji žive pod vrlo teškim uslovima. Na Palama i oko Pala hvataju se muslimani i zatvaraju radi razmjene.”

Djelovanje intelektualnih krugova koji su formirani u Banjoj Luci odnosno na prostorima pod kontrolom Vojske republike Srpske u ovom periodu bilo je određeno odnosom prema vladajućoj *Srpskoj demokratskoj stranci*. Zajednički nazivnik stranke na vlasti, opozicije i intelektualnih krugova u ovom razdoblju je uvažavanje činjeničnog stanja i realnosti iskazane kroz postojanje Republike Srpske.⁸⁸ Opoziciju prema SDS-u su uz *Demokratski forum* činile i određene političke stranke čiji su čelni ljudi djelovali u određenim intelektualnim krugovima. Nacionalističku politiku SDS-a su, s druge strane, tokom čitavog ovog razdoblja podržavali intelektualci koji će kasnije (nakon potpisivanja primirja, kada su rezultati politike SDS-a došli pod veliki upitnik javnosti) formirati *Srpski intelektualni forum* te nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma početi javno kritizirati vlasti Republike Srpske. Demokratski forum, koji je osnovan u 1992. godini⁸⁹ i čiji su članovi politički aktivni, djeluje i preko *Liberalne stranke* u Banjoj Luci koja će u februaru 1996. godine biti preimenovana u *Socijalno-liberalnu stranku Republike srpske*. Osnovu političkog rada i djelovanja, od osnivanja *Foruma*, nominalno su činile ideje liberalizma, slobodan čovjek, građanin, pojedinac, a ekonomsku perspektivu su tražili u privatizaciji i uspostavljanju sistema tržišne privrede, zatim su se zalagali za slobodu stvaralaštva i stalno su insistirali na miru i zajedničkom životu “na ovim prostorima”. U pravnoj državi vide garanciju za obezbjeđenje gore navedenog.⁹⁰ U augustu 1992. godine je u Banjoj Luci održan okrugli sto na temu “Država danas i sutra”. Uvodničar je bio Miodrag Živanović, predsjednik Liberalne stranke⁹¹ u Banjoj Luci. Živanović smatra da “Međunarodno priznatu državu BiH treba da sačinjavaju regije ili kantoni” te da “Etnički princip ne sme biti isključivi kriterijum za stvaranje kantona ili regije. U obzir se moraju uzeti i drugi elementi,

⁸⁸ *Novi prelom*, Banja Luka, I, br. 2, 12. 1992, 3.

⁸⁹ Prema dosadašnjim saznanjima, svoje djelovanje ovaj intelektualni krug započinje u prvoj polovini 1992. godine, kada je u okviru ovog *Foruma* u Banjoj Luci organizovana šetnja za mir.

⁹⁰ Liberalna strana preloma, Pripreme za konvenciju Liberalne stranke Banjaluka, Šta i kako smo radili u 1992, Liberalna stranka Banjaluka, u: *Novi prelom*, Banja Luka, I, br. 3, 1–15. januar 1993, 11.

⁹¹ Krajem 1992. godine odlukama Vlade Republike Srpske su poništene registracije političkih stranaka u Bosni i Hercegovini. Do poništenja, banjalučka Liberalna stranka bila je dio Liberalne stranke Bosne i Hercegovine registrovane u Sarajevu. Sud je od ovog ogranka tražio ponovnu registraciju, kao da se radi o osnivanju potpuno nove političke stranke, a stranka od tada djeluje kao samostalna i autonomna politička opcija na teritoriji Republike Srpske sa sjedištem u Banjoj Luci. Vidi: Liberalna strana preloma, Pripreme za konvenciju Liberalne stranke Banjaluka, Šta i kako smo radili u 1992, Liberalna stranka Banjaluka. u: *Novi prelom*, Banja Luka, I; br. 3, 1–15. januar 1993, 11.

geografski, ekonomski, istorijski i socijalni”.⁹² Živanović je imao zamjerku na prijedlog vlade Srpske Republike o podjeli “srpske države na okruge”. Smatrao je da okruzi jačaju centralnu vlast i narušavaju regionalni koncept, te je iznio stav da bi takvim vladinim prijedlogom 49 gradova bilo “povezano između tri etničke grupe”, čime bi “na duži period bilo onemogućeno organiziranje građanske države”.⁹³ Stav mnogih učesnika u raspravi je bio i taj da je do rata dovelo dvadesetogodišnje odbijanje “decentralizacije ekonomske i političke moći Sarajeva”. Isto tako, većina učesnika respektuje aktuelno stanje kojem je etnički princip državnog uređenja dominantan, a teze o stvaranju građanske države su za učesnike prihvatljive, ali imaju male šanse da postanu realne. Mladen Ivanić je iznio mišljenje da je nemoguće govoriti o građanskoj državi budući da su na izborima nacionalne stranke od birača dobile 85% glasova, te smatra da bi se rat mogao izbjeći “blagovremenom podelom BiH na nacionalne kantone ili regije”.⁹⁴

Zaključak

U radu je autor iznio pitanje uloge i utjecaja intelektualca u procesu rasparčavanja bosanskohercegovačkog teritorija tokom 1991. i 1992. godine na prostoru Bosanske krajine. Srpska nacionalistička politička elita je elaborate intelektualaca koristila kao podlogu i zakonsku utemeljenost za svoje političke planove. Razlike u političkim stavovima između krajiške i sarajevske opcije unutar Srpske demokratske stranke su tokom februara 1992. godine gotovo urušile projekat stvaranja posebne srpske nacionalističke tvorevine koja se u politički povoljnom trenutku trebala udružiti sa SR Jugoslavijom u čijem su sastavu bile Republika Srbija i Republika Crna Gora.

⁹² “Kome će Bog pomoći”, *Novi prelom*, Banja Luka, I, br. 1, novembar 1992, 11.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Isto.

Knowing one's place – Bosnian Krajina in the Projection of Organic Intellectuals (1991-1992)

Summary

In the paper the author puts forward the question of the role and influence of intellectuals in the process of disintegration of the B&H territory during 1991 and 1992 in Bosnian Krajina. The Serb nationalist political elite used intellectuals' elaborates as the basis and legal foundation for their political plans. Differences in political views between the Krajina and Sarajevo factions within the Serb Democratic Party in February 1992 almost shattered the project of creating a separate Serb nationalist entity, which, on the other hand, at a politically favorable moment would join the Federal Republic of Yugoslavia consisting of the Republic of Serbia and the Republic of Montenegro.

Mesud Šadinlija

Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje
zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava

TERITORIJALNA ODBRANA REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE NA PODRUČJU PRIJEDORA OD APRILA 1992. DO APRILA 1993. GODINE

Apstrakt: Specifičnosti političke situacije u Prijedoru u vrijeme rasplesa jugoslovenske krize na teritoriji Bosne i Hercegovine bile su višestruke. Općina sa bošnjačkom etničkom većinom, prema popisu 1991. godine, i sa relativnom pobjedom SDA na izborima 1990. godine, našla se u poziciji taoca planova i politike SDS-a. U dubokom okruženju općina koje su stvorile srpsku Autonomnu regiju Krajinu, bez mogućnosti legalnih vlasti da ostvare oslonac u postojećim strukturama Teritorijalne odbrane i Ministarstva unutrašnjih poslova, sa velikim efektivima JNA na teritoriji općine i u neposrednom okruženju, bošnjačko stanovništvo i njegovi legitimni politički predstavnici na čelu općine Prijedor nisu imali efikasne instrumente zaštite ustavnosti i zakonitosti. Nakon objelodanjivanja prvog međunarodnog koncepta rješavanja krize u formi Kutiljerovog plana, po kojem je Prijedor trebao pripasti konstitutivnoj jedinici sa bošnjačkom etničkom većinom, srpski vojni i politički faktori su počeli sa pripremama za nasilno preuzimanje vlasti u Prijedoru. Nakon izvršenog udara i suspenzije legalnih organa, nasilno uspostavljena srpska vlast pristupila je genocidnom projektu stvaranja trajne etničke dominacije Srba u Prijedoru, koji je zatim realizirala etničkim čišćenjem Bošnjaka i Hrvata, ostvarenim širokim i sistematičnim napadima na civilno stanovništvo, masovnim ubistvima, torturom u koncentracionim logorima i protjerivanjem. Legalni organi vlasti i politički predstavnici Bošnjaka u takvoj situaciji su pokušali izbjegavati sukob i sačekati

rješenja u okviru pregovora o ustavnom uređenju. Nakon priznavanja državne nezavisnosti Bosne i Hercegovine, ta nastojanja su pokušavali uskladiti sa poštivanjem odluka Predsjedništva R BiH, između ostalog i u pogledu organizacije i funkcionisanja organa Teritorijalne odbrane. Kroz ove mjere izražena su i nastojanja na organizaciji zaštite stanovništva i teritorije. Ovaj rad bavi se organizacijom jedinica Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine na području Prijedora, oblicima i formama njihovog ustrojstva i djelovanja od početka oružanog sukoba na teritoriji općine do likvidacije posljednjih razbijenih grupa na terenu.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, teritorijalna odbrana, Prijedor, Republika Srpska, agresija, genocid.

Abstract: Aspects of the political situation in Prijedor during the resolution of the Yugoslav crisis on the territory of Bosnia and Herzegovina were multiple. The municipality which according to the 1991 census had Bosniak ethnic majority, and backed by relative victory of the Party of Democratic Action (SDA), found itself hostage to the plans and politics of the Serb Democratic Party (SDS). Heavily surrounded by municipalities which had created the Serb Autonomous Region of Krajina, without the possibility of legal authorities to get support from the existing structures of the Territorial Defense and the Ministry of Internal Affairs and with large forces of the Yugoslav People's Army (JNA) on the territory of the municipality and the immediate surroundings, the Bosniak population and its legitimate political representatives at the head of the Municipality of Prijedor did not have efficient instruments for the protection of constitutionality and legality. After disclosure of the first international concept for the crisis resolution in the form of the Cutilheiro peace plan, according to which Prijedor should be ceded to the constituent unit with Bosniak ethnic majority, the Serb military and political factors began preparations for forcible takeover of power in Prijedor. After the coup and suspension of legal authorities, the forcibly established Serb authorities began a genocide project of creating a permanent ethnic domination of Serbs in Prijedor, which was subsequently realized in the form of ethnic cleansing of Bosniaks and Croats through wide and systematic attacks on civilians, mass murders, torture in concentration camps and persecution. The legal authorities and political representatives of Bosniaks in such situation tried to avoid the conflict and wait for solutions

in the context of negotiations on constitutional arrangements. Following the recognition of the independence of Bosnia and Herzegovina, they had tried to harmonize these efforts with the respect for the decisions of the Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina, among other things, in terms of organization and functioning of the Territorial Defense. These measures have also reflected efforts relating to the protection of the population and territory. This paper examines the organization of units of the Territorial Defense of the Republic of Bosnia and Herzegovina in the Prijedor area, its structure and operation from the beginning of the armed conflict on the territory of the municipality to the annihilation of the last broken down groups on the ground.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Territorial Defense, Prijedor, Republika Srpska, aggression, genocide.*

Rezultati višestranačkih izbora održanih u novembru 1990. za Skupštinu Opštine Prijedor bili su takvi (Stranka demokratske akcije – SDA je imala 30, Srpska demokratska stranka – SDS 26, Hrvatska demokratska zajednica – HDZ 2, grupacija lijevih stranaka 28, a ostale stranke 3 poslanika) da nisu nijednoj stranci niti grupaciji stranaka omogućavali političku dominaciju.¹ Kao pobjedničke stranke, SDA i SDS su u januaru 1991. postigle dogovor o podjeli čelnih funkcija. Polovinom februara postigle su dogovor i o većini drugih funkcija u općini. U skladu sa koalicijom na nivou Republike, dva funkcionerska mjesta su dodijeljena kandidata HDZ-a. Do ljeta 1991. godine raspodjela funkcija i vlasti na teritoriji Prijedora, uz opterećenja i zastoje koje je stvarao opći razvoj političkih prilika u široj zajednici, ipak je realizovana bez velikih poteškoća i u skladu sa međustranačkim dogovorima. Problemi su počeli sa postavljanjem kandidata SDS-a na mjesto komandira stanice milicije u Prijedoru. Iako kandidat SDS-a nije dobio saglasnost Ministarstva unutrašnjih poslova zbog nedovoljne školske spreme, ovo je bio povod da SDS u Prijedoru blokira rad svih organa koje je mogla. U septembru 1991. godine, u vrijeme mobilizacije rezervista i jedinica Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine za rat u Hrvatskoj, SDS je nastalu krizu podigla na viši nivo izjavom

¹ Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90: analiza izbornog procesa*, Promocult, Sarajevo, 1996, 120.

da je opstrukcija imenovanja njihovog kadra na spomenutu policijsku funkciju dio plana SDA koji je trebao omogućiti naoružavanje bošnjačkog stanovništva Kozarca. Nakon toga su kadrovi i poslanici SDS-a napustili Skupštinu i Izvršni odbor Opštine Prijedor.²

Ovi događaji koincidirali su s eskalacijom rata u Hrvatskoj, internacionalizacijom jugoslovenske krize i početkom rada Međunarodne konferencije o Jugoslaviji pod predsjedavanjem lorda Pitera Karingtona. Tokom septembra 1991. godine ova konferencija je objavila temeljne principe rješavanja krize, od kojih su u prvi plan istaknuti principi neprihvatljivosti upotrebe sile i neprihvatljivosti promjene granica upotrebom sile.³

Razvoj političkih odnosa u Jugoslaviji u periodu kulminacije opće političke i društvene krize u drugoj polovini osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. vijeka odveo je rukovodeći vrha JNA sa političke linije jugoslovenskog centralizma na putanju parabole Slobodana Miloševića o “Jugoslaviji koja je moguća”, kao državi srpskog naroda. Jasna artikulacija ove političke transformacije rukovodećeg vrha JNA iz borbenih Jugoslovena u protagoniste “oslobađanja i borbe Srpskog naroda”,⁴ dogodila se u prvoj polovini 1991. godine, nakon što su iskopnjela nadanja u mogućnost rješavanja krize vojnim udarom. Do tada je odnos vojnog vrha prema Bosni i Hercegovini, kao i drugim jugoslovenskim republikama, i dijelovima Oružanih snaga SFRJ organizovanih na njihovim teritorijama, bio usmjeren isključivo na održanje jugoslovenske države, pri čemu je u krajnjoj liniji planirana i upotreba oružane sile.⁵ Njihov odnos prema Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1991. godine, kako prema organima vlasti, elementima organizacije teritorijalne odbrane i milicije tako i prema različitim političkim faktorima unutar Republike, bio je isključivo u funkciji vođenja rata,

² ICTY (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia) – online-baza sudskih dokumenata (dalje: ICTY); Donia Dr. Robert J, *Prijedor u Bosanskoj Krajini: istorijske činjenice (Dodatak izvještaju ‘Bosanska Krajina u istoriji Bosne i Hercegovine’)*, Izjava sudskog vještaka dostavljena Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju u skladu s pravilom 94bis, <http://icr.icty.org>, 5–6.

³ “Deklaracija doneta na otvaranju konferencije o Jugoslaviji”, Hag, 7. 9. 1991; “Deklaracija o Jugoslaviji”, Hag, 19. 9. 1991; *Zbornik dokumenata iz oblasti bezbednosti i odbrane Jugoslavije* (priredili: Slavoljub Šušić, Zlatoje Terzić, Nikola Petrović), Beograd, VIZ, 2002, 403. i 420.

⁴ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Analiza aktivnosti po elementima borbene gotovosti u 1992. godini*, str. pov. broj: 1-20/1993, februar 1993.

⁵ O ovom odnosu i pripremama za pokušaj spašavanja države vojnim udarom i upotrebom oružane sile šire u: Mesud Šadinlija, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986–1992*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2013.

najprije u Sloveniji, zatim i u Hrvatskoj, uz paralelne aktivnosti na pripremi na red dolazećeg sukoba na tlu Bosne i Hercegovine.

Politika koja se oslanjala na argument posrbljene jugoslovenske oružane sile, jedinstvena srpska nacionalna politika u jugoslovenskim okvirima, čiji je dosljedan integralni dio bila politika SDS-a u Bosni i Hercegovini, držeći u svojim rukama komandu i kontrolu nad snagama JNA i drugim elementima oružanih snaga inkorporiranim u njen sistem rukovođenja i komandovanja, požurila je da ubrzanom primjenom imajuće sile stvori faktičko stanje na terenu na za nju najpovoljniji mogući način. Mjesec dana nakon napuštanja općinskih organa i skupštine u Prijedoru, kadrovi SDS-a su 15. oktobra 1991. napustili i Skupštinu SRBiH na poznatom zasjedanju na kojem su usvojeni dokumenti neophodni za ravnopravan tretman Bosne i Hercegovine sa ostalim republikama u okviru Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji.⁶ Do januara 1992. godine u izvedbi bosanskohercegovačkog SDS-a primijenjen je cjelokupan repertoar i opseg mjera koje je prethodno isprobao hrvatski SDS, od deklaracije o položaju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, preko formiranja Srpskog nacionalnog vijeća i paralelnih organa vlasti u općinama, formiranja unilaterlnih teritorijalnih autonomija i paralelnog skupštinskog sistema za srpski narod, pa do paravojnog organizovanja, zloupotrebe političkog uticaja na postojeće elemente oružanih snaga i masovnog naoružavanja srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Paradržava Republika srpskog naroda Bosne i Hercegovine proglašena je 9. januara 1992. godine.⁷

Čelnici SDS-a, niti oni u stranačkoj centrali niti oni u Prijedoru, nisu se mogli pomiriti sa rezultatima popisa stanovništva održanog u martu 1991. godine⁸ iako su ih u neku ruku najavili rezultati novembarskih parlamentarnih izbora održanih prethodne godine. Rezultati popisa su govorili da je etnička struktura 112.543 stanovnika Prijedora: 43,9% Muslimana (Bošnjaka), 42,3% Srba, 5,6% Hrvata, 5,7% Jugoslovena i 2,6% ostalih.⁹

Rezultati izbora onemogućavali su forsirano uvrštavanje Prijedora u asocijaciju općina sa srpskom etničkom većinom kakva je bila Zajednica opština

⁶ Janko Velimirović i dr., *Hronologija 1990–1995*, Dokumentacioni centar Republike Srpske, Banja Luka, 2002, 49.

⁷ M. Šadinlija, *Teritorijalna odbrana*, 179–224; Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: planiranje, priprema, izvođenje*, Knjiga I, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava – KULT/B, Sarajevo, 2004, 477–547.

⁸ ICTY, Donia Dr. Robert J, *Prijedor u Bosanskoj Krajini*, 8.

⁹ Jakov Gelo i dr., *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1995, 20.

Bosanske krajine, kasnije preimenovana u Autonomnu regiju Krajinu (ARK), putem legalne skupštinske odluke. S druge strane, zbog geostrateškog položaja Prijedora, komunikacijā koje vode preko teritorije ove općine, blizine područja Cazinske krajine te blizine i otvorenosti prema granici sa Hrvatskom, takva asocijacija na području Bosanske krajine teško je mogla opstati bez Prijedora u njoj. Rezultati popisa stanovništva obesnažili su etnički argument na kojem je bila zasnovana politika SDS-a kada je u pitanju Prijedor i delegitimirali svaki pokušaj ostvarivanja srpske političke dominacije i pridruživanja Prijedora zajednici krajiških općina. Takav scenario bio je, i teorijski i praktično, moguć samo putem političkog nasilja, koje nije moglo biti ostvareno bez primjene oružane sile. Ni takvo, aktom oružane agresije stvoreno, stanje i uspostavljena vlast nisu mogli biti naknadno legitimirani etničkim argumentom bez promjene etničke strukture stanovništva Prijedora, koja također nije mogla biti ostvarena bez upotrebe oružane sile, masovnih zločina nad stanovništvom, bez ubistava, mučenja i ponižavanja žrtava u koncentracionim logorima, bez protjerivanja i etničkog čišćenja.¹⁰

Rukovodstvo prijedorskog SDS-a se stavilo na čelo realizacije projekta Srpske opštine Prijedor, koji je uključivao sve navedene pretpostavke: nasilnu uspostavu srpske opštine i nasilno stvaranje etničkih pretpostavki za njeno trajno održanje. Činilo je to planski i sistematizovano, kroz niz mjera predviđenih za sve sredine i teritorije na koje je polagalo pravo rukovodstvo SDS-a Bosne i Hercegovine. Ove mjere definisane su strogo povjerljivim dokumentom namijenjenim svim opštinskim odborima SDS-a.¹¹ Početak faze uspostave srpske opštine Prijedor svakako je osnivanje Skupštine srpskog naroda u Prijedoru 7. januara 1992. godine. Njeno okončanje nasilnim preuzimanjem vlasti u Prijedoru 30. aprila označilo je početak faze nasilnog stvaranja pretpostavki njene trajnosti.¹²

Na većem dijelu Bosanske krajine, na teritorijama općina: Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Srbac, Prijedor, Banja Luka, Laktaši, Prnjavor, Čelinac, Kotor-Varoš, Skender-Vakuf, Sanski Most, Ključ, Mrkonjić-Grad, Jajce i Šipovo (ukupna površina 3.740 km², 757.661 stanovnik, nacionalne strukture: 55,4% Srba, 10,8% Hrvata, 25,4% Bošnjaka i 8,4% ostalih)¹³ djelovao je 5. korpus JNA sa sjedištem u Banjoj Luci. Početkom februara 1992. ovaj korpus imao je sljedeći

¹⁰ Sud Bosne i Hercegovine, *Presuda u predmetu Broj: X-KR/06/200 protiv Željka Mejakića i ostalih*, 30. 05. 2008. godine, 2.

¹¹ ICTY, Glavni odbor SDS BiH, *Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima*, Sarajevo, 19. decembra 1991. godine.

¹² ICTY, *Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 190.

¹³ ICTY, Komanda 5. korpusa, *Informacija o opštim karakteristikama zone 5. korpusa*.

sastav: Komanda korpusa sa prištapskim jedinicama, 10. partizanska divizija sa dvije partizanske brigade (6. i 11), 30. partizanska divizija sa tri partizanske brigade (1, 13. i 19), 329. oklopna brigada, 16. i 343. motorizovana brigada (mtbr), 122. laka pješadijska brigada, 5. mješoviti artiljerijski puk, 5. mješoviti protiv-oklopni artiljerijski puk, 5. laki artiljerijski puk protivvazdušne odbrane i 293. inženjerijski puk.¹⁴ Krajem marta ove snage JNA, zajedno sa dvije mobilisane brigade TO iz sastava Okružnog štaba TO Banja Luka, brojale su 26.954 vojnika i oficira.¹⁵ U 5. korpus JNA krajem februara 1992. bile su inkorporirane jedinice Teritorijalne odbrane SRBiH sa prostora Bosanske Krajine: 2. brigada TO, 5. kozarska brigada TO, Odred TO (OdTO) Prnjavor, OdTO Laktaši, OdTO Bosanska Gradiška, OdTO Bosanska Dubica, OdTO Banija (sastavljen od boraca iz Bosanske Dubice i Kostajnice), Bataljon TO Okučani. U sastavu 5. korpusa JNA borio se i Dobrovoljački bataljon, uglavnom popunjen ljudstvom sa teritorije Apatina u Republici Srbiji. Krajem marta bataljon je imao 277 dobrovoljaca.¹⁶

Mobilizaciji jedinica Opštinskog štaba TO (OpŠTO) Prijedor u septembru 1991. zbog rata u Hrvatskoj, mada provođenoj po samovlasnoj odluci vojnog vrha i protivno odlukama nadležnih organa Bosne i Hercegovine, ipak se odazvao znatan broj građana različite nacionalnosti. Rade Javorić, komandant OpŠTO Prijedor, 24. septembra je obavijestio odbor prijedorskog SDS-a da je mobilizacija uspjela i da je nacionalni sastav mobilisanih: 652 Srba, 87 Hrvata, 505 Muslimana i 20 ostalih. Odziv je bio dobar u jedinicama 5. kozarske brigade TO, a u Odredu OpŠTO Prijedor, koji je takođe mobilisan, odazvalo se nešto manje Hrvata i Muslimana.¹⁷

OpŠTO Prijedor je u jesen 1991. godine, nakon svih provedenih faza reorganizacije i smanjenja po planu “Jedinstvo”, mobilisao komandu i dva bataljona 5. kozarske brigade, jedan odred TO, pozadinsku bazu, zaštitno-štabnu četvu i protiv-diverzantski vod.¹⁸ Nakon prvog boravka na hrvatskom ratištu, 5. kozarska

¹⁴ ICTY, Komanda 5. korpusa, *Pregled sastava jedinica po pripadnostima u sistemu RiK-a*, op. str. pov. broj: 78-4, 03. 02. 1992.

¹⁵ ICTY, Komanda 5. korpusa, *Ažuriranje odgovarajućih podataka, izvještaj*, op. str. pov. broj: 308-3, 30. 03. 1992.

¹⁶ ICTY, Komanda 5. korpusa, *Pregled sastava jedinica po pripadnostima u sistemu RiK-a*, op. str. pov. broj: 78-4, 03. 02. 1992; Komanda 5. korpusa, *Ažuriranje odgovarajućih podataka, izvještaj*, op. str. pov. broj: 308-3, 30. 03. 1992.

¹⁷ ICTY, Donia Dr. Robert J, *Prijedor u Bosanskoj Krajini*, 14–15.

¹⁸ Plan “Jedinstvo” kojem je vojni vrh SFRJ pristupio u drugoj polovini osamdesetih godina 20. vijeka predviđao je izmjene u organizacijskoj strukturi i sistemu rukovođenja i komandovanja Oružanim snagama, s krajnjim ciljem da stvori povoljan odnos snaga JNA u odnosu na teritori-

brigada je ponovo mobilisana početkom novembra 1991. i tada je stvorena dominantno srpska nacionalna struktura brigade i drugih mobilisanih jedinica.¹⁹ Na teritoriji Prijedora bila je stacionirana 343. motorizovana brigada JNA. Sredinom februara i OpŠTO Prijedor je premješten u Kasarnu “Žarko Zgonjanin” radi neposredne i potpune kontrole njegovog rada od strane Komande 343. mtbr, čiji je komandant bio i komandant prijedorskog garnizona.²⁰

Nabrojane jedinice u sastavu OpŠTO Prijedor bile su regularne jedinice TO SRBiH, koje su prestale izvršavati odluke legalnih državnih organa Bosne i Hercegovine i u kojima su korespondentne komande JNA (komande 5. korpusa i 343. mtbr) ostvarivale neposredno rukovođenje i komandovanje i stavljale ih u funkciju izvršenja vlastitih ratnih ciljeva. To je ubrzo, kako je prethodno već rečeno, u jedinicama stvorilo srpsku etničku dominaciju. Ovakav ishod u pogledu korištenja jedinica TO stvoren je u drugoj polovini 1991. u svim bosansko-hercegovačkim općinama u kojima je apsolutnu vlast ili odlučujući uticaj u vlasti imala SDS, ili je, kao u primjeru Prijedora, to bila posljedica specifičnih prilika u općini i neposrednom okruženju. U općinama u kojima nije bilo političke dominacije SDS-a, i u kojima nije bilo moguće u funkciju srpskih ratnih ciljeva staviti postojeću strukturu TO, ova stranka je u okviru paralelnog paradržavnog sistema stvarala i paralelne strukture Srpske TO. Bez obzira na činjenicu da su snage OpŠTO Prijedor stavljene u funkciju ostvarenja ratnih ciljeva JNA, ipak je i na području Prijedora bila formirana nelegalna paralelna srpska TO.²¹

jalne odbrane republika i pokrajina, i potpuno ih potčini komandama JNA. O planu “Jedinstvo” u: Davor Marijan: “‘Jedinstvo’ – Posljednji ustroj JNA”, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Zagreb, 2003, Vol. VI, No. 11–12, 11–47. Takođe o detaljima plana i fazama njegovog provođenja u Bosni i Hercegovini u M. Šadinlija, *Teritorijalna odbrana*.

¹⁹ ICTY, Donia Dr. Robert J, *Prijedor u Bosanskoj Krajini*, 15.

²⁰ ICTY, Komanda 5. korpusa, *Premeštanje ŠTO Prijedor, naređenje*, op. pov. broj: 3-3, 17. 02. 1992.

²¹ Ista je postojala i funkcionisala i nakon nasilnog osvajanja vlasti u općini 30. aprila i nakon potpunog ovladavanja svim organima vlasti, pa i Opštinskim štabom TO, od strane srpskih snaga. Tek 15. maja Savjet za narodnu odbranu Srpske opštine Prijedor je usvojio zaključke da treba pristupiti transformaciji “jednog i drugog štaba teritorijalne odbrane i formirati jedinstvenu komandu koja će preuzeti brigu oko rukovođenja i komandovanja nad svim jedinicama koje su formirane na području Opštine”. Na osnovu ove odluke, komandant 343. motorizovane brigade 17. maja je naredio da se komandant štaba Teritorijalne odbrane i starješine svih drugih jedinica TO, dobrovoljačkih i drugih jedinica, uključujući “naoružani srpski narod”, stave pod jedinstvenu komandu regije. Krizni štab Opštine Prijedor je 29. maja donio odluku o prestanku potrebe za postojanjem Srpske TO i odluku o razrješenju njenog komandanta. ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 32; Opština Prijedor, *Potvrđivanje odluka iz nadležnosti Skupštine opštine koje je donio Krizni štab*, broj: 01-023-436/92-3, 24. 07. 1992.

To je takođe bio izraz određenih specifičnosti političkih prilika i pozicije prijedorske općine. Komandant Srpske TO općine Prijedor bio je rezervni major Slobodan Kuruzović.²²

Naoružavanje Srpske TO na području Prijedora teklo je paralelno sa naoružavanjem dobrovoljačkih struktura formiranih pod okriljem JNA, u istoj organizaciji i iz istih izvora. Iz kasarne Kozara u Banjoj Luci polovinom novembra 1991. izuzeto je 1.700 cijevi pješadijskog naoružanja, određen broj ručnih bacača i minobacača, kao i pištolja “Škorpion” i TT sa pripadajućom municijom. Naoružanje i municija dovezeni su tokom noći kamionima do osnovne škole u selu Jutrogošta. Sutradan je bila izvršena raspodjela naoružanja i municije po štabovima SDS-a, razvoženje i podjela po srpskim selima. Bila je to treća ili četvrta pošiljka naoružanja za strukture SDS-a u Prijedoru, pa je bilo i mahinacija i višestruke dodjele naoružanja.²³

Broj i struktura ljudi raspoređenih i naoružanih u Srpskoj TO Prijedor krajem maja 1992. godine, kada su ove snage većim dijelom objedinjene pod jedinstvenu komandu Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine, indirektno je određen zamislima i mjerama koje su u upravljanju krizom imali i provodili vojni vrh JNA i srpsko političko rukovodstvo u Beogradu. Tokom septembra 1991. prioritet je dat mobilizaciji ljudstva za potrebe vođenja rata u Hrvatskoj. Jedinice angažovane u Hrvatskoj nisu demobilisane nakon potpisivanja Sarajevskog primirja u prvim danima 1992. godine, već su ostale u svojim zonama, a sa zaoštavanjem krize postepeno su počele da prebacuju dijelove svojih snaga u Bosnu i Hercegovinu i zauzimaju početne položaje za očekivane oružane sukobe u njoj.²⁴ To je zahtijevalo raspoređivanje znatnog broja vojnih obveznika mlađih godišta u njihov sastav. Krajem februara i početkom marta, u vrijeme održavanja referenduma za nezavisnost Bosne i Hercegovine, proglašenja ustava srpske paradržave i pokušaja proglašenja krajiške države u Banjoj Luci, učestali su incidenti, blokade i barikade koje su postavljali aktivista SDS-a na području Sarajeva i u drugim mjestima u Bosni i Hercegovini.²⁵ Na ovim barikadama bilo

²² ICTY, Transkript kasete “Radio Prijedor, kazeta 1, strana A”, *Izjava Slobodana Kuruzovića*.

²³ Izuzimanje ovog naoružanja za potrebe srpske TO odobrio je komandant 5. korpusa JNA general Uzelac. Ispred SDS-a ovu aktivnost su vodili Brane Vasilić, Slobodan Kuruzović i Draško Vujić. Posredovao je pukovnik Vladimir Arsić. ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa – Organ bezbednosti, *Razgovor sa Ratkom Macurom obavljen 01.08.1992*.

²⁴ ICTY, Komanda 5. korpusa, *Pismo borcima Banjalučkog korpusa*, op. pov. broj: 321-1, 03. 04. 1992; Brown Ewan, *Vojna situacija u Bosanskoj Krajini – 1992. Analiza situacije*, <http://icr.icty.org>, 62.

²⁵ Dragan Radišić, *Hronologija događaja na prostoru prethodne Jugoslavije 1990–1995*, Glas srpski – Centar za geostrateška istraživanja Univerziteta, Banja Luka, 2002, 186–189.

je primijećeno prisustvo velikog broja do zuba naoružanih ljudi. Na sastanku srpskog bloka u Predsjedništvu SFRJ sa političkim rukovodstvom Srba iz Bosne i Hercegovine, kojem je prisustvovao i vršilac dužnosti saveznog sekretara za narodnu odbranu general Blagoje Adžić, bosanskim Srbima dato je uputstvo da se privremeno uzdrže od blokada komunikacija kao oblika kontrole teritorije i prisustva paravojske na njima. Umjesto njih, skrenuta im je pažnja na činjenicu da mogu mobilisati, uniformisati i naoružati potreban broj ljudi u rezervni sastav milicije i upotrijebiti ih za kontrolu teritorije.²⁶ Neka vrsta modifikovane primjene ove instrukcije ogleda se u drastičnom povećanju broja rezervne milicije srpskog MUP-a uoči nasilnog preuzimanja vlasti u Prijedoru, kada je mobilisano 10 stanica ove milicije sa 1.587 pripadnika.²⁷ Ove milicijske snage mobilisane su iz onog dijela obveznika koji nisu već bili obuhvaćeni mobilizacijom u jedinice JNA i u jedinice OpŠTO Prijedor. To je usmjerilo procese i determiniralo broj ljudi angažovanih u srpskoj TO u maju 1992. na procjenu broja do 2.000 ljudi,²⁸ u dobroj mjeri starijih godišta, od kojih dio po zakonu i nije imao vojnu obavezu.²⁹

Snage 1. krajiškog korpusa krajem maja narasle su na ukupno 39.000 vojnika. U isto vrijeme mobilisane i raspoložive srpske snage na području Prijedora brojale su oko 12.000 ljudi u redovima srpske vojske i TO, te 1.587 pripadnika srpske milicije u SJB Prijedor.³⁰ Brojnost ovih snaga na teritoriji Prijedora bila je nešto umanjena angažovanjem dijelova vojnih jedinica van teritorije općine. Ove snage bile su u potpunosti naoružane pješadijskim naoružanjem, najvećim dijelom savremenim, po formacijama JNA, i djelomično, u segmentu prostornih jedinica TO i Srpske TO, pješadijskim naoružanjem starijih tipova i modela iz posjeda TO SRBiH. Evidentnu i višestruku vojnu nadmoć ovih snaga upotpunjavalo je teško naoružanje, mitraljezi, minobacači, artiljerijska i raketna oruđa, tenkovi, samohodna oruđa i razne vrste oklopnih vozila.³¹ Uz sve nabrojano, kao

²⁶ ICTY, Predsedništvo SFRJ, *Stenografske beleške sa sastanka Predsedništva SFRJ sa predstavnicima Srpske Republike BiH održanog 2. marta 1992. godine*.

²⁷ ICTY, SJB Prijedor, *Depeša*, broj: 11-12-1873, 30. 04. 1992.

²⁸ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 33.

²⁹ ICTY, Panić (Ostoje) Dragomir, *Arsiću Vladimiru, pukovniku*, broj: 716/19, 26. 08. 1992; Panić (Ostoje) Dragomir, *Komandi vojnog korpusa, generalu (Talić Momir)*, 14. 09. 1992.

³⁰ ICTY, MO – Odsjek Prijedor, *Informacija o izvršenoj mobilizaciji i stanju popune struktura odbrane u opštini Prijedor*, str. pov. broj: 03/1-80-10, 01. 11. 1993.

³¹ Kao ilustraciju navodimo količine nekih od ovih sredstava kojima su bile opremljene 343. motorizovana i 5. kozarska brigada: 33 tenka T-55, 17 haubica 105 mm, 12 topova T-12 100 mm, 6 topova ZIS 76 mm, 16 MB 120 mm, 12 MB 82 mm, 13 MB 60 mm, 24 BST 82 mm, 20 PAT 20/3 mm, 4 PAT 20/1 mm, 304 puškomitraljeza i mitraljeza. ICTY, Komanda 43. mtbr,

podrška je djelovalo jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo, nakon maja 1992. djelimično transformisano u vazduhoplovstvo VSrRBiH.

Teritorijalna odbrana SR Bosne i Hercegovine na području Prijedora bila je pod komandom Opštinskog štaba TO Prijedor, koji je bio potčinjen Okružnom štabu TO Banja Luka, na čijem čelu je bio pukovnik JNA Petar Spasojević. Zona odgovornosti OkŠTO Banja Luka gotovo se u potpunosti podudarala sa zonom 5. korpusa, s tom razlikom da je bila šira za teritoriju Bosanskog Novog.³²

Predstavnici općinskih vlasti Prijedora iz redova SDA i rukovodioci prijedorskog SDA su se nakon prve mobilizacijske krize iz septembra 1991. pasivizirali u pogledu procesa mobilizacije i upotrebe općinske TO. Pogotovo nakon što je druga mobilizacijska kriza u novembru 1991. riješena na način da je, prešutnom političkom saglasnošću, praktično uveden princip dobrovoljnosti, po kojem su oni obveznici koji nisu željeli ići na hrvatsko ratište samo trebali da razduže vojnu opremu i u tom slučaju nisu trpjeli nikakvu sankciju.³³ To je pasiviziralo odnos SDA prema TO, ali i potvrdilo gotovo potpuno srpsku mononacionalnost mobilisanih jedinica.³⁴ Početkom 1992. godine situacija je u tom pogledu donekle izmijenjena. Na poticaj obrazložen ubacivanjem diverzantske grupe sa teritorije Hrvatske na području između Bosanske Dubice i Prijedora komandant 343. mtbr pukovnik Arsić u januaru je civilnim vlastima Prijedora predložio mobilizaciju i podjelu naoružanja prostornoj strukturi TO – njenim jedinicama u mjesnim zajednicama, radi kontrole i zaštite teritorije od dejstava diverzantsko-terorističkih grupa.³⁵ Vođeni su intenzivni razgovori o toj temu, u kojima su, uz Arsića, učestvovali načelnik Općine Prijedor Muhamed Čehajić, predsjednici općinskih odbora vladajućih stranaka, SDA Mirza Mujadžić i SDS-a Simo Mišković, te čelni ljudi sekretarijata za narodnu odbranu, SJB Prijedor i OpŠTO

Odgovor na teleks broj 18/4–79, str. pov. broj: 134/92, 18. 09. 1992; Komanda 1. krajiškog korpusa, *Pregled TMS*, septembar 1992.

³² M. Šadinlija, *Teritorijalna odbrana*, 164.

³³ “Paravojne formacije pod kontrolu Oružanih snaga”, *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 15. novembar 1991, 3.

³⁴ ICTY, Donia Dr. Robert J, *Prijedor u Bosanskoj Krajini*, 15.

³⁵ Motiv za podjelu naoružanja prostornim jedinicama TO navodimo prema izjavi učesnika spomenutih razgovora Mirze Mujadžića; ICTY, “Mirza Mujadžić: izdajnik ili heroj?”, (autor intervjua Refik Hadžić), *Novo Ogledalo*, Sarajevo, maj 1999, 45. Motiv koje su imale komande JNA bile su i diverzije i napadi očekivani u vrijeme najavljenog referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine i demonstracija opozicije u Beogradu na godišnjicu protesta koji su na ulice Beograda izveli tenkove JNA i umalo koštali vlasti Slobodana Miloševića. Ovo je istaknuto kao zadatak na brifingu kod komandanta 2. VO 21. februara 1992; ICTY, *Dnevnik Ratka Mladića 14.02.1992.–25.05.1992*, 46.

Prijedor. Rezultat razgovora bila je odluka da se u mjesnim zajednicama podijeli naoružanje prostornih jedinica i da se dodatno mobiliše rezervni sastav milicije. Na ovaj način je vojnim naoružanjem naoružano (puškama M-48 i automatskim naoružanjem starijih tipova i modela, uglavnom ruskim “dobošarima”), između ostalih, i oko 1.200 Bošnjaka na području općine Prijedor. Prijedorska organizacija SDA počela je računati sa tim jedinicama kao jezgrom potencijalne odbrane, ako ona bude potrebna.³⁶

Tokom brzog zaoštavanja političke krize u Bosni i Hercegovini u februaru, martu i aprilu prijedorsko rukovodstvo SDA je ustanovilo da je većina sastava TO koji je primio naoružanje bilo pažljivo odabrano od strane vojnih organa JNA i da se na njih nije moglo osloniti u organizaciji odbrane od te iste vojske.³⁷ Izuzetak od ovakve ocjene predstavljalo je donekle područje Kozarca, koji se organizirao nešto bolje u odnosu na ostale dijelove općine i u aprilu oformio svoju komandu TO (to je po formacijama TO SRBiH bio rang rejonskog štaba jer je trebao imati nadležnost nad snagama TO u pet mjesnih zajednica: Kozarac, Kozaruša, Kamičani, Kevljani i Trnopolje). Krajem marta ili početkom aprila Mujadžiću se javio major Mirsad Selimbegović, koji je napustio redove JNA. Upućen je u Kozarac, kao najjače bošnjačko uporište, da preuzme vojnu koordinaciju na području cijelog Prijedora. Pred sam početak sukoba komandu i koordinaciju za područje Kozarca preuzeo je Sead Ćirkin, također bivši aktivni oficir JNA sa činom poručnika, koji je trebao biti i Selimbegovićev zamjenik za područje Prijedora.³⁸ Razvojem događaja pokazalo se da je dio Ćirkinovih dužnosti vezanih za ostatak prijedorske općine ostao bez stvarnog sadržaja, kao uostalom i Selimbegovićevih.³⁹

³⁶ ICTY, “Mirza Mujadžić: izdajnik ili heroj”, 45. Naravno, na ovaj način je jednim dijelom bilo legalizovano i naoružavanje srpskih naselja u općini Prijedor, ali ta činjenica nije odlučujuća za ocjenu karaktera cijele aktivnosti s obzirom na to da je naoružavanje tog stanovništva, kako smo prethodno naveli, već bilo izvršeno po više osnova.

³⁷ Komanda 1. KK rezimirajući borbenu gotovost u 1992. godini ističe da su u saradnji sa SNB i CSB Banja Luka uspješno izvedene aktivnosti oko identifikovanja nosilaca i presijecanja aktivnosti ilegalnog vojnog organizovanja muslimanskog i hrvatskog faktora u zoni korpusa, “na kojem planu nismo doživeli veća iznenadjenja”. Istovremeno se ističe da je odjeljenje bezbjednosti organizovalo i proradilo, u saradnji sa drugim faktorima, specijalna dejstva prema neprijatelju, “od psihološko-propagandnog djelovanja do izvodenja diverzantskih aktivnosti”. ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Analiza aktivnosti po elementima borbene gotovosti u 1992. godini*, str. pov. broj: 1–20/1993, februar 1993.

³⁸ ICTY, “Mirza Mujadžić: izdajnik ili heroj”, 45. i 47.

³⁹ U sudbonosnim događajima o kojima će biti riječi u nastavku teksta nije bilo koordinacije i uvezanosti snaga TO iz Kozarca i jedinica i naoružanih grupa sa drugih područja na kojima ih je bilo. Nusret Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija: zapisi za nezaborav*, Bonik, Sarajevo, 1995, 129.

Teškoće vezane za planiranje upotrebe TO opredijelile su prijedorsku SDA da počne pripremati i izvjesne snage pod firmom Patriotske lige naroda Bosne i Hercegovine, kao oblika tajnog paralelnog vojnog organizovanja.⁴⁰ Po iskazu Mirze Mujadžića, u tom pravcu nije bilo velikih rezultata i prijedorska PL se svela uglavnom na grupu vezanu za Slavka Ećimovića u naselju Hambarine. Ova grupa je prvobitno podržana od prijedorskog HDZ-a, ali je imala i političku i materijalnu podršku SDA i ljudi iz Prijedora bliskih SDA. Do početka rata grupa oko Ećimovića narasla je na 50-ak ljudi.⁴¹

Rukovodstvo SDS-a u Prijedoru nije vodilo samovlasnu politiku. Njena generalna linija i postavljeni ciljevi definisani su od strane stranačkog rukovodstva i usaglašeni sa planovima i ciljevima srpske nacionalne politike na širem prostoru. Doprinos lokalnog rukovodstva SDS-a ogledao se u odlučnosti i bezobzirnosti s kojom je zadata politika provođena.

Ni politika prijedorske SDA nije mnogo odstupala od generalne linije stranačkog rukovodstva u Sarajevu. Uočljiva karakteristika te politike bila je maksimalno izbjegavanje sukoba, očuvanje važećeg pravnog poretka i izabrane vlasti, te čekanje na rješenje spornih pitanja na nivou republičkih rukovodstava. Takva karakteristika politike SDA ostat će uočljiva i nakon nasilnog preuzimanja vlasti u Prijedoru, sve dok je ova struktura vodila politiku i dok primijenjena sila od strane JNA i srpskih oružanih formacija nije poprimila takve razmjere da je bilo kakva politička aktivnost izgubila smisao.⁴²

Bezobzirnost i odlučnost u realizaciji zadataka, ispoljena od čelnika prijedorske SDS-a, koja je značila svjesno nezakonito postupanje i činjenje masovnog nasilja, terora i zločina nad nesrpskim stanovništvom Prijedora, poticala je iz svijesti o podršci: moralnoj, političkoj i materijalnoj, na koju je ovo lokalno srpsko rukovodstvo moglo računati od strane svih instanci rukovođanja i komandovanja JNA. Iz vojnog vrha su u javni prostor odašiljane jasne političke poruke. Kroz kontakte

⁴⁰ Patriotska liga je predstavljala jednu od formi paralelnog tajnog vojnog organizovanja pod okriljem SDA u periodu u kojem, zbog izrazitog pritiska struktura JNA i političkih odnosa unutar Bosne i Hercegovine, nije bilo moguće pripremu odbrane Bosne i Hercegovine sprovesti u dovoljnoj mjeri u okvirima postojećih institucija. U tom smislu PL je predstavljala najambiciozniju i najznačajniju formu. Šire u: M. Šadinlija, *Teritorijalna odbrana*, 230.

⁴¹ ICTY, "Mirza Mujadžić: izdajnik ili heroj", 45–46.

⁴² Nakon nasilnog preuzimanja vlasti od strane SDS-a 30. 04. 1992. u programu radio Prijedora su emitovana i saopćenja vodećih ličnosti SDA, među kojima su bili Dedo Crnalić, dr. Eso Sadiković i profesor Muhamed Čehajić, inače legalno izabrani načelnik Opštine Prijedor, koji su pozivali na umjerenost i obećavali da predstoji odluka na višem nivou. ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 29.

čelnih ljudi JNA sa političkim vrhom SDS-a BiH i sa potčinjenim komandantima na operativno-strategijskom nivou komandovanja davane su neposredne i nedvosmislene instrukcije. Na dan kada su jedinice JNA i srpske snage pod njenom komandom silom svog oružja preuzele vlast u Prijedoru, u Banjoj Luci je sastanak sa komandantima krajiških korpusa JNA, generalima Mladićem, Nikovićem i Talićem, održao v.d. saveznog sekretara za narodnu odbranu general Blagoje Adžić.⁴³ Da je ono što se prethodne večeri dogodilo u Prijedoru potpuno u skladu sa strateškim opredjeljenjima JNA i generalnom srpskom političkom linijom u razrješenju jugoslovenske krize, vidi se iz zadataka koje je Adžić dao svojim potčinjenim za postupanje u Bosni i Hercegovini, među kojima su bili i ovi – da se jedinice JNA izvuku na prostor srpskog naroda i 100% popune borcima Srbima; da se maksimalno mobiliše i vojnički organizuje sastav Srpske TO; da se granice srpskih oblasti na teritoriji BiH omeđe i utvrde.⁴⁴

Na srednjem, operativno-strategijskom nivou rukovođenja i komandovanja, starješine JNA su imale neposredan kontakt sa čelnicima SDS-a i direktno su prenosile takve stavove i naređenja svojih pretpostavljenih.⁴⁵ U javni prostor ovi generali su za šire srpske mase odašiljali jednako jasne i nedvosmislene poruke. Komandant 5. korpusa general Momir Talić je početkom aprila u pismu borcima 5. korpusa uvjeravao i borce i srpski narod da su njegove jedinice “zapele položaje od Skender Vakufa preko Vlašića – Maslovara – Motajice – Mrkonjić Grada, Jajca, Sanskog Mosta do Kupresa. Ovakvim razmeštajem snaga naš korpus je zatvorio sve ulaze u Bosansku Krajinu”.⁴⁶ Nakon spomenutog brifinga Adžiću 30. aprila, izjavio je u intervjuu “Glasu” da će “korpus ostati na svojoj teritoriji”.⁴⁷ Špiro Niković, komandant Bihaćkog korpusa, bio je još nedvosmisleniji u vrednovanju političkih ciljeva i određivanju pozicija jugoslovenske vojne sile prema političkim odnosima u Bosni i Hercegovini, pa je nakon sastanka sa Adžićem novinarima “Radija Banje Luke” i “Glasa” izjavio da: “(...) ako treba tražiti razlog za razdvajanje Bosne, to je politika ovog sadašnjeg krnjeg rukovodstva. Jer sve

⁴³ D. Radišić, *Hronologija događaja*, 205. (Izvor: *Glas* od 03.05.1992).

⁴⁴ ICTY, *Dnevnik Ratka Mladića 14.02.1992.–25.05.1992*, 221.

⁴⁵ General-major Talić je bio član Kriznog štaba ARK, izvještavao je Skupštinu Autonomne Regije Krajine o vojnoj situaciji, slao svoje štapske oficire na sastanke ARK, pomagao osoblju ARK u izvođenju zadataka i preko ARK tražio pomoć u određenim vojnim i drugim pitanjima. Odluke ili diskusije na sastancima Kriznog štaba ARK i drugim regionalnim organima utjecale su ili su se odnosile na tok vojnih operacija; Brown Ewan, *Vojna situacija u Bosanskoj Krajini*, 7.

⁴⁶ ICTY, Komanda 5. korpusa, *Pismo borcima Banjalučkog korpusa*, op. pov. broj: 321-1, 03. 04. 1992.

⁴⁷ D. Radišić, *Hronologija događaja*, 204. (Izvor: *Glas* od 01. i 02. 05. 1992).

što dolazi iz Sarajeva je loše, glupo, idiotski, to je put koji ne nudi ništa dobro narodima u BiH.”⁴⁸ Par dana kasnije, 2. maja, u centru Šipova se masi od 3.000 građana obratio pukovnik Stanko Letić, komandant 11. operativne grupe JNA⁴⁹ i tom prilikom rekao: “Ovo je proces stvaranja srpske države i srpske vojske!”⁵⁰

Na taktičkom nivou rukovođenja i komandovanja u JNA, odnosno na nivou općine Prijedor, konsultacije, pomoć, podrška i vođenje u ostvarivanju prevratničke politike bile su svakodnevnne. U odlučujućem trenutku za samo nasilno preuzimanje vlasti, na sastanku održanom u prijedorskoj kasarni 29. aprila, na iskazanu kolebljivost i neuvjerenost općinskog rukovodstva SDS u pogledu vlastite spremnosti i pogodnosti trenutka za preuzimanje vlasti, odlučujuću podršku, poticaj i uvjeravanja pružio je komandant 343. motorizovane brigade JNA pukovnik Vladimir Arsić.⁵¹ Osim moralne podrške i poticaja, snage JNA pod komandom pukovnika Arsića uzele su i sasvim konkretno učešće u preuzimanju vlasti u Prijedoru primjenom oružane sile kojom su raspolagale.⁵²

Pouzdanje u predstojeću “odluku na višem nivou”, koje su ispoljili čelnici prijedorskog SDA, vjerovatno je dijelom proisticalo iz toka i sadržaja pregovora političkih lidera Bosne i Hercegovine o ustavnom uređenju zemlje, koji su se odvijali pod pokroviteljstvom Evropske zajednice i predsjedavanjem portugalskog diplomate Žoze Kutiljera. Sadržaj prvih nacрта teritorijalne organizacije Bosne i Hercegovine po tom planu predviđao je da Prijedor, shodno etničkoj strukturi stanovništva, pripadne bošnjačkoj teritorijalnoj jedinici.⁵³ Osim ovog pouzdanja u procese koji su tekli unutar političkog vrha zemlje i u čiji je pozitivan ishod nadu budilo međunarodno pokroviteljstvo, drugih instrumenata za djelovanje u uslovima povećanog pritiska i krize legalni organi vlasti u Prijedoru skoro da i nisu imali. Podjele unutar MUP-a, iz kojeg su se početkom aprila izdvojili srpski kadrovi, i malodušnost najodgovornijih bošnjačkih kadrova nisu davali osnova za jači oslonac na miliciju.⁵⁴ Unutar strukture TO postojale su odluke Predsjedništva RBiH donesene nakon priznavanja državne samostalnosti Bosne i Hercegovine

⁴⁸ D. Radišić, *Hronologija događaja*, 209. (Izvor: *Glas* od 06. 05. 1992).

⁴⁹ Komandu nad ovom operativnom grupom JNA, formiranom za operacije na prostoru općina Kupres, Livno, Glamoč i Bosansko Grahovo, Letić je preuzeo 7. aprila; ICTY, *Dnevnik Ratka Mladića 14.02.1992.–25.05.1992*, 167.

⁵⁰ D. Radišić, *Hronologija događaja*, 206–207. (Izvor: *Glas* od 04. 05. 1992).

⁵¹ ICTY, Transkript kasete “Radio Prijedor, kazeta 1, strana A”, *Izjava Sime Miškovića*.

⁵² ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 17.

⁵³ Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991.–1996.)*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997, 99.

⁵⁴ ICTY, “Mirza Mujadžić: izdajnik ili heroj”, 46.

od strane zemalja Evropske zajednice i SAD, kojima je uspostavljen novi Štab TO RBiH i postavljeni njegovi čelni ljudi, propisane nove oznake i dat rok do kojeg su se svi naoružani sastavi na teritoriji Bosne i Hercegovine, osim MUP-a i JNA, imali staviti pod komandu ovog štaba,⁵⁵ ali to legalnim prijedorskim vlastima nije, osim jasnoće pravnog okvira unutar kojeg su mogli djelovati, ni u čemu olakšavalo samo djelovanje. Sve štabove i jedinice TO RBiH koji su djelovali u skladu sa zakonom i na osnovu spomenutih odluka legitimnih državnih organa Bosne i Hercegovine komande JNA smatrale su “izdajničkim”. Komandant 5. korpusa je naredio komandantu OkŠTO Banja Luka, pukovniku Petru Spasojeviću, da kontaktira sa potčinjenim štabovima i utvrdi na čijoj su strani. Naređeno je da se izvrši rasformiranje štabova koji se nisu stavili na stranu JNA.⁵⁶ Legalni organi vlasti Prijedora i bošnjačka politička struktura, okupljena većim dijelom oko SDA Prijedor, mogli su se još uvijek pouzdati samo u male snage prostornih jedinica TO, i to ne na cijelom području općine, te pokušati formirati nove štabove TO na području pojedinih mjesnih zajednica i za područje cijelog Prijedora, koji će poštovati odluke državnih organa, a da pri tome izbjegnu sukob sa srpskim snagama ešaloniranim u uspostavljeni borbeni poredak JNA na području Prijedora. To je bio teško ostvariv zadatak u konkretnim uslovima. Stoga su se u kritičnom momentu opredijelili za “gandijevski” otpor nadmoćnoj sili.⁵⁷

Iste činjenice, vezane za pregovore na osnovi Kutiljerovog plana, koje su općinskim vlastima u Prijedoru služile kao izvor nade, bile su za kadrove i aktiviste SDS u Prijedoru izvor frustracije i motiv i argument za nasilnu akciju. U jednom dokumentu SJB Prijedor navodi se izričito da se sa pripremama za nasilno preuzimanje vlasti otpočelo “u vrijeme crtanja etničkih mapa po kojima je Prijedor trebao da pripadne Cazinskoj krajini”.⁵⁸

⁵⁵ M. Šadinlija, *Teritorijalna odbrana*, 237–238.

⁵⁶ ICTY, Komanda 5. korpusa, *Informacija o događajima u SRBiH, 2.VO i 5.K*, op. str. pov. broj: 358-2, 14. 04. 1992.

⁵⁷ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, Tužilac protiv Milomira Stakića, 31. juli 2003, 18. Na talasima “Radija Prijedor” 30. aprila emitovano je saopćenje legalnog predsjednika Skupštine općine Prijedor profesora Muhameda Čehajića: “Poštovane građanke i građani općine Prijedor, muslimanske, hrvatske i ostalih nesrpskih nacionalnosti koji živite na ovim prostorima. Jutros je SDS uz pomoć vojske i ostalih naoružanih formacija, preuzela vlast u našoj opštini. Budite mirni i dostojanstveni – mada će u narednim vremenima to biti veoma teško. Ne napuštajte svoja rodna mjesta i svoje domove, budite mirni i strpljivi i borite se na miran, “gandijevski način” protiv ovog što će naići. Ovako dugo ne može potrajati, nijedna vlast uspostavljena silom nije dugo trajala. Naše je da se nadamo i da čekamo rješenja koja će se donijeti na nivou Republike BiH.” N. Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 74.

⁵⁸ ICTY, SJB Prijedor, *Izvještaj o radu SJB Prijedor za posljednjih devet mj. 1992. g.*, Prijedor, januar 1993.

Nakon izvršenih detaljnih priprema i donesenih odluka od organa SDS-a, u noćnim satima 29/30. april 1992. izvršeno je nasilno preuzimanja vlasti zauzimanjem Opštine, Stanice javne bezbjednosti i svih drugih vitalnih objekata u gradu Prijedoru.⁵⁹ U samom prevratu su učestvovala snaga srpskog MUP-a Prijedor, 343. mtbr, 5. kozarske brigade i specijalna jedinica CSB Banja Luka.⁶⁰ Osim pouzdanja u ratno iskustvo svojih jedinica stečeno na hrvatskom ratištu, kao i u svoju brojčanu i materijalno-tehničku nadmoć, organizatori prijedorskog prevrata izvršili su i druge detaljne i široke pripreme. U svakom srpskom selu, u svakom dijelu grada i u svakom prigradskom naselju “gdje su bili Srbi”, sve je bilo organizovano za uspješan poduhvat.⁶¹ U tome su uspjeli i planirani poduhvat izvršili su bez bilo kakvog organizovanog otpora od strane legalnih organa vlasti. Srpske snage su preuzele vlast u općini Prijedor, na čije institucije su izvještene zastave Jugoslavije i srpske zastave.⁶² Osim srpskih zastava, na sve visoke zgrade u Prijedoru postavljeni su naoružani srpski vojnici, a srpski policajci su po cijelom gradu uspostavili kontrolne punktove. Sve ovo je dovelo do velikog porasta napetosti i straha među nesrpskim stanovništvom.⁶³

Dva dana nakon toga, nove vlasti obavijestile su širu javnost sa stranica beogradske “Politike” da su “srpska TO i pripadnici srpske milicije, ne samo članovi stranke SDS, nego svi pripadnici srpskog naroda, munjevitom akcijom u Prijedoru preuzeli vlast”. Novi općinski čelnik Milomir Stakić obavijestio je srpsku maticu i o suštinskim razlozima prevrata, navodeći da u ovom krajiškom gradu SDA nije dozvolila povezivanje ove opštine u sastav Autonomne regije Bosanska krajina (ARK), slagavši da se takvo šta dogodilo “i pored većine srpskog stanovništva”.⁶⁴ Stakić i saradnici potrudili su se da u narednim danima stvore tu, tako željenu, srpsku većinu u Prijedoru, i to svim sredstvima.

Bošnjačko stanovništvo općine Prijedor je na akte nasilja i vlastitog nacionalnog i političkog obespravljivanja izvršene 30. aprila odgovorilo postavljanjem kontrolnih punktova, između ostalog na područjima Kozarca, Hambarina i Brda.⁶⁵ Bila je to refleksna reakcija, bez jasnog plana djelovanja. Ne samo u trenutku us-

⁵⁹ ICTY, SJB Prijedor, *Depeša*, broj: 11-12-1873, 30. 04. 1992.

⁶⁰ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 17.

⁶¹ ICTY, Transkript kasete “Radio Prijedor, kazeta 1, strana A”, Izjava Slobodana Kuruzovića.

⁶² D. Radišić, *Hronologija događaja*, 205. (Izvor: *Glas* od 03.05.1992.).

⁶³ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 20.

⁶⁴ “I Prijedor u Bosanskoj Krajini”, *Politika*, Beograd, 03. 05. 1992, u: *Mediji i rat: Kako je ‘Politika’ izveštavala 1992. godine (24): Najbolje se osećamo kada smo sami protiv svih*, e-novine, Beograd, <http://www.e-novine.com/feljton/37992-Najbolje-oseamo-kada-smo-sami-protiv-svih.html>

⁶⁵ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 20.

postavljanja kontrolnih punktova već i u narednim danima, i sve dok su na neki način funkcionisali krizni štabovi u selima i mjesnim zajednicama Prijedora u kojima su Bošnjaci predstavljali apsolutnu većinu, nije bilo drugog plana djelovanja, osim da se drži teritorija, štiti stanovništvo, pregovara sa JNA i uzurpatorskim srpskim vlastima, i čeka rješenje na višem nivou. S mogućnošću pružanja dugotrajnijeg uspješnog oružanog otpora i odbrane ovih prostora, nije se računalo.⁶⁶

S druge strane, vođstvo SDS-a i nova srpska vlast, osokoljena uspjehom u Prijedoru, odmah su počeli sa pripremama za završnu fazu realizacije svojih ciljeva i uspostavljanja kontrole na cijeloj teritoriji općine. Kao i prilikom aprilskog puča i okupacije Prijedora, odlučujuću ulogu, poticaj i podršku imale su snage JNA. Računajući da napadi na mjesne zajednice sa bošnjačkom većinom, posebno na Kozarac koji je smatran najjačim bošnjačkim uporištem, neće proći bez ispaljenog metka, pristupili su aktivnostima kojima je trebalo obezbijediti sposobnost vlastitih snaga da ispale dovoljnu količinu metaka i artiljerijskih projektila različitih kalibara. Nešto prije preuzimanja kontrole nad Prijedorom, garnizon JNA je pojačan moćnim tenkovima T-84.⁶⁷ Nakon toga, tokom 2. i 3. maja, “radi ojačavanja jedinica na širem rejonu Prijedor – Ljubija – Kozarac”, premješten je haubički division 105 mm iz sastava 343. mtbr i jedna baterija protivoklopnih topova. Dovedene jedinice su odmah posjele rejone za upotrebu.⁶⁸

Poduzimane su i druge mjere za ojačavanje srpskih jedinica i obezbjeđivanje krajnje povoljnog odnosa snaga za stavljanje cijele teritorije Prijedora pod srpsku kontrolu. Tokom maja provedene su dodatne mobilizacije ljudstva. Na području Autonomne regije Krajina 4. maja je proglašena opća javna mobilizacija.⁶⁹ Savjet za narodnu odbranu srpske opštine Prijedor je 5. maja održao sjednicu na kojoj je zaključio da Opštinski sekretarijat za narodnu odbranu treba realizovati odluku ARK i provesti mobilizaciju prema posebnom planu putem poziva vojnim obveznicima, zatim izvršiti popunu Teritorijalne odbrane i 343. motorizovane brigade u skladu sa zahtjevima komandanata ovih jedinica.⁷⁰ Nekoliko dana po preuzimanju dužnosti komandanta 2. vojne oblasti JNA u Bosni i Hercegovini, a prije

⁶⁶ To pokazuju zapisnici sa sastanaka Kriznog štaba Kozarac u maju 1992; ICTY, *Bilješke sa sastanaka KŠ Kozarac i spiskovi za mobilizaciju TO Kozarac* (Exhibit P1533/SD7b u predmetu protiv Radoslava Brđanina).

⁶⁷ ICTY, Transkript kasete “Radio Prijedor, kazeta 1, strana A”, *Izjava Sime Miškovića*.

⁶⁸ ICTY, Komanda 5. korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/126, 02. 05. 1992; Komanda 5. korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/127, 03. 05. 1992.

⁶⁹ ICTY, CSB Banja Luka, *Depeša*, broj: 11-216, 04. 05. 1992.

⁷⁰ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 31.

preimenovanja ove vojne grupacije u Vojsku Srpske republike Bosne i Hercegovine, general Ratko Mladić je 11. maja izdao naređenje za trenutnu mobilizaciju i formiranje svih ratnih jedinica iz organizacijskog sastava 2. VO. U njihov sastav trebalo je uključiti “naoružani srpski narod”, jedinice TO koje su do tada bile formirane i razne dobrovoljačke jedinice te obezbijediti jedinstveno rukovođenje i komandovanje.⁷¹ Nakon preimenovanja 2. VO JNA u VSrRBiH, srpsko rukovodstvo je 21. maja donijelo odluku o proglašenju opće mobilizacije.⁷²

Osim mobilizacija i ojačavanja snaga na teritoriji Prijedora tenkovima i artiljerijom, kako smo prethodno naveli, srpske vlasti poduzimale su i mjere razoružavanja bošnjačkog i hrvatskog stanovništva, sve u cilju stvaranja što povoljnijeg odnosa snaga za sebe. Savjet za narodnu odbranu srpske opštine Prijedor pozvao je 5. maja “sve paravojne formacije i pojedince koji nelegalno posjeduju naoružanje i municiju” da ih odmah predaju Stanici javne bezbjednosti Prijedor. Sastavni dio ovog javnog poziva bila je i prijetnja imaočima naoružanja koji ga ne predaju najrigoroznijim sankcijama. Osim prijetnji, sa predstavnicima Bošnjaka iz pojedinih mjesnih zajednica vođeni su i pregovori o predaji naoružanja. U Ljubiji i Kozarcu 9. maja vođeni su pregovori na kojima je rok za predaju naoružanja produžen do 14. maja.⁷³

O pitanju razoružavanja Bošnjaka raspravljalo se opet 15. maja na sjednici Savjeta za narodnu odbranu Srpske opštine Prijedor, na kojem je odlučeno da SJB Prijedor “u saradnji sa komandom vojske” izradi “plan razoružanja, nakon čega planski i postupno (bez utvrđenih rokova) uz pomoć sredstava informisanja pristupi konkretnoj realizaciji ovog pitanja”. Dat je novi ultimatum pripadnicima TO RBiH da predaju oružje srpskoj vojsci, a u skladu sa prethodno spomenutim planom, dok su na radiju redovno emitovana saopćenja u kojima se od nesrba tražilo da predaju oružje. Najveći dio civilnog stanovništva udovoljio je tim zahtjevima i predao svoje lovačke puške i pištolje, kao i svoje dozvole za posjedovanje naoružanja, vjerujući da će biti sigurni ako predaju oružje. Vojska je često vršila premetačine kuća nesrpskog stanovništva, a sve pronađeno oružje je zaplijenjeno.⁷⁴

Dokumenti prijedorske policije pokazuju da je realizacija plana konačnog razoružanja trebala početi 22. maja 1992. godine.⁷⁵ Da li samo koincidencijom,

⁷¹ ICTY, Komanda 2. VO, *Mobilizacija rj, naređenje*, str. pov. broj: 12/81-433, 11. 05. 1992.

⁷² Brown Ewan, *Vojna situacija u Bosanskoj Krajini*, 6.

⁷³ Isto, 68.

⁷⁴ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 35.

⁷⁵ ICTY, SJB Prijedor, *Depeša*, broj: 11-12-1-2102/92, 05. 07. 1992.

istog dana desio se incident na kontrolnom punktu Polje nadomak Hambarina, koji su držali pripadnici MUP-a RBiH i TO RBiH. Došlo je do razmjene vatre u kojoj su dvojica srpskih vojnika poginula i dvojica ranjena,⁷⁶ dok su s druge strane ranjena dvojica pripadnika TO RBiH.⁷⁷

Te večeri dat je ultimatum stanovnicima Hambarina. Od njih se tražilo da izruče nekoliko osoba koje su navodno učestvovala u incidentu i predaju sve oružanje ili će biti napadnuti. Uslovi ultimatumu nisu ispunjeni, pa je sutradan, 23. maja, oko podne počelo granatiranje Hambarina. Granatiranje je vršeno iz tri pravca i trajalo je otprilike do tri sata poslijepodne. Nakon toga su iz pravca Prijedora krenuli tenkovi iza kojih je u napad išla pješadija.⁷⁸

U borbu sa srpskim snagama i u uzaludan pokušaj odbrane Hambarina pokušale su se upustiti slabe snage Slavka Ećimovića. Nailaskom tenkova koje nisu uspjeli zaustaviti oni su se povukli.⁷⁹ Iz Hambarina je, zbog napada u kojem su srpski vojnici ubijali ljude, silovali žene i palili kuće, stanovništvo izbjeglo.⁸⁰ Dio naroda je počeo bježati prema susjednim muslimanskim selima, drugi prema obližnjoj šumi. Najgore su prošli ljudi koji su počeli bježati prema Ljubiji. Njih su u selu Ljeskare srpski vojnici zaustavljali i ubijali. U čišćenju sela pobijene su čitave porodice.⁸¹

Napad na Hambarine, a nakon njega i na Kozarac, izveden je planski i nije bio posljedica nečega što su činili narod i branioci naselja, niti posljedica pojedinačnih incidenata. Dan prije incidenta u Hambarinama, 21. maja, stanovnici Kozarca srpske nacionalnosti počeli su napuštati mjesto. Radi dodatnog zaoštavanja situacije proširile su se glasine o egzodusu Srba iz Kozarca. Zatim su 22. maja isključene telefonske linije i postavljena blokada Kozarca. Prema uočljivoj matrici i osmišljenom redosljedu radnji, najprije je dat ultimatum u kojem se zahtijevalo da se preda oružje TO i policije.⁸²

Političko tijelo koje je organizovalo odbranu i vršilo vlast, na način na koji je to bilo moguće u konkretnim uslovima u Kozarcu, bio je Krizni štab. Na čelu štaba bili su kadrovi SDA – Bećir Medunjanin, Besim Alić i drugi, ali su u njegovom

⁷⁶ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 38.

⁷⁷ N. Sivic, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 97.

⁷⁸ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 39–40.

⁷⁹ N. Sivic, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 99.

⁸⁰ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 40.

⁸¹ N. Sivic, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 98.

⁸² ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-94-1-T, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog Dule*, 7. maj 1997, 56; Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 42–43.

radu učestvovali kadrovi svih političkih stranaka koje su djelovale u Kozarcu. To je u dobroj mjeri uticalo na njegovu operativnost i, kao što je vidljivo iz sačuvanih bilješki, u pojedinim momentima ga pretvaralo u debatni klub. Ipak, bilo je to tijelo koje je formiralo delegacije za pregovore sa srpskim predstavnicima, razmatralo uslove tih pregovora i odlučivalo o srpskim ultimatumima.⁸³

Početak maja, kada je bilo jasno da širenje nasilno uspostavljene srpske vlasti neće stati u Prijedoru i kada su intenzivirane masovne mobilizacije srpskog stanovništva, Krizni štab Kozarac donio je odluku da provede mobilizaciju na području nad kojim je imao kontrolu. Kao pripremna radnja, tom prilikom sačinjeni su spiskovi vojnih obveznika, kao priručne vojne evidencije, sa podacima kojim i kakvim naoružanjem raspolažu popisani obveznici. Analiza ovih spiskova daće nam približnu sliku strukture i snage TO Kozarac.

Spiskovi za mobilizaciju TO Kozarac pravljani su po pojedinim naseljima i obuhvatali su sve muškarce koji podliježu vojnoj obavezi a nalaze se na teritoriji naselja, i jedan manji broj mlađih žena predviđenih za sanitetske dužnosti. Mobilizacijski spisak ne predstavlja spisak stvarno mobilisanih pripadnika jedinice iz tog naselja, nego njen mobilizacijski potencijal. Sačuvani spiskovi u sumi daju broj od 2.172 vojnih obveznika na teritoriji Kozarca.⁸⁴ I podaci o naoružanju također predstavljaju samo ono oružje za koje je utvrđeno da ga građani posjeduju, a ne oružje koje je dato na raspolaganje jedinici u tom naselju. Moguće je, također, da iz istog razloga nešto od imajućeg naoružanja koje su građani prikrivali nije bilo popisano i da nije obuhvaćeno mobilizacijskim spiskovima.

Uz sva nužna metodološka ograničenja, možemo reći da ovi spiskovi na određen način ipak ilustruju strukturu TO Kozarca, jer je ona obuhvatala upravo

⁸³ Iz sačuvanih bilješki sa sastanaka Kriznog štaba Kozarac jasno se da iščitati nekoliko temeljnih stavova: 1) u svom radu ovaj je štab, kao politički nadređeno tijelo Štabu TO Kozarac, polazio od toga da u općini Prijedor postoji TO RBiH i da je Kozarac njen dio; 2) TO Kozarac prihvatio je oznake TO RBiH, ali je iz razloga očuvanja mira i izbjegavanja nesuglasica sa JNA odlučeno da se sačeka sa njihovom upotrebom; 3) platforma za djelovanje Kriznog štaba i Štaba TO Kozarac bila je kratka: *status quo* i održanje mira do konačnog rješenja krize u BiH; 4) u svom djelovanju većina u štabu je polazila od prihvaćene činjenice da se Kozarac u datoj situaciji oružjem ne može odbraniti, te da treba poduzeti sve da do upotrebe vatre ne dođe; 5) o pitanju ultimatumu za predaju oružja, zaključak štaba bio je da nema predaje oružja, ali da se o ultimatumu neće ni izjašnjavati sve dok ne budu napadnuti. ICTY, *Bilješke sa sastanaka KŠ Kozarac i spiskovi za mobilizaciju TO Kozarac* (Exhibit P1533/SD7b u predmetu protiv Radoslava Brđanina).

⁸⁴ U brojanju obveznika iz ukupnog broja smo eliminirali one pored čijeg imena stoje napomene tipa “nije kod kuće”, “odbio mobilizaciju” i slične, koji očito eliminiraju popisano iz broja ljudi raspoloživih za potencijalnu popunu jedinica TO. Tako smo došli do navedenog broja vojnih obveznika na području Kozarca. ICTY, *Bilješke sa sastanaka KŠ Kozarac i spiskovi za mobilizaciju TO Kozarac* (Exhibit P1533/SD7b u predmetu protiv Radoslava Brđanina).

naoružane grupe veličine odjeljenja ili voda, organizovane u naselju radi straže, obezbjeđenja i odbrane tog naselja. Idući tom logikom, a na osnovu sačuvanih mobilizacijskih spiskova, možemo zaključiti da je Štab TO Kozarac imao na vezi najmanje 37 ovakvih prostornih jedinica, međusobno slabo uvezanih. Ovoliki broj jedinica na vezi štaba koji ni sam nije imao potrebnu strukturu i štapske organe otežavali bi rukovođenje i komandovanje i da su u pitanju bile dobro organizovane, naoružane i opremljene jedinice, a one su bile daleko od toga. Podaci o imajućem naoružanju dobijeni analizom mobilizacijskih spiskova govore da je TO Kozarac raspolagao sa: 5 puškomitraljeza, 84 automatske puške, 18 poluautomatskih pušaka, 52 puške M-48, 7 snajpera, 20 karabina, 112 lovačkih pušaka, 8 malokalibarskih pušaka, 146 pištolja, 49 kubura (pravljenе skraćene puške od vodovodnih cijevi, punjene patronama sa sačmom), jednom protivoklopnom raketom “Zolja” i jednim ručnim bacačem.⁸⁵

Iz navedenih podataka vidljivo je da je TO Kozarac, po imajućem naoružanju, mogao na linije odbrane mjesnih zajednica koje je pokrивao isturiti približno snage dvije pješadijske čete naoružane puškama sa olučenim cijevima, računajući tu i lovačke karabine. Porijeklo ovog naoružanja, što se tiče puškomitraljeza, ručnih bacača i većeg dijela automatskih, poluautomatskih i vojnih pušaka M-48, uglavnom je predstavljalo formacijsko naoružanje prostornih jedinica TO koje je podijeljeno u februaru i dijelom naoružanje rezervne milicije mobilisane još u septembru 1991. godine. Iz ličnog posjeda građana poticalo je lovačko naoružanje i pištolji, zatim pravljenе i improvizirano naoružanje, te manji dio vojnog naoružanja koji je kupljen na crnom tržištu.

Podatke o naoružanju kojim je raspolagao Kozarac potvrđuju i srpski izvori. Prema podacima SJB Prijedor (depeša od 2. augusta sa podacima o zaplijenjenom naoružanju do 31. jula 1992.) vidi se da je na prostoru Hambarina i Kozarca nakon zaplijene vojsci vraćeno formacijsko naoružanje TO, a da je osim tih, i inače nevelikih količina (vod na nivou jedne mjesne zajednice), zaplijenjeno 17 automatskih pušaka, 7 pušaka M-48, 185 lovačkih pušaka, 25 karabina, oko 440 pištolja, 5 pravljenih kubura, 1 “Osa”, 5 bombi.⁸⁶ Navedeni podaci pokazuju to da, uz svu nužnu aproksimaciju, u pogledu reda veličina imajućeg naoružanja u Kozarcu nema kontradiktornosti između ovih izvora.

U pogledu kontrole teritorije, do samog napada na Kozarac, osim spominjanih kontrolnih punktova na prilaznim komunikacijama, bila je organizovana

⁸⁵ ICTY, *Bilješke sa sastanaka KŠ Kozarac i spiskovi za mobilizaciju TO Kozarac* (Exhibit P1533/SD7b u predmetu protiv Radoslava Brđanina).

⁸⁶ Brown Ewan, *Vojna situacija u Bosanskoj Krajini*, 138.

patrolna služba. Patrole su se obično sastojale od desetak ljudi naoružanih pretežno lovačkim puškama.⁸⁷ Tokom cijelog maja, pa i u danima uoči napada na Kozarac, trajali su pregovori Kriznog štaba Kozarac sa srpskim vlastima. Tokom tih pregovora Kozarčani su bili spremni na maksimalne ustupke, osim potpune kapitulacije i prihvatanja srpske vlasti. Bili su čak spremni da do konačnog političkog rješenja na nivou cijele zemlje prihvate nadležnost srpske policije u Kozarcu, i za to su tražili samo jedan ustupak: da te policijske snage prilikom rada i kretanja po Kozarcu ne nose srpske nacionalne oznake, ali taj ustupak nisu dobili.⁸⁸

Nakon isteka postavljenog ultimatumu od strane srpskih vlasti i početka napada na Kozarac 24. maja, snage TO Kozarac zauzele su odbrambene položaje na prilazima naselja. Neke od slabo naoružanih grupa su prihvatale borbu, ali su se ubrzo morale povlačiti pred nesrazmjerno nadmoćnijim protivnikom. Većina nije ni uspjela ostvariti borbeni dodir sa neprijateljem, već su u stanju šoka zbog dugotrajne i snažne artiljerijske vatre i egzodusa stanovništva koje se pokrenulo u zbjegove prema obroncima Kozare u panici i sami kretali prema planini, ne dočekavši srpsku pješadiju.⁸⁹

Do 26. maja okončana je bitka za Kozarac, čiji se ishod zbog odnosa snaga znao unaprijed. Snage TO Kozarac bile su razbijene. Stanovništvo pa i jedan dio pripadnika TO i MUP-a RBiH sa područja Kozarca su se masovno predavali. Neki su ubijani odmah, a većina je upućena u neki od koncentracionih logora na području Prijedora. U ovim logorima svi logoraši prošli su stravične torture, a nekoliko hiljada Prijedorčana je na svirep način ubijeno i za istinom o njihovom stradanju još uvijek se traži.⁹⁰ Uz jaku artiljerijsku vatra i upotrebu tenkova, u napadu na Kozarac je neposredno i posredno, kroz razne vidove obezbjeđenja borbenih dejstava

⁸⁷ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 42.

⁸⁸ ICTY, *Bilješke sa sastanaka KŠ Kozarac i spiskovi za mobilizaciju TO Kozarac* (Exhibit P1533/SD7b u predmetu protiv Radoslava Brđanina).

⁸⁹ ICTY, SJB Prijedor, *Službena zabilješka sa informativnog razgovora sa Jaskić Sijadom*, broj 11-12/02, 18. 06. 1992); N. Sivic, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 101; Nakon što je 26. maja od strane srpskih snaga izdata naredba da svi stanovnici moraju da napuste područje Kozarca, predao se veliki broj ljudi. Muškarci su odvojeni od žena kad su stigli do puta Banja Luka – Prijedor. Žene su odvedene u Trnopolje, a muškarci u logore Omarska i Keraterm. Tokom napada na Kozarac počinjena su mnogobrojna ubistva i drugi zločini nad civilima i ratnim zarobljenicima; ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 43. i 77.

⁹⁰ Prema podacima Instituta za nestale osobe BiH, do jula 2013. identifikovane su 2.082 prijedorske žrtve, a kao nestali vodi se još oko 1.200 lica bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. "Prijedor, 20. juli: Ukop 48 žrtava, među njima 3 maloljetnika", <http://www.radiosarajevo.ba/novost/119368/Prijedor-20-juli-Ukop-48-zrtava-medju-njima-3-maloljetnika>. Objavljeno 18. jula 2013. u 12:32.

i podršku, učestvovalo oko 7.000 ljudi. Bio je to posve nesrazmjeran odgovor na identifikovanu prijetnju. Krajnji cilj upotrebe ovoliko nesrazmjerne oružane sile u napadima na Kozarac i druga prijedorska naselja bio je trajno rješavanje srpske većine u općini Prijedor, što pokazuje sudbina i stradanje Bošnjaka onih mjesnih zajednica koje su predale naoružanje i nisu pružile nikakav otpor, a nad kojima su, kada su došle na red, također izvršeni masovni zločini i etničko čišćenje.⁹¹

Komanda 343. mtbr je, nakon što su njene i njoj pretpočinjene snage Srpske TO i milicije ušle u Kozarac, izvjestila Komandu 1. krajiškog korpusa da su u potpunosti “oslobodili” širi rejon Kozarca, da su ubili 80–100 “zelenih beretki”, 1.500 zarobili, a da se u bjekstvu na Kozari nalazi još 100–200 ljudi. Od vlastitih gubitaka prijavili su manja oštećenja na dva tenka.⁹²

U vrijeme napada na Kozarac i na području Prijedora je intenziviran obračun sa Bošnjacima. U noći 25/26. maj pohapšeno je 68 uglednih bošnjačkih intelektualaca, koji su nakon toga nestali u prijedorskim logorima smrti.⁹³

Snage na području Hambarina i okolnih mjesta, okupljene oko jedinice Slavka Ećimovića sa uporištem u šumi Kurevo, kako smo već rekli, nisu bile funkcionalno uvezane sa snagama na području Kozarca i njihovim vojnim i političkim rukovodstvom. Nakon prvog stradanja Hambarina, grupi Slavka Ećimovića pridružio se jedan broj ljudi odlučnih da se bore. Ukupan broj im je do kraja mjeseca maja 1992. narastao na oko 120 boraca.⁹⁴ Četa u vrijeme napada na Kozarac nije izvodila borbena dejstva. Nakon pada Kozarca, do ove jedinice su došle informacije da su srpske snage u Prijedoru oslabljene odlaskom jedinica na posavski koridor, što je bilo djelimično tačno. Također je do njih došla informacija da na području Skele, Raškovca i Puharske ima oko 500 naoružanih ljudi koji su spremni podržati njihov eventualni napad na Prijedor, što je bilo potpuno netačno. Naprotiv, prethodnog dana stanovništvo Puharske je masovno predavalo svoje lično naoružanje.⁹⁵

⁹¹ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 189.

⁹² ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Likvidacija ‘Zelenih beretki’ u širem rejonu s. Kozarac, izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/150-1, 27. 05. 1992.

⁹³ Dejan Anastasijević i Filip Švarn: “Prijedorski *Tango*”, *Vreme*, Beograd, 19. juli 1997, 16–18.

⁹⁴ Četa je bila organizovana u četiri grupe (voda). Prva grupa za područje Ljubije bila je na čelu sa Kemom Alagićem Divljakom i kapetanom Suadom Halilovićem. Druga grupa za područje Žeger, Polja, Tukova i Prijedora bila je na čelu sa Slavkom Ećimovićem. Treća grupa za područje Rizvanovića, Hambarina i Biščana bila je na čelu sa poručnikom Asmirom Muhićem. Četvrta grupa za područje Skela, Raškovac, Puharska bila je na čelu sa Izetom Mešićem Hadžijom i Nedžadom Babićem Đuzinim; N. Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 129.

⁹⁵ N. Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 130; ICTY, SJB Prijedor, *Izjava Slavka Ećimovića*, broj: 11-12/02, 09. 06. 1992.

U takvoj situaciji Ećimović i komandiri grupa (vodova) su odlučili da izvrše napad na Prijedor i pokušaju preuzeti kontrolu nad gradom. U toku noći 29/30. maj u više grupa su se ubacili u grad i u ranim jutarnjim satima, napadom na izabrane objekte od značaja za srpske oružane snage, pokušali su ovladati Prijedorom.⁹⁶ Nakon prvih efekata iznenađenja i pristizanja pojačanja srpskim snagama u gradu, te nakon potpunog izostanka bilo kakve pomoći iz bošnjačkih naselja, jedinica je nadjačana i, uz pretrpljene gubitke, potisnuta iz grada.⁹⁷

Ovaj uzaludni pokušaj bio je signal za početak kampanje terora i progona nesrba u samom gradu, tokom kojeg je ovo stanovništvo ubijano, zlostavljano i etnički očišćeno, a čitavi dijelovi grada koji su bili simbol njegovog trajanja, kulturnog, etničkog i vjerskog identiteta, poput Starog grada, upotpunosti su zbrisani sa lica zemlje.

Ostaci jedinice Slavka Ećimovića, bez svog komandira i izginulih i zarobljenih saboraca, vratili su se u svoju bazu u šumi Kurevo.⁹⁸ Tu se jedinica neko vrijeme održala i tokom juna bila je još dovoljno jaka da odbije napad srpskih snaga iz pravca Ljeskara, Tukova i Hambarina, i da im tom prilikom nanese osjetne gubitke.⁹⁹ Tokom ljeta, uslovi za njen opstanak na terenu su bivali sve teži, a u julu mjesecu su općim, širokim i sistematičnim napadom srpskih snaga na stanovništvo i naselja na teritoriji na kojoj se četa kretala postali gotovo nemogući, pa je jedinica doživjela sudbinu progona, oskudice, osipanja i stradanja tokom pokušaja proboja prema slobodnim teritorijama i tokom skrivanja i boravka na matičnom terenu. Do kraja 1992. i u prvoj polovini 1993. godine, u pretresu terena i potjerama za pripadnicima ove razbijene grupe, srpske snage su otkrile više zemunica i skloništa na obroncima Kureva i Raljaša, ubile 15 i zarobile 5 njenih pripadnika.¹⁰⁰

⁹⁶ Amir Kliko, Fikret Ćuskić, *17. Viteška krajiška brdska brigada ARBiH*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2010, 16; ICTY, SJB Prijedor, *Izjava Slavka Ećimovića*, broj: 11-12/02, 09. 06. 1992; MUP RS/ RDB – Centar Prijedor, *Izjava Kemala Alagića*, 19. 12. 1995.

⁹⁷ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, op. pov. broj: 44-1/153, 30. 05. 1992.

⁹⁸ Slavko (Tomislav) Ećimović, prijedorski Hrvat, jedan je od široj javnosti malo poznatih heroja odbrane Bosne i Hercegovine. Prilikom napada na Prijedor je zarobljen. Ubijen je u srpskom koncentracionom logoru Omarska nakon najsvirepijeg mučenja. To zlikovcima iz redova srpskih oružanih formacija i MUP-a RS-a sa područja Prijedora nije bilo dovoljno, pa su u noći 13. juna 1992. godine u porodičnoj kući ubili gotovo cijelu porodicu Ećimović: Slavkovu suprugu Ceciliju, njegovog oca i majku, brata i snahu. "Uhapšeni zločinci koji su ubili porodicu heroja Ećimovića", *Dnevni avaz*, Sarajevo, 18. 06. 2015, 12.

⁹⁹ N. Sivic, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 143.

¹⁰⁰ ICTY, SJB Prijedor – SM Prijedor I, *Procjena bezbjednosne situacije*, oktobar 1994.

Nekoliko stotina pripadnika razbijenih jedinica TO RBiH sa područja Kozarca, dio njih sa svojim porodicama, nije se htjelo predati. Povukli su se u šume Kozare. Pojedine grupe, brojem veće ali manje odlučne, već prvog dana pretresa terena zarobljene su od strane srpske vojske.¹⁰¹ Ostali su se u manjim grupama održali uglavnom do jeseni 1992, a nekoliko grupa u iskopanim zemunicama opstalo je sve do proljeća 1993. godine. Tako su se našli u poziciji snaga TO na privremeno zaposjednutoj teritoriji.¹⁰²

Nakon vojnog osvajanja Hambarina i Kozarca i neuspjelog upada jedinice TO RBiH sa područja Kureva u Prijedor, počeo je period besprizornog nasilja tokom kojeg su počinjeni masovni zločini nad stanovništvom na nacionalnoj i vjerskoj osnovi. Već 1. juna se 1. krajiški korpus pohvalio svojoj pretpostavljenoj komandi da su njegove jedinice, od zauzimanja Kozarca, uhapsile “preko 2.000 pripadnika zelenih beretki koji se nalaze u Omarskoj, 135 njih je u zatvoru Stara Gradiška, a oko 5.000 u selu Trnopolje”. Naglašeno je da je komandant korpusa pohvalio svoje borce za ova djela i istakao da to predstavlja “primer kako treba postupati u odbrani Srpske republike Bosne i Hercegovine”.¹⁰³ Iako u isticanju primjera “kako treba postupati u odbrani” srpske republike nisu naveli logor Keraterm i broj u njemu zatočenih “zelenih beretki”, oficiri 1. krajiškog korpusa znali su da na neki način moraju opravdati takve patološke razmjere učinjenog nasilja. Prethodnog dana izvijestili su pretpostavljene da se dio “muslimanskih jedinica” odmetnuo u planinu Kozara i okolne šume gdje “pripremaju diverzantske akcije i vrše mučenje i likvidaciju srpskog življa na najgnusniji način”. Ovo je bila izmišljotina dopunjena monstroznom laži o tome da su u rejonu sela Brđani, sjeveroistočno od sela Kozarac, na padinama planine Kozara, “pronađena dva srpska leša nabijena na ražanj i tako ispečena”.¹⁰⁴ Navedena laž bila je izraz svjesnosti razmjera počinjenih zločina nad Bošnjacima i Hrvatima i pokušaj njihovog pravdanja, a također i operativna mjera usmjeravanja mržnje prema

¹⁰¹ Komanda 1. KK je 27. maja izvijestila o zarobljavanju 127 “zelenih beretki” u rejonu Mrakovice; ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, op. pov. broj: 44-1/150, 27.05.1992.

¹⁰² Snage TO na privremeno zaposjednutoj (okupiranoj) teritoriji imale su, po doktrini TO deцениjama razvijanoj u jugoslovenskoj koncepciji odbrane, posebne zadatke, taktiku ratovanja i fleksibilan organizacijsko-formacijski i funkcionalni okvir. Arhiv Armije Republike Bosne i Hercegovine (AARBiH), RŠTO 35/1-3 (*Doktrina Teritorijalne odbrane Oružanih snaga*) (propisana aktom načelnika GŠ OS SFRJ, pov. broj 309-1 od 19. 04. 1990).

¹⁰³ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Informacija o aktuelnoj političko-bezbednosnoj situaciji*, op. pov. broj: 482-1, 01. 06. 1992.

¹⁰⁴ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, op. pov. broj: 44-1/155, 31. 05. 1992.

ostacima snaga TO RBiH, koji su se nakon zauzimanja njihovih mjesta od strane srpskih snaga u grupama krili i boravili uglavnom u blizini svojih kuća, kao i prema ostacima nesrpskog stanovništva na teritoriji općine Prijedor. Ovaj i slični oblici spinovanja svijesti trebali su potaći srpsku vojsku, policiju i stanovništvo na što brži obračun i sa jednim i sa drugima. I on je zaista uslijedio.

Istina, iz sasvim praktičnih razloga, ne odmah u punom intenzitetu. S obzirom na to da su u maju definisani srpski strateški ciljevi¹⁰⁵ te da su početkom juna definisane težišne operacije kojima će ovi strateški ciljevi biti ostvarivani u aktu- elnoj fazi rata,¹⁰⁶ pri čemu su tokom juna u prioritetu bili ciljevi proboja posav- skog koridora i popravljjanje operativno-taktičkih pozicija u Sarajevu, otvaranje novih sukoba na područjima za koja nisu planirane snage i sredstva bilo je po- tencijalno opasno. Stoga je Komanda 1. krajiškog korpusa naložila izbjegavanje otvaranja novih žarišta, a da se u nužnim akcijama suzbijanja pokreta i aktivnosti “neprijateljskih paravojnih formacija” moraju angažovati “organi MUP-a, seoske i mjesne straže i jedinice tih struktura”. Iste snage trebalo je koristiti i pri razoru- žavanju nesrpskog stanovništva, s tim da se takve akcije izvode sa jakim snagama MUP-a, na ograničenom prostoru i prema manjem broju lica istovremeno.¹⁰⁷

Početkom juna, šest do sedam dana nakon početka napada na Kozarac, preo- stale snage TO Kozarac i dio ljudi koji nisu željeli da se predaju srpskim vlastima i završe u koncentracionim logorima, prema procjeni 300–400 ljudi, okupilo se u rejonu Debeli brijeg iznad sela Brđani na Kozari. Cilj ovog grupisanja bilo je for- miranje kolone za pokušaj proboja prema Hrvatskoj. Kolona je bila dugačka oko jedan kilometar. Negdje kod mjesta Kotlovača, uz potok, kolona je upala u zasje- du i bila razbijena. Dio ljudi je poginuo, dio zarobljen, a ostali su se razbjegli.¹⁰⁸

Bilo je ovo posljednji put da su se pripadnici TO Kozarac okupili u ovoliko velikom broju na jednom mjestu. Oni koji se nisu uspjeli probiti tokom ljeta i je- seni 1992. vodili su grčevitu i tešku borbu u nastojanju da prežive, opstanu i nađu načina da se probiju do teritorije Hrvatske ili do slobodne teritorije pod kontrolom Oružanih snaga RBiH. Neki od njih su u tom nastojanju u šumama Kozare opstali

¹⁰⁵ Na zasjedanju u Banjoj Luci 12. maja 1992. god. “Skupština srpskog naroda BiH” je usvojila Odluku o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik Republi- ke Srpske*, broj 22, 26. novembar 1993.

¹⁰⁶ ICTY, GŠ VSRBiH, *Direktiva za dalja dejstva*, str. pov. broj 02/5-22, 06. 06. 1992. <http://icr.icty.org>.

¹⁰⁷ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Izbegavanje otvaranja novih oružanih sukoba, upozore- nje*, pov. broj: 496-1, 04. 06. 1992. godine.

¹⁰⁸ Okružno tužilaštvo Banja Luka, *Zapisnik o saslušanju svjedoka Zaima Čauševića*, KTA- RZ-75/05, 17. 04. 2006.

sve do proljeća 1993. godine, a pojedinci i duže. Na planini Kozari su boravili i djelovali u grupama različite brojnosti. Ove grupe su se spontano restrukturirale, spajale i razdvajale, već prema međusobnom poznavanju, povjerenju, te prema ukupnim uslovima za opstanak. Ljetnji mjeseci su omogućavali boravak u improvizovanim logorima, ali je pitanje ishrane bilo posebno teško. U početku su se pojedinci i grupe čiji su članovi imali rodbinu koja je još boravila kod svojih kuća oslanjali na njih u pogledu ishrane. Ovakvi kontakti bili su skopčani sa krajnjim rizikom i za gerilce i za njihovu rodbinu, i nerijetko su završavali hapšenjima, stradanjem i pogibijama.¹⁰⁹ Komanda 1. krajiškog korpusa izvještavala je da je u zoni Prijedor “produženo čišćenje i obezbjeđenje teritorije”.¹¹⁰

Pokušaji proboja prema slobodnoj teritoriji u drugoj polovini juna bivali su sve češći. Neki su uspijevali proći, neki su poginuli ili zarobljeni pri pokušaju proboja, dok su se ostali vraćali na Kozaru nakon neuspjelih pokušaja da prikupe snagu i pokušaju ponovo.¹¹¹ Komanda 1. krajiškog korpusa izvijestila je da je “ekstremna grupa” iz Kozarca 24. juna pokušala izvlačenje ka Bosanskoj Gradiški. Ova grupa je uništena, pri čemu je ubijeno 12, a zarobljena 4 njena pripadnika. U istom dokumentu se procjenjuje da se u rejonu Lisina na planini Kozari nalazilo još 4–5 ovakvih grupa različite veličine, za koje se očekivalo da će pokušati izvlačenje na isti način.¹¹² Komandant bosanskonovske lake brigade u izjavi za štampu uoči Vidovdana naveo je da je pored grupe od 13 prijedorskih “muslimanskih ekstremista”, uhapšenih prethodnih dana na području Budimlić Japre, dan prije u selu Rakani razbijena još jedna grupa “muslimanskih ekstremista, od kojih je 6 uhapšeno a za ostalima se i dalje traga”.¹¹³

Do kraja juna snage VRS-a su uspjele probiti posavski koridor. Jedinice 1. krajiškog korpusa i srpskog MUP-a bile su djelomično rasterećene u pogledu angažovanja ljudstva. To se odmah osjetilo u aktivnostima na terenu u pogledu kojih je početkom juna nalagana uzdržanost ili ograničeno djelovanje.

¹⁰⁹ Ahmetćehajić Mirsad je 16. juna 1992. sa grupom od tri čovjeka, sa kojom se skrivao u šumi, bio kod roditelja u naselju Barakovac da nešto pojedju. U tom su trenutku primijetili da ih srpska vojska opkoljava, pa su pobjegli. Kada se u večernjim satima vratio da vidi šta je sa njegovim roditeljima, našao ih je mrtve. Okružno tužilaštvo Banja Luka, *Zapisnik o saslušanju svjedoka Ahmetćehajić Mirsada*, KTA-RZ-75/05, 01. 02. 2007.

¹¹⁰ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/185, 17. 06. 1992.

¹¹¹ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/248, 20. 07. 1992. i str. pov. broj: 44-1/250, 21. 07. 1992.

¹¹² ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/199, 24. 06. 1992.

¹¹³ Velimirović i dr, *Hronologija 1990–1995*, 83.

Najprije su činjene nove procjene preostalih snaga TO i njihovih namjera. Tako je Komanda 1. krajiškog korpusa procjenjivala da u široj regiji Prijedora ima još oko 100 “odmetnika” razbijenih u manje grupe 5–10 ljudi, sakrivenih po podrumima, šumama i zemunicama. U izvještaju se konstatuje da isti pri pokušajima izvlačenja i pri potrazi za hranom najčešće bivaju otkriveni i, ako se ne predaju, bivaju likvidirani.¹¹⁴ U pogledu namjera preostalih Kozarčana, Komanda 1. krajiškog korpusa imala je sumnju da grupa 30–40 “ekstremista” ima plan da napadne “logor zarobljenika”¹¹⁵ u selu Trnopolje i nakon toga produži dalju zajedničku borbu ka Cazinu.¹¹⁶ Početkom jula u Kozarcu je uspostavljena vojna vlast koja je objedinjavala cjelokupne funkcije vojne i civilne vlasti u mjesnoj zajednici. Komandant jedinice koja je vršila vlast u Kozarcu bio je kapetan 1. klase Mirko Savanović. Po riječima Savanovića, prvi i osnovni zadatak uspostavljene vlasti bio je hvatanje preostalih manjih grupa “muslimanskih ekstremista”, zatim uklanjanje leševa i prikupljanje preostale stoke koja puštena luta, te prokrčavanje puteva za nesmetano odvijanje saobraćaja.¹¹⁷

Nakon toga su pojačane aktivnosti prema razbijenim grupama iz sastava TO Kozarac.¹¹⁸ Na području Kozarca 9. jula uhapšena je grupa od 162 lica za koje je rečeno da će u daljem biti tretirana po propisima SJB Prijedor,¹¹⁹ što je u stvarnosti značilo skorbu likvidaciju ili prebacivanje u srpske koncentracione logore. Narednih dana pojačane su aktivnosti prema preostalim grupama pripadnika TO Kozarac koje su pokušavale da se probiju prema slobodnoj teritoriji. Komanda korpusa izvještavala je da ih u tome sprečava tako što uspješno kontroliše zonu od Bosanske Krupe – Bosanskog Novog – Bosanske Dubice – Sanskog Mosta, sve do sela Ivanjska.¹²⁰ U nedelju 19. jula na području Kozarca je zarobljen

¹¹⁴ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/220, 06. 07. 1992.

¹¹⁵ I danas ima brojnih osporavanja u pogledu karaktera i namjene logora Trnopolje. Kao što ovaj dokument pokazuje, sama VRS je logor u julu 1993. tretirala kao “logor zarobljenika”.

¹¹⁶ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/226, 09. 07. 1992.

¹¹⁷ “U Kozarcu profunkcionisala nova vlast”, *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 10. juli 1992.

¹¹⁸ Formiranje Oružanih snaga RBiH i Armije RBiH izvršeno je 4. jula 1992, od kada TO RBiH formalno više ne postoji. Ova transformacija nije imala nikakvog uticaja na strukturu i djelovanje razbijenih grupa TO na području Prijedora, koje su se našle u poziciji ostataka jedinica na privremeno zaposjednutoj teritoriji. Stoga, radi jasnoće, nismo mijenjali njihovu nominaciju ni u periodu nakon 4. jula 1992.

¹¹⁹ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/227, 10. 07. 1992.

¹²⁰ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Red. borb. izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/236, 14. 07. 1992.

Besim Alić, jedan od funkcionera SDA i Kriznog štaba Kozarac. Zajedno s njim likvidirani su njegovi saradnici: Jusuf i Ekrem Murčehajić i Džemal Kahrimanović.¹²¹ U krugu pilane u Kozarcu 20. jula je uhvaćen Esad Halak iz Kozarca. Halak je vojnoj policiji dao izjavu da su s njim bila još dva lica koja su uspjela pobjeći. Izjavio je i da je pripadao grupi od 15 lica koja se skrivala u rejonu Bešića poljane na Kozari i da je, nakon što im pokušaji prebacivanja u Hrvatsku nisu uspjeli, došlo do svađe i razbijanja grupe na više malih grupa 3–4 čovjeka. Vojna policija upozoravala je pretpostavljene da su ovi ljudi bili bez hrane, a pošto dobro poznaju teren, bilo je za očekivanje da se pojave u okolini svojih kuća.¹²²

U zadnjoj trećini jula 1992. snage VRS-a i srpskog MUP-a preduzele su opsežne mjere dovršenja poduhvata započetog nasilnim preuzimanjem vlasti u Prijedoru i nastavljenog napadima na Hambarine i Kozarac. U periodu od 20. do 26. jula bolna iskustva doživjelo je nesrpsko stanovništvo Biščana, Briševa, Ljubije, Zecova, Čarakova i okolnih naselja.¹²³ Uglavnom je ponavljan isti obrazac djelovanja uspostavljen tokom maja, a nasilje je bivalo sve brutalnije. U ovo vrijeme pojačano je nasilje i nad logorašima prijedorskih logora i učestale su njihove masovne likvidacije.¹²⁴

Intenzitet aktivnosti VRS-a i srpskog MUP-a tokom jula mjeseca 1992. godine nije bio nepovezan sa općim prilikama na ratištu u Bosni i Hercegovini, te sa sve jačom internacionalizacijom bosanskohercegovačke krize. I jedno i drugo bili su dodatni faktor iskazane žurbe da se dovrši posao obezbjeđivanja srpske etničke dominacije na osvojenim teritorijama. Vojni organi su prepoznavali sve izraženije “mjere pritiska i organizacije iseljavanja muslimanskog i hrvatskog življa sa prostora Bosanske krajine i šire”.¹²⁵

¹²¹ “Ubijen vojnik Slave Panić”, *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 24. juli 1992; 1. Kozarski vjesnik navodi da je Alić “uhvaćen” a ostali “zajedno s njim likvidirani” u nedelju (dakle 19. jula 1992); ICTY, Komanda 5. kozarske lpbr, *Izveštaj o radu vojne policije*, Bistrica, Vojna policija, 21. 07. 1992. Ovaj dokument vojne policije 5. kozarske lpbr govori da su četverica imenovanih uhvaćeni živi 19. jula kod partizanskog groblja u Kozarcu. Vojna policija 21. jula izvještava o njima kao o živima. Svi imenovani vode se kao nestali u Kozarcu sa datumom nestanka 20. juli 1992. *Ni krivi ni dužni: knjiga nestalih općine Prijedor*, IPC Patria (etc.), Sanski Most, 2000.

¹²² Lica koja su 20. jula bila sa Halakom Esadom su Halak Šaćir i Bašić Enver; ICTY, Komanda 5. kozarske lpbr, *Izveštaj o radu vojne policije*, Bistrica, Vojna policija, 21. 07. 1992. Sva trojica se vode kao nestali u: *Ni krivi ni dužni: knjiga nestalih općine Prijedor*.

¹²³ ICTY, Presuda u predmetu broj: IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, 31. juli 2003, 79–82.

¹²⁴ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/257, 25. 07. 1992.

¹²⁵ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/272, 02. 08. 1992.

U augustu su ovi faktori postali još vidljiviji. Direktiva za dalja dejstva VSrR-BiH s početka augusta 1992. godine, kodnog naziva “BOSNA-92”, u direktnoj je funkciji stvaranja što povoljnijih pozicija za pregovore na Londonskoj konferenciji, za koju se mislilo da bi mogla donijeti trajna rješenja i potvrditi nasilne teritorijalne stečevine. Zadatak srpske vojske u cjelini bio je da ofanzivnim dejstvima na izabranim pravcima odsiječe, okruži i razbije neprijateljske grupacije, oslobodi preostale dijelove “srpske teritorije”, koju je zatim trebalo bolje povezati i očistiti od zaostalih i razbijenih neprijateljskih formacija.¹²⁶ U okviru toga je 1. krajiški korpus dobio zadatak da preduzme ofanzivna dejstva, izbací neprijatelja “sa srpske teritorije severno od r. Save”, zauzme Gradačac i Jajce, presiječe komunikacije koje iz Zenice i Tuzle izvode ka Doboju i Gradačcu i izbije na liniju Teslić – Tešanj – Gračanica – Srebrenik te tako stavi pod kontrolu Ozren, Trebavac i zapadne padine Majevice, zatim “zaštiti srpski narod i obezbedi funkcionisanje vlasti”.¹²⁷

Zadaci postavljeni pred srpsku vojsku bili su zahtjevni. Njihovo izvršenje u zoni 1. krajiškog korpusa iziskivalo je maksimalno angažovanje ljudstva i sredstava. To je u dobroj mjeri teritoriju u unutrašnjosti zone korpusa ostavilo bez vojnih jedinica i sa oslabljenim sastavima MUP-a, što je imalo odraza na opće prilike i psihološko stanje stanovništva.¹²⁸ Dodatni psihološki faktor bila je pretpostavka i iščekivanje strane vojne intervencije.¹²⁹ Psihozu straha stvarali su i upadi diverzantskih grupa, kakvi su se desili 3. augusta na području Bosanskog Novog,¹³⁰ i mnogo ozbiljniji napad u rejonu Boka u Bosanskoj Gradiškoj, kada je jača jedinica forsiranjem Save ubačena sa područja Hrvatske.¹³¹

Ovakav razvoj događaja na polaznoj osnovi zadatka obezbjeđenja potpune srpske etničke dominacije na teritoriji nužno je producirao pojačan stepen nasilja prema nesrpskom stanovništvu. Nakon spomenute diverzije na području Bosanske Gradiške došlo je do napada na hrvatsko i muslimansko stanovništvo. Za

¹²⁶ ICTY, GŠ VSrR-BiH, *Direktiva za dalja dejstva Op. broj 3*, str. pov. broj: 02/5-92, 03. 08. 1992.

¹²⁷ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Izvod iz Zapovjesti komandanta 1. KK*, str. pov. broj: 397-253/2-92, 04. 08. 1992.

¹²⁸ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/334, 01. 09. 1992.

¹²⁹ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/285, 08. 08. 1992.

¹³⁰ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/279, 05. 08. 1992.

¹³¹ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/285, 08. 08. 1992.

ove “osvetničke akcije”, kako ih nazivaju srpski vojni dokumenti, koje su za rezultat imale smrt i ranjavanja nevinih ljudi, pljačku i uništavanje njihove imovine, karakteristično je da su u ovom periodu provođene od strane vojnika nakon povratka s fronta.¹³² Prenapregnutost snaga i povremeni neuspjesi na ratištu imali su svoje posljedice u izraženom nasilju i počinjenim zločinima nad nedužnim stanovništvom i na onim područjima na kojima nije bilo nikakvih borbi, kao u slučaju zločina počinjenih na području Čelinca, nakon stradanja čelinačkih vojnika na ratištu.¹³³ Vojni organi su konstatovali da se opća bezbjednost na teritoriji narušava samostalnim akcijama “sve većeg broja grupa boraca” koje djeluju osvetnički prema nesrpskom stanovništvu.¹³⁴ Naravno da su, uz ove “samostalne akcije”, nastavljene i ranije započete organizovane aktivnosti etničkog čišćenja teritorije Bosanske krajine. Prijedorska milicija je 21. augusta na Korićanskim stijenama na Vlašiću strijeljala preko 200 prijedorskih logoraša Bošnjaka i nakon toga u provaliju bacila njihova tijela.¹³⁵ Od svih počinjenih ubistava i masovnih likvidacija u ovom anarhičnom stanju SJB Prijedor je od početka oružanog sukoba pa do kraja 1992. registrovala samo 54 slučaja ubistva, od čega 7 po poznatom i 47 po nepoznatom počiniocu. Kod ovih 47 ubistava po nepoznatom počiniocu, ukupno 8 ubistava odnosilo se na lica srpske nacionalnosti koja su pripisana nepoznatim “muslimanskim ekstremistima” i podignute su krivične prijave za ratni zločin nad civilnim stanovništvom. Za ostalih 39 ubistava po nepoznatom počiniocu, koje je prijedorska policija registrovala i u kojima su žrtve uglavnom bili Bošnjaci, kaže se da su počinjena u vrijeme izvođenja borbenih dejstava. Nisu bile podignute nikakve krivične prijave, ubistva nisu tretirana kao ratni zločin i SJB konstatuje samo da je bilo teško utvrditi “gdje su bila izvođena borbena dejstva, a gdje nisu”.¹³⁶

Brojne masovne likvidacije Bošnjaka i Hrvata, od kojih su neke odmah bile poznate široj javnosti poput spomenutog masakra na Korićanskim stijenama, te druga masovna i pojedinačna ubistva u Prijedoru u kojima je stradalo najmanje

¹³² ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/296, 13. 08. 1992.

¹³³ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/303, 16. 08. 1992.

¹³⁴ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/305, 17. 08. 1992.

¹³⁵ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/314, 22. 08. 1992.

¹³⁶ ICTY, SJB Prijedor, *Izvještaj o radu SJB Prijedor za posljednjih devet mj. 1992. g.*, Prijedor, januar 1993.

3.200 ljudi, ostala su potpuno “nepoznata” organima SJB Prijedor i za ove zločine nisu podizane krivične prijave protiv “nepoznatih” počinitelja.¹³⁷

Iz prethodnog opisa stanja vidljivo je da za srpske organe vlasti preostale grupe prijedorskih teritorijalaca, koje su se još uvijek održavale na području Kozare, većim dijelom augusta nisu predstavljale vidljiv problem. U jednom izvještaju Komande 1. krajiškog korpusa kaže se izriječno da na području Prijedora i u dolini rijeke Sane “nisu otkrivene nove ekstremne i odmetničke grupe”.¹³⁸ U izvoru iste provenijencije, sedmicu dana kasnije, stanje sigurnosti i opće stanje na teritoriji Prijedora ocjenjuje se anarhičnim, ali to nema nikakve veze sa postojanjem i djelovanjem preostalih grupa pripadnika razbijenih snaga TO Kozarac. Komanda 1. krajiškog korpusa detektuje uzročnike ovakvog stanja u civilnim i vojnim strukturama u Prijedoru. Od vojnih elemenata ističu se četa vojne policije i izviđačko-diverzantska četa 43. mtbr kao nosioci kriminalnih radnji, i kada je u pitanju pljačka i opći kriminalitet i kada su u pitanju ratni i zločini protiv čovječnosti počinjeni nad prijedorskim Bošnjacima i Hrvatima.¹³⁹ Doduše, dokument spominje naoružane prijedorske Bošnjake, ali ne one koji su se još uvijek krili u šumama Kozare i, poput progonjene lovine, uzimali pred potjerama, već one

¹³⁷ Već u vrijeme događaja o kojima govorim na području Prijedora organi vlasti i rukovodeće strukture VRS-a i MUP-a RS-a bili su svjesni njihove težine i značenja počinjenih zlodjela te su pokušavali iskonstruisati bilo kakva opravdanja zločina ili barem fiktivnu ravnotežu učinjenog zla. Tako je, najviše u SJB Prijedor ali i u drugim vojnim i policijskim organima, nastala cijela arhiva zasnovana na izjavama uhapšenih Prijedorčana dobijenim teškom torturom u logorima smrti i na drugim mjestima zatočenja. (Jedan dio ove arhive u posjedu je ICTY-a i nalazi se u njegovoj bazi podataka sudskih dokumenata.) Mnogi od logoraša su, nakon što su im uzete izjave, likvidirani. Na osnovu tako pribavljenih dokumenata nastala je jedna morbidna i potpuno posuvraćena interpretacija događaja u kojoj su uloge zločinaca i žrtava besprizorno zamijenjene. To je jedna bjesomučna policijska konstrukcija koja se kao predložak teksta ponavlja u mnogobrojnim dokumentima, ponajviše kao prilog krivičnim prijavama protiv Bošnjaka i Hrvata, pisanim još u toku rata, s jasnom namjerom da se potpuno falsifikuje karakter događaja: ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-12-02-KU-210, 03. 06. 1992; SJB Prijedor, broj: 11-17/02-2-MK, 20. 12. 1994. i mnogi drugi. U jednom skorašnjem pokušaju “naučnog djela”, koji je Boris Radaković sačinio pod naslovom “Prilog izučavanju građanskog rata u Prijedoru 1992.”, Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, God. VII, broj 7, Banja Luka, 2015, 257–268, nalazimo u potpunosti preuzet takav predložak, sa uredno navedenim policijskim izvorima u naučnom aparatu.

¹³⁸ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/296, 13. 08. 1992.

¹³⁹ Izvještaj za ovu četvu kaže da se posebno istakla tokom jula u čišćenju Čarakova, likvidacijama civila, čupanjem naušnica sa ušiju žena itd. Izvještaj također ističe da nakon otkrivanja koncentracionih logora u prvoj polovini augusta svi peru ruke od masovnih likvidacija i zločina počinjenih u logorima. Također se konstatuje da je već počelo falsifikovanje i antidatiranje dokumentacije. ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa (IKM), *Informacija*, str. pov. broj: 397-366/1-92, 22. 08. 1992.

koji su već bili protjerani ili su uspjeli sami napustiti Prijedor. Srpski vojni izvor konstatuje da ti ljudi, koji ranije nisu imali ništa protiv srpske republike, sada uzimaju oružje u ruke, objašnjavajući to činjenicom da “nepotrebno prosuta krv Muslimana već počinje da nam se sveti”.¹⁴⁰

Kao što su početkom augusta naredile šira ofanzivna dejstva radi postizanja određenih ciljeva na terenu, koji bi pojačali pregovaračke pozicije srpske delegacije u Londonu, više komande VRS-a su, iz istih razloga i sa sličnim ciljevima, krajem augusta očekivale ofanzivu Oružanih snaga RBiH.¹⁴¹ Očekivana ofanziva nalagala je da srpske snage posebnu pažnju obrate preduzimanju mjera izviđanja i obavještavanja radi blagovremenog otkrivanja i uništavanja diverzantskih grupa.¹⁴² U odnosu na posmatrani prostor, od značaja su operativna saznanja dostavljena prema SJB Prijedor da se na širem području Novske u Hrvatskoj vrši stacioniranje snaga HVO-a i “zelenih beretki”, s kojima se planira probijanje koridora na pravcu Bosanska Dubica – Prijedor – Sanski Most – Ključ. Operativna saznanja termin akcije vezivala su za konferenciju u Londonu i njen završetak. Stoga je 28. augusta snagama SJB Prijedor naloženo pojačavanje rada punktova na putnim komunikacijama i kontrole pravaca iz Hrvatske, te usklađivanje zajedničkih mjera sa nadležnim vojnim komandama.¹⁴³

Stanje je ozbiljnijim činila činjenica da se veliki broj boraca VRS-a iz Bosanske krajine u ovo vrijeme nalazio na ratištu van svog matičnog područja, te se smatralo da ovo područje može biti ugroženo u eventualnom napadu, a posebno su primijećeni elementi panike kod stanovništva na području Prijedora.¹⁴⁴ Smatralo se da je zbog činjenice da su formacijske jedinice boravile van općine, a da su teritoriju obezbjeđivali ljudi starijih godišta, mogućnost odbrane od očekivanog napada minimalna.¹⁴⁵

Stoga su uslijedile mjere povišene borbene gotovosti, izraženog opreza, izviđačkih i obavještajnih aktivnosti dijelova VRS-a na terenu, pripadnika SJB Prijedor na punktovima i u kontroli teritorije, kao i mjesnih i seoskih straža trajno angažovanih u ovoj vrsti zadataka, posebno nakon depeše sa operativnim sazna-

¹⁴⁰ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa (IKM), *Informacija*, str. pov. broj: 397-366/1-92, 22. 08. 1992.

¹⁴¹ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/319, 24. 08. 1992; Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/321, 25. 08. 1992.

¹⁴² ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Naređenje*, str. pov. broj: 397-376/1-92, 24. 08. 1992.

¹⁴³ ICTY, SJB Prijedor, *Depeša*, broj: 11-12-643, 28. 08. 1992.

¹⁴⁴ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/334, 01. 09. 1992.

¹⁴⁵ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. broj: 44-1/336, 02. 09. 1992.

njima o predstojećem napadu čiji glavni pravac ide preko Prijedora, koju je SJB Prijedor dostavio svojim sastavima 28. augusta 1992.¹⁴⁶

Ovo pojačavanje aktivnosti dovelo je do toga da preostale grupe pripadnika TO Kozarac, koje su, u nastojanju da prežive i nađu izlaz prema slobodnoj teritoriji, i dalje povremeno silazile iz svojih skloništa na Kozari i kretale se u blizini svojih kuća u potrazi za hranom, i koje su tokom posljednje trećine jula i većim dijelom augusta bile gotovo neprimjetne za VRS i jedinice SJB Prijedor, odjednom ponovo bivaju primijećene i progonjene. Nakon gotovo mjesec dana njihovog boravka na terenu bez ijednog događaja vrijednog bilježenja u vojnim i policijskim izvještajima, krajem augusta je došlo do nekoliko incidenata i razmjene vatre ovih grupa sa srpskim snagama na obezbjeđenju teritorije.¹⁴⁷

Takva situacija, uz kalendarsku bliskost kraja ljeta i početka jeseni, primorala je većinu preostalih grupa na Kozari da pokušaju proboj prema slobodnoj teritoriji po svaku cijenu. U prvoj polovini septembra jedna veća grupacija ovih izmučenih ljudi, sastavljena od 54 čovjeka, izvršila je noćni marš sa Kozare prema rijeci Uni. Unu su prešli između Bosanske Dubice i Bosanske Kostajnice, pri čemu je na njih otvorena vatra u kojoj je 6 pripadnika grupe poginulo, a 9 ranjeno. Preživjeli su se predali Hrvatskoj vojsci u Sunji.¹⁴⁸

Ovaj i drugi slični pokušaji, kao što se iz iznesenih podataka vidi, bili su skopčani sa nizom rizika i prečesto su završavali neuspješno i sa žrtvama. Na području Bosanske Dubice jedinica vojne policije i protiv-diverzantski vod bosanskodubičke brigade VRS su tokom 1992. godine “uhapsile i sprovele 43 pripadnika formacija zelenih beretki iz Kozarca”. O broju likvidiranih se ne govori ništa iako se napominje da su “pojedine grupe pružale žestok oružani otpor”.¹⁴⁹ Neke od grupa, nakon uzastopnih neuspjeha u pokušaju proboja ili iz drugih specifičnih razloga, procijenile su da mogu pokušati opstati na Kozari i tokom jeseni i zime. Sa znatno smanjenim brojnim stanjem, u iskopane zemunice su uspjeli od svojih kuća i sa skrivenih mjesta prenijeti određene količine hrane, stvoriti zalihe, i tako preživjeti zimu. Neki od njih prezimili su u šumi sa članovima svojih porodica.¹⁵⁰

¹⁴⁶ ICTY, SJB Prijedor, *Depeša*, broj: 11-12-643, 28. 08. 1992.

¹⁴⁷ ICTY, SJB Prijedor, *Informacija o počinjenim ubistvima na području Opštine Prijedor u 1992. i 1993. do 25.10.1993. nad licima srpske nacionalnosti*, broj: 11-17/02-RP-96/93, 25. 10. 1993).

¹⁴⁸ Okružno tužilaštvo Banja Luka, *Zapisnik o saslušanju svjedoka Softić Samira*, T13 0 KTRZ 0006414 05, 20. 03. 2013; Okružno tužilaštvo Banja Luka, *Zapisnik o saslušanju svjedoka Mesuda Mujkanovića*, KTA-RZ-75/05, 19. 12. 2006.

¹⁴⁹ ICTY, SJB Prijedor, Komanda 1. dubičke lpbr, *Referat o b/g jedinice*, str. pov. broj: 09. 02. 1993.

¹⁵⁰ ICTY, CSB Banja Luka – Odjeljenje za sprečavanje i otkrivanje kriminaliteta, *Službena zabilješka*, SZ/2-77, 25. 03. 1993.

Od početka februara pa do 20. aprila 1993. godine u četiri potjerne akcije snaga SJB Prijedor i VRS, izvedene na Kozari, lividirano je 11, uhapšeno 9, a računalo se da je hapšenju i likvidaciji izmaklo još 9 članova ovih grupa. SJB Prijedor je u saradnji sa jedinicama VRS do polovine 1993. godine nastavila sa akcijama pretresa terena i otkrivanja zemunica i skloništa u kojima uglavnom više nije bilo nikoga od “zelenih beretki i njihovih saradnika”.¹⁵¹

Bio je to siguran znak da su spomenute grupe pripadnika TO definitivno razbijene i da ih na području Prijedora više nema.

Rezime

Općina Prijedor našla se krajem 1991. u dubokom okruženju općina koje su stvorile srpsku Autonomnu regiju Krajinu, sa izraženim separatističkim težnjama u odnosu na Bosnu i Hercegovinu. Takve težnje dijelilo je i srpsko političko rukovodstvo Prijedora, oslonjeno na podršku velikih efektiva JNA na teritoriji općine i u neposrednom okruženju. Većinsko bošnjačko stanovništvo i njegovi legitimni politički predstavnici na čelu općine Prijedor nisu imali efikasne instrumente zaštite ustavnosti i zakonitosti. Nakon objelodanjivanja Kutišerovog plana, po kojem je Prijedor trebao pripasti konstitutivnoj jedinici sa bošnjačkom etničkom većinom, srpski vojni i politički faktori su počeli sa pripremama za nasilno preuzimanje vlasti u općini. Nakon izvršenog udara i suspenzije legalnih organa, nasilno uspostavljena srpska vlast pristupila je genocidnom projektu stvaranja trajne etničke dominacije Srba u Prijedoru, koji je zatim realizirala etničkim čišćenjem Bošnjaka i Hrvata, ostvarenim širokim i sistematičnim napadima na civilno stanovništvo, masovnim ubistvima, torturom u koncentracionim logorima i protjerivanjem. Legalni organi vlasti i politički predstavnici Bošnjaka u takvoj situaciji su pokušali izbjegavati sukob i sačekati rješenja u okviru pregovora o ustavnom uređenju. Nakon priznavanja državne nezavisnosti Bosne i Hercegovine ta nastojanja su pokušavali uskladiti sa poštivanjem odluka Predsjedništva RBiH, između ostalog i u pogledu organizacije i funkcionisanja organa Teritorijalne odbrane. Kroz ove mjere ispoljena su i nastojanja na organizaciji zaštite stanovništva i teritorije. Ovaj rad bavi se organizacijom jedinica Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine na području Prijedora, oblicima i formama njihovog ustrojstva i djelovanja od početka oružanog sukoba na teritoriji općine do likvidacije posljednjih razbijenih grupa na terenu u proljeće 1993. godine.

¹⁵¹ ICTY, SM Prijedor I, *Procjena bezbjednosne situacije*, Prijedor, septembar 1993.

Territorial Defense of the Republic of Bosnia and Herzegovina in the Prijedor area from April 1992 to April 1993

Summary

In late 1991 the Municipality of Prijedor found itself heavily surrounded by municipalities that had created the Serb Autonomous Region of Krajina that fostered prominent separatist tendencies in relation to Bosnia and Herzegovina. Such tendencies were supported by the Serb political leadership of Prijedor, relying on the support of large forces of the Yugoslav People's Army (JNA) on the territory of the municipality and in the immediate surroundings. The majority Bosniak population and its legitimate political representatives in the Municipality of Prijedor did not have efficient instruments for the protection of constitutionality and legality. After disclosure of the Cutilheiro peace plan, according to which Prijedor should be ceded to the constituent unit with Bosniak ethnic majority, the Serb military and political factors began with preparations for a forcible takeover of power in the municipality. After the coup and suspension of legal authorities, the forcibly established Serb authorities began a genocide project of creating a permanent ethnic domination of Serbs in Prijedor, which was subsequently realized in the form of ethnic cleansing of Bosniaks and Croats through wide and systematic attacks on civilians, mass murders, torture in concentration camps and persecution. The legal authorities and political representatives of Bosniaks in such situation tried to avoid the conflict and wait for solutions in the context of negotiations on constitutional arrangements. Following the recognition of the independence of Bosnia and Herzegovina, they had tried to harmonize these efforts with the respect for the decisions of the Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina, among other things, in terms of organization and functioning of the Territorial Defense. These measures have also reflected efforts relating to the protection of the population and territory. This paper examines the organization of units of the Territorial Defense of the Republic of Bosnia and Herzegovina in the Prijedor area, its structure and operation from the beginning of the armed conflict on the territory of the municipality to the annihilation of the last broken down groups on the ground in the spring of 1993.

Jasmin Medić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

PRIPREME, TOK I RAZMJERE NAPADA NA KOZARAC 1992. GODINE

Apstrakt: Autor se u radu bavi političkom situacijom kao i vojnom pripremom na području općine Prijedor uoči agresije na Bosnu i Hercegovinu. Poseban osvrt se odnosi na ratne zločine počinjene u Kozarcu u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Ključne riječi: Kozarac, Prijedor, agresija, zločini, SDS, JNA.

Abstract: The author is concerned with the political situation as well as with the military pre-arrangement in the municipality of Prijedor shortly before the aggression on Bosnia and Herzegovina. He particularly reflects upon the war crimes committed in Kozarac during the aggression on Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Kozarac, Prijedor, aggression, crimes, SDS, JNA.

Administrativnim preuređenjem lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini 1963. godine Kozarac je izgubio status općine te zajedno sa Ljubijom i Omarskom pripojen općini Prijedor. U područje općine Kozarac spadale su, pored istoimene mjesne zajednice, sela Kozaruša, Kamičani, Trnopolje, Hrnići, Babići, Jakupovići i druga naseljena mjesta. Ovo je područje, prema popisu stanovništva iz 1991.

godine, brojalo oko 24.000 stanovnika čiju su apsolutnu većinu činili Bošnjaci.¹ Uvođenjem višepartijskog sistema, odnosno održavanjem prvih demokratskih izbora 1990. godine u Bosni i Hercegovini, Stranka demokratske akcije (SDA), koja je postala i najjača stranka u Bosni i Hercegovini, odnijela je pobjedu i na nivou općine Prijedor u kojoj su relativnu većinu stanovništva činili Bošnjaci. Sa osvojenih 30 poslaničkih mjesta (od ukupno 90) u skupštini općine SDA je formirala koaliciju sa drugoplasiranom Srpskom demokratskom strankom (SDS) koja je osvojila 28 poslaničkih mjesta. Na osnovu međustranačkih dogovora sa SDS-om i Hrvatskom demokratskom zajednicom (HDZ), koja je osvojila dva odbornička mandata, formirana je nova lokalna vlast. Na osnovu međustranačkoga dogovora oko raspodjele pozicija, pobjedničkoj stranci pripalo je mjesto predsjednika općine. Tako će prof. Muhamed Čehajić kao kadar SDA biti imenovan na ovu dužnost.²

Dijametralno suprotni stavovi o pitanju budućeg uređenja Jugoslavije, statusa Bosne i Hercegovine i odnosa prema ratnim dešavanjima u Republici Hrvatskoj pokazali su da je koalicija vladajućih stranaka neodrživa. Stalna politička previranja na bosanskohercegovačkom republičkom nivou odrazila su se i na djelovanje ovih stranaka i na nižim nivoima vlasti. Prvi ozbiljniji pokazatelji neodrživosti vladajuće koalicije vidljivi su već u drugoj polovini 1991. godine kada je SDS uz pomoć Jugoslovenske narodne armije (JNA), transformirane u jednonacionalnu srpsku vojsku pod kontrolom režima Slobodana Miloševića, krenuo u proces formiranja paralelnih institucija, što je u dobroj mjeri definiralo međunacionalne odnose u Bosni i Hercegovini u tom periodu. Tako je 16. septembra 1991. godine u Banjoj Luci proglašena “Autonomna regija Krajina”³, koju je prvobitno sačinjavalo 16 općina sjeverozapadnoga dijela Bosne i Hercegovine (općine u kojima je srpski narod činio apsolutnu ili relativnu većinu stanovništva).⁴ Proces

¹ Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina, Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991, Sarajevo, decembar 1993. godine, Statistički bilten broj 234.

² ICTY, Predmet: br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, Den Haag, 31. juli 2003, paragraf 49.

³ “Autonomna regija Krajina” formalno-pravno je nasljednik Zajednice opština Bosanske krajine formirane u aprilu 1991. godine. U odluci o proglašenju ova regija se proglašava kao neodvojivi dio federativne Jugoslavije. (ICTY, Skupština zajednice opština Bosanske krajine, *Odluka o proglašenju Autonomne oblasti Krajina kao neodvojivog dijela Savezne države federativne Jugoslavije i sastavnog dijela federalne jedinice BiH*, Banja Luka, 16. 9. 1992).

⁴ Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: planiranje, priprema, izvođenje*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004, 499;

proglašenja paralelnih institucija nastavljen je formiranjem “Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini” 24. oktobra u Sarajevu, da bi iste strukture 9. januara 1992. godine proglasile “Srpsku republiku Bosnu i Hercegovinu”. “Autonomna regija Krajina” i “Srpska republika Bosna i Hercegovina” proglašene su na nelegalan i nelegitiman način jer je takvo političko organizovanje bilo u suprotnosti sa Ustavom Socijalističke federativne republike Jugoslavije koji je, u ovome periodu, važio i u Bosni i Hercegovini. Djelovanje prijedorskog SDS-a u periodu nakon proglašenja “Autonomne regije Krajina” ići će u pravcu priključenja Prijedora ovoj regiji.

Poslije jednostranog proglašenja skupštine, održan je “plebiscit srpskog naroda” 9. i 10. novembra 1991. godine na kojem se većinski dio ovog naroda izjasnio za ostanak Bosne i Hercegovine u sastavu Jugoslavije. “Plebiscitu” se odazvalo 45.003 prijedorskih Srba koji su potvrdno glasali,⁵ dok je ukupno 102 građana Kozarca učinilo isto.⁶

Glavni odbor SDS-a objavio je 19. decembra 1991. godine dokument pod naslovom “Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima”. To uputstvo propisuje način provođenja utvrđenih aktivnosti u svim općinama u kojima žive Srbi. Proklamovan je nacrt za preuzimanje vlasti od strane bosanskih Srba u općinama u kojima srpsko stanovništvo predstavlja većinski dio (“Varijanta A”) i općinama u kojima čine brojčanu manjinu (“Varijanta B”). Na osnovu popisa stanovništva, za Prijedor je važila “Varijanta B”. Formulirani cilj uputstva s ove dvije varijante odnosio se na “provođenje plebiscitarne odluke kojom se srpski narod u Bosni i Hercegovini opredijelio da živi u jedinstvenoj državi sa Srbijom i Crnom Gorom” i na “povećanje mobilnosti i spremnosti za odbranu interesa srpskog naroda”.⁷ Ovim uputstvima je faktički i najavljeno djelovanje SDS-a, čija će politika biti bazirana na formiranju paralelnih institucija i na općinskim nivoima. Proces urušavanja legalnih općinskih (u kojima SDS nije držala vlast) i republičkih institucija

Prijedor prema Statutu Autonomne regije Krajina nije činio njen sastavni dio, ali je u jednom članu Statuta navedeno da i druge općine u ovom dijelu Bosne i Hercegovine mogu pristupiti ovoj regiji. (ICTY, Autonomna regija Krajina, *Statut Autonomne regije Krajina*, Banja Luka, 16. 9. 1991).

⁵ “Narod je rekao ‘DA’”, *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 15. 11. 1991.

⁶ Ako uzmemo u obzir broj stanovnika na području nekadašnje općine Kozarac prema popisu iz 1991. godine, “plebiscitu” se odazvalo manje od 0.4% stanovnika; ICTY, *Zapisnik o radu glasačkog odbora (Obrazac br. 3)*, Kozarac, 9. 11. 1991, (u dokumentu je nečitka signatura).

⁷ ICTY, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, *Uputstvo o organizovanju i djelovanju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima*, Sarajevo, 19. 12. 1991.

nastavljen je i nakon održavanja jednostranog “plebiscita srpskog naroda” kada je pod okriljem SDS-a i JNA 7. januara 1992. godine proglašena “Skupština srpskog naroda općine Prijedor”⁸, koja će prilikom svog prvog zasjedanja donijeti odluku o pripajanju Prijedora “Autonomnoj regiji Krajina”.⁹ Premda je “Autonomna regija Krajina” činila sastavni dio “Srpske republike Bosne i Hercegovine”, Prijedor je jednostranom odlukom priključen ovoj “republici”, bez saglasnosti bošnjačkog i hrvatskog naroda. Ova odluka nije odražavala stav ni onih prijedorskih Srba koji nisu prihvatili politiku SDS-a.

Za prijedorski općinski odbor SDS-a i vojne jedinice JNA od prioriteta značaja bilo je preuzimanje političke i vojne kontrole nad cijelim teritorijem općine. Da bi na što efikasniji način ostvarili navedeni cilj, neophodno je bilo preuzimanje kontrole i nad medijskim prostorom.¹⁰

Nakon proglašenja nezavisnosti Slovenije i Hrvatske, na političkoj sceni u Bosni i Hercegovini dominantno političko pitanje odnosilo se na buduću status ove republike i njeno ustavno uređenje. Lideri vladajućih stranaka nisu uspjeli pronaći kompromisno rješenje pa je status Bosne i Hercegovine kao i pitanje unutrašnjeg uređenja ostalo neusaglašeno. U toku februara i marta 1992. godine, pred početak agresije na Bosnu i Hercegovinu, predstavnicima vladajućih stranaka predložen je Kutiljer-Karingtonov plan o unutrašnjem uređenju Bosne i Hercegovine. Prema tom planu, Bosna i Hercegovina bila bi decentralizovana država sa tri konstitutivne etničke države na temelju popisa stanovništva iz 1971., 1981. i 1991. godine. U toku marta 1992. godine,¹¹ nakon nekoliko sastanaka, lideri vladajućih stranaka su odbacili ovaj plan.¹² Da je postignut dogovor o

⁸ “Osnovana Srpska skupština opštine”, *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 10. 1. 1992.

⁹ ICTY, Skupština srpskog naroda opštine Prijedor, *Odluka o pripajanju Autonomnoj regiji Bosanska krajina*, broj 003/92, Prijedor, 17. 1. 1992.

¹⁰ Sedmični list “Kozarski vjesnik” i Radio Prijedor su se već od izbijanja rata u Republici Hrvatskoj 1991, neskriveno podržavajući poteze SDS-a u Prijedoru, faktički pretvorili u glasila ove stranke, što će posebno biti izraženo 1992. godine. Preuzimanjem kontrole nad televizijskim predajnikom na Kozari u augustu 1991. godine i sprečavanjem prijema programa iz Sarajeva i Zagreba na TV-prijemnicima stanovnika Prijedora medijski prostor u potpunosti je bio pod kontrolom najveće srpske stranke; Opširnije: Arnaud Vaulerin i Isabelle Wesselingh, *Bosna, živo sjećanje*. Sarajevo: Buybook, 2006, 53.

¹¹ U međuvremenu, Bosna i Hercegovina je nakon održanog referenduma 1. marta 1992. stekla nezavisnost, a 6. aprila 1992. godine dobila status međunarodno priznate države. Ta činjenica nije predstavljala prepreku srpskim političkim i vojnim snagama u daljnjem djelovanju ka preuzimanju vlasti u onim dijelovima Bosne i Hercegovine koji su u zacrtanim ciljevima protagonista velikosrpske politike trebali ući u sastav srpske države.

¹² Josip Glaurdić, *Vrijeme Europe: Zapadne sile i raspad Jugoslavije*. Zagreb: MATE d.o.o., 2011, 266–270.

Kutiljer-Karingtonovom plan, Prijedor bi zajedno sa Sanskim Mostom, Bosanskom Krupom, Bihaćem, Cazinom i Velikom Kladušom činio bošnjačku administrativnu jedinicu koja bi teritorijalno bila “odsječena” od ostalih teritorija sa bošnjačkom većinom. Iz najmanje dva razloga predstavnicima prijedorskog SDS-a Kutiljer-Karingtonov plan nije odgovarao – pripojili su se “Krajini” i nisu htjeli biti u “muslimanskom entitetu”.

Preuzimanje vlasti u Prijedoru

Sva politička dešavanja u Prijedoru kulminirala su nasilnim preuzimanjem vlasti od strane SDS-a i JNA 30. aprila 1992. godine. Do tog trenutka, na području općine Prijedor osnovano je više tajnih srpskih policijskih stanica, a u samom preuzimanju vlasti učestvovalo je više od 1.775 naoružanih srpskih policajaca mobiliziranih iz 13 policijskih stanica sa područja općine, pripadnici snaga specijalne policije iz Banje Luke i jedinice 5. korpusa JNA (preteča 1. Krajiškog korpusa Vojske Republike Srpske).¹³ Prve odluke nove vlasti odnosile su se na otpuštanje Bošnjaka i Hrvata sa njihovih radnih mjesta i uspostavljanje općinske strukture sa kadrom sada već vladajuće stranke SDS. Među nelegalno smijenjenim funkcionerima bio je i predsjednik općine prof. Muhamed Čehajić, a na njegovo mjesto došao je dotadašnji potpredsjednik općine dr. Milomir Stakić.¹⁴ Ovakvo preuzimanje vlasti je značilo da SDS i JNA ne priznaju rezultate prvih demokratskih izbora iz 1990. godine i da će vlast pripadati vojno nadmoćnijem, pogotovo kada imamo u vidu aktivnosti JNA u ovome periodu.

U interesu nove vlasti bilo je da ovakvo stanje održi u gradu Prijedoru. Zbog toga je povećano prisustvo srpskih vojnika u gradu jer je vojska predstavljala “garanciju odbrane nove vlasti”. Brojni vojnici postavljeni su na krovove zgrada dok je policija po cijelom Prijedoru postavljala kontrolne punktove.¹⁵ Tako je vlast u Prijedoru činio “Savjet za narodnu odbranu”¹⁶ sastavljen od članova SDS-a i pripadnika JNA. Skupštinom Savjeta predsjedavao je dr. Milomir Stakić, a osim njega sastancima su prisustvovali: Dragan Savanović (potpredsjednik

¹³ “Nisam htio da učestvujem u stvaranju njihove kneževine”, *Kozarski vjesnik*, 9. 4. 1993.

¹⁴ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 84.

¹⁵ Isto, paragraf 85.

¹⁶ Savjet za narodnu odbranu će ostati u istom sastavu i kada bude preimenovan u Krizni štab opštine Prijedor 15. maja 1992. godine; (ICTY, Skupština opštine Prijedor, *Odluka o organizovanju i radu Kriznog štaba opštine Prijedor*, Prijedor, maj 1992).

Skupštine općine), dr. Milan Kovačević (predsjednik Izvršnog odbora Skupštine općine), pukovnik Vladimir Arsić (komandant 343. motorizovane brigade JNA), major Radmilo Zeljaja (načelnik štaba 343. motorizovane brigade JNA), major Slobodan Kuruzović (komandant srpske Teritorijalne odbrane Prijedor¹⁷), Boško Mandić (komandant općinskog štaba Civilne zaštite Prijedor), Slavko Budimir (sekretar općinskog sekretarijata za narodnu odbranu Prijedor), Simo Drljača (načelnik Stanice javne bezbjednosti Prijedor), Rade Javorić (komandant općinskog štaba TO Prijedor).¹⁸ Sva imenovanja na ove funkcije rezultat su jednostranog odlučivanja bez saglasnosti političkih predstavnika Bošnjaka i Hrvata.

Na području Prijedora djelovala je 343. motorizovana brigada JNA¹⁹ pod komandom Vladimira Arsića zajedno sa policijskim strukturama²⁰ i “dobrovoljačkim” jedinicama.²¹ JNA je u cilju preuzimanja kontrole nad cijelim teritorijem općine pojačala svoje prisustvo, prvenstveno strateškim raspoređivanjem jedinica i teškog naoružanja oko nesrpskih dijelova općine – oko područja Kozarca i prema selima na lijevoj obali rijeke Sane u kojima Srbi nisu činili većinski dio stanovništva.²² Slično vojsci, i sa istim ciljem, prijedorska policija povećava

¹⁷ “Srpska TO” nakon raspuštanja 29. maja 1992. godine ulazi u sastav 343. motorizovane brigade VSrBiH / VRS; (ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 115).

¹⁸ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 87.

¹⁹ Brigada će transformacijom JNA u Vojsku Srpske republike Bosne i Hercegovine biti transformirana u 343. motorizovanu brigadu VSrBiH, a promjenom naziva te vojske u 34. motorizovanu brigadu VRS.

²⁰ Policijskim strukturama rukovodio je Simo Drljača, načelnik Stanice javne bezbjednosti (SJB) Prijedor od 30. aprila 1992. godine.

²¹ “Iz izvještaja Druge vojne oblasti JNA od 19. marta 1992. godine jasno je naglašeno da je naoružavanje dobrovoljačkih jedinica vršila uglavnom JNA (prema dokumentu 75% oružja srpskom stanovništvu je podijelila JNA) u koordinaciji sa SDS-om. Također je očigledno da je linija komunikacije između JNA veoma čvrsta i redovna, jer JNA raspolaže i sa preciznim brojem oružja koje je srpskom narodu podijelio SDS. Očigledno je, naime, da su jedinice bile potpuno povezane sa sistemom, te djelovale pod komandom JNA. Postoje brojni dokazi da se organiziranje dobrovoljačkih jedinica formiralo uz puno znanje Savezne službe bezbjednosti SFRJ (...); Opširnije: Edina Bećirević, *Na Drini genocid – Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*. Sarajevo: Buybook, 2009, 129. i 130.

²² “Odsjek srpskog Ministarstva odbrane Prijedor u periodu april-juni 1992. godine izvršio je potpunu mobilizaciju svih raspoloživih vojnih obveznika. Tako je u određenom momentu, prilikom preuzimanja vlasti i izvodjenja borbenih dejstava u Opštini, na teritoriji opštine Prijedor bilo cirka 12.000 vojnih obveznika u jedinicama vojske, 1700 vojnih obveznika u jedinicama milicije (...); Opširnije: Amir Kliko, Prilog proučavanju stradanja Bošnjaka i Hrvata Prijedora 1992. Sarajevo: *Radovi*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014: br. XVII/3, 345.

svoju aktivnost u pogledu mobilizacije rezervnog sastava.²³ Dva dana poslije preuzimanja vlasti počinjeni su i prvi zločini nad civilima bošnjačke nacionalnosti.²⁴ Ova ubistva, motivirana na nacionalnoj i vjerskoj osnovi, izazvala su strah i nezvjesnost među bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom. Počinilac zločina, čije je ime poznato policiji, nije procesuiran. Nova je vlast ovim potvrdila da nije garant ravnopravnosti građana.

U toku operacionalizacije planova za stvaranje velikosrpske države na tlu Bosne i Hercegovine u Banjoj Luci održana je 12. maja 1992. godine šesnaesta sjednica “Skupštine srpskog naroda”. Predsjednik samoproglashene “Srpske republike Bosne i Hercegovine” i lider SDS-a Radovan Karadžić iznio je šest strateških ciljeva srpskog naroda: 1. Razdvajanje srpskog naroda od druge dvije zajednice; 2. Uspostavljanje koridora između Semberije i Krajine; 3. Eliminisanje Drine kao granice srpskih država; 4. Uspostavljanje granice na rijeci Uni i rijeci Neretvi; 5. Podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski dio i 6. Izlaz Srpske republike Bosne i Hercegovine na more.²⁵

Ovi strateški ciljevi predstavljali su genocidnu namjeru.²⁶ Donesena je i odluka da od jedinica JNA bude formirana Vojska Srpske republike Bosne i Hercegovine (VSrBiH / VRS).²⁷ Iznošenjem šest strateških ciljeva jasno je implicirano buduće djelovanje srpske vojske. Prve dvije tačke strateških ciljeva odnosile su

²³ Prema izvještaju o radu SJB Prijedor, u maju je broj pripadnika tog sastava povećan za ukupno 1.139 u odnosu na april 1992. godine; (ICTY, SJB Prijedor, *Izvještaj o radu Stanice javne bezbjednosti Prijedor za posljednjih 9 mj. 1992. g.*, Prijedor, januar 1993).

²⁴ O ovom slučaju navedeno je u Dostavi podataka koje je SJB Prijedor uputio Centru službe bezbjednosti Banja Luka: “Dana 2. 5. 1992. god. pripadnik VRS Zavišić Jovan iz autobusa na relaciji Bos. Dubica – Prijedor u naselju Kragulji izveo dvoje putnika Šahinić Ismeta i Šahinić Rasima, te sa traktora skinuo Kučković Jusufa i Ganim Mumina, te ih pobio iz automatske puške. Od tada se nalazi u bjekstvu (...); (ICTY, SJB Prijedor, Broj: 11-17-01-1, Prijedor, 8. 6. 1993).

²⁵ Robert J. Donia, *Iz skupštine Republike Srpske 1991-1996. – Izvodi iz izlaganja poslanika skupštine Republike Srpske kao dokazni materijal na Međunarodnom krivičnom tribunalu u Hagu*. Sarajevo, Tuzla: University press – Izdanja Magistrat, Fondacija Istina Pravda Pomirenje, 2012, 52–54.

²⁶ Bećirević, *Na Drini genocid*, 119.

²⁷ Proces transformacije opisao je i Savezni ministar odbrane SFRJ od 1988. do 1992. godine general Veljko Kadijević. U svojoj knjizi navodi: “Komande i jedinice JNA su činile kičmu Vojske Republike Srpske sa kompletnim naoružanjem i opremom. Ta vojska je, uz puni oslonac na srpski narod i njegovu svestranu podršku, kao što svaki savremeni rat traži, zaštitila srpski narod i stvorila vojničke pretpostavke za adekvatna politička rješenja koja će odgovarati njegovim nacionalnim interesima i ciljevima, razumije se, u mjeri u kojoj to sadašnje međunarodne okolnosti dozvoljavaju.”; Opširnije: Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada – Vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993, 116.

se i na područje prijedorske regije i Kozarca koji je zbog etničkog sastava stanovništva i strateškog položaja predstavljao “smetnju” srpskom vojnom i političkom rukovodstvu pri uspostavljanju koridora između Semberije i Krajine.

Od preuzimanja vlasti u Prijedoru do početka napada na Kozarac

Sva politička dešavanja na nivou općine Prijedor odrazila su se i na područje Kozarca gdje bošnjačko stanovništvo nije priznalo novu prijedorsku vlast. Istovremeno, JNA je izvršila pripreme za zauzimanje Kozarca, Ljubije i drugih dijelova općine Prijedor. Tom prilikom su njene jedinice postavile baterije haubica 105 mm i jednu protivoklopnu artiljerijsku bateriju u rejon Kozarca.²⁸ Kao odgovor na preuzimanje vlasti u Prijedoru i strateško raspoređivanje srpskih vojnih i policijskih snaga bošnjačko stanovništvo u Kozarcu odgovorilo je postavljanjem kontrolnih punktova²⁹ s pokušajem kontrolisanja vanjskih granica područja Kozarca, i to patrolama od po desetak mještana naoružanih lovačkim puškama.³⁰ Takav odgovor povećao je napetost sa nelegalnim vlastima u Prijedoru.³¹

Krajem aprila i u prvoj polovini maja 1992. godine na području Kozarca održano je nekoliko sastanaka u kojima su učestvovali pripadnici Stanice milicije Kozarac (u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine), štaba Teritorijalne odbrane (TOBiH)³² Kozarac, predstavnici političkih stranaka, intelektualci i drugi ugledni građani Kozarca. Na ovim sastancima ravnopravno su učestvovali i Srbi s područja Kozarca. Razmatrano je pitanje odnosa prema novoj vlasti u Prijedoru i pronalaska političkog rješenja, uz naglasak da je izbjegavanje izbijanja sukoba na ovom području od prioritetnog interesa. Jedan od prijedloga bio je i opcija građanske neposlušnosti prema prijedorskoj vlasti te zadržavanje “statusa quo”, tačnije čekanje rješenja krize na nivou Republike Bosne i

²⁸ Amir Kliko, Prilog proučavanju stradanja Bošnjaka i Hrvata Prijedora 1992., 347.

²⁹ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 85.

³⁰ Isto, paragraf 140.

³¹ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda, Den Haag, 27. mart 2013, paragraf 529.

³² Proces razoružavanja Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine započeo je u periodu prije izbijanja agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu; Opširnije: Mesud Šadinlija, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986–1992*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2013.

Hercegovine.³³ Također, jedan od prijedloga koji je imao podršku većine učesnika sastanaka odnosio se na inicijativu o formiranju općine Kozarac kao privremenog rješenja ili formiranja zajednice općina Prijedor koji bi se sastojao od općina Kozarac, Ljubija i grada Prijedora. S obzirom na to da je općinska vlast u Prijedoru od ranije postavljala ultimatum da se Kozarac u potpunosti potčini novoj općinskoj vlasti kao i vlastima “Autonomne regije Krajine” i “Srpske republike Bosne i Hercegovine”, Kozarčani su izašli sa prijedlogom formiranja “Građanske općine Kozarac” u čiji sastav bi ušlo pet mjesnih zajednica kao i one mjesne zajednice koje iskažu želju za pripajanjem ovoj općini. Osim toga, iznesen je prijedlog da na području Kozarca ne budu istaknuti bilo čiji nacionalni ili vjerski simboli te da u upotrebi budu isključivo neutralni simboli. Međutim, i takve prijedloge je strana srpske vlasti odbila zahtjevom da na području Kozarca budu istaknute srpske zastave.³⁴ Kozarčani su ostali istrajni u tome da ne potpišu lojalnost nelegalnim i nelegitimnim vlastima u Prijedoru i Banjoj Luci. Ponovljeno je da se novoj vlasti neće predati oružje koje je u posjedu ljudi iz Kozarca, a što je zahtijevala nova vlast, ali da vatra od strane Kozarčana neće biti otvorena i da će jedino “oružjem odgovoriti kada oružjem budu napadnuti”.³⁵ Iz zapisnika ovih sastanaka vidljiva je svijest o nadmoći srpske strane u ovoj situaciji, kako u ljudstvu tako i u naoružanju, te da će sav teret odbrane pasti na lokalno stanovništvo. Jedina preostala opcija održavanja mira bila je u pronalasku političkog rješenja kojem su Kozarčani težili.

Sa jedinstvenim stavom išlo se na sastanke sa predstavnicima prijedorske vlasti. U nekoliko navrata sa vlastima su pregovarali pripadnici Stanice milicije Kozarca koje je predvodio komandir Osme Didović. Pozadina navodnih pregovora (na kojima je bio prisutan i načelnik Centra javne bezbjednosti Banja Luka Stojan Župljanin) bio je ustvari ultimatum³⁶ postavljen policajcima od kojih je ponovo zatražena predaja oružja, iskazivanje lojalnosti “Srpskoj republici Bosni i Hercegovini” i potčinjavanje novim strukturama vlasti u Prijedoru. Takve

³³ Zapisnik sa ovih sastanaka nema signaturu i u nekim dijelovima nečitko su napisani stavovi učesnika; (ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Dokazni predmet P1533/SD7b).

³⁴ Isto, P1533/SD7b.

³⁵ Isto.

³⁶ Isti ili slični zahtjevi nisu upućivani srpskom stanovništvu prijedorske općine niti je od predstavnika srpskih mjesnih zajednica zatraženo da se preda naoružanje. Ultimatum Kozarčanima je preko Radio Prijedora objavio Radmilo Zeljaja prijeteći da će “sравniti Kozarac sa zemljom ukoliko stanovništvo ne ispuni zahtjeve”; (ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 141).

zahtjeve, postavljene prilikom svih sastanaka, kozarački policajci odbijaju.³⁷ Jedan od razgovora vođen je, kako je planirano između SDS Prijedor i SDA Kozarac, u periodu od 15. do 20. maja 1992. godine u prostorijama SDS-a u Prijedoru. Mevludin Sejmenović, učesnik sastanka ispred SDA, svjedočio je da se u tim sastancima tražila “zadnja slamka spasa” i da su Bećir Medunjanin i Islam Bahonjić pokušavali objasniti stvarno stanje u Kozarcu. Iako je sastanak bio predviđen sa SDS-om (koji su predstavljali Simo Mišković, Dušan Kurnoga i Slobodan Kuruzović), glavnu su riječ vodili pukovnik Vladimir Arsić i major Radmilo Zeljaja, koji su zahtijevali da Bošnjaci iz Kozarca predaju 7.000 cijevi ili će “Kozarac biti srušen sa zemljom”. Bećir Medunjanin je upitao kako da predaju kada nemaju toliko oružja, na što je Zeljaja odgovorio: “Gospodo, to je vaš problem.”³⁸ “Znali smo da ne možemo ispuniti uslov jer nismo imali toliko oružja, a kada bi vratili manje oružja, to bi značilo da nismo ispunili ultimatum. O tome smo obavijestili ljude u Kozarcu. Bilo je još samo pitanje kako zaštititi živote ljudi.”³⁹

U toku svih pregovora jasno je vidljivo ko “vlada situacijom”. Područje Kozarca i njegovo stanovništvo koje je ostalo lojalno legalnim vlastima Republike Bosne i Hercegovine bilo je prepušteno vlastitim snagama.

Zbog neiskazivanja lojalnosti novim vlastima 22. maja 1992. godine srpska vlast prekida telefonske linije i uspostavlja blokadu Kozarca, čime je krajnje otežan ulazak u ovo područje i izlazak s ovog područja.⁴⁰ Sve pripreme za operacionalizaciju napada bile su u završnoj fazi. Predsjedništvo “Srpske republike Bosne i Hercegovine” donijelo je 20. maja 1992. godine naredbu o općoj mobilizaciji na području ove samoproglašene republike, a 1. Krajiški korpus SrBiH / VRS izdaje takvu naredbu 21. maja.⁴¹ Kako je prijedorska vlast slijedila odluke viših nivoa vlasti, novoimenovani predsjednik općine Milomir Stakić potpisao je odluku o izvršenju opće mobilizacije 22. maja 1992. godine.⁴²

³⁷ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda, paragraf 530.

³⁸ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Transkript svjedočenja Mevludina Sejmenovića, 17. 11. 2010.

³⁹ Isto.

⁴⁰ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda, paragraf 530.

⁴¹ ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, *Opšta mobilizacija vojske Srpske republike BiH – naređenje*, op. str. pov. br. 467-2, 21. 5. 1992.

⁴² ICTY, Krizni štab opštine Prijedor, *Odluka o izvršenju mobilizacije na području opštine Prijedor*, broj 03/3, Prijedor, 22. 5. 1992.

Napad na Kozarac

Područje Kozarca je i prije početka agresije na Bosnu i Hercegovinu bilo u potpunosti okruženo srpskim selima čije se stanovništvo masovno odazvalo mobilizaciji, tako da se područje našlo u potpunom okruženju srpskih snaga. Napad koji je započeo u podnevnim satima 24. maja 1992. godine predvodile su jedinice 1. Krajiškog korpusa VSRBiH / VRS s obzirom na to da je cijela prijedorska regija bila u zoni odgovornosti ovog korpusa. Uslijed odluka o općoj mobilizaciji, u ovoj agresorskoj akciji učestvovali su dijelovi 343. motorizovane brigade,⁴³ policijske strukture Stanice javne bezbjednosti Prijedor,⁴⁴ 5. kozarske brigade te druge vojne jedinice iz 1. Krajiškog korpusa VSRBiH / VRS i pripadnici Centralne službe bezbjednosti Banja Luka.⁴⁵

S druge strane, jedinice TOBiH odnosno Štaba TO Kozarac⁴⁶ na čijem je čelu bio Sead Čirkin⁴⁷ i policija koji su branili Kozarac nisu po svom brojnom stanju i naoružanju mogli pružiti značajniji otpor.⁴⁸ Ovome treba dodati i procjenu srpske strane o stanju branilaca Kozarca gdje je navedeno da “područje mjesnih zajednica Kozarac i Kozaruša čine jačinu čete naoružane streljačkim naoružanjem i minobacačima”.⁴⁹ Jedna četa nakon razoružavanja TOBiH-a suprotstavila se srpskim vojnim i policijskim snagama s iskustvom ratovanja u Hrvatskoj čiji je potencijal u ljudstvu, kako smo već naveli, brojao oko 12.000 osoba.

⁴³ Ukupno brojno stanje 1. Krajiškog korpusa VRS-a iznosilo je 39.004 oficira i vojnika. Prijedorska 43. motorizovana brigada VRS-a brojala je 6.124 oficira i vojnika i bila je druga po brojnosti brigada u sastavu ovog korpusa; (ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, *Likvidacija “zelenih beretki” u širem rejonu s. Kozarac*, op. str. pov. br. 44-1/150-1, St. Gradiška, 27. 5. 1992).

⁴⁴ ICTY, SJB Prijedor, dep. br. 11-12-1-2102/92, Prijedor, 5. 7. 1992.

⁴⁵ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda, paragraf 655.

⁴⁶ Tokom 1990. godine JNA je u potpunosti razoružala TO Bosne i Hercegovine. Razoružavanje u okružnim štabovima Bihać i Banja Luka završeno je 13. juna 1990. godine; (Šadinlija, *Territorijalna odbrana*, 184); ICTY, Štab TO Kozarac, *Spisak za mobilizaciju*, 1992.

⁴⁷ Sead Čirkin spominje se kao “komandant odbrane mjesta” u dokumentu pod nazivom *Djelimičan spisak pripadnika “Patriotske lige” sa područja Prijedora* u kojem su nabrojani pripadnici voda Patriotske lige u Trnopolju i drugih vojnih jedinica na području Kozarca; (ICTY, MILOŠ, *Djelimičan spisak pripadnika “Patriotske lige” sa područja Prijedora*, broj 177/92, 3. 6. 1992).

⁴⁸ Proces razoružavanja TOBiH govori u prilog tezi da je u poređenju sa daleko nadmoćnijim agresorskim snagama bilo nemoguće odbraniti područja poput Kozarca, koji je bio u potpunosti okružen i od strateške važnosti za srpske vojne snage; Nusret Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija*. Sarajevo: Bonik, 1995, 100.

⁴⁹ ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-12-01-1-1975, Prijedor, 18. 5. 1992.

Početak napada civilno je stanovništvo stavljeno pod koncentričnu vatru artiljerije, tenkova i drugog naoružanja da bi, potaknuto “uspjesima” početnog dijela napada, ovo područje zaposjele srpske snage.⁵⁰ Kontinuirano granatiranje u pravcu područja Kozarca nije popuštalo.⁵¹

Nakon što su srpske snage pojačale intenzitet napada u naoružanju i ljudstvu, sistematski rušeći sve pred sobom i sistematskim napadom na civile, veliki broj civila uputio se prema Kozari⁵², gdje će i dalje biti izloženi napadima srpskih vojnih i policijskih snaga. Mnogi civili su nakon neuspjelog pokušaja proboja do Bosanske Gradiške uhvaćeni i odvedeni u kasarnu Benkovac, gdje će biti zlostavljani, a potom prebačeni u logor Omarska.⁵³ Jedan dio civila deportovan je prema gradu Prijedoru. Srpske snage nakon intenzivnog granatiranja i vojnog zauzimanja Kozarca kreću u akciju “čišćenja” odnosno ubijanja civila, pljačke i razaranja imovine kao i protjerivanja stanovništva te odvođenja u koncentracione logore Omarska, Keraterm i Trnopolje. U izvještaju načelnika SJB Prijedor od 26. maja 1992. godine se navodi da je u “akciji čišćenja terena u Kozarcu, Kozaruši, Trnopolju i Kamičanima očišćeno oko 70% teritorija”.⁵⁴ Uvidjevši da srpske snage nemilosrdno vrše masovne zločine nad civilnim stanovništvom i da vlast ne dozvoljava ni evakuaciju ranjene djece,⁵⁵ Stanica policije Kozarac 26. maja 1992. godine donosi odluku o predaji i na taj način pokušava naći rješenje za spas preostalih civila. Prilikom predaje stanovništva Kozarca srpske vojne snage

⁵⁰ Ilija T. Radaković, *Besmislena YU ratovanja*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941-1945), 1997, 142.

⁵¹ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 142.

⁵² Srpske snage su u nekoliko navrata izvršile napade na osobe koje su se skrivali od maja 1992. do aprila 1993. godine na Kozari u akcijama “čišćenja terena”. Tako se u jednom izvještaju navodi da je ubijeno dvanaest osoba iz Kozarca; (ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. br. 44-1/199, 24. 6. 1992). U drugom izvještaju se navodi da je jedna grupa likvidirana; (ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. br. 44-1/219, 6. 7. 1992). U izvještaju prijedorskog SUP-a također se govori o angažmanu 100 pripadnika policije na području Kozarca; (ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-12-2304, Prijedor, 29. 9. 1992).

⁵³ ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, Den Haag, 31. septembar 2004., paragraf 404.

⁵⁴ U istom izvještaju se navodi da policija ima saradnju sa vojnim organima i pripadnicima Službe nacionalne bezbjednosti; (ICTY, SJB Prijedor, depeša broj: 11-12-2025, Prijedor, 26. 5. 1992).

⁵⁵ Dr. Idriz Merdžanić, ljekar iz Kozarca, pokušao je da prije predaje organizuje evakuaciju dvoje ranjene djece, od kojih su jednom noge bile u potpunosti smrskane, ali nije dobio dozvolu. Rečeno mu je da sve “baliže” tu treba da umru jer će ih sve ionako pobiti; (ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 146).

zloupotrebljavale su oznaku Crvenog krsta. Jedan od svjedoka navodi: “Uхватili su nas tako što su stavili oznake Crvenog krsta i u megafon govorili: ‘Predajte se, čeka vas Crveni krst i bit ćete zaštićeni’.”⁵⁶ Uprkos predaji, zločini su nastavljani. O tome svjedoči i izvještaj 1. Krajiškog korpusa VSRBiH / VRS od 3. juna 1992. godine u kojem se navodi da su “preduzete mjere u daljem čišćenju Kozarca”.⁵⁷

Mada se u izvještajima srpskih vojnih i policijskih snaga navodi da je “sukob” na području Kozarca počeo nakon što su “muslimanski ekstremisti 24. maja 1992. godine u selu Jakupovići uz upotrebu vatrenog oružja napali vojnu patrolu i ranili jednog vojnika”⁵⁸, čak i da jeste tačan, postavlja se pitanje zašto su srpske snage toliku koncentraciju naoružanja usmjerili ka mjestima gdje su Bošnjaci činili većinski dio stanovništva? Događaj u Jakupovićima na koji se pozivala srpska strana nikada nije istražen niti je dokumentacija potkrijepljena adekvatnim dokazima o tome da je vojna kolona napadnuta. On je samo “poslužio srpskim vlastima kao dugo očekivani izgovor da konačno očiste područje Kozarca od nesrpskog stanovništva”.⁵⁹

Civili koji nisu deportovani u Prijedor, odvedeni u koncentracione logore ili se sakrivali po Kozari, našli su utočište u selima i zaseocima u okolini Trnopolja sve do 9. juna 1992. godine kada i ovo područje postaje izloženo napadima srpskih snaga, a civilno stanovništvo masovnim zločinima. Pripadnici srpske vojske i policije su 14. juna 1992. godine uz ogradu “kartonaže” strijeljali veći broj civila.⁶⁰ Istog dana srpske snage napale su Trnopolje i zaseoke Sivce, Jaskiće, Menkoviće, Kenjare, Kiliće i Huskiće. U Jaskićima je grupa okupljena oko Duška Tadića počinila zločine nad mještanima, uključujući ubistva i protjerivanja.⁶¹ Preživjeli su ukrcani u autobuse i odvedeni u logor Keraterm.⁶² Grupa od 41

⁵⁶ Mujo Begić, Senadin Ramić, Zlatan Ališić, *Tomašica – masovna grobnica*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2015, 20.

⁵⁷ ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, pov. br. 44-1/160, 3. 6. 1992.

⁵⁸ Izvještaj SJB Prijedor upućen CSB Banja Luka; (ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, dokazni predmet S353). O istom događaju u redovnom borbenom izvještaju 1. Krajiškog korpusa upućenom Glavnom štabu Vojske Srpske republike BiH od 25. maja 1992. godine u kojem se navodi da je cijeli prostor Kozarca pod kontrolom srpskih snaga; (ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, pov. br. 44-1/148, 25. 5. 1992).

⁵⁹ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 154.

⁶⁰ Begić, Ramić, Ališić, *Tomašica – masovna grobnica*, 20.

⁶¹ ICTY, Predmet: Br. IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Presuda, Den Haag, 14. juli 1997, paragraf 42.

⁶² Hase Ičić, *Moj put kroz logore smrti*. Doboj Istok: BZK “Preporod”, 2009, 15.

civila koja je do 14. juna 1992. godine bila u navedenim zaseocima dovedena je prvo u logor Omarska,⁶³ odakle su autobusima prebačeni u logor Keraterm.⁶⁴ Nakon napada i zauzimanja Trnopolja i okolnih zaseoka cjelokupno područje nekadašnje općine Kozarac bilo je pod kontrolom srpskih vojnih i političkih struktura.

Srpska strana pokušala je javnosti predstaviti jednu potpuno pogrešnu sliku o zbivanjima u Kozarcu. U nizu sličnih primjera navest ćemo izjavu Radoslava Brđanina (lider Kriznog štaba “Autonomne regije Krajine”) povodom dešavanja na području Kozarca: “Posjedujemo dokaze kako je u Kozarcu vršena priprema za totalni genocid nad srpskim narodom. Srpsku mušku djecu do tri godine je trebalo, prema zamisli mudžahedina, sunetiti, a svu ostalu poklati (...)”⁶⁵ Dokazi koje je navodno posjedovao Radoslav Brđanin nikada nisu predočeni javnosti.

Razmjere napada na Kozarac

U toku napada na Kozarac ubijeno je više od 800 civila.⁶⁶ Nakon ulaska srpskih jedinica u Kozarac 26. maja 1992. godine počelo je prikupljanje posmrtnih ostataka ubijenih i njihovo odvoženje na lokalitet masovne grobnice Tomašica. Jedan broj ukopan je odmah na mjestima na kojima je ubijen, tako da su posmrtni ostaci pronalazeni na mjestu ili u blizini mjesta ubijanja. Iz svjedočenja pripadnika srpske vojske koji su učestvovali u sakupljanju i odvoženju posmrtnih ostataka žrtava, u razdoblju 3–4 dana s različitih lokacija na području Kozarca u masovnu grobnicu Tomašicu odvezeno je nekoliko stotina posmrtnih ostataka žena, djece i staraca.⁶⁷ Domaćinstva su porušena teškom mašinerijom. Dom zdravlja⁶⁸ u

⁶³ Prvi zatočenici logora Omarska dovedeni su 26. maja 1992. godine iz Kozarca. Logor Omarska kao i logori Keraterm i Trnopolje formirani su odlukom “Kriznog štaba općine Prijedor”; (ICTY, SJB Prijedor, str. pov. broj: 11-12-20, Prijedor, 31. 5. 1992).

⁶⁴ Fond za humanitarno pravo, Konferencija “Prijedor 1992: Van osnovane sumnje”, Izjava Teufika Kulašića, Beograd, 24. juni 2006. godine.

⁶⁵ ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, paragraf 325, dok. predmet: P2326.

⁶⁶ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda, paragraf 532. Podatak o broju ubijenih u nekoliko navrata pred MKSJ-om je iznio pukovnik Osman Selak koji je prisustvovao sastanku komande 1. Krajiškog korpusa VRS-a nakon napada na Kozarac; Opširnije: “Selak: VRS kod Prijedora ubila najmanje 800 mještana”, *Nezavisne novine*, Banja Luka, 25. 9. 2012.

⁶⁷ Begić, Ramić, Ališić, *Tomašica – masovna grobnica*, 22.

⁶⁸ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 145.

Kozarcu je tokom napada oštećen. Svi islamski vjerski objekti, od čega četrnaest džamija i devet mesdžida su u potpunosti porušeni.⁶⁹ U “akciji čišćenja”, kako je u izvještajima srpske vojske i policije opisan napad na Kozarac, poginulo je pet dok je ranjeno dvadeset pripadnika srpskih vojnih snaga.⁷⁰ Jedan broj bošnjačkih kuća bio je sačuvan zbog planiranog koloniziranja srpskog stanovništva. Naime, srpske vlasti su namjeravale iseliti srpsko stanovništvo iz sela Bosanska Bojna, Gradina i Puzići u općini Velika Kladuša i naseliti ih u Kozarac, gdje će im biti dodijeljene kuće i zemljišta. Jedan broj ovih porodica se i doselio u Kozarac.⁷¹ Plan iseljavanja srpskog stanovništva s područja Velike Kladuše i njihovo naseljavanje u Kozarac ukazuju na već pripremljen plan o homogeniziranju srpskog stanovništva na teritorij “Srpske republike Bosne i Hercegovine”.

U periodu od maja do aprila 1993. godine,⁷² u toku i poslije napada na područje Kozarca, u logorima (Omarska, Keraterm i Trnopolje) i drugim mjestima masovnih ubijanja (Korićanske stijene, Hrastova glavica, Jama Lisac i druga mjesta) likvidirano je 1.226 kozaračkih Bošnjaka i Hrvata.⁷³ Kozarac je nakon ovih ratnih zločina nad bošnjačkim civilima postao područje naseljeno isključivo srpskim stanovništvom koje je obnovilo rad ove mjesne zajednice. Na mjesto sekretara imenovan je Duško Tadić, predsjednik Mjesnog odbora SDS-a Kozarac⁷⁴ i kasniji osuđenik za ratne zločine.⁷⁵

⁶⁹ Teufik Hadžić, *Džamije i džemati Kozarca*. Cazin: Grafis, 2003, 33.

⁷⁰ U izvještajima 1. Krajiškog korpusa VSrBiH / VRS se za napade na civilno stanovništvo navodi da su izvedeni u “akcijama eliminacije ‘Zelenih beretki’”; Opširnije: ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, *Likvidacija “zelenih beretki” u širem rejonu s. Kozarac*, op. str. pov. br. 44-1/150-1, St. Gradiška, 27. 5. 1992.

⁷¹ Begić, Ramić, Ališić, *Tomašica – masovna grobnica*, 20.

⁷² Posljednja grupa civila iz Kozarca, među kojima su bili i žene i djeca, likvidirana je na području Kozare u aprilu 1993. godine kada je izvršen posljednji pretres ovog terena; (ICTY, CSB Banja Luka, Detašman SNB Prijedor, *Plan odbrane u slučaju agresije na područje RO Prijedora*, 14. 5. 1993).

⁷³ Podatak sa spomen-obilježja u Kozarcu: od tog broja je 21 dijete i 112 žena; Opširnije: Mujo Begić, *Genocid u Prijedoru – svjedočenja*. Zagreb, Sarajevo: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2015, 242–248, 252–254).

⁷⁴ SDS će u ovome periodu biti jedina stranka koja djeluje na području Kozarca; (ICTY, Skupština Mjesne organizacije SDS Kozarac, *Odluka o izboru Mjesnog odbora SDS Kozarac*, broj: 2/92, Kozarac, 15. 8. 1992).

⁷⁵ ICTY, Mjesna zajednica Kozarac, *Odluka o imenovanju sekretara MZ S. Kozarac*, broj: SK-I-10/92, Kozarac, 9. 11. 1992.

Zaključak

Političke i vojne pripreme za zauzimanje područja Kozarca odvijale su se kontinuirano od proglašenja paralelnih institucija bosanskih Srba, povlačenja JNA na teritorij Bosanske krajine i njenom transformacijom u VSrBiH / VRS te iznošenja šest strateških ciljeva bosanskih Srba kao putokaza za buduće djelovanje srpskih političkih, vojnih i policijskih struktura u Bosni i Hercegovini. Ubrzo nakon nasilnog preuzimanja vlasti u Prijedoru srpske snage se fokusiraju na zauzimanje Kozarca mobilizacijom vojske (jedinice 1. Krajiškog korpusa VSrBiH / VRS) i policijskih struktura (Stanice javne bezbjednosti Prijedor i Centra službi bezbjednosti Banja Luka). Te pripreme kulminirale su napadom navedenih jedinica 24. maja 1992. godine. Odbrana Kozarca, predvođena jedinicama TOBiH i Stanice policije Kozarac, bila je i po ljudstvu i po naoružanju nemoćna da pruži ozbiljniji otpor daleko nadmoćnijim agresorskim snagama. Na ovome području, za srpske snage od strateške važnosti (koridor između Krajine i Semberije), u toku napada ubijeno je oko 800 bošnjačkih civila.

Sistematska ubistva, plansko razaranje privatnih i vjerskih objekata, odvođenje civila u koncentracione logore, u potpunosti protjerano bošnjačko stanovništvo rezultat je ratnih zločina počinjenih na području Kozarca u periodu od početka napada do aprila 1993. godine sa epilogom od najmanje 1.226 bošnjačkih žrtava. Cjelokupno područje nekadašnje općine Kozarac će od jula 1992. godine biti naseljeno isključivo srpskim stanovništvom i zajedno sa ostalim dijelom općine Prijedor ući će u sastav “Srpske republike Bosne i Hercegovine” (kasnije Republike Srpske kao entiteta u sastavu Bosne i Hercegovine).

Preparations, Course and Scope of the Attack on Kozarac in 1992

Summary

Political and military preparations for the takeover of the Kozarac territory were taking place continuously following the proclamation of parallel institutions of the Bosnian Serbs, the withdrawal of the Yugoslav People's Army (JNA) on the territory of Bosnian Krajina and its transformation into the Army of the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina (VSRBH/VSR) and the presentation of six strategic goals of the Bosnian Serbs serving as guidelines for future activities of Serb political, military and police structures in Bosnia and Herzegovina. Shortly after the forcible takeover of power in Prijedor, Serb forces had focused on taking over Kozarac through military mobilization (units of the 1st Krajina Corps of VSRBiH/VRS) and police mobilization (Public Safety Station of Prijedor and Safety Services Center of Banja Luka). These preparations culminated in the attack of the aforesaid units on May 24, 1992. The defense of Kozarac led by units of the Territorial Defense of B&H and Police Station of Kozarac was deficient in manpower and armament to put up a more serious resistance against far more superior aggressor forces. Approximately 800 Bosniak civilians had been killed in the attack on this territory, which was of strategic importance for Serb forces (the corridor between Krajina and Semberija).

Systematic killings, planned destruction of private and religious facilities, taking civilians to concentration camps, expulsion of the entire Bosniak population was the result of war crimes committed in the Kozarac territory from the beginning of the attack to April 1993 with an epilogue of at least 1,226 Bosniak casualties. The entire territory of the former municipality of Kozarac, as of July 1992, would be settled exclusively with Serb population and together with the remaining part of the municipality of Prijedor would become part of the "Serb Republic of Bosnia and Herzegovina" (later Republika Srpska as an entity of Bosnia and Herzegovina).

František Šistek

Karlov univerzitet, Fakultet socijalnih nauka, Prag, Češka

RAT, IDENTITET I EGZIL U DJELU RAYMONDA REHNICERA

Apstrakt: Članak nudi diskurzivnu analizu i kontekstualizaciju ključnih tema esejističkog djela sarajevskog urbaniste Raymonda Rehnicera (1942–1998), koji je nakon 1992. živio u praškom egzilu. Pažnja je posebno usmjerena na problematiku multikulturalnog suživota, uzroke rata u Bosni i Hercegovini, dihotomiju urbanog i ruralnog, razvoj i ulogu Rehnicerovog jevrejskog identiteta nakon izbijanja rata i njegove konceptualizacije Srednje Evrope kao posebnog istorijskog i kulturnog prostora.

Ključne riječi: Raymond Rehnicer, Bosna i Hercegovina, Jugoslavija, Srednja Evropa, Sarajevo, rat, identitet, egzil, Jevreji, multikulturalizam.

Abstract: The article offers a discursive analysis and contextualization of several key topics found in the essayistic oeuvre of Raymond Rehnicer (1942–1998), professor of urbanism and architecture at the University of Sarajevo, who lived in exile in Prague after 1992. The paper pays special attention to the problems of multicultural coexistence, causes of war in Bosnia and Herzegovina, the perceived urban/ural dichotomy, the development and role of Rehnicer's Jewish identity after the break-up of the war and his conceptualizations of Central Europe as a specific historical and cultural area.

Keywords: Raymond Rehnicer, Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia, Central Europe, Sarajevo, war, identity, exile, Jews, multiculturalism.

Eseji i drugi tekstovi sarajevskog urbaniste Raymonda Rehniceera (1942–1998) nisu nepoznati u češkoj sredini. Međutim, njegovo djelo, s obzirom na niz nepovoljnih okolnosti, nije dobilo odgovarajuću pažnju izvan Češke (u kojoj je autor živio od svog dolaska iz Sarajeva krajem 1992. pa do smrti 1998. god.). Čini se da je upravo zbog toga Rehniceer nepravедno zanemarivan u stručnoj literaturi i debatama na teme o kojima je pisao: o raspadu Jugoslavije, ratu u Bosni i Hercegovini ili problematici multikulturalnog života. Cilj ovog rada nije da predstavi djelo Raymonda Rehniceera na kompleksan i iscrpan način. Usmjerit ćemo se samo na neke od tema kojima se autor 90-ih godina detaljnije posvećivao, pokušat ćemo shvatiti njegov način razmišljanja i u nekim slučajevima ih iz današnje perspektive predstaviti u širem kontekstu akademskog diskursa, koji je u većini primjera nastajao tek nakon prerane Rehniceerove smrti.

Autor i djelo¹

Raymond Rehniceer se rodio 21. novembra 1942. u slavonskom gradiću Belišću, koji leži na obali rijeke Drave u današnjoj Hrvatskoj. Belišće je 1884. godine – takoreći “na livadi” – osnovao mađarsko-jevrejski industrijalac iz Nagykanizse Salamon Heinrich Gutman, koji je tu izgradio modernu pilanu i tvornicu za obradu drveta. Zahvaljujući brzom razvoju firme tu se tokom narednih desetljeća naselilo mnogo radnika i tehničkih stručnjaka iz raznih krajeva Habsburške monarhije, a kasnije i iz novonastale jugoslovenske države.

Ime Rehniceer, odnosno Rechnitzer, spada među tipična srednjoevropska jevrejska prezimena izvedena od imena mjesta u kojem su živjeli njihovi preci, u ovom slučaju od gradića Rechnitz u današnjem Burgenlandu (Gradišće), koji je prije 1918. pripadao Ugarskoj, isto kao i Rehniceerova rodna Slavonija. Usprkos nedvojbeno jevrejskom prezimenu, sa stanovišta vjerskih pravila judaizma, Raymond Rehniceer ipak nije bio “pravi” Jevrej. Kao što sam piše, majka

¹ Sve citate koje autor teksta koristi iz: Raymond Rehniceer, *Nesnesitelná jednoduchost modernosti*, Mladá fronta, Praha, 1999, prevodilac navodi prema: Raymond Rehniceer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, Sabina Rehniceer, Prag, 2004.

njegovog oca je bila Poljakinja, rođena u sjevernoj Bosni, zbog čega je njegov djed, da bi se mogao njome oženiti, prešao na katoličanstvo. Rehniceova majka je poticala od oca Mađara i majke Hrvatice, protestantice.² Cijela njegova porodica sa svojim multietničkim porijeklom nije predstavljala ništa neobično u lokalnoj sredini. Međutim, Raymond se rodio u vrijeme kad je dotadašnji stari svijet isprepletenih srednjoevropskih identiteta smrtonosno ugrožen – usred Drugog svjetskog rata u marionetskoj ustaškoj državi koja je aktivno sprovodila genocidnu, ultranacionalističku i pronacističku politiku. Njegovi roditelji su porijeklom bili iz onog društvenog sloja koji su ljevičarski ideolozi obično nazivali buržujskim. Nisu bili komunisti, ali su u Drugom svjetskom ratu aktivno bili na strani partizana, a nakon završetka rata, tad već u socijalističkoj i federativnoj Jugoslaviji, uključili su se u izgradnju novog društva.

“Potičem iz porodice gradskih intelektualaca i odgojen sam u liberalnom, skoro bih rekao agnostičkom duhu”,³ napisao je kasnije Rehnice. Pitanje etničkog, da ne kažemo vjerskog porijekla porodice tokom njegovog djetinjstva i mladosti očito nije igralo nikakvu ulogu. Česta preseljenja zbog posla u razne krajeve zemlje su još više produbljivala širu identifikaciju s multietničkom Jugoslavijom kao cjelinom. Nakon rata odrastao je u Beogradu, Boru i u Istri. Od sedamnaeste godine živio je u Sarajevu, koje je postalo njegov istinski dom. Kasnije je studirao arhitekturu u Cirihu te nekoliko godina radio u Tunisu, ali veći dio njegovog profesionalnog života vezan je uz Sarajevo u kojem je radio kao profesor na Arhitektonskom fakultetu i pored ostalog sudjelovao i u preobražaju gradske infrastrukture povodom održavanja Zimske olimpijade 1984. godine.

Rehnice je sa suprugom Sabinom stanovao na Grbavici koja se 1992. godine, nakon izbijanja rata u Bosni i Hercegovini, našla pod kontrolom srpskih jedinica i ostala sasvim odsječena od ostatka grada. Nakon nekoliko mjeseci uspio je napustiti grad konvojem sa jevrejskim izbjeglicama čiji izlazak je sam organizirao. Od kraja 1992. živio je u Pragu. U češkom egzilu nastavio je raditi u svojoj struci. Predavao je na Arhitektonskom fakultetu u Pragu i istovremeno na Tehničkom univerzitetu u Beču. Radio je i u gradskoj upravi u Zavodu za razvoj glavnog grada Praga. Jedan je od suosnivača Češkog udruženja prijatelja nedjeljive Bosne i Hercegovine. Sudjelovao je u redovnim antiratnim akcijama

² Sasvim spontana reakcija na ova moja objašnjenja”, kako opisuje Rehnice reakcije svojih bečkih prijatelja, “bila je da sam ja, u suštini, jedan skoro tipičan Austrijanac, odnosno da u najmanju ruku imam korene sasvim slične onima što ih ima većina Bečlija i Bečlijki”. Raymond Rehnice, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, Sabina Rehnice, Prag, 2004, 120.

³ Rehnice, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 70.

Fondacije Tolerancije u Pragu te u nizu sličnih akcija, konferencija i simpozijuma po cijeloj Evropi. Pisao je i nastupao u medijima. Nažalost, teško je obolio i 2. februara 1998. umro u pedeset i petoj godini u Pragu. Za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini i neposredno nakon njegovog svršetka Rehnicher je u češkoj sredini bio jedan od najpoznatijih i najjerudovanijih interpretatora konflikta u bivšoj Jugoslaviji. Njegovu trajnu idejnu zaostavštinu čine prije svega dvije knjige koje je uspio napisati nakon izbijanja rata. Obje ove knjige predstavljaju glavni izvor za selektivnu interpretaciju i pokušaj djelimične kontekstualizacije određenih tema kojima ćemo se posvetiti u nastavku tumačenja.

Knjiga *Trava i slonovi. Bilješke o životnoj sredini za vrijeme građanskog rata u Bosni*⁴ pisana je od marta do oktobra 1992. godine, dakle od početka rata u Bosni do autorovog definitivnog odlaska iz bivše Jugoslavije. Knjiga je sastavljena od autorovih dnevnčkih bilješki protkanih opštim razmišljanjima o nasilju, životnoj sredini, antropocentrizmu i nizu drugih tema. Rehnicher je u strahu od premetačine tekst napisao na francuskom jeziku.⁵ Svoje bilješke je, dakle, šifrovao u jedan od najraširenijih svjetskih jezika budući da je ispravno pretpostavljao koliko je mala mogućnost da se među samozvanim “oslobodiocima” Grbavice nađe i takav koji bi znao taj jezik. U češkom prijevodu knjiga je objavljena u proljeće 1993. godine, dakle samo nekoliko mjeseci nakon autorovog dolaska u Prag. Iste godine je u Francuskoj objavljen original pod nazivom *L’adieu à Sarajevo: réflexions sur l’environnement humaine au cours d’une guerre civile*.⁶ U ovom radu ćemo se pozivati prije svega na njegove dnevničke bilješke, koje na lapidaran ali živopisan način svjedoče o tome kako se postepeno pogoršavala bezbjednosna situacija, nakon čega počinju povremena puškaranja, ali je još uvijek bilo moguće kretati se iz jednog dijela grada u drugi, dok na kraju front nije definitivno podijelio Sarajevo, a Rehnicher i njegova supruga ostali zatočeni u svom kvartu. Nakon toga autor slikovito opisuje postepeni raspad međuljudske solidarnosti, neizvjesnost, pljačkanja, nedostatak namirnica, tiraniju, proganjanje nesrba, kao i diskriminaciju onih Srba koji su bili protiv nacionalističke strategije ratnih vođa. Od polovine ljeta dnevnički zapisi dobijaju još jednu temu: umjesto definitivnog propadanja u mračnu beznadežnost autor se sve više posvećuje organizovanju jevrejskog humanitarnog konvoja kojim je na

⁴ Raymond Rehnicher, *Trava a sloni. Poznámky o životním prostředí za občanské války v Bosně*, Prostor, Praha, 1993.

⁵ Isto, 17.

⁶ Raymond Rehnicher, *L’adieu à Sarajevo: réflexions sur l’environnement humaine au cours d’une guerre civile*, Desclée de Brouwer, Paris, 1993.

kraju, u dramatičnim okolnostima, uspio stići u Beograd, iz kojeg sa suprugom vrlo brzo odlazi i definitivno napušta tadašnju Jugoslaviju.

I druga Rehnicerova knjiga *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta* je prvo izdanje imala na češkom jeziku.⁷ Obuhvata petnaest tekstova pretežno esejističkog karaktera o ratu u Bosni i Hercegovini, urbanizmu i problematici multietničkog društva i tolerancije. Eseji su prvobitno napisani na nekoliko jezika tokom petogodišnjeg praškog egzila i većim dijelom su publikovani u češkim i stranim časopisima i zbornicima. Na pripremanju češke verzije knjige autor je još aktivno sudjelovao, ali, nažalost, knjiga je objavljena tek nakon njegove smrti 1999. godine. Knjigu je za izdavanje definitivno pripremio značajni prevodilac i književni naučnik Dušan Karpatský.

U Pragu je 2004. godine objavljena i verzija knjige na autorovom materijem jeziku (uz urednički doprinos književnika i prevodioca Adina Ljuce).⁸ U bivšoj Jugoslaviji je ovo izdanje nažalost ostalo gotovo nepoznato, a knjiga *Trava i slonovi* štaviše do danas nije ni prevedena ni objavljena. Dakle, možemo reći da je Rehnicerova misaona zaostavština u Bosni i Hercegovini, kao i u širem postjugoslovenskom prostoru, nepoznata i nevalorizirana. A obzirom na autorovu preranu smrt i činjenicu da je većinu egzila proveo u Pragu, njegovo djelo je praktično nepoznato i u anglofonom svijetu.

⁷ Raymond Rehnicer, *Nesnesitelná jednoduhost modernosti*, Mladá fronta, Praha, 1999. Ni češko niti kasnije bosansko izdanje knjige, nažalost, kod većine tekstova ne navode gdje i kad su bili objavljeni u prvobitnoj verziji.

⁸ Raymond Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, Sabina Rehnicer, Prag, 2004. Profesor Rehnicer se pojavljuje kao književni lik u jednoj od priča Adina Ljuce (*Borges a Šajns*), vidi: Adin Ljuca, *Vytetované obrazy*, Arbor vitea, Praha, 2005. (Odnosno: Adin Ljuca, *Istetovirane slike*, Buybook, Sarajevo, 2009). Rejmonda Rehnicera spominje i Svetlana Broz u knjizi *Dobri ljudi u vremenu zla*; Svjedok Gordan Konrad za Rehnicera priča: "Njegov se nastup nije razlikovao, bez obzira na nacionalnost onoga ko je došao da se učlani u jevrejsku zajednicu. Rejmond je tražio mogućnost da učlani što više ljudi. [...] Na granici u Zvorniku je vojnik, koji nas je legitimisao, komentarisao: *Šta je ovo? Pun autobus Muslimana*. Nastao je muk. Rejmond mu je staloženo objasnio: *Žao mi je što ne znate, ali kod Jevreja se porijeklo određuje po majci*. Vojnik je na to začutao. Poslije sat vremena čekanja nastavili smo put. Od svih putnika u autobusu samo za troje sam znao da su Jevreji." Vidi: Svetlana Broz, *Dobri ljudi u vremenu zla*, Grafičar Promet, Sarajevo, 2002, 241.

Ambivalentno naslijeđe jugoslavenskog socijalizma

Tražeci uzroke i smisao rata, čemu je posvetio dosta prostora u tekstu “Zašto uopšte brinuti o Bosni?” napisanom 1993. godine, tj. tokom prve godine praškog egzila,⁹ Rehnicher je krenuo metodom isključivanja. Najprije je izložio koja od mogućih rješenja ne smatra tačnim i zašto, bilo da je riječ o stereotipnim predstavama o neiskorjenjivoj “vjekovnoj mržnji” i “balkanskom divljaštvu”, etiketama o građanskom i vjerskom ratu ili tezama o klasičnoj borbi za teritorije ili “životni prostor”. Iz svoje perspektive odbacio je i koncept nacionalnog rata (etnički konflikt)¹⁰ ukazujući na činjenicu da sve strane, bez obzira na formalno različitu nacionalnu identifikaciju, imaju faktički istovjetan “pogled na svijet”: “Sukobljene strane pripadaju istoj nacionalnoj (sub)kulturi koja se prvenstveno zasniva na besramnom falsifikovanju istorije i zloupotrebi nacionalnih i nacionalističkih mitova.”¹¹ Tek nakon toga nudi svoju definiciju: “Rat koji se vodi u Bosni i Hercegovini (...) zapravo je rat za vrednosti, rat za uspostavljanje takvog vrednosnog sistema u kojem sila oružja i populistička manipulacija treba da zamene demokratski dijalog i građanske slobode. (...) Sadašnji rat je, u svojoj suštini, pokušaj da se ponovo uspostave prastari zakoni sile i nasilja kao legitimni oblici odnosa među državama, kao paradigma celokupnog funkcionisanja ljudskog društva dakle, vraćanje na princip barbarskog ‘prava jačega’.”¹²

Rehnicher je bio svjestan da je izbijanje rata imalo više uzroka.¹³ Sam ih navodi samo nekoliko, pored ostalih i često spominjanu ulogu koju je imala nesrazmjerno velika, troma, idejno konzervativna, a svestrano privilegovana armija koja je u doba jugoslovenske krize, ako se možemo izraziti metaforično, “tražila novog gospodara” i brzo ga našla u Slobodanu Miloševiću i njegovoj vladajućoj klici. Uzroke za nastanak rata Rehnicher vidi i u ambivalentnom naslijeđu jugoslovenskog socijalizma. U komunističkim zemljama je uopšte tokom nekoliko decenija formirana: “(...) jedna krajnje beskrupulozna vladajuća klasa, sasvim oslobođena od bilo kakvih moralnih skrupula. Iz vrlo brojnih predstavnika bivše komunističke vladajuće klase brzo su iznikli novi manipulatori koji se služe be-

⁹ Tekst je objavljen još u antologiji Dušan Karpatský (ed.), *Vzkázání ze dna noci. Literatura Bosny a Hercegoviny v obklíčení a vyhnanství*, Mladá fronta, Praha, 1995, 204–208.

¹⁰ Vidi detaljnije u: Filip Tesař, *Etnické konflikty*, Portál, Praha, 2007.

¹¹ Rehnicher, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 9.

¹² Isto, 10–11.

¹³ Uporedi: Sabrina P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

sramnim falsifikovanjem i zloupotrebom nacionalnih i nacionalističkih mitova sa svrhom obezbeđivanja vlastitog povlašćenog položaja.”¹⁴ Nacionalistička indoktrinacija odozgo pala je na plodno tlo. Prethodni sistem je narodne mase dobro pripremio: “(...) ljudi u komunističkim zemljama jednostavno su navikli da budu manipulisani na najbeskrupulozniji način. Poput Pavlovljevih pasa, velika većina njih jednostavno ne zna za drugu reakciju osim slepog prihvatanja falsifikovane istorije i poslušnog sleđenja vođe. Iz tog razloga su ljudi postkomunističkih država posebno pogodni da budu manipulisani, jer manipulaciju prihvataju kao sasvim normalan oblik političkog života u ljudskoj zajednici.”¹⁵

U takvim okolnostima je u vrijeme krize komunističkog režima, koji je već duže vrijeme gubio svoj unutrašnji legitimitet i živio od stare slave partizanskih pobjeda nad okupacijskim i kolaborantskim snagama, uspješno mobilizirana radikalna manjina koja je za kratko vrijeme uspjela za sobom povući ili ušutkati većinu stanovništva koje je do tad bilo neodlučno.¹⁶

Rehnicer nesumnjivo ne idealizira jugoslovenski socijalistički sistem, ali ga predstavlja kao podnošljivije i za normalno funkcionisanje društva prihvatljivije uređenje od onih koja su svojim građanima na kraju ponudili postkomunistički režimi država bivše federacije koje su međusobno u neprijateljskim odnosima. U ranoj mladosti je i sam stupio u komunističku partiju, ali ubrzo ju je razočaran napustio. To, kao i njegovo buržujsko porijeklo i činjenica da je njegov otac pripadao onoj vrsti intelektualaca koje režim nije baš preferirao, je u kadrovskom profilu Rehnicera na određeni način predstavljalo otežavajuću okolnost. Ali, s obzirom na relativno liberalne odnose ipak je uspio napraviti uspješnu karijeru i dosegnuti poziciju univerzitetskog profesora koji je vaspitavao nove generacije. “U svakom slučaju, valja prihvatiti činjenicu da je ta država iako u svojoj osnovi izrazito totalitarna bila mnogo sličnija jednoj normalnoj, relativno slobodnoj zemlji nego velikom koncentracionom logoru. Danas to uglavnom tvrde sadašnji ekstremni nacionalisti (...) Umesto da pomognu stvaranje demokratske (kon)federacije, oni su svako za sebe i svoje satrape stvorili vlastite totalitarne države u kojima većina ljudi živi gore nego u bivšoj Jugoslaviji.”¹⁷

¹⁴ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 11.

¹⁵ Isto, 11.

¹⁶ Detaljnije o teoriji “demobilizacije većine” kao jednom od ključnih uzroka rata u bivšoj Jugoslaviji vidi Valère Philip Gagnon, *The Myth of Ethnic War. Serbia and Croatia in the 1990s*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2004.

¹⁷ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 80.

“Starosjedoci, kasniji stanovnici i pridošlice”¹⁸

U širem kontekstu neposrednih interpretacija ratova u bivšoj Jugoslaviji Rehnicer je spadao u grupu liberalno orijentisanih intelektualaca iz velikih gradova koji su odbijali da prihvate nacionalni šovinizam koji je postepeno jačao. Njegov diskurs nije, a obzirom na situaciju nije ni mogao biti, potpuno oslobođen od određenih vrednovanja pojedinačnih etničkih skupina. Očito je da najveći dio odgovornosti za eskalaciju nasilja pripisuje agresivnom srpskom nacionalizmu. U nekim aspektima njegove historijske geneze, često i zbog sažetosti, mogu se naći i pojednostavljivanja i nepreciznosti. Naravno, ne bi bilo u redu da se zbog toga optuži za jednostranu paušalizaciju. Na više mjesta upozorava i na primjere Srba koji su svjesno odbili da učestvuju u ratu te u okviru šire kontekstualizacije ističe to da, usprkos opravdanom revoltu nad nedjelima ekstremista, Srbi nisu ništa krvoločniji od ostalih evropskih naroda u nedavnoj prošlosti: Nijemaca za vrijeme Drugog svjetskog rata, Britanaca u Indiji, Francuza u Alžiru...¹⁹ Dominantniji i mnogo značajniji je drugi smjer Rehnicerovih premissljanja: u analizama uzroka i toku konflikta u Bosni i Hercegovini i cijeloj bivšoj Jugoslaviji se naime, prije svega, koncentriše na one aspekte koji u užem smislu nisu u direktnoj vezi sa etnicitetom i nacionalizmom. Pažnju usmjerava, pored ostalog, na preveliku moć privilegirane armije, ambivalentno naslijeđe socijalističkog režima, nedovoljno razvijenu svijest zajedničke bosanske srodnosti i često se vraća dubljim socijalnim korijenima konflikta, naročito antagonističkoj napetosti između gradskog i seoskog, čak i “gorštačkog” dijela društva.

Svoje stavove o unutrašnjoj slojevitosti društvene zajednice u Sarajevu najpreciznije je izrazio u eseju “Sarajevo kakvo pamtim” iz januara 1996. U vrijeme kad je Sarajevo bilo njegov dom, Rehnicer je razlikovao tri sloja stalnih stanovnika čije je pripadnike razvrstavao po dužini njihovog boravka u gradu, porijeklu, ukupnom mentalitetu, a često i profesiji. U prvu skupinu uvrstio je starosjedioce: one stanovnike i njihove potomke koji su u gradu živjeli još prije Drugog svjetskog rata, često još i u vrijeme kad je Bosna bila dio podunavske Monarhije. To su bili potomci muslimanskih begova, srpskih i jevrejskih trgovaca ili činovnika katoličke vjeroispovijesti, najčešće hrvatskog, ponekad i češkog porijekla.²⁰ Pripadnici građanskog jezgra sarajevskog stanovništva uglavnom su nakon Drugog svjetskog rata izgubili svoje pozicije, imovinu i uticaj. Ujedno, njih je karakte-

¹⁸ Podnaslov sam posudio iz priče *Ovčica*. Vidi Péter Nádas, *Dům paní Kláry* (prijevod Anna Valentová), Mladá fronta, Praha, 2003, 137.

¹⁹ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 39.

²⁰ Rehnicer, *Nesnesitelná jednoduhost modernosti*, 76.

risala i visoka mjera međuetničke tolerancije. Među nacionalistima koji su se početkom 90-tih gurali u prve redove nije, po Rehniceru, bio praktično nijedan predstavnik sarajevskih starosjedilaca. Drugu skupinu reprezentovali su ljudi koji su u Sarajevo došli neposredno nakon Drugog svjetskog rata i učestvovali u upravi i izgradnji grada kao metropole jedne od republika socijalističke Jugoslavije, dakle ljudi koji su s vremenom u pravilu srasli s novom sredinom. Slično kao i prvu skupinu, i tu vrstu stanovništva odlikovao je visoki stepen međuetničke tolerancije. Toj skupini pripadali su i autorovi roditelji, kao i on sam. Najbrojniji je naravno bio posljednji val pridošlica iz kasnije faze socijalističkog režima. Većina ih je dolazila iz ruralnih ili direktno iz planinskih krajeva (ne samo Bosne i Hercegovine već i iz drugih, obično privredno nerazvijenih oblasti: iz Sandžaka, Crne Gore, dinarskih krajeva Hrvatske itd.). Najčešće se radilo o nekvalifikovanim ili polukvalifikovanim radnicima koji su dobili posao u privrednom sektoru koji je bio u razvoju. “Osećajući se sasvim nadmoćnima zbog svoje brojnosti, nisu se smatrali obaveznim da prihvate uglašeno i tolerantno ponašanje gradskog stanovništva. Oslobođeni prilično strogih normi seoskog morala, ne prihvatajući gradske norme ponašanja, ti su ljudi grad doživljavali kao mesto u kojem je (skoro) sve dozvoljeno.”²¹ Pripadnici tog površno urbanizovanog sloja (i prva generacija njihovih potomaka) u nekim slučajevima su doduše stekli formalno obrazovanje, ali su se lako prepustili indoktrinaciji nacionalizmom čim se pokazalo da je u novoj situaciji to put do karijere. “Skoro bez izuzetka sve sadašnje vođe ekstremnih nacionalističkih tendencija su doseljenici, odnosno potomci novijih doseljenika sa sela, neadaptirani na gradski način života.”²²

Retrospektivno, nekadašnje nade urbanog, nacionalno tolerantnog sloja kojem je u Sarajevu i sam pripadao, Rehnicer je vidio kao pretjerano optimistične i naivne. Sve do izbijanja rata 1992. godine ljudi njegovog kova živjeli su u iluziji da apsolutna većina njihovih sugrađana odbija nacionalizam i želi da se produži dosadašnji suživot. S obzirom na to da nije dovoljno poznao misaoni svijet seoskog stanovništva i površno urbanizovanih pripadnika novijeg vala sarajevskih pridošlica nije bio svjestan da je, prema svemu sudeći, nacionalizam bio dosta uspješno reprodukovan u porodičnim krugovima. Novi nacionalistički ideolozi su u tim slojevima imali lagan posao: “Najviše sledbenika našli su u poluurbaniziranim i ruralnim sredinama, gdje su ljudi izgubili tradicionalni, strogi vrednosni sistem seoskog društva, a nisu prihvatili građanski sistem vrednosti.”²³

²¹ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 68–69.

²² Isto, 69.

²³ Isto, 11.

Urbani intelektualac u zarobljeništvu “brđanske države”

Specifičnu temu ne samo u Rehnicerovom djelu već i u okviru šire konceptualizacije balkanskih društava, njihovih unutrašnjih tenzija i teškoća u vezi s procesom modernizacije predstavlja problematika “brđana” i navodnog brđanskog mentaliteta. Planinska sredina i njeno stanovništvo (koje često živi vrlo patrijarhalno) dobili su značajno mjesto u nacionalnom diskursu pojedinačnih balkanskih naroda.²⁴ Gledano romantičarskom optikom, upravo su brđani bili viđeni kao “najčišći” i najočuvaniji predstavnici pojedinih nacionalnih zajednica, kao čuvari tradicionalnih vrijednosti, narodne kulture, “narodnog duha”, kao najborbeniji i najvitalniji dio stanovništva. Zato su oni, prema mišljenju niza nacionalnih ideologa (između ostalog i zbog relativno visokog nataliteta i migracije iz “ekonomski pasivnih” rodnih krajeva u gradove i plodnije ravnice), trebali igrati ključnu ulogu u regeneraciji svoje šire nacionalne zajednice. Idealizovanje navodno neiskvarenih, borbenih i “rasno očuvanih” brđana nije bilo odlika samo romantičnih književnika i nacionalističkih političara već i brojnih naučnika. U tom kontekstu dovoljno je imenovati uticajnog srpskog antropogeografa Jovana Cvijića i njegovo isticanje pozitivnih osobina tzv. dinarske rase koja je u njegovim očima predstavljala najvitalniji dio južnoslavenskog stanovništva.²⁵

U dvadesetom vijeku postepeno su se konstituisali i suprotni diskursi čije su pristalice naprotiv pozitivno ocjenjivale “civilizovanije”, “miroljubivo” i “marljivo” stanovništvo plodnih nizijskih područja, koje su stavljali u opoziciju primitivnim, agresivnim brđanima, čija je migracija iz viših u niže predjele izazivala društvenu napetost i raspad pozitivnih vrijednosti. Među poznatim propagatorima ove teze bio je npr. hrvatsko-američki sociolog Dinko Tomašić.²⁶ Značajan je i još jedan kontradiskurs koji se postepeno kristalizirao i koji bi se mogao nazvati urbanim. On se posebno razvijao nakon Drugog svjetskog rata iako njegove korijene nalazimo i u znatno starijim tekstovima.²⁷ Njegove pristalice nisu

²⁴ Brunnbauer, Robert Pichler, “Mountains as ‘lieux de mémoire’. Highland Values and Nation-Building in the Balkans”, *Balkanologie*, vol VI, Paris, 2002, n. 1–2, 77–100. <http://balkanologie.revues.org/433> (28. 12. 2016).

²⁵ Jovan Cvijić, *La Péninsule balkanique*, Paris, 1918. (te niz izdanja na srpskom nakon toga).

²⁶ Detaljnije vidi: Marko Živković, *Serbian Dreambook. National Imaginary in the Time of Milošević*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2011; Marko Živković, *Srpski sanovnik. Nacionalni imaginarijum u vreme Miloševića*, XX vek, Beograd, 2012.

²⁷ Kao što potvrđuje Larry Wolff, predstava o dubokoj razlici između gradskog i seoskog stanovništva bila je u 18. vijeku čvrsto ukorijenjena i u mentalitetu gradskog stanovništva na istočnoj obali Jadrana koja je tad bila pod Mletačkom republikom. Vidi Larry Wolff, *Venice and*

suprotstavljale zemljoradnike iz nizija stočarima iz brdskih krajeva, već stanovništvo kosmopolitskih i kultivisanih mjesta zaostalom stanovništvu seoskih područja. Danas već postoje ozbiljne studije koje govore o negativnom viđenju ruralnih, brđanskih pridošlica od strane starosjedilaca (onih koji su se u gradove doselili ranije).²⁸ Konceptualizacije ovakvog tipa su u cijeloj bivšoj Jugoslaviji sastavni dio kolektivne imaginacije.

Raymond Rehnicer je bio klasični predstavnik svog društvenog sloja: kosmopolitski intelektualac koji je povezivao odbranu multikulturalnih vrijednosti i nacionalne tolerancije sa pozitivnim tradicijama gradske sredine. U njegovom slučaju su ideje, tipične za liberalnu sredinu i ljevičarske intelektualce, nesumnjivo još intenzivirane vlastitim životnim iskustvom, multietničkim porijeklom i profesionalnom orijentacijom urbaniste. Na stranicama njegovog ratnog dnevnika na više mjesta nailazimo na bilješke o brđanima. Nimalo ne iznenađuje da Radovana Karadžića, političkog vođu bosanskih Srba, opisuje na klasično negativan način – kao površno urbaniziranog uljeza koji razara gradske vrijednosti. Kad je Karadžić u predvečerje konflikta zaprijetio da, ako se ne ispune njegovi zahtjevi – Liban, razoren građanskim ratom, neće biti ništa u poređenju s Bosnom i Hercegovinom, Rehnicer je to opisao slijedećim riječima: “U svakom slučaju ovo nije njegova zemlja, došao je s crnogorskih planina studirati i ovdje ostao. Gradski život mu je stran, uostalom kao i većini njegovih sljedbenika. Veći dio srpskih ekstremista je sa sela ili s planina. Oni iz gradova su kultiviraniji.”²⁹

Zahvaljujući vojnoj nadmoći i etničkom čišćenju srpski ekstremisti uspjeli su na velikom dijelu teritorije Bosne i Hercegovine još u prvoj fazi rata uspostaviti sopstvenu državnu cjelinu – Republiku Srpsku. I Rehnicer se zahvaljujući položaju svog sarajevskog stana protiv svoje volje našao na njenoj teritoriji. Prema njegovom mišljenju, riječ je o apsurdnoj državici okrenutoj ne samo protiv pripadnika ostalih nacionalnosti i “nelojalnih” Srba koji razmišljaju na drugi način već i protiv, njenom tvorcu mrske gradske civilizacije kao takve. Uz ciljanu destrukciju gradske sredine u osnivanju srpske paradržave vidio je pokušaj formiranja nekakve arhaične “brđanske države”. Njenim glavnim

the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment, Stanford University Press, Stanford, 2001. Predstave o većoj “kultivisanosti” i “evropejstvu” gradskog stanovništva mogu se krajem 19. i u prvoj polovini 20. vijeka naći i u urbanim sredinama južnih habzburških provincija i u razvijenijim centrima Jugoslavije između svjetskih ratova.

²⁸ Vidi npr. Xavier Bougarel, Elisa Helms, Ger Duijzings (ed.), *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memoirs and Moral Claims in a Post-War Society*, Ashgate, Burlington, 2007.

²⁹ Rehnicer, *Tráva a sloni*, 12.

gradom postalo je planinsko selo Pale iznad Sarajeva, poznato kao skijaški centar iz doba sarajevske olimpijade. “Danas su Pale Meka srpskog nacionalističkog pokreta, glavno mjesto njihove države gdje se nalaze vlada i predsjednička kancelarija. Tamo, u praktično neurbaniziranoj sredini (da bi se brđani osjećali kao kod kuće) imaju praktično sve. Nama ostalim ni u snu ne bi palo na um da se približimo putu koji vodi u planinu.”³⁰

Teza o “ratu brđana protiv grada” ušla je naročito u 90-tim i u stručnu literaturu. To nas ne čudi s obzirom na to da za razliku od jednostavnih, na prvi pogled stereotipnih objašnjenja, u stilu vjekovnih i neiskorjenjivih nacionalnih antagonizama koji se ciklično ispoljavaju u eksplozijama međusobnog nasilja,³¹ zvuči mnogo ozbiljnije i mnogo bliže pogledu kakav je na rat imao upravo veliki dio kosmopolitski orijentiranog i obrazovanog stanovništva. Danas se dihotomiji urbane i ruralne sredine u pravilu prilazi opreznije, više kao dijelu mjesnog diskursa i kolektivne imaginacije nego kao valjanom objašnjenju.³² Naime, stigmatizacija brđana, odnosno etiketa kultivisanog, dovoljno urbanizovanog građana može biti vrlo neprecizna, jednom deterministička, drugi put dosta ambivalentna. Kao predstavnik “onih loših”, u biti ruralnih i nasilničkih brđana, generalno je prezentovan upravo Radovan Karadžić. U bosanskohercegovačkom, pa i u užem smislu bošnjačke urbane sredine je naprotiv sveopšte pozitivno prihvatana književnik Marko Vešović koji je odbio da za vrijeme rata napusti Sarajevo i umjesto toga postao glasni branitelj tolerancije i suživota. Na njegovo porijeklo u pravilu niko ne upozorava iako i on spada među one koji su se doselili u grad i to iz najpatrijarhalnije sredine, u biti iste kao i Karadžić. Naime, Vešović je porijeklom s teritorije crnogorskog plemena Vasojevića čiji se pripadnici i u samoj Crnoj Gori smatraju za predstavnike arhaične brđanske zaostalosti. Dakle, da li je to jedan od njih bio negativno determinisan sredinom iz koje potiče, dok je drugi, naprotiv, bio pozitivno civilizovan sredinom u koju se doselio?

I ova, 90-tih godina omiljena teza da su rat izazvali i vodili upravo predstavnici brđana bila je izložena kritici. Naročito je dio beogradske inteligencije

³⁰ Isto, 47.

³¹ Za klasičnog propagatora takvih teza tradicionalno je označavan američki novinar Robert D. Kaplan. Njegova knjiga reportaža *Balkan Ghosts*, protkana brojnim historijskim ekskurzima, postala je doduše bestseller, ali joj nedostaju stručne pretenzije. Vidi Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, St. Martin's Press, New York, 1993. U historiografskoj produkciji se stereotipi o vjekovnoj mržnji ne pojavljuju često, u najmanju ruku ne eksplicitno.

³² Vidi npr. Anders Stefansson, “Urban Exile: Local, Newcomer and the Cultural Transformation of Sarajevo”, u: Xavier Bougarel, Elisa Helms, Ger Duijzings (ed.), *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memoirs and Moral Claims in a Post-War Society*, Ashgate, Burlington, 2007, 59–77.

rado upozoravao na “brđansko”, konkretno “crnogorsko” porijeklo Slobodana Miloševića ili komandanta paravojnih formacija Željka Ražnatovića Arkana iako su obojica bili rođeni van Crne Gore i formirani u toj toliko idealiziranoj gradskoj sredini “kosmopolitskog” i “evropskog” Beograda. Najzad, i sam Rehnicer je tražeći rasadnik nacionalizma češće nego na planinsku i seosku sredinu upozoravao na ambivalentnu prigradsku međuzonu, nedovoljno urbanizirano područje u kojem se u određenoj mjeri održavaju i reprodukuju načini življenja i razmišljanja tipičnog za ruralnu sredinu, a u kojoj je ujedno prestao važiti tradicionalni patrijarhalni moralni kodeks.

Iako sam ponosan pripadnik građanskog sloja i uvjereni branilac “klasičnih gradskih vrijednosti”, Rehnicer pokušava shvatiti i predstavnike “onih drugih” i vidjeti cjelovitu sliku stvarnosti, kao što to svjedoči bilješka iz vremena kada je usred rata ostao zatočen na Grbavici: “Kako je apsurdan ovaj bratoubilački rat, zakašnjela pobuna sela protiv grada i urbanosti (...) Vojnika s našeg sprata (opet su tu u dva stana), koji se cijelu noć derao pjevajući brđanske pjesme, najvjerojatnije obuzima ista jeza kao i mene. Osjeća, da mu je gradska sredina strana isto kao što je meni tuđi njegov ’novi poredak’. Drečeći, pokušava stvoriti svoju domaću atmosferu i tako razara moju. Istjerali su ga iz njegovog sela a da ustvari i ne zna zašto, spao mi je odozgo a da ni ja ustvari ne znam zašto. Obojica smo kao lutke i premišljam zašto se nam to dogodilo.”³³

Mojsije s Grbavice

Činjenica da je Raymond Rehnicer bio djelimično jevrejskog porijekla vjerovatno ne bi imala veći značaj da nije bilo rata u kojem je upravo taj dio njegovog identiteta bio sticajem okolnosti istaknut. Po halaha, zadnji Jevrejin u njegovoj porodici je bio njegov djed s očeve strane koji je zbog svadbe konvertovao na katoličanstvo. Religioznost u životu porodice Rehnicer u 20. vijeku očito nije igrala veliku ulogu. Kao što smo već vidjeli, i u vezi sa svojim vaspitanjem autor je govorio o “agnostičkom duhu”. U nekim razmišljanjima u knjizi *Trava i slonovi* se kritički izjašnjava o monoteizmu kao takvom, što ni u širem kontekstu njegove generacije koja je sazrijevala u burnim i liberalnim 60-im nije ništa neuobičajeno. Sa sigurnošću se može zaključiti da etnički i vjerski identitet njegovih predaka, isto kao i ljudi s kojim se u životu sretao, u njegovim očima nije igralo bitnu ulogu.

³³ Rehnicer, *Trava a sloni*, 48.

Nekoliko okolnosti je prouzrokovalo to da je u toku 1992. počeo biti smatran za Jevreja i da je i sam naizgled počeo istupati kao Jevrej. U Sarajevu, u koje se s roditeljima doselio kao srednjoškolac, živjela je brojem mala ali u kulturnom i javnom životu grada tradicionalno bitna jevrejska zajednica. Jezgro sarajevske jevrejske zajednice činili su Sefardi koji su se doselili još u osmanska vremena.³⁴ Za vladavine Habsburške monarhije su se iz raznih krajeva u Sarajevo doselili Aškenazi. Obje zajednice su dugo funkcionisale manje-više uporedno. Stopile su se tek nakon Drugog svjetskog rata, kada je iskustvo progona i genocida definitivno odstranilo prethodne barijere. I nakon Drugog svjetskog rata, usprkos ogromnim gubicima, prisustvo jevrejskog elementa u gradskom životu i njegov doprinos razvoju Sarajeva i njegove kulture bio je općenito priznat.

Da bi se razumjele Rehnicerove ratne peripetije, moramo ujedno upozoriti na specifični diskurs o Jevrejima s preloma 80-ih i 90-ih godina, koji je plod dijela srpske inteligencije. U vezi sa preformuliranjem srpskog nacionalizma u posljednjim godinama prije raspada Jugoslavije u srpskoj sredini se razvila specifična varijanata filosemitizma. Nacionalistički orijentisani intelektualci počeli su redovno upoređivati sudbinu srpskog i jevrejskog naroda pokušavajući da pojačaju autosliku Srba kao nevinih žrtava historije, naročito Drugog svjetskog rata. Takva diskursivna autoviktimizacija trebalo je da zajedno s drugim argumentima opravda tadašnje konkretne srpske političke ciljeve, bilo da je riječ o ukidanju kosovske i vojvođanske autonomije ili intervencije Beograda u korist srpske manjine u Hrvatskoj. S naizgled pragmatičnog pogleda ove prenaplašene simpatije prema Jevrejima i traženje historijskih analogija između sudbine srpskog i jevrejskog naroda služili su za uspostavljanje użih odnosa s Izraelom i “svjetskim jevrejskim lobijem”, u čiji mitski uticaj su srpski nacionalistički intelektualci mahom čvrsto vjerovali. Dok je raslo ispoljavanje neprijateljstva prema jugoslovenskim sugrađanima hrvatske, muslimanske ili albanske narodnosti, istovremeno je svoj vrhunac dostigao i tadašnji srpski filosemitizam. S obzirom na razmjerno mali broj jugoslovenskih Jevreja, radilo se pretežno o retoričkom i platonskom filosemitizmu.³⁵

Tako su se Jevreji usred rata 90-ih u BiH našli u potpuno obrnutoj situaciji od one za vrijeme Drugog svjetskog rata, što je na određeni način za njih predstavljalo sreću u nesreći. I Raymond Rehnicer je počeo biti označavan kao Jevrej.

³⁴ O problematici sefardskih Jevreja u širem balkanskom kontekstu vidi Ester Benbassa, Aron Rodrigue, *Juifs des Balkans. Espèces judéo-ibériques XIXe-XXe siècles*, Éditions La Découverte, Paris, 1993.

³⁵ Vidi Živković, *Serbian Dreambook*, 198–210. odnosno Živković, *Srpski sanovnik*, 253–270.

Apsolutno nije bilo bitno to što se većina rabina s tim ne bi složila. Rehnicer je jevrejsko ime, a to da je po jevrejskom konceptu identiteta značajnije porijeklo majke nego oca, u suprotnosti je od tvrdoglavo slijepog patrilinarnog shvatanja nasljednog identiteta koji preovladava kod Srba i ostalih Balkanaca. Dakle, kad se Grbavica definitivno našla pod kontrolom srpskih jedinica, Muslimani i Hrvati su se odjednom našli u poziciji progonjene, pokradene i smrtno ugrožene manjine, dok su Srbi bez obzira na svoj lični stav pod moranjem bili uključeni u ratnu mašineriju. Rehnicer, naravno, zahvaljujući “pozitivnoj diskriminaciji” Jevreja nije bio ni među regrutovanim ni među kažnjenicima, “zato što sam za njih Jevrej i što svi Srbi pokušavaju da se zbliže sa Izraelom”,³⁶ kako je zapisao 18. maja 1992. u dnevniku.

Prema njegovim bilješkama, presudni momenat u prihvatanju identiteta koji mu je njegova okolina s nedvosmislenošću karakterističnom za to doba pripisala i njegova upotreba ne samo u vlastitu već i u korist svih onih kojima je mogao pomoći može se datirati u august 1992. godine. Desetog augusta zapisao je: “Nekoliko puta sam na vrlo neprijatan način bio legitimisan. ‘Kako to da te dosad niko nije koknuo? I na tebe će brzo doći red.’ – rekli su mi. Sa imenom koje zvuči njemački, sa rodnim mjestom u Hrvatskoj i sa sasvim ‘nebrđanskom’ lobanjom uvijek sam izazivao sumnju ‘oslobodilaca’”.³⁷ Tog dana je zabilježio da je odlučio organizovati evakuaciju osoba jevrejskog porijekla iz dijela Sarajeva koji je bio pod srpskom kontrolom. Ubrzo postaje zvanični predstavnik jevrejske zajednice na Grbavici: “Napokon i ja imam funkciju: imam pravomoć nad teritorijom koja se rasprostire na stopedeset metara širine i jedan kilometar dužine.”³⁸ Rehnicer je preko posrednika održavao kontakt sa glavnim i brojnijim dijelom jevrejske zajednice koja je ostala u opkoljenom dijelu grada. Srpski uredi ne samo da su njegovu aktivnost tolerisali već su mu u okviru svojih mogućnosti pokušavali izaći u susret. “Lokalni uredi su prema Jevrejima sve u svemu blagonakloni, ali ljudi se boje. Pozitivna segregacija je jednako zastrašujuća kao i ona negativna, koju brojni još uvijek dobro pamte. Za vrijeme holokausta Srbi su svoje Jevreje sasvim lako predali a sad nas brane kao srodne duše. Obično licemjerstvo. To koristim da dospijem na sve moguće urede, bez okolišanja ulazim u svaku kancelariju i zahtijevam razne olakšice za svoju jevrejsku župu.”³⁹ Rehnicer je od jevrejske zajednice s “druge obale” dobio spisak Jevreja koji bi se trebali nalaziti

³⁶ Rehnicer, *Tráva a sloni*, 28.

³⁷ Isto, 63.

³⁸ Isto, 63.

³⁹ Isto, 64.

u odsječenom dijelu grada, dok su mu se ljudi jevrejskog porijekla s njegove obale oprezno javljali sami. Svi su trebali biti uvršteni u humanitarni konvoj koji je iz centra grada, koji je bio pod kontrolom bosanske vlade, trebao krenuti za Hrvatsku. “Brojni ljudi su se raspitivali o mogućnostima odlaska s jevrejskim konvojem. Kako nisam imao vijesti iz Jevrejske opštine, nisam znao kakav je zvanični stav po tom pitanju ali čvrsto sam odlučio da ne odbijem nikog ko nema drugu mogućnost da pobjegne iz našeg izolovanog kvarta. Svi koji su mi dolazili željeli su da zdravi i živi odu iz našeg geta. U stvarnosti, dakle, svi smo Jevreji: Muslimani isto kao i Hrvati i svi ostali nesrpske nacionalnosti.”⁴⁰

S obzirom na veliku izmiješanost stanovništva koja je bila karakteristična za sarajevsku sredinu, u Rehnicerovu “jevrejsku župu”, kako je u dnevniku nazivao zajednicu svojih štitenika, spadali su ne samo, po halaha, čisti Jevreji već i ljudi koji su bili samo djelimično jevrejskog porijekla, kao što je bio i on sam, a s njima i članovi njihovih porodica svih mogućih nacionalnosti. Jedan takav reprezentativni primjer spominje: radilo se o kćerki mađarske Jevrejke koja se udala za albanskog katolika i živjela u domaćinstvu zajedno sa suprugovim roditeljima i dvoje djece koja su stasavala.⁴¹ Dok su osobe koje su novi vladari kvarta smatrali za istinske Jevreje mogli računati sa određenom mjerom “pozitivne segregacije”, članovi njihovih porodica su veoma često spadali među ugroženu, “neprijateljsku” manjinu ili im je u boljem slučaju prijetila mobilizacija i odlazak na front.

Prema zvaničnoj jevrejskoj opštini kojoj, koliko mi je poznato, formalno nikad nije pripadao, Rehnicer je po svemu sudeći zadržao određenu distancu. Ni kao zvanični predstavnik opštine u dijelu Sarajeva pod srpskom kontrolom, s obzirom na liniju fronta, s njima nije mogao biti u direktnom kontaktu, pa su komunicirali preko posrednika. Polovinom septembra je na televiziji pratio, po njemu isuviše pompezno, obilježavanje petstogodišnjice izгона sefardskih Jevreja iz Španije i njihovog dolaska u Bosnu.⁴² “Kako opet imamo struju (samo na dva dna, kako ćemo uvidjeti prekosutra) mogli smo pratiti proslavu na televiziji. Opet ta pozitivna segregacija: cijeli dan su na ekranu samo Jevreji, premda ih u cijelom Sarajevu živi samo stotinjak (...) U svakom slučaju za nas sa druge obale je neshvatljivo da gledamo naše dobro obučene, čiste i obrijane prijatelje, kako razmjenjuju učtivosti, s tostom u ruci, u hotelu koji izgleda dosta očuvano. Na

⁴⁰ Isto, 77.

⁴¹ Isto, 78.

⁴² Uopšte nije sigurno da su se Sefardi u Bosnu počeli naseljavati odmah 1492. godine. Preciznije, riječ je o njihovom dolasku u Osmansku carevinu. Proslava je imala više aktuelni i simbolički značaj.

grad svaki dan padaju topovske granate a oni pričaju o kulturi, tradiciji, jevrejskoj muzici. Mi živimo svoj sopstveni život, iz vazduha na nas niko ne napada ali i usprkos tome bojimo se odlaziti u posjete.”⁴³ U drugoj polovini septembra pripadnici Rehnicerove “jevrejske župe” s ogorčenjem saznaju sa radija da je dugo organizirani konvoj za Hrvatsku otišao bez njih. “Jevrejski profesor”, u kojeg je niz ljudi (s obzirom na sve veću nestašicu, zimu koja se bližila i sve lošiju sigurnosnu situaciju) polagao sve svoje nade, obratio se na suprotnu stranu – beogradskoj jevrejskoj opštini. Sa Srbijom se moglo komunicirati bez ikakvih ograničenja i nakon nekoliko dana stigao je pozitivan odgovor. “Kad je riječ o prihvatanju izbjeglica u Beogradu, govore samo o Jevrejima ali ne mogu ni da zamislim, da bi ostalim odbili pomoć.”⁴⁴ Bosansko-srpski uredi su naravno još odugovlačili, više puta revidirali i proučavali Rehnicerov spisak “Jevreja” na kojem je bilo isuviše mnogo članova porodica sa očigledno nejevrejskim, često i jednoznačno muslimanskim imenima.

Na kraju je Rehnicer 23. oktobra 1992. uspio organizirati polazak “jevrejskog humanitarnog konvoja” sa 41 osobom s Grbavice u Beograd. Nakon opasnog putovanja tokom kojeg je autobus prvo bio pogođen snajperom s “druge obale”, nakon čega je prošao divljom teritorijom pod kontrolom radikalnih srpskih ekstremista, gdje je članovima konvoja s muslimanskim imenima realno prijetila smrtna opasnost, sve izbjeglice su stigle u Beograd. Međutim, predstavnici lokalne jevrejske opštine nisu bili oduševljeni i čak su otvoreno ispoljavali svoje razočarenje, “(...) od njih četrdeset i jedno samo je desetak Jevreja (...) Naredno jutro duga rasprava oko toga zašto smo, služeći se evakuacijom Jevreja kao izgovorom, ‘doveli sve te ljude’. Izgleda da je kod njih glavni problem izazivao broj Muslimana. Ali možda griješim. Čini se da im se ta cijela akcija nije nimalo svidjela i da bi bilo bolje da smo ostali u našem ‘oslobođenom kvartu’, gdje naši životi nisu bili ozbiljno ugroženi. Zaista je smiješno slušati Jevreje kako govore ono isto, što su njima govorili prije pedesetak godina: ‘Brod je pun, žao nam je, ali s tim ne možemo ništa uraditi.’ Na kraju saznajem da ni moji dokumenti nisu dovoljan dokaz da sam Jevrej. Ja i moja žena ne možemo ni u kojem slučaju računati na pomoć opštine. Ipak su nam velikodušno dopustili da još dvije noći ostanemo na njihov račun u hotelu. Nakon toga u hotelu srećem brojne ljude iz Sarajeva, neke od njih nisam vidio od polovine aprila. Još tad, uplašeni ratom, spasili su se odlaskom u Beograd, gdje im je pomogla jevrejska opština. Jedna poznanica insistira na tome, da u ponedjeljak ponovo govorim s

⁴³ Rehnicer, *Tráva a sloni*, 76.

⁴⁴ Isto, 77.

predstavnicima opštine ali ja više nemam ni snage ni volje da se borim s izabranim, pa makar to bio i moj sopstveni narod.”⁴⁵

Za kratko vrijeme Rehnicher je zajedno sa suprugom napustio Beograd i emigrirao u Prag. U Pragu se upravo početkom 90-ih godina budio život mjesne jevrejske vjerske opštine. Nakon Baršunaste revolucije zavladao je veliki interes za do te dobi potiskivanu i marginalizovanu jevrejsku kulturu i tradiciju. Veći dio pripadnika tadašnje češke intelektualne sredine odlikovao se određenom mjerom filosemitizma i željom da oživi nekadašnje multikulturalne tradicije, kojim je u praškom kontekstu neodvojivo pripadao i značajni doprinos Jevreja. Čini se da se Rehnicher u tom pogledu nije angažovao i da se tokom petogodišnjeg egzila s lakoćom vratio natrag u svoju predratnu kožu kosmopolitskog intelektualca za kojeg etničko i vjersko porijeklo ne igraju značajniju ulogu. Na kraju krajeva ni praškog vjerskoj zajednici njegovo porijeklo ne bi bilo dovoljno jevrejsko.

Raymond Rehnicher je dakle u toku 1992. godine, tačno pola milenija nakon izгона sefardskih Jevreja iz Španije, odigrao ulogu koja je na određeni način bila mojsijevska. Njegov konvoj je bio jevrejski u tolikoj mjeri koliko je bio i sam Rehnicher: otprilike jednom četvrtinom. Struktura članova konvoja koji je on odveo u egzodus je tako slikovito reflektovala položaj sarajevskih Jevreja na kraju 20. vijeka, koji su bili pretežno sekularni i brojnim vezama (u pravilu i porodičnim) povezani sa svojim sugrađanima ostalih nacionalnosti i vjeroispovjesti. A kakvi su bili ti Jevreji, takav je bio i njihov Mojsije. Zato je i više nego simbolično da je jedan dio ugroženih sarajevskih građana, svoju malu “jevrejsku župu”, iz zarobljenštva od njihovih samozvanih “oslobodilaca” izveo upravo ovaj kosmopolitski, sekularni profesor, čije se jevrejstvo sa ortodoksnih pozicija lako može dovesti u pitanje.

Srednjoevroljanin

Nakon dolaska u Prag Raymond Rehnicher postaje izbjeglica, a emigrant ostaje sve do svoje prerane smrti 1998. godine. S obzirom na svoja prethodna životna iskustva na novu ulogu je bio dobro pripremljen: u prošlosti je već studirao i radio u nekoliko zemalja, odlično je ovladao nekoliko jezika a s lakoćom je učio nove. Pored toga se posvećivao univerzalnim profesijama urbaniste i univerzitetskog pedagoga. U Pragu je odmah zapao u sličnu intelektualnu i profesionalnu sredinu u kakvoj se kretao i u svojoj domovini. U tom pogledu njegova sudbina nije bila

⁴⁵ Isto, 108–109.

nimalo neobična. Usprkos traumatičnim ratnim iskustvima i teškom početku u novoj sredini, uspješno se uspio orijentirati i postepeno integrisati u veliki broj drugih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine i iz drugih zemalja s prostora bivše Jugoslavije, od intelektualaca koji se kreću u univerzitetkom i umjetničkom svijetu, pa do ugostitelja i trgovaca.

Naravno, raspad domovine i njegove posljedice su i kod Rehnicera produbljivali osjećaj diskontinuiteta s prošlošću i otežavali razumijevanje sa znatnim brojem nekadašnjih zemljaka: “Naime, činjenica da živim kao emigrant, i da ću verovatno tako dočekati i kraj života, u suštini me ne uzbuđuje preterano. I tokom dosadašnjeg života sam se često nalazio u položaju stranca, koji je izložen na milost i (češće) nemilost samovolji različitih činovnika. Čini mi se da u tom pogledu postoje samo minimalne, praktično zanemarive razlike između ponašanja birokrata u Tunisu i Švicarskoj gde sam svojevremeno proveo po nekoliko godina i Čehoslovačke, odnosno Češke Republike, gde sada živim. Mnogo bolnije nego teškoće u komuniciranju sa tim birokratama pogađaju me problemi oko uspostavljanja dijaloga sa ljudima istog maternjeg jezika.”⁴⁶

Raymond Rehnicer je u emigraciji očito postao svjestan da domovina kakvu je imao: Jugoslavija, Bosna i Hercegovina i grad Sarajevo više ne postoje i nikada više neće postojati u svom predratnom obliku. U svoju nekadašnju domovinu, u pravom smislu te riječi se, dakle, više nije ni mogao vratiti. Međutim, bio je sposoban da identifikuje i uopšti određene elemente svog nekadašnjeg identiteta i životnog stila i da ih pretvori – iz konkretnih, lokalnih i nacionalnih specifičnosti – u nešto univerzalno, u iskustvo i identitet koji je mogao sačuvati i u egzilu. “Iako nisam tamo rođen, čak i u sadašnjem, verovatno doživotnom egzilu, uvek ću se osećati i građaninom Sarajeva pored toga što sada svoj identitet čvrsto vezujem za Prag i za srednju Evropu u geografskom smislu tog pojma (...) Sasvim tipična stara srednjoevropska mešavina naroda, kultura i vera (ali i mnogih praznoverja) – koja je u međuvremenu gotovo sasvim iščezla iz gradova srednje Evrope u Sarajevu je još uvijek sasvim dobro, čak vrlo živahno funkcionisala. Bogatstvo razlika davalo je mogućnost mladom čoveku da se oseti istovremeno blizak kulturi Srednje Evrope, Mediterana i Bliskog Istoka. O multikulturalnosti uopšte nismo razmišljali, jednostavno smo je prihvatili i živeli u njoj (...) Sama činjenica da svoj identitet ne zasnivam na životu u zatvorenoj grupi vlastitih saplemenika, nego na zakorenjenosti u kulturnim tradicijama Bosne, severnog Sredozemlja i Srednje Evrope, omogućuje mi da sada u Pragu, odnosno u kosmopolitskom okruženju međunarodnih letova, multinacionalnih hotela i egzotičnih restorana,

⁴⁶ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 57.

ostanem privržen svojim korenima.”⁴⁷ Rehnicer se dakle opirao o šire korijene svog identiteta, koji su prerastali samu Bosnu, pa i Jugoslaviju. Možda najbitniji u tom kontekstu je njegov odnos prema Srednjoj Evropi.

Debate o geografskim granicama i smislu pojma Srednja Evropa vodile su se tokom 20. vijeka bezbroj puta. Rehnicer se u svom djelu jednoznačno priklanjao historijskoj definiciji srednje Evrope poistovjećujući je sa Habsburškom carevinom. Ulogu podunavske monarhije u BiH na prelomu 19. i 20. vijeka ocjenjivao je vrlo pozitivno: “(...) razumna politika ‘batine i mrkve’ kakvu su praktikovale austrougarske vlasti relativno brzo smirila početna nezadovoljstva i revolte. Za relativno kratko vreme je zanemarena provincija Otomanskog Carstva postala dinamični i ekonomski napredan deo Austro-Ugarskog Carstva. Znatna imigracija novih administrativnih i vojnih službenika, kao i velikog broja kvalifikovanih ljudi iz razvijenijih delova Carstva, u osetnoj meri obogatila je postojeću tradicionalnu multikulturalnu zajednicu. Mnogi rođeni Austrijanci, Česi i Jevreji Aškenazi ali i čitav niz predstavnika drugih naroda tadašnjeg mnogonacionalnog Carstva postali su integrisani članovi brzo rastućeg gradskog stanovništva Bosne i Hercegovine.”⁴⁸

Ujedno, otvoreno je žalio zbog toga što se nije uspjela formirati zajednička bosanska, zemaljska ili nacionalna svijest koja bi uspjela eliminirati primat vjerskog identiteta i spriječiti njegovo prerastanje u etnički identitet. U njegovom djelu eksplicitno se ne spominje Benjamin Kállay i njegov koncept bosanstva⁴⁹ odnosno zajedničkog identiteta sve tri vjerske skupine, koji je krajem 19. vijeka taj ugarski aristokrata kao najviši predstavnik habsburške carevine u BiH propagirao i aktivno nastojao da nametne “odozgo”. Rehnicerovi nazori su se često razvijali analogno sa smjerom u kojem se u BiH naročito u prvu četvrt vijeka nakon okupacije razvijala službena nacionalna politika Habsburške carevine.

⁴⁷ Isto, 156–157, 180.

⁴⁸ Isto, 28.

⁴⁹ U klasičnoj optici južnoslovenskih autora, koju je u pravilu prihvatila i većina čeških balkanista, Kalajev koncept bosanstva predstavljao je imperijalističku i kolonijalističku ideju koja zaslužuje osudu i koja je programski sprječavala prirodne aspiracije lokalnog stanovništva te kao takvu ju je kasnije s lica zemlje zbrisala logika nacionalne emancipacije južnoslovenskih naroda. Vidi npr. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987. Neke novije studije naprotiv ocjenjuju Kalajevu politiku sa većim uvažavanjem vremenskog konteksta i njegov koncept bosanstva ne vide kao neprijateljski prema južnoslovenskim narodima. Oni naprotiv naglašavaju Kalajeve zasluge u okviru austrougarske “civilizatorske misije”, vidi prije svega Robin Okey, “A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism”, *The Slavonic and East European Review*, vol. 80, April 2002: nr 2, 234–266; Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg ‘Civilizing Mission’ in Bosnia, 1878–1918*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2007.

“Mada je Bosna i Hercegovina ostala u svojim tradicionalnim granicama, komunistički upravljači, vođeni nekakvim političkim razlozima, vrlo brzo su energično odbili da podrže formiranje bosanske nacionalne kohezije, koja bi se zasnivala na relativnom multikulturalnom jedinstvu.”⁵⁰ To je rezultiralo “nacionalističkim separatizmom” koji je sistematski pomagao učvršćivanje specifične svijesti tri lokalne etničke skupine na račun zajedničke svijesti, dok na kraju nije stvorio pogodno tlo za izbijanje bratoubilačkog konflikta.

Habsburška a i posthabsburška Srednja Evropa je prisutna u autorovim razmišljanjima posvećenim Sarajevu i Pragu. Najočitija je valjda u tekstu o gradu Černivci u današnjoj zapadnoj Ukrajini, koji je prije 1918. bio glavni zemaljski grad austrijske Bukovine. “Naime, čisto fizički izgled starog gradskog centra podsetio me je na mnoge drage mi srednjoevropske gradove, pa i na Sarajevo. Mnoge ulice i trgovi još uvijek imaju staro austrougarsko popločanje i oivičeni su jednako tipičnim drvoredima. Krasne stare zgrade ističu već prilično oronule fasade poznatih stilova od neoklasicizma i eklektike, preko secesije obogaćene tradicionalnim lokalnim dekorativnim elementima, do stroge jednostavnosti moderne i ranog funkcionalizma. Da te nekad krasne fasade nisu oronule i beskrajno zapuštene, čovek bi teško poverovao da se nalazi tako daleko na istok od jezgra bivše monarhije.”⁵¹ Tradiciju iščezle srednjoevropske carevine simboliziralo je prije svega sjedište univerziteta izgrađeno 70-ih godina 19. vijeka po projektu češkog arhitekta:⁵² “(...) što je moglo da postane uzor jedne nove, autentične graditeljske tradicije tog podneblja. Stvari su se razvijale drugim smerom, i mnogi sjajni gradovi nekadašnje monarhije našli su se u stegama novih nacionalnih država, koje nimalo nisu marile za negovanje tradicija vezanih za bilo kakvu multikulturalnost. Posebno se na udaru našlo sve ono što je podsećalo na austrougarsku ‘tamnicu naroda’ kako su novi vlastodršci običavali da žigošu bivši režim, mada su sami daleko manje marili za kulturnu samosvojnost i identitet manjinskih naroda nego što je to bio slučaj sa prethodnim okupatorima.”⁵³

Rehnicer napominje da ne želi da s nostalgijom pisati o nekadašnjoj monarhiji koju on nije ni doživio i u kojoj vjerovatno život njenih podanika nije bio lak. “Jedino za čime žalim je njena očita sposobnost da se odupre barem u meri politički mogućeg – apsolutnoj prevagi uniformizujućeg nacionalizma nad čuvanjem

⁵⁰ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 28.

⁵¹ Isto, 166.

⁵² To je bio arhitekt Josef Hlávka. Kompleks univerziteta je 2011. bio zapisan na spisak svjetskog kulturnog naslijeđa UNESCO-a.

⁵³ Rehnicer, *Nepodnošljiva jednostavnost moderniteta*, 167.

i negovanjem raznovrsnosti.”⁵⁴ Naravno, fizički izgled grada Černivci – koji svjedoči o nekadašnjoj živopisnosti i kulturnom usponu udaljene provincije iščezlog srednjoevropskog carstva uporedio je sa današnjom, takoreći potpunom nacionalnom homogenizacijom popraćenom fizičkim ispoljavanjima propadanja grada tokom 20. vijeka, tokom kojeg se tu izredalo nekoliko različitih režima i država.

Sasvim je očito to da su Rehnicerova razmišljanja o Habsburškoj carevini povezana sa njegovim viđenjem Jugoslavije, zemlje u kojoj je proživio većinu života u multikulturalnom suživotu ispoljavanom u mnogim oblicima kao sasvim normalan dio svakodnevnog života, da bi na kraju bio svjedok njenog nasilnog razaranja i zamjenjivanja novom stvarnošću etnički homogenijih, nacionalističkih državica. Jugoslavija je tako bila nešto kao Rehnicerova Austro-Ugarska, a Bosna njegova Bukovina. “Upravo u Czernowitzi mi je postalo jasno da je srednjoevropska tradicija multikulturalne tolerancije jedna izuzetno krhka biljka, koja nikako ne podnosi silne vetrove nacionalne homogenizacije. Kao što je nepovratno iščezla nekadašnja multikulturalnost te još uvijek sjajne, mada prilično ofucane prestonice Bukovine, sasvim je sigurno da Sarajevo zadugo neće biti grad u kojem se srednjoevropski mešanac sa mojim porodičnim stablom (i osećanjem identiteta) može osećati kao kod kuće.”⁵⁵ U tom smislu možemo vidjeti određenu analogiju između postjugoslovenskog egzilanta Rehnicera i njegove tuge za nekadašnjom širom, multikulturalnom domovinom, s onom tugom koja nam je poznata iz tekstova nekih posthabsburških autora koji su stvarali nakon 1918. god. – kao što je npr. bio Joseph Roth.

Raymond Rehnicer se nije namjeravao vratiti u Sarajevo ni nakon završetka rata krajem 1995. godine. Dejtonski mir je smatrao nepravednim rješenjem za praktično legitimiziranje rezultata rata i etničkog čišćenja. Bosnu i Hercegovinu je doduše i nakon toga posjetio, međutim, samo se uvjerio u to da zemlja koju je poznavao postoji još samo po imenu. U njegovim tekstovima iz posljednjeg perioda života se očituje nastojanje da uopšti sopstveno, bosansko i jugoslaven-sko iskustvo. To što se dogodilo u Sarajevu ili npr. u etnički očišćenom Kozarcu, kojem je posvetio jedan od posljednjih eseja, nije izolovani lokalni fenomen već univerzalna lekcija i univerzalna opomena: do negativnog ispoljavanja modernosti i kolapsa multietničkog suživotu u biti se može doći bilo kada i bilo gdje. Usprkos teškom iskustvu (bio je očiti svjedok smrti jednog multikulturalnog društva) Raymond Rehnicer je u praškoj emigraciji i prilikom redovnih odlazaka u Beč, gdje je također predavao, sa velikom znatiželjom i simpatijama pratio kako se u

⁵⁴ Isto, 167.

⁵⁵ Isto, 168.

tom dijelu Srednje Evrope, koji još uvijek nije zacijelio rane od Drugog svjetskog rata i poratnih egzodusa, od nedavnog pada željezne zavjese nezadrživo obnavlja suživot i rađa novi tip multikulturalnog društva. U posljednjim godinama svog života Rehnicer se u svojoj novoj domovini aktivno uključivao u taj proces i usprkos svom preranom odlasku ostavio je u češkoj sredini do danas vidljive tragove i kao urbanista i kao visokoškolski pedagog, esejista, humanitarni aktivist, interpretator aktuelnih zbivanja u bivšoj Jugoslaviji, a i kao požrtvovani i nezaboravni prijatelj kojeg se do danas sa neizmjernom ljubavlju sjećaju i nekadašnje izbjeglice i starosjedioci koje je sudbina spojila u postrevolucionarnom Pragu 90-ih godina.

Sa češkog preveo: Adin Ljuca

War, Identity and Exile in the Works of Raymond Rehnicer

Summary

The paper represents a discursive analysis of several recurrent topics in the texts of Raymond Rehnicer (1942-1998). In the spring of 1992, Rehnicer, professor of urbanism and architecture at the University of Sarajevo, found himself trapped in Grbavica, a quarter occupied by Bosnian Serb forces and cut from the rest of Sarajevo by frontlines. He managed to leave the city in the fall of that year in a convoy, composed of Jewish refugees and their family members of various nationalities. The convoy was organized by Rehnicer himself. He spent the rest of his life in exile in Prague, while also teaching at the University of Vienna. Rehnicer's literary oeuvre consists of two primarily essayistic books: *Grass and Elephants* (published in Czech and French in 1993), a combination of essays and a war diary, and a collection of essays and other texts entitled *The Unbearable Lightness of Modernity* (published posthumously in Czech in 1999 and Serbo-Croatian in 2004). The author focuses on Rehnicer's explanations of the causes of the war in Bosnia and Hercegovina (located primarily beyond the usual nationalism-centered explanations), elaborations of the perceived urban/rural and lowlander/highlander dichotomy, the evolution and role of Rehnicer's own Jewish identity after the outbreak of the war, his personal experience of exile and, finally, his meditations on Central Europe and multiculturalism.

(Translated by author)

PRIKAZI

Julia Dücker, *Reichsversammlungen im Spätmittelalter. Politische Willensbildung in Polen, Ungarn und Deutschland*

Bd. 37, Jan Thorbecke Verlag, 2011, 389 str.

Naslovljena knjiga, koja bi u grubom prijevodu glasila *Državni sabori u kasnom srednjem vijeku. Formiranje političke volje u Poljskoj, Ugarskoj i Njemačkoj*, rezultat je odbranjene doktorske disertacije Julije Dücker 2011. godine na ustanovi Rupprecht-Karls-Universität u Heidelbergu, pod mentorstvom uglednog njemačkog medijeviste Bernda Schneidmüllera. Autorica, koja od 2014. godine svoje radove potpisuje sa prezimenom Burkhardt, svoju naobrazbu je stekla u Heidelbergu i Varšavi. Godine 2009. bila je stipendistica Njemačkog historijskog instituta u Varšavi. Od 2011. godine naučna je saradnica na istraživačkom projektu “Klöster im Hochmittelalter. Innovationslabore europäischer Lebensentwürfe und Ordnungsmodelle” Heidelberške akademije nauka. Autorica je više radova iz oblasti političke historije kasnog srednjeg vijeka, historije Istočno-centralne Evrope i crkvene historije.

U središtu interesovanja autorice, kako i sam naslov govori, nalaze se kasnosrednjovjekovni državni sabori i formiranje političke volje u Poljskoj, Ugarskoj i Njemačkoj. S obzirom na različitost u interpretaciji periodizacije

srednjeg vijeka, korisno je napomenuti da se tematizirani sadržaj monografije hronolološki uglavnom odnosi na drugu polovinu 15. stoljeća, odnosno vladavine Matije Korvina (1458–1490) u Ugarskoj, Kazimira IV (1447–1492) u Poljskoj i Friedricha III (1440–1493) na prostoru Svetog rimskog carstva. Autorica se odvažno udaljila od uobičajenih koncepata istraživanja povijesnog prostora obuhvativši ovom studijom tri različita politička sistema. Podvrgnuvši komparaciji ova tri politička sistema nastojano je da se utvrde sličnosti i razlike u funkcioniranju državnih zborova u zemljama s dugom tradicijom ovog načina političkog organizovanja. Pod pojmom državni sabor podrazumijeva se okupljanje na jednom mjestu raznih aktera od političkog značaja na inicijativu vladara, kako bi se izjasnili i vijećali o relevantnim državnim pitanjima. Potrebno je imati na umu da ne postoji jednoznačna terminologija u izvorima za nazive ovih političkih okupljanja, što dodatno usložnjava njihovu kategorizaciju i međusobnu usporedbu.

Dücker slijedi jedan jasan metodološki koncept prema kojem je knji-

ga podijeljena u pet poglavlja. Nakon uvoda u kojem je prezentirano stanje istraženosti uz imponantno poznavanje recentne literature na nekoliko različitih jezika, slijede tri poglavlja koja zasebno obrađuju sabore Ugarske, Poljske i Njemačke. Od velikog su značaja poglavlja o prvim dvjema kraljevinama za čitaoce koji nisu upoznati sa poljskim i mađarskim jezikom i tamošnjom historiografijom. Za razliku od poglavlja o Ugarskoj i Poljskoj, Svetom rimskom carstvu je posvećeno nešto više pažnje. Tome je pogodovala bogatija izvorna i literarna građa kao i složeniji politički sistem. Radi bolje preglednosti, autorica je izrazila nastojanje da ova tri poglavlja metodološki slično postavi. Svako poglavlje sadrži uvod i uopćene podatke o političkom organizacionom sistemu svake države kao i analizu odnosa između vlastele i kralja (u slučaju Njemačke – cara). Iščitavajući ova poglavlja ubrzo postaje vidljiva razlika između Ugarske i Poljske, na jednoj strani, i Svetog rimskog carstva s druge. Pored toga što je carstvo samo po sebi drugačijeg ranga i značaja, osnovna razlika u odnosu na njegove istočne susjede je u mnogo većem utjecaju gradova na javni politički život kao i participaciji tzv. izbornih knezova. Sasvim drugačiju razvojnu fazu plemstvo je imalo u Poljskoj i Ugarskoj, gdje je postalo jedno od nosilaca političkog života u državi. Dok se u Poljskoj izdvajalo plemstvo okupljeno oko tzv. *communitas* kao garantom državne opstojnosti, u Ugarskoj je djelovala nekolicina moćnih magnata.

Unatoč ovim temeljnim razlikama, postojala je i velika sličnost u organizaciji i načinu učešća u saboru. Tako je npr. veliku ulogu, na primjeru sve tri države, tokom rada sabora imala ličnost kralja ili cara; zatim odabir učesnika i praksa njihovog pozivanja. Sličan je imao značaj odsustvo pojedinaca u radu sabora, jer je neslaganje oko pojedinih pitanja između vladara i vlastele često dovodilo do nedolaska koje je imalo jasnu političku poruku, posebno ako nije na odgovarajući način opravdano. Istraživačkim naporom Julije Dücker potvrđen je općeniti stav savremenika o državnom saboru kao jednim od najvažnijih događaja za rješavanja ili rasplamsavanje konflikata. Unatoč odabranom metodološkom rješenju, neizbježna su bila ponavljanja koja se mogu naći u dijelovima poglavlja gdje se objašnjavaju određene ustanove i pravila po kojima je funkcionisao rad sabora.

Četvrto poglavlje je i najvažnije u cijeloj monografiji jer nudi komparativnu analizu obilja materijala iznesenog u prethodnim poglavljima. Autorici je uspjelo da sagleda društvene strukture kasnosrednjovjekovne Ugarske, Poljske i Njemačke; zatim da na osnovu toga razloži sam događaj ovog specifičnog oblika političkog okupljanja odnosno sabora u njegove osnovne dijelove pojašnjavajući njihov značaj, međusobne sličnosti i razlike. Značajan je osvrt na odluke i njihovu provedbu u stvarnosti, kao i sam tok nastanka i donošenja zaključaka na ovakvim okupljanjima.

Osobito značajnim za rasvjetljavanje pojedinačnih pitanja su fusnote,

koje nerijetko sadrže korisne ekskurse u kojima autorica iscrpnije izlaže o pojedinom slučaju ili problemu, te na taj način rasterećuje glavni tekst. Za čitaoce koji ne vladaju poljskim ili mađarskim jezikom knjiga Julije Dücker je ponudila obilje podataka, svojevrsnu ocjenu i historiografski presjek dostupne literature. To će umnogome olakšati početnicima ulazak u ovu tematsku oblast. Veliki značaj ima veoma precizna i sadržajna hronologija svih održanih sabora, koja se nalazi kao dodatak na kraju knjige. Zanimljivi su i veoma rijetki savremeni slikovni prikazi sabora koje je autorica uspjela

prikupiti tokom istraživanja. Uzalud ćemo tražiti djelo slične tematike jer monografija Julije Dücker predstavlja pionirski poduhvat koje će medijevistika tek trebati valorizirati. Historičarima u Bosni i Hercegovini metodološko rješenje i komparativnost mogu biti od velike koristi pri sagledavanju rada bosanskog srednjovjekovnog sabora – stanka i pri tome otvoriti moguće perspektive u budućim istraživanjima. Temelj jednom takvom pristupu svakako je izvrsna monografija velikog srpskog historičara Mihaila Dinića *Državni sabor srednjovjekovne Bosne* iz 1955. godine.

Nedim Rabić

Зборник радова: *Пад Босанског краљевства 1463. године*

Историјски институт Београд – Филозофски факултет
у Бањој Луци – Филозофски факултет у Сарајеву,
Београд-Сарајево-Бања Лука, 2015, 309 стр.

Obilježavanje značajnih godišnjica iz historije Bosne i Hercegovine u ranijem periodu se pokazalo kao vrlo produktivna aktivnost zbog činjenice kako se u ovakvim prilikama određeni tematsko-hronološki okviri iznova postavljaju pred mlađe generacije istraživača. Nastojeći ukazati na značaj 550. godišnjice od nestanka srednjovjekovne bosanske države zajedničkim naporima Istorijeskog instituta u Beogradu, Filozofskog fakulteta u Sarajevu i Filo-

zofskog fakulteta u Banjoj Luci tokom 2015. godine publiciran je zbornik radova pod naslovom *Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine*. Ponovno razmatranje jasno precizirane dionice historije srednjovjekovne Bosne, kojoj je historiografija posvetila značajnu pažnju, predstavlja hrabar potez kako izdavača i uredništva ove publikacije tako i autora priloga. Višeslojnost i intenzitet bosansko-osmanskih odnosa koji su činili okosnicu vanjske politike

bosanske države u XV stoljeću predstavljaju okvir koji i dalje nudi prostor za nova istraživanja. U sadržajnom segmentu zbornik se sastoji od ukupno deset članaka koji obrađuju hronološki okvir od prvih kontakata Bosne i Osmanskog carstva 1386. godine pa sve do pada posljednjih dijelova teritorija koji su ulazili u sastav bosanske države. Pored vojnih zbivanja tokom 1463. godine te političko-diplomatskih odnosa Bosne i Osmanskog carstva, u zborniku je pažnja posvećena i promjenama koje su nastale nakon 1463. godine kroz prizmu položaja bosanske vlastele, zatim ugarskoj ulozi u tadašnjim konstelacijama odnosa te diplomatama i diplomatskom materijalu prije i poslije pada Bosne.

Pregled bogatog historijata odnosa bosanske vlasteoske porodice Pavlovića i Osmanlija priredio je Esad Kurtović u članku “Sudbina Pavlovića u odnosima Bosne i Osmanlija” (str. 9–28). Odnosi Pavlovića prema Osmanlijama bivali su promjenjivog karaktera tokom osam decenija dugih kontakata. Autor ukazuje na učešće Pavla Radinovića u prvim sukobima bosanskih snaga sa Osmanlijama kada je pratio kurs bosanskih kraljeva. Značajnu epizodu bosansko-osmanskih odnosa 1414–1415. godine obilježilo je djelovanje upravo kneza Pavla, koji je orijentacijom na pretendenta Tvrtka II, prvobitno podržanog od Osmanlija, u daljnjem razvoju političkih odnosa izgubio život od bosanske vlastele koja je stala uz kralja Ostoju. Nasljednici kneza Pavla prihvatili su osmansku orijentaciju te su se narednih godina

uspjeli stabilizirati na bosanskoj političkoj sceni. Uprkos kvaliteti ovih odnosa, 1420. godine Osmanlije su ubile novog predvodnika porodice vojvodu Petra. Nakon Petrove smrti najznačajnija figura porodice Pavlović postaje vojvoda Radoslav nastavljajući s političkim principom koji je podrazumijevao osmanski patronat. Od četrdesetih godina XV stoljeća slabi uticaj Pavlovića u političkom životu Bosne te je uloga Ivaniša, najmoćnijeg predstavnika iz ove generacije, marginalizirana pojavom suprotstavljenih tabora kralja Tomaša i hercega Stjepana Kosače. Posljednjih godina bosanske samostalnosti iz redova Pavlovića kao osmanski haračari djeluju vojvoda Petar i knez Nikola. Sudbina posljednjih Pavlovića usko je vezana za prelomne događaje iz 1463. godine kada su uslijed naleta Osmanlija nestali sa historijske pozornice. “Дипломатичке особености владарских и великашких исправа уочи и након пада средњовековне босанске државе” (str. 29–86) obrađio je Neven Isailović. Autor je uspostavio hronologiju po kojoj je najkasnije od vremena bana Stjepana II u Bosni egzistirala stalna i profesionalna pisarska služba. Pored Kotromanića, i porodica Kosača uspostavila je vlastitu kancelariju dok je pisarska služba egzistirala na dvoru Pavlovića. Postavljajući istraživačku lupu na period 1415–1497. godine autor je utvrdio obim dokumenata sačinjenih u ovom hronološkom okviru te zapazio kako je najveći procenat očekivano predstavljao korespodenciju sa Dubrovnikom. Praveći distinkciju između osnovnog

i namjenskog tipa isprava Isailović konstatuje kako je većina dokumenata pisana na slavenskom jeziku dok je manji broj pisan latinskim ili staroitalijanskim jezikom. Analizirani fond dokumenata pisan je ćiriličkim pismom. Radi se o kancelarijskom brzopisu koji se u Bosni ustalio u XIV dobijajući puni zamah u XV stoljeću. Autor je na kraju članka priredio tabelarni prikaz osobnosti bosanskih vladarskih i velikaških isprava iz ovog perioda olakšavajući preglednost rezultata vlastitih istraživanja.

“Дипломатија и дипломати уочи, за вријеме, и након пропасти средњовјековне босанске државе” (str. 87–128) naziv je priloga Arandela Smiljanića. Sadržaj rada baziran je na predstavljanju turbulentnog perioda 1455–1463. godine kroz prizmu diplomatskih odnosa bosanskih kraljeva i vlastele sa Venecijom, Napuljem, Ugarskom, Dubrovnikom, Milanom i Rimom zbog straha od osmanskog osvajanja Bosne. Kako ovi izvještaji i pregovori u suštini predstavljaju osnovnu izvornu podlogu za proučavanje ovog perioda, oni su već ranije bili predmetom detaljnijih rasprava. Drugi dio članka Smiljanić je posvetio praćenju sudbina bosanskih diplomata nakon propasti bosanske države. Dok je jedan dio diplomata nastavio službu na još uvijek neosvojenim teritorijima, dio ih se priklonio Osmanlijama i nastavio karijere u njihovoj službi. Izvjestan broj diplomata je napustio ovaj prostor i uputio se u zapadne zemlje poput gosta Radina i Pribislava Vukotića. Neposredni kontekst pada Bosne obradio

je Pavle Dragičević u radu “Правци турских напада на Босну 1463. године” (str. 129–173). Ovaj pristup baziran je na odlukama dubrovačkih vijeća, trogirskim izvještajima i osmanskim hronikama, odnosno na izvorima koji su korišteni u ranijim pristupima ovoj problematici. Dragičević donosi detaljan prikaz kretanja osmanske vojske od Skoplja, preko teritorija tek osvojene Despotovine, prelazak preko Drine te kretanje po Bosni od pohoda na Bobovac do predaje kralja Stjepana Tomaševića u Ključu i upada na posjede hercega Stjepana. Nedostatak novih izvornih pokazatelja uvjetovao je to da spoznaja o sudbini porodice Pavlović 1463. godine ostane i dalje maglovito poglavlje. Sličan tematski okvir obrađuje i članak Borisa Babića naslovljen “Пад Босне под османлијску власт у свјетлости византијских и поствизантијских извора” (str. 175–193). Analizirajući pisanje bizantskih hroničara Kritovula i Laonika Halkondila o posljednjoj godini bosanske samostalnosti autor zaključuje kako se radi o značajnim djelima u kojima su prisutni manjkavi i netačni podaci, uspoređujući ih sa pisanjem Konstantina Mihailovića i pape Pia II. Pad Bosne u kratkim crtama se spominje u hronikama iste provenijencije iz XVI i XVII stoljeća u kojima je zasvjedočen veći broj netačnih podataka.

Doprinos razmatranju prilika neposredno nakon sloma bosanske države pružio je Emir O. Filipović u članku “Minor est Turchorum potentia, quam fama feratur... Contributions to the History of Bosnia in the Second Half

of 1463” (str. 195–226). Maksimalno koristeći dostupnu izvornu podlogu autor rekonstruiše nastojanja susjednih država i preostale bosanske vlastele za borbu protiv Osmanlija. Ostavljajući vrlo mali broj snaga u osvojenim tvrđavama Osmanlije su ostavili prostor susjednim zemljama za iskorištavanje ovakve situacije. Filipović prati aktivnosti mletačkih diplomata u Splitu gdje se nalazio dio bosanske vlastele te kod Kosača koji su krajem 1463. godine uspješno ratovali protiv osmanskih snaga. Nastup Ugara, koji su krajem 1463. godine došli u posjed Jajca, vjerovatno uz pomoć Kosača, autor posmatra kao dogovorene aktivnosti koje su podrazumijevale priznavanje Mlečanima interesne sfere u Dalmaciji. Filipović je na kraju rada priložio i pisma Johanesa Brumea i Johannesa von Rossingena koja donose značajne podatke o stanju nakon propasti Bosanskog kraljevstva. Nastojanje za revizijom ranijih stajališta historiografije o osmanskom zauzimanju Podrinja izraženo je u članku Aleksandra Jakovljevića pod naslovom “Између османског и угарског крајишта – османско запоседање Подриња и угарска опсада Зворника 1464. године” (str. 227–257). Zbog nedostatka izvornih pokazatelja o ovom problemu, autor se ponajviše oslanja na čitanje navoda pseudo-Ruhija u kojem se navodi kako je u vrijeme pohoda Mehmeda II na Smederevo pred njega došlo bosansko poslanstvo koje je nudilo zamjenu Smedereva za mjesto koje čita u obliku Sernik, poistovjećujući ga sa Srebrenikom iznad Srebrenice. Podatke o visini harača od

devet hiljada dukata koji je 1458. godine platio kralj Stjepan Tomaš autor dovodi u vezu sa potencijalnim gubitkom određenih teritorija odnosno bogate Srebrenice. Prema autorovim zaključcima, do osmanskog osvajanja Srebrenice došlo je u periodu februar – april 1458. ili u prvoj polovini 1459, dok je prema istim tvrdnjama Zvornik osvojen u drugoj polovini 1459. godine.

Značajan segment političke slike na teritoriju Bosanskog kraljevstva nakon 1463. godine obradio je Petar Rokai u članku “Гувернер, банови, краљеви и херцег Босне после њеног пада 1463. године” (str. 259–271). Nakon osvajanja dijela teritorija ranije bosanske države, Ugri su uspostavili funkciju gubernatora odnosno guvernera Bosne, koju je od 1464. godine obnašao Emerik Zapolja. Prihvatajući Ćorovićeve zaključke autor ističe kako je ova funkciju egzistirala do 1465. godine. Autor je posebnu pažnju posvetio i funkciji bosanskog bana koju su obnašali Blaž Mađar i Petar Doci, te mnogo poznatijoj tituli kralja koju je izvjesno vrijeme nosio Nikola Iločki. “Прилог познавању страдања босанске властеле након пропасти краљевства” (str. 273–290) priredio je Srđan Rudić. Posvećujući najveću pažnju sudbini bosanske vlastele Pavlovića i Dinjičića, koji su se 1463. godine prvi našli na putu osmanskim osvajačima, autor konsultuje osmanske, bizantske i dubrovačke hronike koje ukazuju na to kako su vojvoda Petar i knez Nikola Pavlović te Petar Kovačević stradali prilikom ovih napada. Pored ovog segmenta autor je pažnju posvetio i bo-

sanskoj vlasteli koja se uslijed nastalih prilika nastanila u Ugarskoj i Veneciji. Posljednji članak u ovom zborniku, naslovljen “Вакуфнама Мехмед-бега Обреновића из 1516. године” (str. 291–309), djelo je Dragane Amedoski. Obrađujući vakufnamu skadarskog sandžak-bega autorica je utvrdila kako se radi o vakufu koji je u Peći obuhvatao više objekata poput medrese, tekije, imareta, kuća, mlinova i ostalog dobra. Na kraju članka autorica je priredila prevod, analizu i diplomatski opis kao i faksimil ovog dokumenta.

Zbornik radova *Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine* predstavlja uspješan poduhvat sintetskog pristupa ranijim saznanjima o padu srednjovjekovne bosanske države te prilog širenju margina spoznaje posredstvom novih izvornih pokazatelja i novih tumačenja pojedinih manjih epizoda unutar ove tematike. Posvećujući pa-

žnju hronološkom okviru osmanskih napada na Bosnu tokom osamdeset godina međusobnih kontakata, konkretnom i preciznom pristupu 1463. godini kao presudnom periodu u cjelokupnom historijatu ovih odnosa, te projiciranju političke slike neposredno nakon sloma bosanske države, autori priloga su uveliko obogatili dosadašnja saznanja i interpretacije ovih segmenata bosanske historije. Pored političkih okvira autori pojedinih priloga su pažnju usmjerili na sudbine pojedinaca nakon 1463. godine nastojeći ukazati na izmjene ekonomskih i društvenih obrazaca koji su nastupili na ovom prostoru. Pad bosanske države predstavljao je značajan rez u historiji ovog prostora, međutim, kako to ukazuju i brojni pristupi i stavovi u ovom zborniku, historijske promjene su spori i dugotrajni procesi koji niti pod pritiskom značajnijih događaja ne ubrzavaju tempo.

Enes Dedić

András Kubinyi, *Stände und Ständestaat
im spätmittelalterlichen Ungarn,
Studien zur Geschichte Ungarns*

Bd. 17, Gabriele Schäfer Verlag, 2011, 436 str.

Naslovljena knjiga u centar pažnje stavlja staleško uređenje kasnosrednjovjekovne Ugarske i predstavlja tematski zbornik odabranih radova jednog od

najznačajnijih imena mađarske historioografske scene – Andrása Kubinyia. Njegov izuzetno plodan istraživački rad, koji se protezao tokom cijele druge

polovine 20. vijeka, iznjedrio je vrijedne rezultate na polju nekoliko naučnih disciplina. Bio je inicijator i rukovodilac mnogih projekata i urednik kapitalnih djela mađarskog srednjovjekovlja. Pored velikog doprinosa svojoj matičnoj zemlji, trajno je zadužio i historiografiju zemalja koje su nekada bile, u različitim opsezima, dio Kraljevstva Sv. Stjepana. To se posebno odnosi na Hrvatsku, Srbiju i Bosnu i Hercegovinu. Valja istaknuti da je Kubinyijev rad samo djelimično valoriziran unutar navedenih historiografskih centara. Ponajbolje u tome stoji Hrvatska, koja je iz objektivnih razloga ponajviše upoznata sa mađarskom savremenom historiografijom.

Andraš Kubinyii je rođen 28. januara 1928. u Budimpešti, a u glavnom gradu Mađarske je i umro 9. novembra 2007. godine. Potječe iz nekada utjecajnog plemićkog roda čiji korijeni sežu duboko u srednji vijek. Pored poziva historičara, pomoću kojeg je stekao svjetsku slavu, važio je i za istaknutog arheologa. Gledano u cjelini, kasni srednji vijek je razdoblje kojim je Kubinyi obilježio svoje životno djelo. U fokusu njegovog zanimanja nalazio se period Anžvinaca (1301–1386), prepoznatljiv po ubrzanoj fluktuaciji kulturnih tekovina centralnih i zapadnoevropskih centara, burgundske dvorske kulture i ranih humanističkih ideja. Ipak je razdoblje Matijaša Korvina i Jagelovića oblast najviše zastupljena u njegovoj bibliografiji. Među mnogobrojnim studijama više njih zaslužuje posebnu pažnju, a to su: *Die Anfänge Ofens* (1972), *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig* (1973),

Magyarország története 1301–1526 (u saradnji s: Pál Engel i Kristó Gyulá) (1998), napominjemo da je ovo kapitalno djelo prevedeno samo na francuski jezik – *Les Angevins aux Habsbourgs (Histoire de la Hongrie médiévale)* (2008), a od velikog značaja su njegove studije odnosno sabrani radovi prevedeni na njemački jezik: *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn – Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn* (1998), *Matthias Corvinus. Die Regierung eines Königreichs in Ostmitteleuropa 1458–1490.* (1999).

Najnovija knjiga Andrasa Kubinyija višestruko je važna. Kao prvo, u njoj su zastupljeni radovi visoke razine kvaliteta i izuzetne analitičnosti, prožeti obilnim izvornim materijalom, većim dijelom neiskorištenog u naučnom istraživanju. Druga važna stvar je to što je istraživaču olakšan pristup zastupljenim radovima koji su objavljeni u raznim časopisima i zbornicima radova, a pri tom su, unatoč razvijenom sistemu komunikacija i uznapredovale digitalizacije kulturne baštine, teško dostupni. I konačno treća, a možda i najvažnija okolnost je ta što su navedeni radovi prevedeni sa izvornog, velikoj većini teško razumljivog mađarskog jezika, na jedan od najzastupljenijih svjetskih jezika – njemački. Stoga, tek sada možemo očekivati da će bogatstvo podataka mađarskih arhiva utkanih u svaku nit autorovog teksta ugledati jedan novi sjaj i istraživačima otvoriti nove mogućnosti.

U navedenom Zborniku zastupljeno je deset radova objavljivanih različitim

povodima. Jedan dio njih potječe iz časopisa, zbornika radova i spomenica, dok je manji dio ekscerpiran iz monografskih publikacija. Objavljivani su u vremenskom intervalu od 1977. do 1999. godine. Svega dva rada su već postojala na njemačkom jeziku, dok je preostalih osam s mađarskog preveo Gabor Schäfer, koji je ujedno i uredio ovu publikaciju. Napominjemo da je prevodilac veoma dobro upoznat sa osjetljivom naučnom terminologijom koju je skladno prenio u njemački jezik.

Urednik ovog izdanja je odabrao radove koji tematski pokrivaju posljednju fazu Ugarskog kraljevstva i vlast dvojice vladara iz dinastije Jagelevića, Vladislava II (1490–1516) i Ludwiga II (1516–1526). Iz ovog koncepta može se izdvojiti opširna studija o kraljevskom vijeću i baronima kraljevstva, koja zahvata i vrijeme Matijaša Korvina (*Barone im königlichen Rat zur Zeit Matthias' und Wladislaws II.*, str. 41–166). U njoj autor izlaže domete vlastitog istraživanja ove nedovoljno obrađene teme. Svojim obimom navedena studija bi imala okvire za jednu zasebnu monografsku cjelinu. Uz nju je priložen opširan dodatak koji čine imena učesnika vijeća i službe koje su obavljali. Napominjemo da je nemali broj ličnosti vezan za tadašnja južna područja Ugarske krune kao što su Slavonija, Srijem, pa i područje sjeverne Bosne.

U prvom radu *Die Rolle der Kirche in der Landespolitik und in der Landesverteidigung am Ende des Mittelalters* (str. 7–32) autor analizira utjecaj crkve i svećeničkog staleža na organizaciju

i upravu zemljišnih posjeda. Pri tome na površinu isplivava dvostruka uloga svećenstva koji spajaju funkciju duhovnjaka i političara. Kao razlog tome navodi se izboreno patronatsko pravo ugarskih vladara, što je u konačnici značilo to da su biskupi uživali izvjesne privilegije zbog svoje privrženosti Svetoj kruni. Stoga su često nastupali protiv interesa Kurije. Rad *Die Rolle der Stuhlweißenburger Pröpste in der Staatsregierung* (str. 33–40) obuhvaća značaj i ulogu Stolnog Biograda, današnjeg Székesfehérvára. Ovo mjesto je imalo izuzetan značaj u srednjem vijeku. Bilo je odredište velikog broja hodočasnika jer su se tu čuvali mošti Svetog Stjepana i Svetog Emerika. U njegovoj blizini se nalazio i važan trg. Međutim, Stolni Biograd je nadaleko bio poznat kao mjesto gdje se vršio obred krunisanja ugarskih kraljeva i gdje se čuvala sveta kruna kraljevstva. Zbog svog značaja, Székesfehérvár je izdvojen iz jurisdikcije biskupa i predat neposredno u nadležnost Svete Stolice. Kubinyi naglašava da je prevashodno to utjecalo na poziciju biogradskog kaptola, pomoću kojeg je stekao veliki ugled, dok je s druge strane imao daleko manje crkvene posjede u poređenju sa drugim u zemlji.

Proces izbora Vladislava II za kralja Ugarske autor izlaže u radu *Die Wahlkapitulation Wladislaws II. in Ungarn (1490)* (str. 167–198). Nakon što je iznenada u Beču umro dotadašnji ugarski kralj Matija Korvin, 6. aprila 1490, pojavilo se nekoliko pretendenaata za ugarski prijestol. Matijin vanbračni sin Ivan je prema zamisli svoga oca trebao

da bude novi kralj, međutim, prije smrti nije uspio da održi državni sabor koji će regulirati pravo nasljedstva. Sve što je Ivan uspio je to što je za sebe osigurao bosansku krunu i južne provincije ugarske krune za slučaj da ne bude izabran za kralja. Stoga se prilika pružila drugim pretendentima da iznesu svoje uslove barunima i prelatima kraljevstva. Naposljetku je izbor pao na Vladislava, koji bio spreman odreći se *novih zakona* koje je za života bio donio Matija Korvin, a koji nisu bili u interesu vlastele. U radu se analiziraju sve tačke dokumenta kojima su regulirani odnosi između kralja i najmoćnijih ljudi kraljevstva.

Drugu polovinu knjige objedinjavaju radovi posvećeni događajima koji su prethodili velikom porazu Ugarske na Mohaču. Kao važna karika u radu *Der mittlere Adel unmittelbar vor Mohács* (str. 199–232) ističe se sloj vlastele koji je pripadao tzv. srednjem staležu političkog ustrojstva Ugarske. Ovaj sloj je prolazio kroz turbulentnu fazu promjene nastale nakon sve snažnijeg vojnog i političkog pritiska Osmanlija. Drugi rad *Die Beisitzer des königlichen Rates aus dem mittleren Adel unter den Jagiellonen* (str. 233–252) raspravlja o značaju i pravilima učešća srednjeg plemstva u kraljevskom saboru za vrijeme vladavine Jagelovića. Iz članka izlazi na vidjelo sva složenost funkcioniranja kraljevskog sabora, koje je dodatno usložnjeno krajem 15. i početkom 16. stoljeća. Članak *István Werbőczy als Politiker in der Zeit vor Mohács (1526)* (str. 253–290) tematizira ulogu jedne od najznačajnijih lič-

nosti u Ugarskoj – Istvána Werbőczyja. On je bio utjecajni ugarski pravnik koji je prevratnim izborom nižeg plemstva uspio postati i ugarski palatin 1525. godine. Izdvaja se po svom diplomatskom angažmanu i zbirci običajnog prava *Tripartitu* koja se smatrala kanonskim izvorom građanskog prava u Ugarskoj, Slavoniji i Hrvatskoj do sredine 19. stoljeća.

Posljednja tri rada zbornika – *Die innenpolitische Lage des ungarischen Staates vor Mohács* (str. 291–354), *Der “Kalandbund” des Jahres 1525* (str. 355–364) i *Die Schlacht bei Mohács und ihre Vorgeschichte* (str. 365–434) – slična po svojoj sadržini, osvjetljavaju posljednji period Ugarske kraljevine uključujući i Mohačku bitku 1526. godine. Kubinyi je pri analizi koristio uglavnom neobjavljeni arhivski materijal, što je inače odlika većine njegovih radova. Polemizira sa stavovima starije historiografije o pitanjima krivice za ugarski poraz na Mohaču i nudi novija viđenja koja prate i drugi historičari. Od velikog značaja je autorov angažman u sagledavanju vojne moći Ugarske i njene organizacije početkom 16. stoljeća.

Radovi sabrani u zborniku *Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn, Studien zur Geschichte Ungarns* predstavljaju veoma koristan izvor informacija za period od druge polovine 15. i prvih desetljeća 16. stoljeća na području Ugarske kraljevine. Kad se uzme u obzir da su sjeverni dijelovi današnje Bosne i Hercegovine više decenija bili sastavni dio Ugarske krune nakon pada Bosne 1463. godi-

ne, onda time dodatno raste značaj ove publikacije za bosanskohercegovačku historiografiju. Izuzev izvrsne monografije Jelene Mrgić Северна Босна: 13–16. век, objavljene 2008. godine, koja je u novije vrijeme popunila jedne veliku historiografsku prazninu, posljednja knjiga Andrása Kubinyia umnogome produbljuje saznanja koja smo dosad imali. Iako se radovi te-

matski ne bave bosanskim prostorom, u knjizi ćemo naći na desetine mjesta gdje se autor, različitim povodima, na njega osvrće. Nadamo se da će veliki broj arhivskih podataka rasutih po mađarskim arhivima u spoju sa novim postavkama koje je Kubinyi ponudio otvoriti nove perspektive i putokaze istraživanju bosanske historije nakon 1463. godine.

Nedim Rabić

Korak protiv redukcionizma u historiografiji i općem poimanju
Ahmed Akgündüz, *Nepoznata Osmanska država*
kroz sedam stoljeća

Ahmed Akgündüz, *Said Öztürk*; Sarajevo:
Dobra knjiga, Biblioteka Vatan, knj. 7, 2016, 836 str.

Dr. Akgündüz je naučnik srednje generacije sa fokusom istraživanja na islamskom pravu, njegovoj historiji i posebno šerijatskoj praksi u Osmanskoj državi. Napisao je više djela i članaka na engleskom, turskom, njemačkom i arapskom jeziku. Neka od njegovih najčitanijih djela su: *Studije o islamskom trgovačkom pravu i osmanskom zemljišnom pravu*, *Uvod u islamsko pravo*, *Islamsko javno pravo*, *Institucija vakufa u islamskom pravu i osmanska praksa*, *Dokumenti donose činjenice*, *Islam i osmansko pravo*, *Osmanski harem*, *Tabui se ruše*, *Studije iz islamske ekonomije*, *Islamsko ban-*

karstvo, *Jugoistočno pitanje i pravci rješenja*, *Staro ustavno pravo i islamski ustav*, *Pitanje ropstva u islamskom pravu i harem kod Osmanlija*, *Opća pravna historija*, *Jermensko pitanje* i niz drugih. Iako je ime dr. Akgündüza osmanistima na balkanskom području privuklo pažnju još prije tridesetak godina preko djela *Osmanske kanunname* i pravne analize te Šerijatski sidžili, historiografiji je nedostajalo djelo sintetskog karaktera koje će studentima i zainteresiranom čitateljstvu donijeti nešto novo i na novi način o državi u čijim okvirima je bila i Bosna više od četiri stoljeća. Praktično,

slijedeći prof. Halila Inaldžika, koji je pisanje historije uporedio sa restauracijom izvorne slike čije boje izbledje i izgube na jačini, dr. Akgündüz je u povodu sedamsto godina od osnivanja Osmanske države objavio djelo *Bilinmeyen Osmanlı*, na čijem je manjem dijelu sarađivao i dr. Sait Öztürk. Godine 2016. to djelo je doživjelo izdanje i na bosanskom jeziku i time naučnoj javnosti donijelo svakako mogućnost komparacije sa donekle ujednačenim formama, definicijama i pogledima na Osmansku državu, koji su se, nažalost, velikim dijelom ustalili u bosanskoj historiografiji tek u 20. stoljeću i ovisno o preovlađujućim obrazovnim i ideološkim tokovima. Pojednostavljena gledanja na višeslojnu i dugotrajnu državnu organizaciju, preuzimanje proevropskih tumačenja institucija i procesa kod Osmanlija, te stvaranje osjećaja o Osmanskoj državi kao nečemu odvojenom, dalekom i tuđem, bili su razlogom što se na bosanskom prostoru nijedan autor nije osjetio potaknut na drugačiji pristup, širi i sveobuhvatniji, pa i na pisanje same historije Osmanske države. Pogledamo li ko je sve pisao historije Osmanske države, vidjet ćemo da tu, pored turskih historičara, ima i Nijemaca, i Amerikanaca, Engleza, Rusa, Norvežana i dr., a da je balkanska historiografija maksimalno prišla obradi manjih administrativnih jedinica, ali i to većim dijelom nekom njihovom segmentu, vojsci, rudnicima i sl. Dr. Hazim Šabanović je uradio izvanredno djelo – *Bosanski pašaluk* – u određenim okvirima i sa trajnim vrijednostima, ali bosanska historio-

grafija nikad nije osjetila potrebu da ispiše historiju Bosanskog pašaluka u cjelini, a kamoli historiju Osmanske države. Većina je bila svjesna koliki je apsurd da su brojne monografije balkanskih područja najmanje redaka posvećivale osmanskom periodu svoje historije. Danas se cijeli Balkan, pa s njim i Bosna, nalazi u još većem apsurdu parcijalizacije koja proizlazi iz nepoznavanja činjenice da je i Bosna činila istu državu sa jednim Kazahstanom, Kudsom, Hidžazom, Budimom... Društvenopolitička dešavanja na ogromnom prostoru Osmanske države dovela su do teritorijalne parcijalizacije, ali je mnogo teža svjesna mentalna parcijalizacija u kojoj države svjesno brišu ili minimiziraju činjenicu da su ogroman vremenski period činili dio te iste države. Nije toliko problem što mladi lingvisti ne znaju objasniti jezičku praksu množine imenica koja se u balkanskim jezicima koristi kao jednina (akraba, ahalija, jaran, musliman...), ali jeste problem što se u Bosni, npr., ne zna ili nije važno otkud bosanska sela u Africi; koliko je među hiljadama sirijskih muhadžira danas na Balkanu potomaka ljudi iz Bosne koji su do prije dvije stotine godina odlazili iz Bosanskog ejaleta u vojne pohode ili na određene funkcije; otkud to da u jednom starom sirijskom rječniku stoji da riječ *bosnewi* znači “lijep”, “inteligentan čovjek”. Cijeli je niz takvih situacija do one iz 20. stoljeća da Bosanci ne znaju ko je i koliko Bosanaca poginulo za vrijeme rata u Koreji. Te historiografske praznine i nepoznavanje činjenica koje zalaze u okvire

opće kulture otvaraju prostor za djelo dr. Akgündüza, neovisno o tom slagali se ili ne sa njegovim pristupom. Evo jednostavnog primjera: svaki student historije će znati da je *zimmija* u osmanskoj državi nemusliman koji je iskazao odanost Osmanskoj državi i time stekao pravo državljanstva. Javnost će, međutim, tek kroz ovo djelo naučiti šta je *muste'men* (sic! nemusliman koji i pored svejedno kolikog boravka na prostoru Osmanske države neće da uzme državljanstvo i kao takav ima kako ograničenja, tako i nemogućnost posjedovanja mulka, vlasništva nad imovinom). Bez saznanja ovog tipa nikad ne može biti jasno na koji način je uspijevao funkcionirati centralistički sistem države koja je prekrivala oko 5.500.000 km² teritorije. Historiografiji je činjenično nedostajao pravni historičar sa čvrstom iskustvenom podlogom u islamskom pravu i izvorima različite provenijencije.

Naučnici koji primarno rade na priređivanju izvora i ulažu višestruki trud da bi nakon analiza i sinteza producirali studije, suočavaju se sa još jednim praktičnim problemom: kako taj uglavnom suhoparan tekst pun podataka o izvorima, datumima, literaturi itd. približiti zainteresiranim korisnicima različitog nivoa poznavanja tematike, te kako zadržati pažnju čitalaca u nizanju fakata zbog kojih je historija čuvala egzaktnost, ali i često izazivala odbojnost i dosadu. Djelo *Nepoznata Osmanska država*, osmišljeno u vidu 302 pitanja kroz četiri poglavlja (*Politička historija Osmanske države*, *Društveni život i harem u Osmanskoj*

državi, *Osmanski pravni sistem i državna organizacija*, *Imovinsko pravo, ekonomski i trgovački život u Osmanskoj državi*) donosi jedan moderniji i pitkiji pristup, uz punu potkrepu izvorima i literaturom. S obzirom na vlastiti angažman u realiziranju prevoda na bosanski jezik, ovim prikazom želim objasniti i ono što će nekome izgledati kao propust u izdavačkom aparatu, a ustvari je vršenje dužnosti historičara kojem mora biti važnije postaviti pitanje nego dati odgovor. Iako kao lingvista i sama imam mišljenje o eventualnim standardima, masa ostavljenih izvornih termina pred jezičare istura obavezu da se odrede u pogledu terminologije, pojmova koji su činili dio i bosanske administracije u doba osmanske uprave, a savremeni jezik ih ili ne poznaje ili je pozajmio verzije iz susjednih historiografija i prava, a koje ne pokrivaju značenja. U to primarno ne spada razlog zašto je, umjesto kod nas uobičajenog naziva Osmansko carstvo, korištena riječ Osmanska država. Riječ je o onom čemu je težio autor, a to je izvorni pojam u nazivu te države. Radi se o Uzvišenoj osmanskoj državi (*Devlet-i Alijje-i Osmanijje*) i autor riječ *imparatorluk* (imperij, carstvo) koristi tek u jedan ili dva slučaja, i to kad govori o tuđoj percepciji. Osim značenjskih razgraničavanja pojmova *bej*, *padišah*, *sultan*, *halifa* i *car*, kao i temeljito obrađenih prava i obaveza *ulu 'l-emra*, vrhovnog autoriteta, djelo će sigurno potaći i na razmišljanje o do danas suviše uprošćenoj slici školstva u osmanskom periodu, izvorištu, opravdanosti i vremenskom početku upotre-

be naziva Carigrad umjesto Konstantinije ili Istanbul, kao i razlogu zašto se u 20. stoljeću preuzimaju imena gradova i prostora iz regionalnih historiografija na uštrb onih u bosanskom jeziku koji su bili bliži izvornim (primjer: današnji Solun se do 20. st. nazivao *Selanikom*, što je puno bliže izvornom grčkom Θεσσαλονίκη – Tesaloniki. U širem naučnom diskursu pažnju je već počela privlačiti distinkcija pojmova *devširme* i *danka u krvi*, isto tako *raje* i *kmeta*, te karakterizacija timarsko-spahijskog sistema, harema i dr., ali će se u ovom djelu uočiti nedostatnost naše distinkcije temeljnih pojmova od onog *köleikul*, robovi, pa do rangova *džarija*, robinja u haremu, npr., iz kojih se u regionalnim historiografijama uglavnom izdvajaju samo miljenice. Izgubio se osjećaj da je postojala hijerarhija, da svaki rang ima svoj naziv koji je često neprevodiv, da se po tome vidi i da je sve vrijeme u haremu poštovano šerijatsko pravilo da sultan nikad nije imao u isto vrijeme više od četiri žene, te da su one mijenjale kategorije tek kad bi neka umrla ili bila na drugi način udaljena iz harema.

Ono što će biti općezanimljivo jesu, recimo, članovi kanunnama koji će u evropskim zakonima imati svoje samo naznake tek tri stoljeća kasnije. Zakon o zaštiti životne sredine, npr., uređen je toliko da je negdje dovoljno samo izmijeniti prevozno sredstvo i imamo savršeno aktuelnu odredbu tipa “konjska kola se ne smiju ostavljati ispred dućana niti ispred privatnih kuća nego na za to određenim mjestima. Ako životinja ostavi nečist iza sebe, vlasnik

zaprežnih kola treba da to počisti. (...)”; “Prljava voda iz hamama i ona koja preostane nakon rada u radionicama ne smije se izljevati ispred radionica, na put, niti u tuđe avlije i bašče, nego za to određenim odvodima do utvrđenih mjesta. (...)”

Na isti način je uređen zakon o maltretiranju zatvorenika, i to od prvog momenta kad još uvijek nije utvrđena krivica, nije završeno suđenje, pa do same presude koja se u istom smislu morala provoditi bez maltretiranja.

Osmanska kanunnama koja štiti potrošače već se u svijetu službeno smatra prvim zakonom o potrošačima na svijetu uopće. Njegovi članovi tretiraju propis da se u aščinicama ne smije kuhati i servirati u neopranoj posuđu, tačno se zna koliko za jelo od pet akči mora biti komada mesa u sahanu, npr. Vrlo slikovito je opisana situacija u kojoj se muhtesibu podastiru dokazi da je taj i taj pekar radio hljebove koji su lakši od utvrđene težine. Nije se nasumce kažnjavalo, nego ovisno o težini koju je na taj način ukrao, te je pekaru određivana minutaža koju će provesti na prstima prislonjen uz vrata svoje pekare za koja mu je iglom bila prikačena ušna resica. Ako bi spustio stopalo, ta igla bi mu prosjekla ušnu resicu, te bi nadalje njegovo uho trajno svjedočilo o njegovoj sramoti. Taj tzv. tešhir, kazna objavljivanja njegove sramote, mogao se provoditi i tako da mu se objesi o vratu hljeb i on se provodi kroz grad.

Burno 19. i početak 20. stoljeća donose brzi slijed tanzimatskih promjena, smjene starih i uspostavljanja

novih administrativnih instanci i nadležnosti, iltizamskih mutiranja, provođenja međunarodnih odluka i niza drugih poteza, pa i pored otežavajućih propagandnih i stereotipnih definiranja toga svega, djelo *Nepoznata Osman-ska država* ne preskače dionice do samog njenog kraja. Koliko dosadašnje nepoznavanje takvih dionica uvjetuje ograničeno ili jednosmjerno poimanje današnje turske politike, može se vidjeti npr. i iz slike bankarstva. Jedan detalj koji nam je blizak u situaciji kad balkanske zemlje sve dublje i dublje tonu u kredite MMFa izmijenit će čak i naše gledanje na današnju Tursku, koja nema takva vanjska dugovanja. U ovoj knjizi se može pratiti kako je zemlja, u historiji poznati “osmanski dug” sa prelaza iz 17. u 18. stoljeće, isplatila tek u drugoj polovini 20. stoljeća. Zaduživanja u evropskim zemljama ko-

štali su Osmansku državu, nakon toga i Tursku u korist tuđih interesa apsolutno na svakom polju.

Dr. Akgündüz se pobrinuo da dokumentirano da sliku Osmanske države od njenog nastanka do kraja. Ako prikaz osim informacije treba nositi i neku bitnu završnu poruku, onda to treba svakako ići u pravcu ozbiljnijeg odnosa prema historiji te države čiji su dio bili i bosanski prostori. Iako stvarnost pokazuje da se neke historije Osmanske države mogu pisati i bez osmanskih izvora, ovo djelo nesumnjivo otkriva kolike to praznine ostavlja u našem poimanju i vlastite historije. Možemo se ne slagati sa nekim stavovima iznesenim u ovom djelu, ali ako pođemo od toga da je knjiga dobra onoliko koliko nagoni čovjeka na razmišljanje, onda će ovo biti djelo koje je nedostajalo u našoj javnosti.

Ramiza Smajić

Daniel Barić, *Proziran i prezren Njemački jezik u hrvatskom društvu u prvoj polovici 19. stoljeća*

Zagreb: Leykam international d.o.o., 2015, 383 str.

Znanstvena povijesna naracija bi nužno, kao što je i povijest koju nastoji da odslika, morala biti kompleksna, oslobođena “moralnog rasuđivanja”, a zaokupljena eksplikacijom i kontekstualizacijom. Historiografija moderne – tradicionalna i nacionalna historio-

grafija – dijelom je bila (i jeste) zaokupljena legitimiziranjem nacionalne države i nacionalne zajednice, te joj cilj nije u tolikoj mjeri bila rekonstrukcija prošlosti u njenoj zamršenoj kompleksnosti, koliko konstruiranje naracije kroz koju je prošlost pojednostavljuju-

će svođena na koherentnost determiniranu ideološkom paradigmom. Unutar opisanih historiografskih tokova koji su se bavili nacionalnom i kulturnom poviješću dio “domaće” kulturne produkcije koji je nastajao u protonacionalnom dobu pod “tuđinskim” kulturnim utjecajem nije smatran integralnim dijelom nacionalnog kulturnog stvaranja, niti vjernim odrazom “izvornog” nacionalnog identiteta. Zbog toga jer se nastojalo zakoračiti u nacionalnu modernu kroz izgradnju nacionalno-kulturnog identiteta lišenog svih “stranih” povijesnih interferencija.

Postmoderni povijesni znanstveni tokovi, između ostalog, kritički su raskrinkali nacionalne i ideološke mitove o čistim identitetima, pokazali su da su moderni nacionalni identiteti konstrukcije koje osmišljava intelektualna elita, a nameće centar državne i nacionalne moći kroz institucionalne i ine mehanizme, te najbitnije – demokratiziranjem historijskih tema, “silaskom” u svakodnevnicu, obuhvatanjem društvene i državno-teritorijalne strukture u svoj njenoj slojevitosti, kroz sagledavanje odnosa centra i periferije – ukazali su na kompleksnost procesa povijesnog oblikovanja identiteta kroz složene međukulturalne interakcije.

Primjer povijesne znanstvene studije koja se koristi spomenutim postmodernističkim pristupima jeste knjiga Daniela Barića, docenta na francuskom univerzitetu Francois-Rabelais – *Proziran i prezren Njemački jezik u hrvatskom društvu u prvoj polovici 19. stoljeća*.

Period na koji se autor u knjizi ograničava jeste prva polovica 19. stoljeća,

konkretnije period od Bečkog kongresa 1815. god., kojim je restaurirana vlast i utjecaj konzervativne prosvjetiteljske apsolutističke Habsburške monarhije u regijama protonacionalne Hrvatske, pa do sredine stoljeća, tj. 1848. i *Proljeća naroda* kojim je najavljena idejna paradigma i nacionalni ustroj moderne, koja će na koncu srušiti i smijeniti stari imperijalni poredak. Kontekst unutar spomenutog hronološkog okvira obilježen je, kako pokazuje autor, jačanjem osjećaja panslavenske solidarnosti pod idejnim pokroviteljstvom carske Rusije, nasrtajima mađarskog nacionalizma koji teži uvezivanju ciljane nacionalne zajednice kroz naturanje mađarskog jezika, te izrastanjem Ilirskog pokreta.

Geografski, autor se ograničio na regije protonacionalne Hrvatske, a tematski na proces i načine širenja, kao i recepciju njemačkog jezika – kao univerzalnog, *prozirnog*, lišenog emocionalnog naboja i nacionalno-kulturne konotacije – te na početak procesa njegova povlačenja pred izrastajućim nacionalnim hrvatskim jezikom sredinom 19. stoljeća. Pri tome je uzeo u obzir sve regionalne specifičnosti protonacionalne Hrvatske proizašle iz različitog povijesno-kulturnog iskustva, ali i različite uloge i statusa koji im je unutar Habsburške monarhije, od strane centara moći, bio dodijeljen u ukupnom i složenom državnom ustroju. Njemački jezik u prvoj polovini 19. stoljeća je jezik državne administracije, vojske, jezik koji se u pojedinim regijama Hrvatske, shodno strateškim interesima centra moći,

nameće kroz obrazovni sustav, to je i jezik unapredovale znanosti, tehnologije, jezik kulture i književnosti, on posreduje u doticaju sa francuskim i engleskim književnim i kulturnim tekovinama, to je jezik multikulturalnog gradskog središta, “otrov racionalizma” i sredstvo modernizacije vjerskog bogoslužnja – uopće, njemački jezik je sredstvo uvezivanja državne teritorije i civiliziranja “barbara” na periferiji, te kao što autor napominje, njemački jezik posreduje u mađarsko-hrvatskim jezičkim, interkulturalnim i političkim antagonizmima.

Autor ispituje recepciju njemačkog jezika, između ostalog, i na temelju pisane zaostavštine koja je nepublicističkog tj. privatnog i intimnog karaktera, te pokazuje uvjetovanost i specifičnost te recepcije dijelom pozicioniranošću unutar društvene hijerarhije, tj. blizinom ili željom za blizinom, po pravilu viših društvenih slojeva, centru moći, a dijelom i vrlo pragmatičnim razlozima kao što je želja za uključivanjem u privredni, trgovački i poslovni život, tj. u komunikacionu mrežu Monarhije. U knjizi autor donosi i primjere konstruiranja i rekonstruiranja identiteta, tj. jezičkih transfera koji postaju identitetski transferi jer jezik u razmatranom periodu postaje okosnicom nacionalnog identiteta, a koji su izazvani pritiskom postojeće ili izranjajuće idejne paradigme. U tom smislu interesantan je slučaj Caroline (Dragojle) Jarnević, za koji je kao izvor poslužio njen privatni dnevnik koji je pisala u periodu 1833–1874. U navedenom periodu Carolina od poklonika i strastvenog

konzumenta njemačkog jezika i kulture postaje Dragojla, koja ulaže velike napore da bi pisala hrvatskim jezikom. Značajan je i primjer Josefa Paulića (Joseph Paulich), sirotinjskog djeteta ograničenog radijusa kretanja, koji nikada nije bio u “germanofonim pokrajinama Monarhije”, ali koji, naposljetku, kao uspješan proizvod učinkovitog obrazovnog sistema koji implementira viziju centra moći postaje učitelj njemačkog krasnopisa.

Autor ukazuje na načine na koje Metternichov sustav nastoji kod podanika odgojiti osjećaje lojalnosti prema caru, na lojalnosti koje formiraju vjerske zajednice, i na one koje nastoje da oživotvore intelektualne nacionalne elite u izrastanju.

Posebno je interesantan onaj segment knjige, s obzirom na idejnu ostrašćenost koja u srpskom nacionalnom diskursu postoji spram idejnih i civilizacijskih tekovina Habsburške monarhije, koji govori o prijemčivosti crnogorskog vladike Petra Petrovića Njegoša za njemački jezik kao univerzalni medij civilizacijskih tekovina, a koji je, kako autor donosi, “(...) za vladiku postao jezikom moderne znanstvene i tehničke kulture, bez koje nije moguće učiti o novinama zasigurno nužnim za razvoj njegove zemlje”. U isto vrijeme austrijski pravnici pomagali su sačiniti moderni ustav Srbije.

Jedno od pitanja koje se pred pažljivim čitaocem pojavljuje tokom komunikacije sa ovim povijesnim znanstvenim štivom jeste – da li je zapravo, kao što smo u modernom nacionalnom sustavu naučeni da misli-

mo, monokulturna nacionalna država zaista predstavljala u svakom smislu civilizacijski iskorak u odnosu na nekadašnje multikulturalno konzervativno Habsburško carstvo prve polovine 19. stoljeća, koje je manje-više činilo prostor funkcionalne međukulturalne interakcije i mobilnosti?

Kompleksna znanstvena interdisciplinarna i interkulturalna studija kao što je ova – koja pruža obilje podataka iz veoma raznovrsnih izvora i koja nastoji da pruži sveobuhvatan uvid u motive, načine i mehanizme distribuiranja i korištenja njemačkog jezika od strane centra moći, da opiše recepciju istog jezika na periferiji, različitim regio-

nalnim, ali i socijalnim razinama, da predstavi snagu jezika kao medija civilizacijskog (naučnog, tehničkog, kulturnog) utjecaja i preobražaja – može bolovati od jednog ozbiljnog nedostatka. Naime, usljed faktografskog obilja koje ima funkciju rasvjetljavanja mnogovrsnih aspekata zadate teme, čitalac počesto gubi nit koja bi trebala uvezivati povijesnu naraciju u jednu koherentnu tematsku cjelinu. Osim toga, moguće je da je originalni rukopis koji je publiciran na francuskom jeziku dosta izgubio prijevodom knjige, čime bi se dala objasniti kod čitaoca ponekad otežana recepcija smisla dijelova Barićeve povijesne i znanstvene naracije.

Sabina Veladžić

Mary Sparks, *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo 1878–1918: An Urban History*

Bloomsbury, London, 2014, xiii + 253 str.

Sarajevo kao glavni grad Bosne i Hercegovine i širi regionalni centar vijekovima plijeni pažnju istraživača, historičara, avanturista, putopisaca i svih onih koji su željeli da upoznaju bosanskohercegovačku kulturu i način življenja. Sarajevo nije bilo interesantno i nije ostalo interesantno samo zbog gore spomenutih činjenica – da je administrativni i regionalni centar – već više zbog svojih specifičnosti koje ga uistinu čine jedinstvenim gradom

ne samo u Bosni i Hercegovini nego i mnogo šire. Rijetko je koji grad u Evropi sačuvao kulturno naslijeđe proteklih vremena kao Sarajevo. Iako je s vremenom, što nepažnjom što svjesno, uništeno mnogo objekata kulturnog naslijeđa, Sarajevo još uvijek predstavlja eponim grada u kojem se susreću brojne civilizacije. Teško je u Evropi naći grad koji ima takve osobine kao što to ima Sarajevo. Zbog tog bogatstva ovaj grad je često bio predmet istraživanja

stranih historičara koji su proučavali njegovo naslijeđe. Posljednja u nizu tih istraživača je Mary Sparks sa svojom knjigom *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo 1878–1918: An Urban History*. Na nešto više od 200 stranica autorica razmatra razvoj grada u spomenutom periodu. Kao što se vidi u podnaslovu, centar ovog djela predstavlja urbanizam; Sparks proučava planove za modernizaciju i evropeizaciju te nakon analize planova i izgradnje brojnih objekata i ulica dolazi do zaključka da je period austrougarske uprave zapravo period razvoja u privrednom, kulturnom i urbanističkom smislu, što je bilo praćeno i porastom broja stanovnika, koji je više nego udvostručen na preko 50.000 stanovnika pred kraj ovog perioda.

Autorica je knjigu podijelila na šest tematskih cjelina. S obzirom na to da ona u ovom djelu, kako smo već naveli, razmatra arhitektonsko-urbanistički i ljudski faktor, ona kroz svako od ovih poglavlja paralelno prati njihov razvoj. Prvo poglavlje se bavi Sarajevom u osmanskome periodu te donosi podatke o organizaciji grada, načinu njegovog funkcionisanja i stanovništvu, a pažnja je usmjerena i na način i stil gradnje. Ovo poglavlje je uvodnog karaktera i njegova svrha je da ukaže na naslijeđe koje je austrougarska uprava zatekla. Ocjena Sparksove je da je za vrijeme Osmanlija grad imao specifičnosti koje nisu bile bliske arhitektonsko-urbanističkim rješenjima zapadnih i srednjevropskih gradova u tom periodu iako je pred kraj ovog perioda došlo do određenih pomaka. Autorica također tvrdi

da je to bio rezultat prije svega slabe finansijske situacije u državi.

U drugom poglavlju autorica je obratila pažnju uglavnom na objekte javne namjene: škole, bolnice, vojne objekte, objekte zemaljske uprave, transport i komunikacije. Značajan momenat u razvoju grada bilo je donošenje urbanističkog plana 1880, što je uslovljavalo da se grad širi u skladu sa modernim principima (komunalna infrastruktura, način izgradnje ulica, spratnost objekata u odnosu na širinu ulica). Sparksova primjećuje da su se u izgradnji grada od 1878. godine primjenjivali najsavremeniji standardi. Najvažniji zaključak ovog poglavlja jeste da je najveći impuls izgradnji grada dao privatni sektor. Poduzetnici iz Monarhije, domaći trgovci i imućniji građani, imigranti i činovnici uprave su bili pokretačka snaga urbane transformacije grada. Sve veći zahtjevi za stambenim i poslovnim prostorom spojeni sa blagonaklonim stavom vlasti doveli su do izgradnje novih četvrti i postepenog širenja grada prema zapadu. Zahvaljujući svom centralnom položaju u zemlji, kao i ulozi zemaljskog glavnog grada, Sarajevo postaje privredni, kulturni i turistički centar kao i mjesto preko kojeg nove ideje, pogledi na život i moda dolaze u Bosnu i Hercegovinu. O tim promjenama Sparksova piše u narednim poglavljima. Pogotovo su značajni dijelovi u kojima se razmatra prodor zapadnog mentaliteta i raznih oblika zabave, provođenja slobodnog vremena te mjesto i uloga žene u ovim procesima. Iako relativno malog značaja, posmatranje uloge žena

autorici je opravdano interesantno jer je ovaj period u evropskim okvirima početak emancipacije žene, pa s tim u vezi autorica u primjerima poput Milene Mrazović, vlasnice *Bosnische Posta*, vidi početak istih procesa u Bosni i Hercegovini, što je bez sumnje važan trenutak u kulturološkom razvoju zemlje. Ne manje bitan fenomen koji autoricu u velikoj mjeri interesuje je postepeno uvođenje zapadnih navika, konzumerizma i kulture. Sparks razmatra i razvoj turizma, mjesta izlaska i druženja srednje klase, ukratko sve ono što je u svom karakteru evropsko, a što dolazi na prostore Bosne i Hercegovine i tu se udomaćuje, najprije preko doseljenih “kuferasa”, a zatim i preko domicilnog stanovništva.

Djelo Mary Sparks je bez ikakve sumnje dobrodošlo u bosanskohercegovačku historiografiju. Autorica je stručno odabrala polja interesovanja i na konkretnim primjerima razmatrala preobražaj Sarajeva u 40 godina habsburške uprave. Naravno, kao i svako djelo, i ovo pati od određenih

nedostataka. Naprimjer, autorica je u korištenju literature preferirala stranu literaturu o Sarajevu i problematici vezanoj za njezinu temu. Recimo, knjigu Todora Kruševca *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom* (1960) autorica gotovo da i nije koristila u svojoj knjizi. Stječe se dojam da je autorica (is)koristila svega nekoliko naslova domaćih istraživača iako ih je većinu navela u spisku literature. Da li je tome uzrok slabo poznavanje jezika ili nešto drugo, ne mogu tvrditi. Ovo djelo će prije svega koristiti stranim istraživačima kojima je potreban jedan sintetski pregled urbane transformacije grada. U odnosu na domaću historiografiju ovo djelo nije napravilo bitan iskorak. Pa ipak, angažman autorice i knjigu ocjenjujem pozitivno jer je korektno obradila ovu zahtjevnu temu. Uz to, potrebno je naglasiti potrebu da se kapitalna djela domaće historiografije pod hitno prevedu na strane jezike kako bi popunila praznine u saznanjima o Bosni i Hercegovini koja ima stručna javnost u inostranstvu.

Muhamed Nametak

Nenad Ž. Petrović, *Ideologija varvarstva:
fašističke i nacionalsocijalističke ideje
kod intelektualaca u Beogradu (1929–1941)*

Beograd: Zadruga Res Publica – MostArt, 2015, 147 str.

Iako zagovornici fašističko-nacionalsocijalističkih ideologija nikada nisu bili nosioci državne vlasti u Kraljevini Jugoslaviji niti su svojom političkom i brojčanom snagom bitnije uticali na prilike u društvu, javnim su djelovanjem trasirali put novim rasnoanti-semitskim i staleško-korporativnim idejama o uređenju države postavši time idejni vjesnici nadolazeće apokalipse. Sve ono što je prethodilo krvoločnim dešavanjima tokom Drugog svjetskog rata – predratna društvena previranja, slom jugoslavenske države i uspostava okupacionog sistema u Srbiji (1941–1944) – historiografija je posmatrala u svojoj događajnosti, dok je idejna pozadina tih kataklizmičnih zbivanja ostala nedovoljno istražena. Uočivši prazninu, tj. izostanak analize o prisustvu ideologija fašizma i nacionalsocijalizma i formi njihove manifestacije među srbijanskim intelektualcima međuratnog perioda, dr. Nenad Ž. Petrović, saradnik *Instituta za strategijska istraživanja u Beogradu*, odlučio je potražiti sjeme njihova začetka u domaćoj sredini. Oslanjajući se na

ranije istraživačke rezultate drugih autora koji su fragmentarno doticali ovu temu, uglavnom se baveći aktivnostima “Jugoslovenskog narodnog pokreta Zbor” i “Organizacije jugoslovenskih nacionalista” (ORJUNA), Petrović se upustio u sveobuhvatnije detektovanje baštinika autoritarnih ideologija i definisanje njihovih idejnih zamisli, odnosno lokalnih idejnih specifičnosti. Ishod analize, popraćen njegovim ličnim stavom, autor je predočio u knjizi kroz čiji je naslov izrazio svoj jasan odnos prema spomenutim ideološkim koncepcijama, *Ideologija varvarstva: fašističke i nacionalsocijalističke ideje kod intelektualaca u Beogradu (1929–1941)*. Koristeći onovremenu štampu (časopise i novine), brošure, referate kao primarne izvore, Petrović na stotinjak stranica osnovnog teksta konstruiše idejno poimanje beogradskih desničarskih intelektualaca, uočava idejnu diferencijaciju među njima te analizira preuzete fašističko-nacionalsocijalističke i autohtone ideološke elemente.

Petrovićeva analiza idejnih koncepcija srbijanskog desničarskog in-

tektualnog kruga započinje uvodnim izlaganjem *Fenomeni fašizma i nacionalsocijalizma* (str. 11–14), kojim nas autor ukratko upoznaje s fašističkom i nacionalsocijalističkom ideologijom, njihovim idejnim kolijevkama te međusobnim razlikama.

Oprezno tragajući za primjesama takvih ideologija unutar domaćih intelektualnih krugova, autor definiše idejne pretpostavke koje čine srž fašizma i nacionalsocijalizma, nastojeći time izbjeći zamku da svako oštrije ispoljavanje nacionalizma detektuje nacionalsocijalističko-fašističkim. Kao kriterij za takvo etiketiranje određeni su slični pogledi na društvo, državu i naciju (rasu): rasizam, antisemitizam, protudemokratija, korporativizam i staleško organizovanje društva, te kultura sela i seljaštva. Kroz prizmu odnosa beogradskih desničarskih intelektualaca prema spomenutim ideološkim elementima Nenad Ž. Petrović u narednih šest glavnih poglavlja knjige rekonstruiše njihove idejne zamisli otkrivajući istovremeno stepen zagriženosti za fašističke i nacionalsocijalističke ideologije.

U prvom poglavlju knjige *Idejne celine fašizma i nacionalsocijalizma kod beogradskih intelektualaca* (str. 15–19) on detektuje najranije vjesnike fašisoidnih ideja, koji su se u programima domaćih organizacija i intelektualaca pojavili prije ovdje vremenski tretiranog perioda. Baš kao što su neki elementi fašizma i nacionalsocijalizma postojali i prije oficijelnog nastanka ovih ideologija, tako i Petrović neke

od njih prepoznaje u javnom prostoru Srbije s početka XX stoljeća. Prve zagovornike rasizma identifikuje u tajnoj organizaciji “Crna ruka”, da bi ga u beogradskim intelektualnim krugovima očiglednije detektovao “tek” u drugoj polovini 30-ih godina s prodorom nacističkih ideja na Balkan. Pod idejnim uticajima Italije i Njemačke, domaći intelektualci razmatraju prošlost, društvo, kulturu kroz rasno-biološku prizmu i tako presađuju fašističke i nacionalsocijalističke ideje u domaću, dominantno ruralnu sredinu.

Pogledi antropologa Branimira Maleša i ljekara Svetislava Stefanovića o ulozi rase u historijskom razvoju ljudske vrste prikazani su kroz drugo poglavlje – *Rasno-biološki pogledi i teorije o istoriji, društvu, čoveku, kulturi i civilizaciji* (str. 21–37). Ugledajući se na fašističko-nacionalsocijalistički uzor, Maleš pretpostavlja rasnu borbu na unutrašnjem planu, vidjevši u državnoj akciji odstranjivanja bolesnih metoda za eliminaciju loših pojedinaca te vanjsku borbu za prevlast među rasama, razumijevajući historiju ljudske vrste kroz prizmu borbe “aktivne i progresivne” i “pasivne i stacionarne” rase. Sličnog mišljenja je i Stefanović, za kojeg je rasa primarni faktor pri stvaranju kultura, država i nacija, držeći da su samo nacije određenog rasnog tipa bile sposobne da razvijaju kulture kroz historiju, dok su druge bile predodređene da budu njihovi razarači. Obojica su priznali primat dinarskoj rasi, dok je, u kontekstu spomenute destruktivnosti, Dimitrije Ljotić Jevreje

označio kao “rušilački tip u ljudskoj istoriji” postavši tako glavni zagovornik antisemitizma u Jugoslaviji.

Antisemitizam u istoimenom poglavlju (str. 39–58) nije posmatran kao rasna već više kao religijska i ekonomsko-politička komponenta i opasnost za hrišćanski svijet. U tom kontekstu, a po ugledu na nacionalsocijalističku antisemitsku propagandu, Jevreji su optuženi da su marksizam i slobodno zidarstvo koristili za ostvarivanje svog glavnog cilja – jevrejsko gospodarenje svijetom. Istakavši se kao najizrazitiji antisemita u jugoslovenskom društvu, Ljotić je sumnjičen za bliskost fašističko-nacionalsocijalističkim pokretima i idejama. Odbijao je sličnosti svog “Jugoslovenskog narodnog pokreta Zbor” sa spomenutim autoritarnim pokretima tvrdeći da je ključna razlika u predmetu obožavanja i odnosu prema staležu. Za razliku od nacionalsocijalizma koji poštuje narod/rasu, a fašizam državu, podvrgavajući staleže državi i partiji, Ljotićev “Zbor” zagovara slobodne staleže i poziva na povratak tradiciji, vjeri i Bogu. Analogno tome, na pijedestal su postavljeni selo, seljaštvo i seljak kao izvor narodne snage, žarište narodne kulture, primjer “rasne čistoće”. Glorifikovanje sela i kritika grada, kao znak odbacivanja savremene zapadnjačke civilizacije, tretirani su u četvrtom poglavlju knjige: *Kritike grada, odbacivanje Evrope – idealizacija sela i seljaštva* (str. 59–76). U kolerciji selo – grad, grad je prikazan kao rušilac narodnih vrijednosti, a selo kao njihov baštinik. Iz perspektive srpskih

desničarskih intelektualaca (teologa), grad je bio sabirni centar bolesti, alkoholizma, prostitucije, kockanja i svakog drugog oblika devijantnog ponašanja. Kritika dehumanizovanog grada povezivana je s kapitalizmom, i to stranim kapitalom, pripisujući mu time “zasluge” pri nastanku gradske kulture u nenarodnom duhu. Kao alternativa evropskoj dekadentnosti i “zapadnom čoveku” ogrezlom u nemoralu, materijalizmu, bezbožništvu i sekularizmu, beogradski intelektualni krug ponudio je sa desničarsko-idealističkih pozicija teoretski stvoren srpski profašistički model “novog čovjeka”: “bargarogenije” (Micić), “Svečovek” ili “svetosavski čovek” (Velimirović), “čovek beogradske životne orijentacije” ili “istočni čovek” (Janković). Na kritici zapadnih civilizacijskih vrijednosti gradio se teoretski temelj novog društvenog i državnog uređenja koje bi najbolje odgovaralo srpskoj varijanti “spasitelja svijeta”.

U poglavlju *Odbacivanje demokracije – staleško i korporativno uređenje države i društva* (str. 77–94) autor razmatra kako srpska krajnja desnica odbacuje liberalnu demokratiju i parlamentarizam, te se zalaže za korporativizam (ili “organska staleška država” ili korporativno-staleška država) kao sistem uređenja države koji preko mreže korporacija kontroliše kapital i rad te kamufliira klasni karakter društva. Glorifikujući prošlost, čemu su bili skloni i ostali nacionalisti, Ljotić negira da su u srpskom društvu postojale klasne razlike, stoga poziva na

povratak srednjovjekovnim uzorima, tj. društvu zasnovanom na staležima i staleškoj skupštini i predstavništvu. Staleži su u viđenju srpskih fašističkih simpatizera bili antipod klasama.

Potpuniju viziju preobražaja jugoslavenskog društva beogradski desničarski intelektualci dali su razmatranjem savremenog oblika nacionalizma, drugačijeg od nacionalizma romantičarske epohe. U posljednjem poglavlju *'Novi nacionalizam'* i *'totalna organska država'* (str. 95–104) prikazuju se nove idejne koncepcije nacionalizma koji prihvata totalitarizam, korporativizam i koji, navodno, miri društvene i klasne razlike i suprotnosti, a sve u ime nacije kao organske cjeline.

Analizirajući odnos beogradskih desničarskih intelektualaca prema autoritarnim ideologijama kao i razrađenost njihovih idejnih misli, dr. Nenad Ž. Petrović u *Zaključku* (str. 105–108) tvrdi da su jedino Stefanović, Gregorić i Ljotić imali uobličene misaone sklopove, dok su ostali nacionalistički fanovi fašizam i nacionalsocijalizam doživljavali kao ideološki trend vremena (Crnjanski). Bez obzira na nivo njihove ideološke zagriženosti i stepen razvijenosti vlastitih fašisoidnih zamisli, Petrović detektuje domaće idejne specifičnosti u odnosu na italijansku i njemačku autoritarnu verziju. Forsiranjem religijskog elementa i postavljanjem seljaštva na društveni pijedestal stvaran je domaći oblik fašizma. Stoga, autor razbija dosadašnje raširene konstrukcije da je fašizam u Srbiji uvozni produkt koji je bio minornog značaja i

snage u odnosu na njegovu inačicu u srednjoevropskom susjedstvu, te insistira na tome da bi se njegova pogubnost u punoj snazi i opsegu dokazala tokom ratnih dešavanja (1941–1944) da su okupatorske vlasti u Srbiji dopustile da se razmaše.

To višedecenijsko aktuelno pitanje o fašizmu u Srbiji kao fenomenu bez dubljeg korijenja i domaće autentičnosti Petrović je obradio u svom magistarskom radu odbranjenom na Filozofskom fakultetu u Beogradu davne 1993. godine, da bi, s podjednakom aktuelnošću teme, rad objavio dvadesetak godina kasnije (2015) u izdanju Zadruga Res Publica, koja njeguje kritički odnos prema ideologijama. S obzirom na periodično teoretsko i praktično razbuktavanje fašističkih zamisli, autor nagovještava istraživanje publicističkog i političkog djelovanja njegovih zagovornika tokom perioda okupacije Srbije (1941–1944) za vrijeme Drugog svjetskog rata, te prilikom jačanja srpskog nacionalizma od 1987. godine, koji budi druge nacionalizme i ruši jugoslavensku državu. U tom kontekstu ova knjiga je zamišljena kao prvi dio sveobuhvatnijeg istraživačkog projekta koji detektuje i kritički promišlja o domaćim varijantama fašizma. Knjiga sadrži i *Dodatak* (str. 109–112) koji nudi alfabetni popis i kratki opis časopisa i novina koji su svojim sadržajem bili čisto desničarski ili su objavljivali radove koji su se ticali nacije i rase, te *Napomene uz tekst* (str. 113–139), *Spisak izvora i literature* (141–146) i autorovu biografiju (*O autoru*, str. 147).

Nenad Ž. Petrović u svom istraživačkom radu nije imao velikih ambicija osim da napravi početni korak, odnosno publikaciju koja će motivisati i druge da dublje istražuju pojave i oblikovanje fašističkih i nacionalsocijalističkih ideja na prostoru Srbije. U tome je i uspio jer knjiga *Ideologija varvarstva: fašističke i nacionalsocijalističke ideje kod intelektualaca u Beogradu (1929–1941)*, uz neskriven negativan odnos prema tretiranim ideologijama te detektovanjem izvora za njihovo teoretsko razmatranje i kritički pristup, predstavlja vrijednu analizu koja trasira put budućim istraživačkim pokušajima. Dok je, s jedne strane, snažno forsirao

analizu korištenih historijskih vrela, druge strane, autor, nažalost izostavlja postaviti domaće varijante autoritarnih ideja u širi historijski kontekst, što bi čitaocu, naročito neprofesionalnom konzumentu historijskog štiva, omogućilo sveobuhvatnije razumijevanje njihove snage i značaja u savremenom dobu. Bez obzira na nedostatke za koje se nadamo da će biti nadomješteni u nastavku projekta, Petrović svojom knjigom daje tematsku novinu izučavanju prošlosti međuratne Jugoslavije i kritičkim osvrtom na domaće varijante fašoidnih ideja tjera čitaoca na konstantno razmišljanje o prisutnosti fašističkih idejnih oblika u savremenom trenutku.

Sanja Gladanac

Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.*

Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Romsko nacionalno vijeće, 2015, 414 str.

Sistemska ubijanje Roma koje je vršio nacistički režim i njegove satelitske države više decenija izgubljeno je u evropskoj kulturi sjećanja i zadobilo je simboličan epitet – *zaboravljeni Holokaust*. Korijeni njegovog zanemarivanja pušteni su neposredno poslije Drugog svjetskog rata kada, u okviru Nirnberškog suđenja nacističkim dužnosnicima, masovno stradanje Roma

nije prepoznato kao genocid. Sudsko ignorisanje njihovog pogroma imalo je za posljedicu da Romi, bez obzira na pretrpljene strahote i obim fizičkog uništenja, ne dobiju ratnu reparaciju, što je bila još jedna u nizu epizoda diskriminacije romskog naroda proizašle iz njihove socijalne nejednakosti i marginalizovanosti. Društvena nevidljivost Roma reflektovala se i na područje hi-

storijske nauke u vidu izostanka interesovanja historičara za istraživanje njihove ratne sudbine. Tek 80-ih godina, sa njemačkim službenim priznanjem genocida nad Romima, u međunarodnoj javnosti poznatog pod nazivom Porajmos, oni postaju predmetom naučno-istraživačkih razmatranja.

Sličan put zapostavljanja Romi su prošli i u socijalističkoj Jugoslaviji, u kojoj ih je, iako prepoznati kao ratne žrtve, historiografija samo fragmentarno i usputno tretirala. Potaknuta evropskim naučnim trendovima, hrvatska historičarka Narcisa Lengel-Krizman načinila je blagi zaokret otvaranjem teme njihovog sistemskog logorskog ubijanja (“Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941–1945”, u: Časopis za suvremenu povijest, 18 (1986/1), Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, str. 29–42; *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, Jasenovac – Zagreb: Javna Ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003). Upravo je vidan manjak naučne pažnje za stradanje Roma tokom uprave Nezavisne države Hrvatske potaknuo dr. Danijela Vojaka da svoj istraživački opus proširi i na tu temu. U svom dosadašnjem naučnom radu bavio se položajem romske populacije u Hrvatskoj u periodu kraja XIX i početka XX stoljeća ukazujući na njihovu marginalizovanost, nedovoljnu asimiliranost te loš politički, kulturni i ekonomski položaj, što je bilo identično sudbini njihovih sunarodnjaka u drugim evropskim zemljama. Prateći hronološki slijed, nametnulo mu se lo-

gičnim da istraži slabo poznat i najtražičniji period prošlosti hrvatskih Roma (1941–1945), njihovo sistemsko i masovno ubijanje za vrijeme NDH koje se odvijalo u okviru šireg nacističkog plana uništenja romskog naroda. Zbog toga se odlučio ne samo rekonstruisati i kontekstualizirati poziciju Roma u novom državnom i društvenom sistemu uspostavljenom 1941. godine već proces njihovog nestanka iz hrvatskog društva dokumentarno potkrijepiti. Potragu za relevantnim dokumentima sproveo je sa svojim saradnicima Bibijanom Papo (Romsko nacionalno vijeće) i Alenom Tahirijem (savjetnik u Uredu za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade Republike Hrvatske) u sklopu zajedničkog projekta Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar i Romskog nacionalnog vijeća iz Zagreba. Evidentno uloženi ogroman istraživački napor rezultirao je knjigom *Stradanje Roma u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941.–1945.*, koja će zbog svog obimnog dokumentarnog materijala postati nezaobilazna pri daljijim istraživanjima i rekonstrukciji ratne sudbine Roma u NDH, ali će također i svojim bibliografskim prilogom biti početna stepenica za svakog ko se odluči upoznavati sa prošlošću Roma u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata.

Zamišljena kao zbirka dokumenata, knjiga započinje uvodnom studijom *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (str. 17–61), kojom dr. Vojak, na osnovu dosadašnjih naučnih rezultata, uvodi čitaoca u ratnu sudbinu

romskog naroda opisujući historijski kontekst u kojem se odvijao njihov nestanak iz društva NDH, a koji u svim njegovim fazama i oblicima iščitavamo iz dokumenata priloženih u drugom dijelu knjige. Kratkim historijskim pregledom njihovog prisustva na području Hrvatske autor nas upoznaje sa višestoljetnom diskriminacijom Roma koja je prethodila genocidu. Socijalno-ekonomska marginalizacija romskog stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji, tj. neobrazovanost, institucionalna neorganizovanost te snažni asimilacijski i represivni pritisci pridonijeli su njihovoj društvenoj pasivnosti i negativnoj javnoj percepciji na koju se 1941. godine, s rekonstrukcijom državnih okvira i promjenom društveno-političkog sistema, nakalemila ekstremno proturječna politika ustaškog režima. Posudivši nacistički model djelovanja, NDH je Rome rasnim klasificiranjem označila kao jedan od glavnih objekata njene represivne politike, što je za romsko stanovništvo u praksi značilo demografski nestanak. Preko memoarskih zapisa savremenika koji oživljavaju atmosferu odstranjivanja Roma iz domaćeg društva i objavljenih zvaničnih izvještaja raznih vojnih i civilnih organa vlasti, dr. Vojak prikazuje njeno provođenje u praksi, posebno se osvrćući na logorski sistem Jasenovac u kojem je skončao najveći dio romske populacije. Koristeći relevantnu literaturu i objavljenju građu kao glavni izvor pri rekonstrukciji sudbine Roma u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, on otvara i pitanja koja se ne tiču

direktnog odnosa ustaških vlasti prema njima. Kao drugi aspekt njihove ratne zbilje prikazuje položaj Roma u kontekstu pluraliteta ratnih vojno-političkih snaga, tj. njihovog aktivnog učešća u partizanskom pokretu, i odnosa Pokreta prema Romima, te sagledavajući drugu stranu kvantitativnog stradanja Roma, spominje primjere pojedinačnog izraza empatije i suosjećanja domaćeg stanovništva s njima i nastojanja da ih spasi. Sintetizirajući dosadašnja naučna dostignuća, autor detektuje imperativ dubljeg istraživanja teme deportovanja i stradanja Roma izvan jasenovačkog logora, njihovog učešća u partizanskim jedinicama, te stvarnog odnosa vlasti prema Bijelim Romima, tj. realnosti provođenja odluke zvaničnih vlasti da oni budu izuzeti od rasnih zakona.

Drugi dio knjige (*Dokumenti*, str. 61–352), koji je dokumentarnog karaktera i u tome je njen najvredniji doprinos historijskoj nauci, čitaocu pruža mogućnost da iz primarnih izvora čita i interpretira sudbinu Roma i njihovo stradanje za vrijeme uprave Nezavisne države Hrvatske. Uz asistenciju svojih saradnika (Bibijana Papo, Alen Tahiri) dr. Vojak je prikupio, po obimu i vrijednosti impozantnu građu iz koje je izdvojio najrelevantnije dokumente i rasporedio ih u 138 tematskih priloga prateći pri tome, koliko je moguće, hronološki slijed.

Iz prvog seta priloženih priloga iščitava se položaj Roma u međuratnoj Hrvatskoj u rascjepu raznih interesnih strana (vjerskih i banovskih institucija), preko fotografija se dobiva slika

svakodnevnice romskog naselja, a kroz novinske članke se stiče dojam njihove negativne javne percepcije. Društvena nenaklonjenost Romima prisutna u Kraljevini Jugoslaviji tokom uprave NDH prerasta u njihovo otvoreno demoniziranje i diskriminaciju. Legitimizacija diskriminatorne politike vršena je i kroz štampu, koja je portretirala Rome kao “jedno veliko socijalno zlo” sklono silovanju, krađi i otimačini, zbog čega je narod trebalo “zaštititi od zločina te skitničke horde”.

Tragična sudbina koja je zadesila Rome tokom ratnog vihora potkrijepljena je mnogobrojnim dokumentarnim, novinskim i fotografskim materijalom koji zauzima najveći dio knjige (122 priloga). Analizom objavljenih izvora moguća je rekonstrukcija procesa javnog stigmatiziranja, marginaliziranja, a naposljetku i odstranjivanja Roma iz društva NDH. Legalizacija protuciganske politike prikazana je kroz rasne zakone koji postaju pravno utemeljenje za nadolazeće evidentiranje Roma ljeta 1941. godine i deportovanje u logor, koje će uslijediti godinu dana kasnije. Priloženi evidencijski spisi otkrivaju da su vlasti isprva pravile razliku između čergaša-skitnica i stalno naseljenih Roma (uz obavezno navođenje da li žive u vlastitim kućama ili kolibama na državnom zemljištu, te da li se bave određenim zanimanjem). Međutim, diferencijacija gubi svaki smisao maja 1942. godine kada ustaški režim kreće s masovnim odvođenjem Roma u logorski kompleks Jasenovac, što je u javnosti eu-

femistički prikazivano kao pokušaj njihovog “privođenja radu” i “zantaskom osposobljavanju”. Tom prilikom načinjeni popisi otpremljenih Roma omogućavaju praćenje njihove starosne i spolne strukture, te porodične relacije, a analiza dokumenata pokazuje da su u internaciji završavale i cijele romske porodice. Po istom modelu koji je primjenjivan prema svim, za ustaški režim, nepoželjnim nacionalnim skupinama, deportaciju romskog naroda slijedila je konfiskacija njihove pokretne i nepokretne imovine. Tabela evidencija oduzete romske svojine prikazuje njihovu procijenjenu vrijednost pripovijedajući istovremeno o svom užasu i bezvrijednosti ljudskih života u ratnom vremenu. Jedan takav dokument otkriva da se u pozadini deportacije mnogobrojnih članova 60-ak slavonskih ciganskih porodica odvijala pljačka njihovog privatnog vlasništva, čija je vrijednost procijenjena na mizernu cifru od svega 14.815 kn (prilog br. 59). Priložena arhivska građa svjedoči, s jedne strane, o imovinskoj slabosti Roma, a s druge o pljačkaškom potezu države koja je oduzetu romsku svojinu – goveda, svinje, perad, konje, jastuke, stolove, krevete i druge kućne predmete – prodavala na dražbi ili je, poput nekretnina, davala u zakup.

Pored diferencijacije na nomadske i sedentarne Rome, ustaške vlasti su među ovim posljednjim, pod pritiskom muslimanskih društvenih elita i islamskih vjerskih vlasti u BiH, posebno izdvajale Bijele Rome. To i dalje nedovoljno rasvijetljeno pitanje s nekoli-

ko priloga je dokumentovano i u ovoj knjizi. Kroz njih se očitava stav državnih vlasti da su Bijeli Romi arijevcima na koje se ne odnose donesene protuciganske mjere jer su “pripadnici islama, izvršavaju točno vjerske obrede, žene se i udavaju sa ostalim muslimanima Hrvatima imadu svoje kuće, a u glavnom su obrtnici”. Bez obzira na povlašteni status, i oni su prema okružnici iz jula 1941. godine popisani uz striktno navođenje da nisu skitnice već da imaju nekretninu i stalno zanimanje. Do danas istraženi dokumenti nam i dalje šute o njihovoj sudbini ne dajući konačan odgovor na pitanje da li su Bijeli Romi zahvaljujući svojoj religijskoj pripadnosti zaista ostali do kraja rata pošteđeni ustaške protuciganske politike terora ili su i oni likvidirani u vrijeme masovne deportacije Roma u Jasenovac 1942. Ipak, posmatrajući situaciju s pravne strane, primjer Bijelih Roma, ali i drugi slučajevi dodjeljivanja arijskog prava Romima, svjedoče da rasna klasifikacija romskog i jevrejskog stanovništva kao nearijevaca nije značila identičan odnos ustaških vlasti prema njima. Bez obzira na visok stepen asimiliranosti Jevreja u društvo, a koja je u nekim slučajevima značila i odricanje od jevrejskog nacionalnog i vjerskog identiteta, ustaške vlasti im nisu praštale nearijevstvo, tj. jevrejsko porijeklo. S druge strane, prema pojedinim Romima su upravo zbog njihove uklopljenosti u sredinu, stalne nastanjenosti i bavljenja stalnim zanimanjem zauzimale diferenciran stav, što je Romima otvaralo vrata ka pri-

znavanju arijskog prava. Kroz slučaj Bartola Špoljarića (prilozi br. 84–91) autori nam pružaju mogućnost da na osnovu niza korespondencijskih dokumenata različitih nivoa vlasti pratimo taj proces, od upućivanja molbe za priznavanje arijskog prava do kontrolisanja njegovog ponašanja, što ga je uz činjenicu da je nekažnjavan, katolik, “dobar Hrvat”, te da posjeduje zemlju koju obrađuje i odvojeno živi od ostalih Roma, preporučilo za pozitivno rješavanje njegovog upita.

Svjedočanstva zapisana u poslijeratnim godinama, iako opterećena subjektivnošću, ostaju bitan izvor iz kojeg dobivamo fragmente za rekonstrukciju ratne svakodnevnice romskog naroda: deportacija u logore, pljačka imovine i naseljavanje romskih posjeda licima koja su saradivala s ustašama, te manje poznate detalje njihovog teškog i mučnog logorskog života obilježenog lošom prehranom, nehumanim zatvaranjem, mučenjem i likvidacijom. Pored svjedočanstava o zločinima nad Romima, istraživački tim dr. Vojaka prilaže dokumente koji otkrivaju i druge aspekte romske tragedije. Otkrivajući svu strahotu ratne zbilje oni spominju i Rome koji su, pritisnuti ratnom realnošću izostanka drugog izbora ili jednostavno iz ličnog poriva, za vrijeme svoje internacije radili za logorsku upravu ili su kao “Jović, ciganin iz Krupe” učestvovali u ustaškim zločinima (prilog br. 82).

Stradanje Roma za vrijeme uprave NDH rekonstruisano kroz dokumente ustaške provenijencije završava sud-

skom dokumentacijom Federativne narodne republike Jugoslavije iz koje iščitavamo presude ustaškim dužnicima koji su organizovali i učestvovali u hapšenju i progonu romskog stanovništva. Različiti izvještaji koje je sačinila poslijeratna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, sudski zapisnici, zapisnici iz krivičnog predmeta protiv Andrije Artukovića, svjedočenja preživjelih Roma koje su dali kotarskim sudovima za taj slučaj svjedoče o svim oblicima romske kataklizme, skiciraju lične sudbine Roma, oživljavaju atmosferu linča i progona te navode kaznene posljedice za njihove izvršioce.

Pored državne protuciganske politike koja se iščitava iz korespondencije različitih nivoa vlasti, dokumentacijski dio knjige sadrži i autentična svjedočanstva strašnih zločina nad Romima, pisane i fotografske detalje iz svakodnevnog života Roma u logorskom sistemu Jasenovac i van njega (imovina, način života, odijevanja, zanimanja, te bježanje od progona, diskriminacija pri ostvarivanju prava kod ustaških vlasti), ali i primjere suosjećanja domaćeg stanovništva sa svojim romskim sugrađanima, žrtvama koje vlasti odvođe u logore. Slučajevi pojedinačnog ili grupnog istupanja i zalaganja za zadržavanje u naselju ili povratak iz internacije određenog Roma za kojeg pojedinac ili zajednica tvrde da je “dobar radnik i nije skitnica” otkrivaju neindiferentan i empatičan stav lokalnog stanovništva prema svojim Romima komšijama i sasvim drugu, humaniju stranu romskog stradanja.

Istraživanje u devetnaest arhivskih, muzejskih i bibliotečkih institucija Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije u kojima je radio tim dr. Vojaka rezultiralo je zbirkom relevantnih dokumenata koji pružaju mogućnost istraživačima, a naročito neprofesionalnim zaljubljenicima u prošlost, da čitaju izvore prvog reda i na osnovu njih stvaraju nove interpretacije ili otkrivaju do sada manje ili nikako poznate detalje Porajmosa u NDH. Na tom istraživačkom putu, naročito početnika, od velike koristi je treći dio ove knjige – *Izbor iz bibliografije radova o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (str. 353–370). Svjestan značaja bibliografije za naučno-istraživački rad dr. Vojak je popisao naučna djela koja se svojim sadržajem odnose na položaj Roma u međuratnom periodu i njihovo stradanje u Drugom svjetskom ratu. Kroz bibliografski pregled (od 212 bibliografskih jedinica) daje uvid u historiografske domete o sudbini domaćih Roma u prvoj polovini XX stoljeća te istovremeno otkriva skromnu zainteresovanost istraživača za njihovu prošlost. Kratka sinteza dosadašnjih naučnih spoznaja o stradanju Roma u Nezavisnoj državi Hrvatskoj data je na samom kraju knjige (*Sažeci*, str. 371–388). Prevodom sažetka na engleski, romski i bajaškorumunski jezik osnovne činjenice o stradanju Roma u NDH postaju dostupnije širem čitalačkom krugu. Korištenje knjige dodatno olakšava *Kazalo osobnih imena* (str. 393–406) i *Kazalo zemljopisnih imena* (str. 405–414).

Knjiga *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.* iz-

vrstan je primjer istraživačke vještine autorā koji su pronašli, odabrali i priradili relevantnu dokumentarnu i fotografsku građu razbacanu po različitim arhivskim fondovima i institucijama. Snagom svojstvenoj samo upornim istraživačima uspjeli su jednu do danas nedovoljno istraženu temu naučno, dokumentovano i bibliografski obraditi dajući tako budućim istraživačima putokaz za dalje izučavanje te pružajući im mogućnost lakog pristupa primarnim izvorima. Upravo zbog svog dokumentarnog karaktera, ali i stava autorā da puste dokumente da sami svjedoče o tragediji koju su Romi pro-

živjeli, knjiga predstavlja dragocjen doprinos istraživanju stradanja Roma za vrijeme uprave Nezavisne države Hrvatske. Historiografska vrijednost priložene građe, i činjenica da se dijelom odnosi i na Rome s područja Bosne i Hercegovine, značajna je i za našu historiografiju, naročito za proučavanje njihove sudbine tokom Drugog svjetskog rata. Stoga ostaje nada da će ova knjiga biti dobra osnova i podstrek bosanskohercegovačkim historičarima da se naučno i istraživački počnu baviti Romima, koji su bez obzira na društvenu marginaliziranost bili historijski akteri naše prošlosti.

Sanja Gladanac

Dragan Markovina, *Jugoslavenstvo nakon svega*

Zemun: MostArt, 2015, 155 str.

Objedinjujući aktuelno i povijesno, teoriju i empiriju, studija historičara i publiciste Dragana Markovine *Jugoslavenstvo poslije svega* na specifičan način tretira fenomen jugoslavenstva i pitanje jugoslavenskog naslijeđa, tačnije njegove savremene percepcije na prostoru bivše federalne države. Knjiga je podijeljena na šest poglavlja: *Poslije kraja* (str. 7–23); *Historijski kontekst ideje* (str. 23–49); *Emancipatorski potencijal novog jugoslavenstva* (str. 49–65); *Odnos prema ideji na postjugoslavenskom prostoru* (str. 65–77);

Plivali su protiv struje (str. 77–153). i *Kamo dalje rođače* (str. 153–155), te na kraju autorova biografija.

Evidentni zazor prema pojmu i ideji Jugoslavije je veliki, pa se polemičke studije o ovom izrazito složenom fenomenu danas doživljavaju kao nepotrebne i nepoželjne. Ipak, takav odnos nije novost s obzirom na to da se fenomenu jugoslavenstva studiozno pristupilo tek početkom 1980-ih godina. Autor ukazuje na značaj osporavane i “usamljene” knjige *Jugoslavenstvo danas* Predraga Matvejevića. Potcrtava Ma-

tvejevićev zaključak da se “značenje jugoslavenstva mijenjalo u našoj povijesti: od nacionalne ideje do državne ideologije, od utopije do političke prakse, od pretpostavke narodnog jedinstva do predmeta međunacionalnih nesporazuma i sporova”. Uprkos takvom odnosu, Markovina ističe – “Jugoslavija se s svojom prtljagom, ovdašnjim društvima uporno vraća.”

Kao autorova reakcija na stanje intelektualne isključivosti, ova studija ne bavi se deskripcijom niti povijesnim razvojem jugoslavenske ideje ili jugoslavenske države. Njena osnovna namjera jest da polemizirajući s različitim narativima pokrene novi, argumentirani razgovor na temu jugoslavenskog iskustva i budućnosti jugoslavenske “utopijske ideje koja je preživjela svaku vrstu uzdizanja, krivih interpretacije i negiranja”.

Takav razgovor neophodan je da bi se suprotstavio antikomunizmu koji je itekako prisutan u svim postjugoslavenskim društvima, pri čemu se socijalizam percipira kao mračni period manipulacije, neslobode, represije i terora. Pri tome, takav antikomunizam nije samo element dominantne ideologije već primarni ideološki sadržaj koji sprečava racionalno analiziranje perioda postojanja Jugoslavije. U takvom diskursu “svaki spomen jugoslavenskog imena” doživljava se kao “subverzivan i nerijetko opasan” (Srđan Milošević).

Analizirajući savremena postjugoslavenska društva Markovina uočava dvije konstante – plansko prešućivanje Jugoslavije i jugoslavenstva na jednoj, i falsificiranje historije na drugoj stran-

ni, pri čemu obje imaju za cilj podržati novi režim i društveno uređenje. Novonastale države svoj legitimacijski mit grade upravo na suprotnostima s jugoslavenskim kontekstom. Taj fenomen naziva “primijenjenim nekrofilijom” dominirajućih političkih struktura kojima je Jugoslavija, kao živi leš, potrebna u postizanju njihovih ciljeva. Njihova politička histerija “potpiruje strah od neke imaginarne Jugoslavije ili Jugoslovena koji kuju zavjere protiv mladih i nejakih nacija”, što, prema mišljenju autora, proizlazi iz njihove nesigurnosti u vlastite ideološke priče.

Općeprisutni povijesni revizionizam nije forsiran samo, kako Markovina ističe, od radikalne desnice nego i tzv. baštinika Saveza komunista, pri čemu se isključuje širi jugoslavenski kontekst i selektira sjećanje koje potkrepljuje savremene nacionalne interese. Takvu pojavu autor naziva “udruženom akcijom revizionističkog rastakanja jugoslavenske baštine”, nastojanjem “potpune razgradnje naslijeđa socijalističkog razdoblja” u kontekstu konstrukcije novog kolektivnog identitetskog imaginarija.

Postavljajući kratka i vrlo jasna pitanja, navodeći konkretne primjere i situacije iz društveno-političkog života obilježene povijesnim recidivima, citirajući stavove i iskustva književnika, novinara, urednika, režisera, glumaca, političara, autor kulturu i kulturnu povezanost stavlja u središte savremene rasprave o jugoslavenstvu i jugoslavenskom naslijeđu. Jugoslavenstvo na kojem insistira nije državna ideologija i nema potrebu za državnim okvirom

već teži “saradnji i upućenosti”, “rušenju barijera i gradnji mostova među narodima i republikama” ovih prostora. Markovina akcenat stavlja na emancipatorski potencijal jugoslagenstva kao specifičnog oblika otvorenosti i povezanosti, jugoslagenstva kao težnje za “pravednijim i ljepšim življenjem svih nas zajedno na ovim nesretnim prostorima bivše države”.

Svijest o jedinstvenom jugoslagen-skom kulturnom prostoru dijeli nemali broj ljudi koji su upućeni jedni na druge zbog jezika, zajedničkih tema i povijesnog naslijeđa s kojim se tek treba-ju suočiti, ističe Markovina. Ponovno se pozivajući na Matvejevića, sada iz 2014. godine, ukazuje da jugoslagenstvo ne mora biti “ni državnost ni nacionalnost” već ono “koje ne zaboravlja i ne briše zajednički dio prošlosti i povijest u kojima su naraštaji dijelili ideje i ideale, nade i zablude, oduševljenja i razočarenja, muke i žrtve”.

Autor potpuno neopravdanim smatra strah političkih struktura (koji je posebno vidljiv inkorporiranjem ustavne odredbe o strogoj zabrani udruživanja s drugim državama) od stvaranja neke nove jugoslagen-ske zajednice. Malobrojne društvene skupine koje u jugoslagenstvu vide emancipatorsku vrijednost, smatra Markovina, nemaju za cilj formiranje zajedničke države, jer u osnovi odbijaju fetišizaciju države i bilo kakvih nacionalnih simbola, već se u osnovi suprotstavljaju potpunom dokidanju različitih oblika jugoslagen-skog pozitivnog naslijeđa.

Autor naglašava značajne razlike nostalgičnog i akcionog jugoslagen-

stva, percepcije “stare generacije” i onih mlađih generacija koje ne dijele iskustvo življenja u Jugoslaviji. Ključna distinkcija jeste u tome što starija generacija poraz ideje 1990-ih godina shvata kao “svođenje računa i povijesni osvrt” dok ovi drugi to doživljavaju kao “nultu tačku i vrijedno iskustvo u razvijanju emancipatorskog potencijala poražene ideje”. Obje grupe nemaju dvojbu o preživljavanju ideje jugoslagenstva, ali ističu nužnost njene kontekstualizacije tj. definiranja novog značenja jugoslagenstva u savremenom procesu izgradnje postjugoslagen-skog kulturnog prostora. U konačnici, naglašava Markovina, ostaje jugoslagenstvo kao “izrazito pluralan i heterogen skup ideja, kontakata, druženja koji je usmjeren protiv nacionalističke stvarnosti” i koji se zalaže za “razgradnju retrogradnih nacionalističkih diskursa”.

U knjizi nije zaobiden općeprisutni fenomen jugonostalgije, koja se najčešće pojavljuje u formi nekritičke glorifikacije socijalističkog razdoblja ili pak sentimentalne potrage za boljom prošlošću. Obje forme mnogo više govore o savremenim društvima u kojima se nerijetko svjetlo na kraju tunela pokušava pronaći upravo u *dotjeranoj* prošlosti. Markovina zaključuje da je jugonostalgija, sa svom svojom slojevitošću, aktualnosti i komercijalizacijom, ipak najbezazleniji oblik refleksije na jugoslagen-sko razbolje jer ona ne poziva na pobunu.

U kontekstu otvorenih povijesnih pitanja od posebnog značaja za savremeni diskurs autor se osvrnuo i na raspravu o tome da li je ZAVNOBiH

uspostavio državnost Bosne i Hercegovine. Ocjenjujući ovo pitanje kao “pitanje ispod svakog nivoa” ističe da mu se pogrešno pristupa i pri tome u potpunosti zanemaruje povijesni jugoslavenski kontekst. Ključna poruka ZAVNOBiHa, smatra Markovina, nije državotvornost nego deklarirana jednakost svih bosanskohercegovačkih naroda. Bosna i Hercegovina je kao država trebala da bude “oruđe za razvoj i podizanje kvaliteta društva, a ne obratno” jer “država ne može biti cilj sama po sebi”.

U posljednjem poglavlju autor je predstavio nekoliko ličnosti, kao i splitski magazin *Feral Tribune*, za koje je ocijenio da su paradigma oportunitizma, “brodolomci Jugoslavije” i koji dijele “suštinsku odanost pozitivnim idejama jugoslavenstva (Vicko Krstulović, Miloš Žanko, Stipe Šušvar, Goran Babić, Đerman Senjanović Ćića, Viktor Ivančić, Branimir Johnny Štulić). Različita percepcija i doživljaj jugoslavenstva rezultirali su da njihov društveni angažman ne bude shvaćen u datom vremenu i prostoru. Bilo je to ono jugoslavenstvo, preme riječima Viktora Ivančića, višegodišnjeg urednika splitskog *Federal Tribune*-a, koje nije, kao stvar emancipacije, označavalo kolektivizaciju nego lični izbor nepripadanja.

Na kraju autor zaključuje da se jugoslavenstvo kao kulturna povezanost oslanja prvenstveno na “modernosti i avangardnu pobunu protiv dominantnih nacionalističkih diskursa”, a samo djelimično na nostalgiju ili nekritičku glorifikaciju titoizma. Kao “humanistička

antinacionalistička platforma”, izvorna uloga jugoslavenstva jeste “povezivanja i saradnja”, “emancipacija” koja razbija zidove “konzervatizama i zatvorenosti”. Tragičnost ove ideje, naglašava autor, jeste to što je ona bila “državno sponzorirana” i zloupotrebljena od “totalitarnog i nedemokratskog režima”. Međutim, ukazuje na to da je ona u svom povijesnom razvoju “napravila cijeli krug” i konačno se sada vratila u izvorni, kulturni ambijent. Kao i Matvejević 1980-ih, Markovina je svjestan činjenice da će ideja jugoslavenstva biti predmet interesiranja *institucionalizirane istine i svijeta umjetnosti*, različitog tumačenja i nerijetkog sporenja.

U konačnici, ova knjiga, kao i Markovinina knjiga *Između crvenog i crnog, Split i Mostar u kulturi sjećanja* (Sarajevo, University press 2014), kako je istakao Ante Lešaja, može se predstaviti i kao historijska rasprava, sociološka studija ili zbirka eseja koja kao hronika događanja govori o ljudskoj naravi. Autoru će historičari spočitati nenavođenje izvora brojnih citata u knjizi ili, pak, na trenutke uzmak kritičkog stava i presentimentalnost, što Jerko Bakotina prepoznaje i u Markovini knjizi *Povijest poraženih* (Sarajevo, University press 2015). Uprkos tome, ova polemička knjiga, koja se suprotstavlja samoobmanjivanju, ispunjava svoj cilj, potiče na razmišljanje, dalje istraživanje, argumentirani dijalog i naučnu raspravu o povijesti i povijesnom u sadašnjici te kao takva, sigurni smo, zaintrigirat će i naučnu i širu javnost.

Dženita Sarać Rujanac

Ivo i Slavko Goldstein, *Tito*

Zagreb: Profil, 2015, 911 str.

Josip Broz Tito, kao aktivista zabranjene Komunističke partije u Kraljevini Jugoslaviji, mašinski radnik na *fremtovanju* (rad u inozemstvu), kao vrhovni komandant partizanske vojske, kao rukovodilac KPJ/SKJ, kao predsjednik Republike, ali i kao karizmatična ličnost koja je svjetskoj javnosti bila mnogo poznatija nego li sama zemlja kojom je rukovodio trideset i pet godina predmet je istraživanja i pisanja autora različitih profila. O Titu su i domaći i inostrani autori, selektirajući podatke iz njegovog života i ne uzmičući od subjektivizma, konstruirali potpuno oprečne predstave prema kojima je on bio utjelovljenje *dobra* ili pak *zla*.

Hagiografije o Titu na prijelazu iz XX u XXI stoljeće, u periodu u kojem je, kako naglašava Todor Kuljić, antikomunizam moderni nonkonformizam inteligencije sa svim predrasudama i pristranostima tog pogleda na svijet, zamijenjene su negativističkim krajnostima, protutitovskom i revizionističkom literaturom u kojoj se nerijetko demonizira i Josip Broz Tito i socijalistička Jugoslavija (Todor Kuljić, *Tito – sociološkoistorijska studija*, Zrenjanin, 2005, 16). Nakon niza knjiga istog ili sličnog naslova, čitaocu je dostupna

knjiga Ive i Slavka Goldsteina – *Tito*, izdanje zagrebačke izdavačke kuće Profil, 2015. godine, koja, kako sami autori naglašavaju, nije knjiga niti *za* niti *protiv* Tita. U *Predgovoru* je istaknuto da su se autori u istraživanju vodili maksimumom da “politička biografija poput Titove može biti vrijedna samo kao cjelina koja uvažava sve relevantne činjenice, a ne izdvaja ih niti zaobilazi po kriterijumima simpatija ili antipatija”. Ukazuje se na važne objektivne i subjektivne faktore koji su utjecali na rad, tj. historijsku distancu, realnost stravičnog raspada Jugoslavije kao i lična, različita iskustva autora. Uprkos tome, nastojeći se “odmaći od vlastite i obiteljske memorije”, prateći pravila formalne logike, znanstvene metodologije i historičarskog zanata, cilj je bio podvrgnuti objektivnom i trezvenom preispitivanju i revaloriziranju ličnost Josipa Broza Tita i u konačnici dati uravnoteženu ocjenu.

Knjiga je podijeljena na petnaest poglavlja i čak 96 potpoglavlja u kojima se sistematski i vrlo detaljno prati životni put Josipa Broza od siromašnog dječaka Hrvatskog zagorja do neprikošnovenog ratnog komandanta, vojskovođe, reformatora i autokrate (*Predgo-*

vor, 13–25; *Odrastanje i sazrijevanje (1892.–1928.)*, 25–59; *Uspón u partijskoj hijerarhiji (1928.–1934.)*, 95–129; *U sjeni Kominterne (1937.–1940.)*, 129–195; *Vojskovođa (ljetó 1941. – ljetó 1943.)*, 195–291; *Prema pobjedi (ljetó 1943. – jesen 1945.)*, 291–327; *Raðanje državnika (1944.–1945.)*, 327–411; *Autokrat (1945.–1950.)*, 411–509; *Reformator (1950.–1958.)*, 509–599; *Suočavanje s dilemama (1958.–1971.)*, 599–689; *Čvrsta ruka pod stare dane (1971.–1980.)*, 689–809; *Epilog*, 809–831; *Umjesto zaključka*, 831–853, i *Dodaci*, 853–910) Na kraju knjige, koja je izvanredno grafički i tehnički uređena i obogaćena nizom fotografija, nalazi se popis kratica, bibliografija, kazalo imena, kazalo toponima i bilješka o autorima.

Promatrana kao cjelina koja sadrži brojne, do sada mnogo puta u literaturi navođene činjenice, ali i one manje poznate ili potpuno nove, ova knjiga nije samo *interesantna* nego je neupitno naučno utemeljena i stručno argumentirana biografija koja nastoji da Titu nađe “pravu mjeru”. Kombinirajući hronološku i tematsku metodu, rekonstruktivni i analitičko-sintetički pristup ovoj izuzetno složenoj problematici, autori su se osvrnuli na sva ključna pitanja koja se tiču života i djela Josipa Broza Tita. Na osnovu obimne literature i objavljenih izvora rekonstruirali su njegov životni put, društveno historijski kontekst u kojem je djelovao, te ključne procese i važne događaje.

Knjiga polazi od Titovog djetinjstva u Kumrovcu, tj. u Podsredi u

Sloveniji, njegovog naukovanja bravarskog zanata u Sisku, *fremtvovanja* tj. rada u inostranstvu, učestvovanja na srbijanskom i ruskom frontu, ranjavanja i zarobljeništa, rada u ruskim radnim logorima, kao i života u kirgiškom plemenu u blizinu Omska. Iste godine (1920) kada postaje član jugoslovenske sekcije Ruske komunističke partije (boljševika), Josip Broz se vratio u Jugoslaviju, a vrlo važan događaj odigrao se u proljeće 1927. godine kada je izabran za sekretara Oblasnog odbora Saveza radnika metalne industrije i obrta Jugoslavije. Savez je bio dio legalnih Nezavisnih sindikata u kojima je ilegalna Komunistička partija imala jak utjecaj. Potom je slijedio Brozov postepeni uspon u partijskoj hijerarhiji koji je prekinut 1928. godine petogodišnjom robijom, ali će biti nastavljen njegovim kooptiranjem u CK KPJ 1934. godine u Beču. U knjizi su detaljno predstavljene Titove “moskovske godine”, složeni odnos s Kominternom i NKDV-om (Narodni komesarijat unutrašnjih poslova SSSR), frakcionaške borbe unutar KPJ, staljinističke čistke i stradanja jugoslovenskih partijaca i, u konačnici, prerastanje privremenog rukovodstva KPJ u CK KPJ te Titovo imenovanje generalnim sekretarom u oktobru 1940. godine na Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu.

Knjiga prati Titov prelazak iz Zagreba u Beograd u maju 1941. godine, gdje je u julu na sjednici Politbiro-a formiran Glavni štab, a on imenovan vrhovnim zapovjednikom Narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda

Jugoslavije. Data je vrlo detaljna slika njegovog ratnog puta, definiranja i usmjeravanja ustanka i partizanske borbe, značenja i forsiranja “bratstva i jedinstva”, suradnje partizana s četnicima, boravka u Foči, dugog partizanskog marša od Žabljaka do Bihaća, idejnog postavljanja Prvog zasjedanja AVNOJ-a, organiziranja NOVJ-a i NKOJ-a, posebno Četvrte neprijateljske ofanzive tj. pregovora s Nijemcima te dešavanja tokom bitaka na Neretvi i Sutjesci. Autori naglašavaju da je druga polovina 1943. godine prijelomni ratni period kada se rješavaju dva važna pitanja: pitanje dalje sudbine NOP-a, pomoći saveznika i odnosa s izbjegličkom vladom Jugoslavije, kao i pitanje organizacije buduće države. Također, ističu da su se upravo krajem 1943. godine “Titove ambicije i politički horizonti značajno proširili” i da on u prvoj polovini 1944. godine “vrlo vješto igra diplomatsku igru”. Nova faza nastupila je nakon Desanta na Drvar i Titovog prelaska na otok Vis, nakon čega se Tito u Napulju u augustu susreće s Čerčilom, u septembru 1944. u Moskvi sa Staljinom, a u oktobru prelazi u Vršac, čime je pokrenuta velika antifašistička ofanziva za oslobođenje.

Devetim poglavljem počinje drugi dio knjige u kojem se govori o poslijeratnim godinama obilježenim totalitarnom vlašću Josipa Broza Tita, koji je istovremeno bio predsjednik i države i vlade i prvi čovjek KPJ. Bio je to, kako autori ističu, jugoslovenski “staljinizam u gotovo punom smislu riječi”, koji ipak nije obilježen masovnim

partijskim čistkama, antisemitizmom niti je provodio rigidnu represiju nad kulturom općenito. Spletom različitih okolnosti, posebno pod utjecajem mijenjanja političkog kursa nakon Rezolucije Informbiro-a, počinje period reformi i postepene liberalizacije, pri čemu njegova staljinistička vlast polako prerasta u autokratsku i autoritarnu. Istovremeno, Partija je ideologemima *ravnopravnosti i jednakosti, bratstva i jedinstva*, kao i forsiranjem tzv. *modernizacije jugoslovenskog društva*, nastojala učvrstiti svoju vlast, pridobiti stanovništvo, pri čemu je u nekim oblastima društvenog života zaista ostvarivana značajna sloboda. Uslijedio je period brojnih reformi tokom kojih Tito “nije odustajao od komunizma”, ali se opredijelio na vidljive uzmake do dotadašnje prakse, socijalističkog modela u svemu, insistirajući na “novim putevima socijalizma” te saradnjom i s Istokom, ali i s Zapadom. “Zlatno doba titoizma”, kojim se naziva period naoko politički stabilnog napretka jugoslovenskog društva 1950-ih, 1960-ih i dijelom 1970-ih godina, suočilo se s potrebom izlaska iz uskog dijapazona “ideoloških zadanosti”. Dilema o načinu daljeg društveno-ekonomskog razvoja polarizira jugoslovensko rukovodstvo tako da će u narednom periodu Tito balansirati između različitih, pa i oprečnih, vizija, “lavirati” između konzervativne i reformističke struje. Lično će biti i “inicijator i kočničar promjena”, poticati decentralizaciju Jugoslavije, biti jamac očuvanja već dosegnute razine demokratičnosti i

funkcioniranja sistema i, paradoksalno, istovremeno biti neprikosnovena ličnost na čelu monopolističke, *demokratski centralizirane* Partije.

Potreba za snažnim i dugotrajnim društvenim i privrednim reformama i nastojanje da se ni u kojem slučaju na dovede u pitanje autoritet, pozicija i značaj Saveza komunista Jugoslavije rezultat će političkim kompromisima. Na taj način oblikovat će se hibridni sistem koji je bio nešto između dotadašnjeg centralizma i stvarnog federalizma, obilježen socijalističkim samoupravljanjem koje je sadržavalo elemente i tržišne i planske privrede. Međutim, “iako zavijene partijskim meta jezikom”, sve oštrije rasprave i sukobi republičkih rukovodstva sa saveznom centrom krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godine polako izlaze u javnost, što će prvo usporiti a ubrzo i zaustaviti dotadašnju demokratizaciju i liberalizaciju društva. Autori posebno ističu da je Josip Broz Tito na Devetom kongresu SKJ 1969. godine najavio promjenu političkog kursa istakavši da je “liberalizacija bila potrebna i da je dala rezultate, ali je otišla predaleko”, tj. da se s “demokratijom ušlo u preveliku širinu”. Višegodišnjim izmjenama i usvajanjem novog Ustava u januaru 1974. godine izvršena je značajna decentralizacija Jugoslavije, osnažena su suverena prava republika, ali je istovremeno došlo do brojnih kadrovskih smjena. Goldsteinovi naglašavaju da je iz zabrinutosti za sopstveni autarkični položaj, kao i položaj Partije, Broz odluku o smjeni onih koji su *razbijali*

partijsko jedinstvo donio nakon višegodišnjeg balansiranja, vještog prikriivanja ličnih nedoumica i kolebanja, ali da su smjene na koncu provedene odlučno i vrlo oštro. Pismo Izvršnog biroa Predsjedništva CK SKJ iz oktobra 1972. godine kao analiza i smjernica, tj. čudotvorno *rješenje* za mnogobrojne probleme, trebalo je javnosti objasniti i opravdati Titovo ponovno rukovođenje “čvrstom rukom”. Pri tome, “kritički osvrt na vlastitu idejno-političku praksu” bio je eufemizam za kadrovske čistke koje su provedene u cijeloj Jugoslaviji.

Autori ističu da će se u uslovima “federalizacije bez demokratizacije” potvrditi da je socijalističko samoupravljanje kao “svojevrsan ideološko-politički okvir sa stvarnim potrebama društva imalo malo ili nimalo veze”, dok će usvajanje tzv. Zakon o udruženom radu 1976. godine samo doprinijeti daljoj birokratizaciji i općoj neefikasnosti. Nastojeći da *zamrzne* jugoslovensko društvo uvođenjem kolektivnog rukovodstva i primjenom jednogodišnjeg mandata, Tito se trudio spriječiti značajnije promjene tako da će posljednje godine njegovog života značajno biti obilježene ličnim nesnalaženjem, državnim represijom i društvenom krizom.

Knjiga ne završava s Titovom smrću, nego autori u *Epilogu* analiziraju društveno-političku situaciju 1980-ih godina kada se sve češće umjesto dotadašnjeg eufemizma “složena situacija” počinje upotrebljavati riječ “kriza”. Stanovišta su da se Pred-

sjedništvo SFRJ pokazalo nedoraslo svom vremenu, neodlučno u tome da se reforme zaista provedu, što je proizlazilo iz suštinske opredijeljenosti da se dotadašnji društveni sistem jednostavno petrificira. “Pozivanjem na Tita” kao svojevrsnom izlikom političko i partijsko rukovodstvo 1980-ih godina dodatno usložnjava političku i ekonomsku krizu međusobnim optužbama za *dogmatizam, revizionizam, nacionalizam, separatizam* i brojne druge “izme”. Istovremeno, ubrzano se odvijao proces detitoizacije, koji u javnost ulazi *na velika vrata* objavljivanjem drugog toma *Biografije Josipa Broza Tita* autora Vladimira Dedijera 1981. godine. Taj proces, i pored represivnih mjera poput usvajanja Zakona o upotrebi lika i djela Josipa Broza Tita iz 1984. godine, bit će nastavljen i ubrzan dolaskom Slobodana Miloševića na vlast (1987), što će već krajem tog desetljeća urušiti Titov kult ličnosti i posve ga detronizirati.

Iako se hronološki prati Titov život i rad, posebna pažnja posvećena je određenim temama koje svojim značajem nadilaze pojedine faze. U knjizi se govori o *titoizmu* kao posebnom političkom sistemu, zatim se prati razvoj Titovog kulta ličnosti, diskutira o Titovom jugoslovenstvu i hrvatstvu, ulozi i značaju pokreta nesvrstanih, uspješnom laviranju među blokovima, ali i o konkretnim pitanjima njegovog odnosa s JNA, vjerskim zajednicama, stavovima prema kulturi, tzv. *socrealizmu* i socijalističkom modernizmu, stavu o Tršćanskom pitanju, Praškom

proljeću, Balkanskoj federaciji, studentskom buntu, Korčulanskoj školi itd. Također, s ciljem boljeg razumijevanja složenih odnosa koje je nametalo vrijeme i prostor, posebna pažnja posvećena je njegovom odnosu s Milanom Gorkićem, Josifom V. Staljinom, Nikitom S. Hruščovim, Andrijom Hebrangom, Sretenom Žujovićem, Milovanom Đilasom, Aleksandrom Rankovićem, Miroslavom Krležom, Franjom Tuđmanom, ali i saradnji i “stimulativnom utjecaju” Moše Pijade, Rodoljuba Čolakovića, Salomona Levija, Vladimira Čopića, Borisa Kidriča, Ive Lole Ribara, Fritzrooya MacCleana, Josipa Kopiniča, Edvarda Kardelja i drugih. U knjizi se govori o karakteru Josipa Broza Tita, njegovom temperamentu, vrlinama, vještinama i manama, afinitetima i praksi, svakodnevnoj rutini i hobijima, odijevanju i putovanjima, brojnim priznanjima i nagradama, kao i kandidaturi za Nobelovu nagradu za mir. Nije zaobiđeno ni pitanje njegovog porodičnog života, odnosa sa “svim njegovim službenim i neslužbenim suprugama”, a posebno razlaza s Jovankom Budisavljević Broz, koji sredinom 1970-ih godina nije bio isključivo privatno pitanje.

Međutim, autori nisu izostavili ni one teme koje su uglavnom potiskivane za Titovog života, a kasnije senzacionalistički otvorene i o kojima se i danas u javnosti i u historijskoj nauci vode vrlo žive i oštre polemike. To su pitanja na koja se ukazuje kao na “moralne mrlje” Josipa Brza Tita poput njegovog držanja tokom Staljino-

vih čistki, određenih vojno-strateških odluka tokom Drugog svjetskog rata, suradnje Tita s četnicima i Nijemcima, njegove odgovornosti za stradanja tzv. “narodnog neprijatelja”, žrtava na Bleiburgu i Križnom putu, stradanja foksldojčera, neuspjeha zadrugarskog eksperimenta, ideološkog i demagoškog konzervativizma, obračuna s tzv. informbirovcima (Goli otok), smjena liberalnih rukovodstva početkom 1970-ih godina, oštrog obračuna s političkom emigracijom do lične rastrošnosti, hedonizma i elitizma.

Autori u završnici ukazuju na pogubnost savremene prakse da se današnje vrijednosne kategorije prenose u neka prošla vremena i na taj način ocjenjuje Josip Broz Tito. Pod utjecajem subjektivnog doživljaja, ponekad kao rezultat revidiranja ličnih mladalačkih stavova / slabosti, a nerijetko iz tzv. “etnocentrične žablje perspektive”, i danas se provodi selekcija izvora. Vršiti se neopravdan izbor dokumenta da bi se potkrijepila već donesena ocjena o Josipu Brozu Titu, posebno u kontekstu njegove zasluge u rješavanju nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa i pitanja ustavnog ustrojstva Jugoslavije. U *Zaključku* autori posebno ističu da je Titova “humanizirana diktatura” imala pozitivne, ali i negativne strane, nerijetko je imala “najbolje namjere”, ali je jasno postavljala ograničenja *novim* i *drugim* idejama. Smatraju da je Josip Broz Tito, nastojeći pomiriti ideološku dogmu i političku pragmu, i to u kontekstu datog trenutka, u suštini političar s izraženim osjećajem

za realizam i balans, svjestan značaja kompromisa. Karakterna dihotomija s oštrim političkim instinktom i duboko ukorijenjenom dogmom utjecala je na to da se mogu izdvojiti tri ključne konstante njegovog ličnog i političkog opredjeljenja. Tokom cijelog života bio je zagovornik i sljedbenik tzv. “pravovjernog komunizma” i “izvornog marksizma – lenjinizma”, čiju ispravnost nikada nije dovodio u pitanje. Druga ideja kojoj je bio odan jeste ideja Jugoslavije, pri čemu je sebe smatrao objedinjavajućim faktorom obnašajući ulogu “patrijarhalnog oca” koji je predstavljao stvarnu tačku jugoslovenskog kolektivnog identiteta. Autori posebno naglašavaju njegov osjećaj za ravnotežu snaga te sposobnosti da svakoj grupi (naciji, društvenom sloju i slično) odmjeri podjednaku količinu i slobode i represije. Treća velika ideja Tita kao političara bila je ideja nesvrstanih, koju, kako autori ističu, ne treba tumačiti kao “obično natrapavanje”. Iako ne zaslužuje panegirike, politika jugoslovenske nesvrstanih bila je rezultat grčevitog nastojanja da se sačuva samostalnost i zemlja zaštićena od sovjetske dominacije. Takva ambiciozna vanjska politika, koja je bila “Titov prostor i u njoj se odlično snalazio”, priskrbila je Jugoslaviji 1960-ih i 1970-ih godina mnogo veći međunarodni značaj nego što je to geopolitički i ekonomski bilo opravdano. Iako su sve tri ideje nakon smrti Tita izgubile svoj stvarni smisao i vrlo brzo propale, autori ističu da se ne može tvrditi da su, u kontekstu prostora i vremena gdje i kada su

nastale i razvijale se, bile pogrešne, tj. da je “provodeći tu politiku Tito a priori bio u krivu”.

Prema naprijed navedenom jasno je da ova knjiga nije samo biografija Josipa Broza Tita nego argumentirana i stoga važna studija o jednoj epohi, historijskom razvoju i značajnim civilizacijskim iskoracima jugoslovenskog društva. To je, sukladno dugogodišnjim istraživačkim radom, jasno zaokružena cjelina u kojoj se historijski procesi, događaji i ličnosti promatraju u kontinuitetu i interakciji, sa osvrtom na *prije* i *poslije*, pri čemu se, za razliku od prethodnih knjiga o Titu, otkrivaju brojne uzročno-posljedične veze i time značajno osvjetljavaju povijesna dešavanja. Kroz cijeli tekst autori vode dijalog i polemiku s dosadašnjim percepcijama nastojeći argumentirano demistificirati i derekonstruirati brojne “fame, teorije zavjere, misterije, laži i gluposti” o Josipu Brzu Titu. Konkretno ukazujući na određene nedostatke, pretpostavke, pretjerivanja i neopravdane hipoteze “žutoštampanih novinara pa i pristrasnih historičara” autori ukazuju na činjenice koje isključuju svako jednostrano sagledavanje, krute i definitivne zaključke. Na taj način, pored informativne, ova studija ima i korektivnu ulogu. Pri tome poseban značaj ima osvrt (*Dodatak: Tito kao povijesna tema: od znanosti do šunda*) na dosada objavljenu literaturu o Josipu Brozu Titu, gdje su autori iznijeli

osnovne ocjene, apostrofirali značaj određenih radova, njihove nedostatke, kontekst u kojem su oni nastali, kao i odjek koji su imali ili imaju u naučnoj i općedruštvenoj javnosti.

Knjiga predstavlja i izvrstan vodič kroz izvore i literaturu. Popis korištenih bibliografskih jedinica koji sadrži naslove objavljene na prostorima bivše Jugoslavije, radove pisane na stranim jezicima, kao i literaturu najnovijeg datuma te različitih vrsta izvora, zaista je imponantan.

U konačnici, složili bismo se s recenzentima da je ovo “nesumnjivo literarno najuvjerljivija i najuzbudljivija biografija Josipa Broza Tita” (Miljenko Jergović) i da knjigu karakterizira “jasan i pregnantan publicistički stil, povremeno gotovo trilerski našpanovan”, pri čemu se Josip Broz Tito pojavljuje kao “protagonist u povijesnom trileru” (Ivan Lovrenović). Posebno se to može reći za prvi dio knjige koji se odnosi na period do 1945. godine, što je nesumnjivo rezultat primarne vokacije autora. Međutim, to ne umanjuje njihove evidentne napore da se pridržavaju naučne objektivnosti čineći snažni emotivni otklon od subjektivizma. Sigurni smo da će ova sveobuhvatna studija koja se suprotstavlja provincijalizaciji historiografije biti neiscrpan izvor za domaće i strane istraživače, ali i sve zainteresirane koji imaju dileme pri razumijevanju savremenih historijskih tokova.

Dženita Sarač Rujanac

INDEKS AUTORA

Bećirović Denis, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Tuzli, Tuzla,
Bosna i Hercegovina

Brkljača Seka,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Dedić Enes, Univerzitet u Sarajevu –
Institut za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Dujmović Sonja, Univerzitet
u Sarajevu – Institut za historiju,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Gladanac Sanja, Univerzitet
u Sarajevu – Institut za historiju,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Inaba Mitsutoshi,
Fujieda, Japan

Karaula Željko, Vanjski suradnik
Zavoda HAZU u Bjelovaru,
Bjelovar, Hrvatska

Kurtović Esad, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Medić Jasmin, Univerzitet u Sarajevu
– Institut za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Nametak Muhamed, Univerzitet u
Sarajevu – Institut za historiju,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Omerčić Edin, Univerzitet u Sarajevu
– Institut za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Rabić Nedim, Univerzitet u Sarajevu
– Institut za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Sarač-Rujanac Dženita, Univerzitet u
Sarajevu – Institut za historiju,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Smajić Ramiza, Univerzitet u Sara-
jevu – Institut za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Šadinlija Mesud, Institut za istraživa-
nje zločina protiv čovječnosti i među-
narodnog prava, Univerzitet u Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Šistek František, Fakultet socijalnih
nauka, Karlov univerzitet, Prag, Češka

Velagić Sabina, Univerzitet u Sarajevu
– Institut za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Younis Hana, Univerzitet u Sarajevu –
Institut za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi* Instituta za historiju u Sarajevu objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. e-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Rad pisati fontom Times New Roman, veličine 12 pt i proredom 1,5. Obimom, rad ne smije prelaziti 32 kartice teksta; jednu karticu teksta čini 1.800 znakova (s razmacima). Isprintan primjerak rada uz zapis na CD-u poslati poštom ili predati osobno na adresu Instituta za historiju s naznakom "ZA ČASOPIS *PRILOZI*" ili poslati elektronskim putem na e-mail adresu Instituta za historiju. Svi kontakti Instituta navedeni su na 387. strani.

Autori objavljenih radova dobivaju besplatan primjerak *Priloga*.

UPUTE ZA NAVOĐENJE BILJEŽAKA U ČASOPISU *PRILOZI* INSTITUTA ZA HISTORIJU U SARAJEVU:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa – kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n. dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Bošnjački institut, Institut za istoriju, Sarajevo, 2003, 51–66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćena str. ili s. nego se samo piše broj stranice).

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i u radovima s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, “U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju”, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000, br. 29, 39–44.

Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, “Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije”, u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova* (gl. ur. Husnija Kamberović), Institut za istoriju, Sarajevo, 2003, 201–221.

Citiranje novina:

“U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana”, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21. IX 2003, 4–5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945–1953. (dalje: VLBH), kut. 15, sign. 123/46.

Citiranje s World Wide Weba:

Grad Sarajevo. jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/> (25.02.1999)

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

KONTAKTI:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Alipašina 9, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 21 72 63

fax: ++387 33 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

e-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

Izdavač:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Za izdavača:

Dr. Senija Milišić

Prijevodni rezime na engleski jezik:

Alma Hamza

Lektura:

Mr. Mehmed Kardaš

DTP:

Fatima Zimić

UDK:

Igor Mišković

Štampa:

“Štamparija Fojnica” D.D.

Kontakti izdavača:

Alipašina 9, 71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 21 72 63

fax: ++387 33 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

e-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* referiraju i prenose:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library,

Frankfurt am Main, (<http://www.ceeol.com>)

EBSCO Publishing, United States of America